

# Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

## RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

### Yedek ve Duyuru Kanallarımız

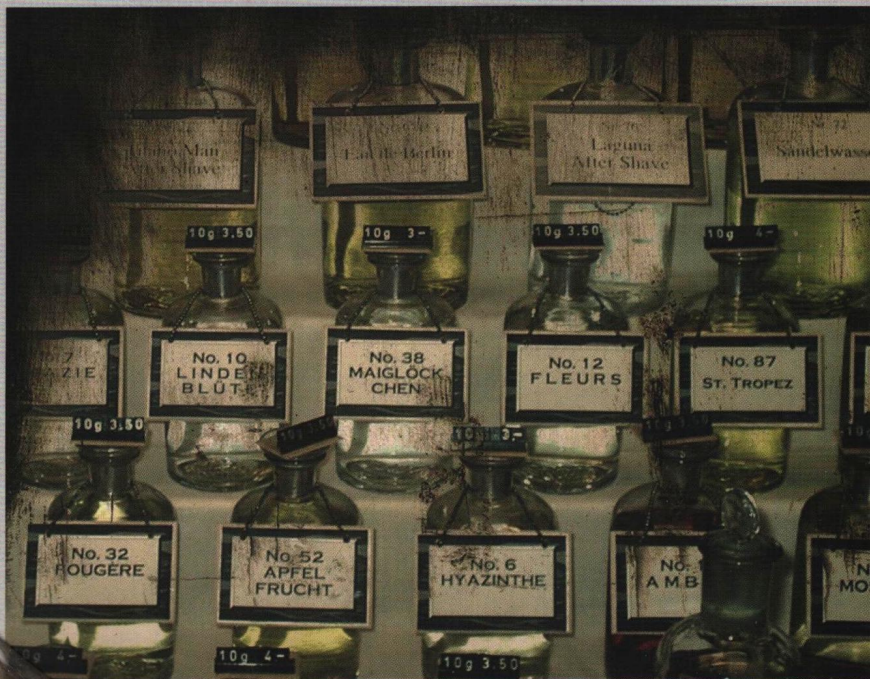
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

# Kokunun Tarihi

Miyasma ile Fulya: Koku ve Toplumsal İmgelem  
XVIII-XIX. Yüzyıllar

ALAIN CORBIN



**DOST**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

### *Pınar Güzelyürek Çelik*

İstanbul 1977 doğumlu. Lisans ve yüksek lisans öğrenimini Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Fransızca Mütercim-Tercümanlık Anabilim Dalı'nda tamamladı. 1999'dan beri aynı bölümde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. Halen Hacettepe Üniversitesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde doktora yapmaktadır.

Çevirisini yaptığı eserler şunlardır: Adak, Mustafa, Güzelyürek Celal, *Olympos Çıralı Adrasan Gezi Rehberi*, çev.: Pınar Güzelyürek, Hande Ersöz, Günişiği Yayınevi, İstanbul, 2003; Jules Verne, *Edom, Frit Flakk, Hımbug*, İthaki Yayınevi, İstanbul 2003; Jules Verne, *Wilhelm Storitz'in Sırrı*, İthaki Yayınevi, İstanbul 2002.

### *Mehmet Emin Özcan*

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Fransız Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı öğretim üyesi. Fransız Edebiyatı, genel ve karşılaştırmalı edebiyat, kültür tarihi, Türk edebiyatı alanlarında kitap ve makaleleri bulunmaktadır. Mircea Eliade, François Hartog, Marcel Gauchet, Victor Hugo, Philippe Borgeaud, Hugo Pratt, Marguerite Duras, Philippe Boulle, Jean-Marie Guéhenno, Charles Baudelaire, Jean-Pierre Vernant, Pierre Nora, Jean Bottéro, Yves Bonnefoy, Jean-Paul Sartre ve Jean Starobinski'den çevirileri bulunmaktadır.

### *Lale Arslan Özcan*

Ankara 1973 doğumlu. Lisans ve yüksek lisans öğrenimini Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Fransızca Mütercim-Tercümanlık Anabilim Dalı'nda tamamladı. 1999'dan beri aynı bölümde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. Halen Hacettepe Üniversitesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde doktora yapmaktadır.

Çevirisini yaptığı eserler şunlardır: Roger Chartier, *Yeniden Geçmiş*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1998; Eugène Ionesco, *Toplu Oyunları*, Kral Öliyor, Mitos/Boyut Yayınları, İstanbul 1999; Eugène Ionesco, *Toplu Oyunları 4, Bavullu Adam*, Mitos/Boyut Yayınları, İstanbul 2000. Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2001. *Mitolojiler Sözlüğü*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2001 [Bu iki ciltlik sözlükte çeşitli maddelerin çevirisi]. Mircea Eliade, *Asya Simyası*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2002. Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2003; Gisèle Köseoglu, *Mahperi Sultân*, Ekim 2004, Gita Yayınları, İstanbul.

### *Yayına hazırlayanın notu:*

Bu kitabın, 11-78, 179-182, 276-300 sayfaları arasında Pınar Güzelyürek Çelik; 79-176 sayfaları arasında Mehmet Emin Özcan; 183-275 sayfaları arasında Lale Arslan Özcan tarafından hazırlanmıştır. <http://rante.org>

# Kokunun Tarihi

Alain Corbin  
(1936)

Paris Üniversitesi'nde tarih profesörü. Mikrotarih alanındaki çok sayıda çalışması duyular ile tasavvurlar üzerine odaklanmıştır. Araştırma alanları koku, fahişelik, hobiler, insan bedeni vb. gibi konulardan oluşmaktadır. Çok sayıdaki kitapları arasında şunlar sayılabilir: *L'archaïsme et modernité en Limousine au XIX<sup>e</sup> siècle (1845-1880)* (XIX. yüzyılda Limousine'de arkaizm ile modernite), Presse universitaire de Limoge, Limoge, 1999; *Les Filles de noce. Misère sexuelle et prostitution (XIX<sup>e</sup> siècle)* (Gerdek kızları. Cinsel sefalet ve fahişelik) Flammarion, Paris, 1982; *Le village des "Cannibales"*, ("Yamyamlar" köyü), Flammarion, Paris, 1990; *Le Terroire du vide et le désir du rivage, 1750-1840* (Boşluğun yurdu ve kıyı hasreti), Flammarion, Paris, 1998; *Histoire du corps*, (Bedenin tarihi), Seuil, Paris, 2005; *Histoire du christianisme*, (Hıristiyanlığın tarihi) der., Seuil, 2007.

D

- 1) İMPARATORLUKTAN SONRA, Emmanuel Todd, Aralık 2004
- 2) ESKİ YAKINDOĞU, Derleyen: Jean Bottéro, Haziran 2005
- 3) HAFİZA MEKÂNLARI, Pierre Nora, Şubat 2006
- 4) GÜÇ İLİŞKİLERİ, Carlo Ginzburg, Temmuz 2006
- 5) KURBAN VE EGEMENLİK, Gilberto Sacerdoti, Ocak 2007
- 6) İLERLEME, Reinhart Koselleck, Nisan 2007
- 7) AYNADA MELANKOLİ, Jean Starobinski, Ağustos 2007

Corbin, Alain

Konunun Tarihi

ISBN 975-298-334-2 / Türkçesi: Pınar Güzelyürek Çelik, Mehmet Emin Özcan, Lale Arslan Özcan

Ekim 2007, Ankara, 303 sayfa

Tarih-Kültür Tarihi-Nollar-İsim Dizini

# KOKUNUN TARİHİ

*Miyasma ile Fulya: Koku ve Toplumsal İmgelem  
XVIII-XIX. Yüzyıllar*

*Alain Corbin*



ISBN 975-298-334-2

*Le miasme et la jonquille*  
*L'odorat et l'imaginaire social XVIII<sup>e</sup>-XIX<sup>e</sup> siècles*  
ALAIN CORBIN

© Editions Aubier Montaigne, 1982

Bu kitabın Türkçe yayın hakları  
ONK Ajans Ltd. Şti. aracılığıyla  
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir.  
Birinci Baskı, Ekim 2007, Ankara

*Fransızcadan çevirenler:*  
Pınar Güzelyürek Çelik  
Mehmet Emin Özcan  
Lale Arslan Özcan

*Teknik Hazırlık, Ferhat Babacan – Dost İTB*  
*Baskı ve Cilt, Pelin Ofset Ltd. Şti., Ankara*  
Mithatpaşa Caddesi 62/4 Yenışehir 06420 Ankara

Dost Kitabevi Yayınları  
Meşrutiyet Cad 37/4, Yenışehir 06420, Ankara  
Tel: (0312) 435 93 70 • Fax: (0312) 435 79 02  
[www.dostyayinevi.com](http://www.dostyayinevi.com) • [bilgi@dostyayinevi.com](mailto:bilgi@dostyayinevi.com)

“Narin, duyarlı ve hassas bir kişinin, caddeden yükselen birçok kokuşmuş, bozulmuş, can sıkıcı karışımı, iğrenç ruhların esintisini; dumanların, kötü yayılımların ve karanlık şehirlerimizin üzerine süzülen kötü rüyaların karışımını algılayıp da etkilenmemesi mümkün değildir!”

(Jules Michelet, *La Femme*, 1859)



# İçindekiler

|       |    |
|-------|----|
| Önsöz | 11 |
|-------|----|

## BİRİNCİ KISIM ALGI DEVRİMİ YA DA ŞÜPHELİ KOKU

|                                             |    |
|---------------------------------------------|----|
| 1. Hava ve Kokuşma Tehditi                  | 21 |
| 2. Koku Alma Duyusunun Duyarlılık Kutupları | 35 |
| 3. Toplumdaki Hava Yayılımları              | 52 |
| 4. Katlanılmaz Olanı Yeniden Tanımlamak     | 79 |
| 5. Koku Alma Zevkine İlişkin Yeni Hesaplar  | 98 |

## İKİNCİ KISIM KAMUSAL ALANI TEMİZLEMEK

|                                             |     |
|---------------------------------------------|-----|
| 1. Koku Giderme Stratejileri                | 121 |
| 2. Kokular ve Toplumsal Düzenin Fizyolojisi | 147 |
| 3. Siyaset ve Zararlı Etkileri              | 168 |

ÜÇÜNCÜ KISIM  
KOKULAR, SEMBOLLER VE TOPLUMSAL TEMSİLLERİ

|                               |     |
|-------------------------------|-----|
| 1. Yoksulun Kokusu            | 183 |
| 2. "Evin Kokusu"              | 209 |
| 3. Mahremiyet Kokuları        | 229 |
| 4. Esrliklik ve Parfüm Şişesi | 262 |
| 5. "Terli Güllüşler"          | 276 |
| Çözüm: "Paris'in Kokuları"    | 289 |
| Sonuç                         | 297 |
| İsim Dizini                   | 301 |

## *Kokuları Giderme ve Algı Tarihi*

Koku alma duyusuyla ilgili bir kitap yazma fikrini geliştirmem, Eski Rejim'e ait *Kraliyet Tıp Akademisi* üyesi ve Paris'te 1794'te kurulan kamu sağlığı kürsüsünün de ilk başkanı olan Jean-Noël Hallé'nin *Mémoires*'ını (Anılar) okumamla başlamıştır.

İğrenç miyasmalara karşı yorulmaz bir savaşçı olan Jean-Noël Hallé kokuları gidermek için bir mücadele yürütmüştür. 14 Şubat 1790'da meslektaşları tarafından görevlendirilerek, pis kokuları tespit etmek ve Seine nehrinin iki yakasını ne derece kapladığını ölçmek için nehir kıyısında incelemeler yapar<sup>1</sup>; bir başka gün Fransa'nın o dönemdeki en büyük bilim adamlarıyla birlikte özellikle en zehirli olarak bilinen bir çukurun boşaltımını denetler ve koku oluşumunu yenebilecek işlemleri test eder<sup>2</sup>. Bunlar yalnızca onun günlük işleriydi. Profesör Hallé hastanede, bu has-

1) J.-N. Hallé, "14 Şubat 1870'te Pont-Neuf'ten Rappé ve Gar'a kadar nehrin her iki yakası boyunca yapılan incelemelerin tutanağı", *Histoire de la Société Royale de Médecine*, 1789, s. LXXXVI.

2) J.-N., Hallé, *Recherche sur la nature et les effets du méphitisme des fosses d'aisances*, 1785, s. 57-58.

talık yaratan türlerin her birinin kokusunu titizlikle inceleyerek tanımlar; erkeklerin, kadınların ya da çocukların bulunduğu salonların etrafa yaydıkları kendilerine özgü kokuları ayırt etmeyi bilmektedir. Bicêtre'de defterine "zavallı fakirlerin yavan kokusu"<sup>3</sup> diye bir not eklemiştir.

Bu tutum Hallé'yle sınırlı değildir; görüleceği üzere bu döneme ait metinlerin dikkatle yorumlanması bu alanda aşırı bir ortak duyarlılık olduğunu gözlemlememizi sağlar. XVIII. yüzyılda İngiliz tarzı bahçelerin ya da ölçekli ideal şehir çizimlerinin<sup>4</sup> oluşturduğu manzaraya bakınca büyük mutluluk duyulurken, şehrin miyasmalarını koklamak insanları dehşete düşürür. Bu bağlamda tarih karmaşası bir (tehdit) oluşturur. Jean-Noël Hallé'nin zorlu araştırmasından beri kokuları algılamada ve incelemede birtakım değişiklikler olmuştur; işte bu kitap bu konuyu ele almaktadır.

Duyarlılığın bu kadar önemsenmesi ne anlamagelir? Çevremizin koku alma sessizliğini bozarak bizleri dayanılmaz insanlar haline getiren bu kokulardan arınmak için yürütülen gizemli ve kaygı dolu çalışma nasıl gerçekleşmiştir? Bu antropolojik yapının köklü değişiminin aşamaları nelerdir? Beğeni şemaları ve simgesel sistemlerdeki değişimin ardındaki toplumsal olgular nelerdir?

Bilindiği üzere, sorun Lucien Febvre'in gözünden kaçmamıştır: Koku alma duyusu tarihi, kendisinin açmış olduğu birçok alanda yer almaktadır<sup>5</sup>. O zamandan bu yana görme ve tat alma duyuları oldukça ilgi çekmiştir; görme, büyük panoptik rüyanın keşfiyle canlanmış ve estetikle olan bağlantısı sayesinde büyük bir güç kazanmıştır; tat almaysa, günlük yaşamın toplumsallaştırılması ve kurallara bağlanışını inceleme isteğinin ardına sığınmıştır. Bu alanda da koku dışlanmanın cezasını çekmiştir, oysa kamu alanının koku yoğunluğuna karşı bir saldırı belirmektedir<sup>6</sup>.

3) *Encyclopédie méthodique. Médecine*, I. cilt, 1787, "Air" maddesi, "Air des hopitaux de terre et de mer", s. 571.

4) XVIII. yüzyılda görmenin verdiği mutlulukla ilgili olarak bkz. Mona Azouf, "L'image de la ville chez Claude-Nicolas Ledoux", *Annales E.S.C.*, Kasım-Aralık 1966, s. 1276.

5) Lucien Febvre, *Le problème de l'incroyance au XVI<sup>ème</sup> siècle*, 1942.

6) Lucien Febvre'den esinlendiği *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique. 1500-1640*, Paris, 1961 adlı yapıtında Robert Mandrou Modern Zamanların başlangıcında algının tarihine bir bölüm ayırmıştır ki benim bilgilerime göre bu konuda tek incelemedir.

Pierre Francastel'in yapıtlarının yayınlanmasıyla birlikte, görmenin tarihsel incelemesi konusunda yığınla çalışma yapılmıştır; bunların içerisinde en yenileri Michael Baxandall'a ait olanlardır. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*'in (1981) 40. sayısı tamamen algı sosyolojisinin bu yanıyla ilgilidir. Max Milner (*La fantasmagorie*, Paris, PUF, 1982), ayna görüntüsünü ve fantastik edebiyatta algı evreninin yüz değiştirmesini incelediği başlıca yapıtında Kant'tan sonra, algı tarihiyle kimliği sorgulama arasındaki bağlantıları ele almaktadır.

Bir kez daha sessizlik olur. Duyuların kullanımının, yaşamdaki hiyerarşilerinin bir tarihi vardır; bu bağlamda her şey kendiliğinden olmaz; hiçbir şey uzmanların bilinçsiz küçümsemelerini haklı çıkarmaz. Kokuların reddi yalnızca tekniklerin gelişmesinin bir sonucu değildir; spreyle ve vücut deodorantlarıyla birlikte çıkmamıştır ortaya; bunlar yalnızca eski bir takıntının açıklanmasını ve gelecekteki bir hareketin şişirilmesini sağlayacaktır.

Algının bu tarihini/savaşını yeniden çizmenin ve çıkışına yön veren imge sistemlerinin uyumunu saptamanın vakti gelmiştir. Ancak aynı zamanda, toplumsal yapılarla algı tutumlarını karşılaştırma ilke olarak benimsenmelidir. Gerilim ve çatışmaları, tamamen bu zıtlıkların bünyesinde var olan duyarlılık şekillerinin çeşitliliğini yadsıyarak ele almak boşunadır. İğrençlik güçlüdür; iç bulandırıcı, artık toplumsal düzeni tehdit etmektedir; hijyenin ve hoşluğun güven dolu zaferi istikrarı belirtmektedir.

1967'den itibaren, *Essai sur la sensibilité alimentaire à Paris au XIX<sup>e</sup> siècle* adlı yapıtıyla Jean-Paul Aron tat alma üzerine yapmış olduğu uzun çalışmalarını başlatmıştır. *Institut français du goût* Tours'da, beslenme alışkanlıklarının psiko-sosyolojisi ve tarihiyle ilgilenen sosyal bilimlerin alanındaki araştırmacılarının hepsini düzenli olarak bir araya getirmeye çalışmaktadır. Bununla birlikte şunu da kabul etmek gerekir ki bu çalışmaların içinde çok azı yetersizliği bilinen tat alma duyusuyla ilgilidir: Aslında tatların mükemmelliğini sağlayan kokudur.

Bu duyuyla ilgili olarak *Los Angeles Times*'ta gazeteci olan ve 1978 yılında *Le livre des odeurs* (Paris, Le Seuil, 170 vd.) olarak Fransızca'ya çevrilen Ruth Winter'in kitabından da söz etmek gerekir. Yapıtında deneysel fizyoloji ve psikoloji alanında yapılan yeni çalışmalar konusunda, özellikle de kokubilimin (osmologie) bu yönleriyle ilgilenen Fransız iki uzman olan J. Le Magen ve A. Holley'in çalışmalarına da göndermeler yapan birçok bibliyografya bulunmaktadır. Kokunun estetiği konusunda ilgi çekici yapıtlardan biri de Edmond Roudnitska'nın *L'Esthétique en question* (Paris, PUF, 1977) adlı yapıtıdır; kokunun Kant'ın gözünde saygınlığını yitirmesi konusunda ilginç bir çalışma yapmıştır.

Son olarak Peter Reinhart Gleichmann'ın çalışmalarına da değinmek gerekir. Senelerden beri, Norbert Elias'ın araştırmalarının devamında, aşırı duyuların mutasyonu ve beden imgesinin değişimi ile temizlik sistemlerinin yapılandırılmasının ortaya koyduğu toplumsal kontrol teknikleri arasındaki ilişkileri ele almaktadır. Fizyolojik işlevlerin ev mekânına dahil edilmesini ve bu evselleştirmeyle ortaya çıkan etkileşim zincirinin yayılmasını ele aldığı gelişmeler bizi doğrudan ilgilendirmektedir. (Bkz. "Des villes propres et sans odeur", *Urbi*, Nisan, 1982 başlıklı makalesi). Düşüncesinin temeli yine de 1866, 1930 yılları arasındaki Orta Avrupa'ya dayanmaktadır; bu da Pasteur öncesi mitolojileri gizlemeye ve burada ele alınan dönemin önemini azaltmaya yönelmiştir.

Aynı alanda yine Dominique Laporte'un *Histoire de la merde* (Paris, 1979) adlı yapıtına da bakmak gerekir. "Bok" sözcüğünün o dönemde edipli bir eşanlamlısı arayışı söz konusu değildi, henüz bu konu askıdaydı, oysa bu süreçler artık dilbilimcilerin çalışma konusu olmuştur. (Müstehcen dille ilgili olarak bkz. *Aimer en France*, 1979, II. cilt, s. 414). Ayrıca, kokuların tarihi konusunda çalışanlar, kendisi de kokulardan anınmanın başlıca yönlerinden biri olan koku dilinin anındırılmasının biraz geç olduğunu düşünmektedirler. Bu alanda yapılacak araştırmaların bir kısmı, gelecekteki kokuların kullanımıyla ilgili olacaktır.

Koku alma duyusu üzerine bilimsel ve kuralcı söylem analizi, bilim adamları tarafından geliştirilen davranış sosyolojisi, buna getirdikleri öznel yorumlar, yaşanan hoşgörüsüzlük, zevk ya da hoşnutluk tarih sürecindeki toplumsal karmaşıklıklar içerisinde ortaya çıkış şekilleriyle davranışlar, otoriteler tarafından uygulamaya geçirilen stratejiler, bütün bunlar, içerisinde, her şeye rağmen ve her an paylaştırma isteminin kolaycılık olacak derecede gerçek ve düşün birbirine karıştığı bölümlenmiş bir çalışma alanı oluştururlar.

Böylesi bir enginlik karşısında, mantık sınırlı amaçlar gütmeyi zorunlu kılmaktadır; algı tarihi konusunda yapılan çalışmaların çokluğu tutumların bütüncül bir şekilde ele alınmasını zorunlu kılmadan önce, bütün araştırmacılara özenle etiketlenmiş, inceleme araçlarının gerçek bir psikotarihin gelecekte tasarlanmasını sağlayacak olan malzemeler sunmak istiyorum.

### *Bilimsel Söylemin Endişe Verici Belirsizliği*

İlk bakışta, Jean-Noël Hallé'nin tavrıyla zamanının felsefi inançları arasında bir uyum olduğu gözlenmektedir. Duyusal verilere karşı aşırı dikkati, bilimsel yöntemde duyulara verdiği önemi yansıtmaktadır. Locke düşüncesinden miras kalan, 1709 yılında Maubec tarafından *Principes physiques de la raison et des passions des hommes*<sup>7</sup> (İnsan aklının ve tutkularının fiziksel ilkeleri) adlı yapıtında genel olarak ele aldığı, 1755'te Fransızcaya çevrilecek Hartley'in ayrıntılandığı bu kuram, Condillac iki temel kitabını (*L'Essai sur l'origine des connaissances humaines*, İnsan bilgilerinin kökenine dair, 1746 ve *Le Traité des sensations*, Duyulara dair, 1754) yayımladığında tutarlı bir sisteme sahip olmuştur. Locke'un hâlâ "özel bir etkinliğin özerk ve yetenekli"<sup>8</sup> ilkesi olarak sunduğu anlık, Condillac'ta "ruhun eylemlerinin birikimi ya da bir araya gelmesi"ne indirgenmektedir. Karar, düşünme, arzular, tutkular, bütün bunlar farklı kılıklara giren duyulardan başka bir şey değildir; ayrıca hepimizin hafızasında gülü kokladığımızda can bulan ve bu kokuyla karışan bir bedenin hatırası vardır.

7) Bu konuyla ilgili olarak bkz. Jean Ehrard, *L'Idée de nature en France dans la première moitié du XVIII<sup>ème</sup> siècle*, 1963, s. 676.

8) A.g.y., s. 685. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Duyular artık bütün bilim adamları ve felsefecilerin karşısına çıkacaktır; ne kadar direnirlerse dirensinler sonunda onun etkisine maruz kalacaklardır. Ancak bunlar Aydınlanma Çağı felsefesinin tarihine ait bir iki kısa nottur ve bu tarihi irdelemenin yeri de burası değildir<sup>9</sup>. Burada bizi ilgilendiren duyarlılığın vurgulanmasıdır. Duyular “giderek daha çok çözümlenmeyi sağlamakta, fiziksel ortamın tadı ve sıkıcılığının derecelerini daha da özenle ele almaktadır<sup>10</sup>.” Jean-Noël Hallé’nin sürekli tetikte olan koku alma duyusu ölümcül tehlikeyi beklemektedir; oysa iyimser rahip Pluche doğanın gösterisinin tadını çıkarmaya davet etmektedir<sup>11</sup>.

Bununla birlikte, felsefeciler koku alma duyusuna fazla önem vermezler. Bilim dünyasının yadsıyıcı tutumu, Modern Zamanlar’ın doğmaya başlamasından itibaren bu duyunun öneminin sona erdiğini düşünen Lucien Febvre’in bakış açısını desteklemektedir<sup>12</sup>. Bunun dışında, bilimsel söylemler, kendi çelişkileri içerisinde saplanıp kalmış olan bu konuyu ele aldıklarında belirsizleşmektedir. Koku alma duyusuyla ilgili verilere önem verilmesiyle dışlanması arasında yaşanan gel gitler bilim düşüncesinin endişe verici belirsizliğini ortaya koymaktadır. Dilin kafa karıştırıcı fakirliği<sup>13</sup>, kokuların yapılarını anlamamak ve kimilerinin baskın esans kuramından vazgeçmemesi düşüncelerdeki tereddütü ve söylemin dolambaçlılığını açıklamaya yardımcı olmaktadır<sup>14</sup>.

9) Claire Salomon-Bayet (*Institution de la science et l'expérience du vivant*, Flammarion, 1978, s. 204 vd.) bilim adamlarının, görgül bilgilerden kaynaklanan sorunları çözmek için, *homo ferus* gözlemlerini, felsefi aldatmacayı (Condillac'ın konumu), deneysel aldatmacaları (Maupertuis'nin iyileşen körü) ya da öngörülmemiş kazaları (Rousseau'nun ikinci gezintisi sırasındaki düşüşü) nasıl kullandıklarını çok iyi incelemiştir.

10) Jacques Guillerme, “Le malsain et l'économie de la nature”, *VIII<sup>ème</sup> siècle*, no: 9, 1977, s. 61.

11) “Tüm tatların, kokuların, seslerin, renklerin çeşitliliği, tek kelimeyle söylenecek olursa bütün duyularımız, Tanrı'nın, bizim ihtiyaçlarımıza göre farklılık gösteren, eylemleridir.” diye yazmaktadır *Spectacle de la nature* adlı yapıtında (IV. cilt, s. 162.)

12) Lucien Febvre, *a.g.y.*, s. 461-172.

13) Locke bu konuyu özellikle belirtmiştir (*Essai philosophique concernant l'entendement humain*, 1755, s. 78.)

14) Boyle, miskin, etrafına yaydığı keskin kokuya karşın özünden hiç ya da neredeyse hiçbir şey kaybetmediğinin altını çizmiştir. Haller (*Eléments de Physiologie*, IV. cilt, s. 157) bir tek amber tanesiyle kokulandırdığı kâğıtlarını, kokuları keskinliğinden hiçbir şey kaybetmeden kırk yıl boyunca saklamıştır. Boerhaave tarafından oluşturulan egemen esans kuramını destekleyen birçok gözlem vardır. Ona göre, kokulu bedenden ayrılan cisimciklerin yayılmasıyla ilgisi olmayan koku, kurnaz bir sıvı, “uçucu, oldukça geçici, her yere yayılabilen, ağırlığı olmayan, tamamen görünmez, elle tutulamazdır, tabii eğer koku organı olmasaydı” (Hippolyte Cloquet, *Osphréologie ou Traité des odeurs*, 1821, s. 39-40). Bilim adamlarının birçoğu için, XVIII. yüzyıl sonunda ıtır olarak adlandırılan bu koku esansı yokmuştu bir yana vardı. Yine de her

Oldukça basit kimi kalıpsözler koku alma paradoksunu çizer. Arzu, iştah, içgüdü duyusu hayvansallığın özellikleridir<sup>15</sup>. Koklamak hayvana özgü bir davranıştır. Dilin kokusal duyumları ifade etmekteki yetersizliği, eğer bu algı baskın çıksaydı, insanı dış dünyaya sıkı sıkıya bağlı bir canlıya dönüştürdü<sup>16</sup>. Geçiciliğinin kurbanı olan koku alma duyusu varlığını hafızada uzun süre sağlayamaz. Koku alamanın yoğunluğu zekâyla ters orantılı olarak gelir.

Gelişmesi sürekli olarak dile getirilen Platoncu bir önyargı temeline dayanan iştah ve görme duyusunun tersine, dışlanan bu duyunun toplumsal durumda fazla bir işlevi yoktur. "Koku onun (insan) için daha az gerekliydi; insan dik yürüyecek, yiyebileceği şeyleri uzaktan bulabilecek biçimde yaratılmıştı; toplumsal yaşam ve dil yemeye yeltendiği besinlerin niteliklerini öğretebilirdi ona" der baron Haller<sup>17</sup>. Kanıtıysa vahşi olan, uygar insana göre çok daha yoğun kokusal niteliklere sahiptir. Rahip Tertre<sup>18</sup>, Rahip Lafitau, Humbolt, Cook ve ilk antropologlar<sup>19</sup> bu konuda hemfikirdirler. Ve aynı biçimde, bugüne kadar bu konuda aktarılan hikâyeler abartılı gelse de vahşilerin çocukları gözlemlendiğinde, toplumsal durumun dışında büyümüş bir kişinin koku alma konusundaki üstünlüğü görülür<sup>20</sup>.

Bu bilimsel inanışlar, koku alma duyusunun kullanımları üzerine bir yasaklar örtüsü örter. Hayvanlar gibi koklamak, koku almada şaşmazlık

verde aynı biçimde olmadığını da belirtmek gerekir; zamanın en saygın kimyacılarından biri olan Macquer de farklı şekillerinin bir listesini yapmak istemiştir.

Boerhaave'nin kuramını gözden düşürücek olan işte bu çeşitliliktir. Madem ki ıtır kendi içerisinde de sürekli çeşitlilik göstermekte, öyleyse ilke olarak sürekli olduğu gibi kalmaz. En azından Nicolas Le Cat (*Traité des sensations et des passions en général et des sens en particulier*, 1767, II. cilt, s. 234) ve 1765 yılında Ansiklopedi'de "koku alma duyusu" maddesini yazan Chevalier de Jaucourt daha o zaman böyle düşünüyorlardı. Theophrastos tarafından çoktan oluşturulan cisimcik kuramı Descartes'çılar tarafından kabul görse de, Fourcroy ve Berthollet doğruluğunu kanıtlayıncaya kadar varsayım olarak kalmıştır. Hallé'nin birçok çağdaşı, beden, kendi özünün bir parçası olan kokulu cisimcikleri dışarıya yaydığını düşünmekteydi.

15) Özellikle Bouffon için.

16) Bkz. Candillac'a göre dilin rolü, Jean Ehrard, adı geçen tez, s. 686.

17) Ek "koku alma duyusu" maddesi. 191. sayfada sözü edilen Freud'un fikirlerini düşündürmektedir.

18) Père du Tertre, *Histoire naturelle et morale des îles Antilles...*, 1658; Peder Lafitau, *Moeurs des sauvages américains...*, 1724; A. Humbolt, *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle-Espagne*, 1811.

19) Özellikle de Soemmerring ve Blumenbach.

20) Haller 1777 yılında şöyle yazmaktadır "çölde bir çocuğun tıpkı bir koyun gibi otları kokladığı ve yemek istediği şeyi koklayarak bulduğu görülmüştür: Toplum içine sokulduktan ve farklı besinlere alıştıktan sonra çocuk bu özel yeteneğini kaybetmiştir."

sergilemek, ağır hayvansal kokuları sevmek, cinsel kokuların erotik rolünü kabul etmek şüphe yaratmaktadır; vahşi varlığıyla benzerlik gösteren böylesi davranışlar hayvanlara olan yakınlığı, özen eksikliğini, kullanma kurallarının bilinmediğini ortaya koymaktadır; bunlar kısacası toplumsal durumu tanımlayan öğretilerin başarısızlığını ortaya koyar. Koku alma algılar sıralamasında, dokunmayla birlikte en altta yer almaktadır, ayrıca Kant da bu duyuyu estetikten çıkarmıştır.

Jean-Noël Hallé'nin algılar konusundaki tutumu iddialarının yanlış olduğunu ileri sürmektedir; burada koku almayla ilgili ilk çelişkiyle karşılaşılmaktadır. Hayvansallığın anlamı olan bu duyu aynı zamanda ve aynı nedenden ötürü muhafazakârlığın da duyusudur. Oysa nöbetteki koku alma duyusunun görevi yeni bir önem kazanır. Tadın öncüsü olan burun zehiri haber verir<sup>21</sup>; ama işin özü bu değildir; koku alma duyusu atmosferdeki tehlikeleri saptar. Havanın niteliklerinin en iyi inceleyicisidir. Kimya ve enfeksiyonla ilgilenen tıp tarafından bu akışkana verilen fazla önem Lucien Febvre tarafından saptanan koku alma duyusunun inişini bir zaman durdurur. Koku alma duyusu tehlikeyi önceden sezer; zararlı çürümeleri ve miyasmanın varlığını uzaktan fark eder. Geçici olan her şeyden uzak durulmasını sağlar. Havaya verilen önem nedeniyle endişeli duyarlılığın bu ayrıcalıklı duyusuna da önem verilir. Bu duyu modern kimyanın ortaya çıkışıyla zorunlu hale gelen alan paylaşımını da elinde tutmuştur.

Birbiriyle çelişen ikinci bir çift veri bu karışıklığa dahil olur. Kokusal izlenimlerin âni, hatta kesik kesik oluşu, hafızada tutmayı ve duyuların karşılaştırılmasını zorlaştırır. Koku almayı terbiyeye kalkışmak hayal kırıklığından başka bir şey doğurmaz; ayrıca duyuların eğitilip keyfinin çıkarıldığı özel mekânlar olan İngiliz bahçeleri yapılırken bu duyuya pek aldırış edilmez.

Bununla birlikte, Antikçağ'dan bu yana doktorlar bütün duyu organları içerisinde burnun beyne, dolayısıyla da "duygunun kökenine"<sup>22</sup>, en yakın olanı olduğunu, sürekli tekrarlamaktadırlar. Ayrıca bu duyu "esansla dolunca sinirlerinin, tepeciklerinin bütün telleri çözülür; bunun aksine bu kaynaktan uzaklaşanların sinirleri ortak yasa gereği daha sağlamdır"<sup>23</sup>. Kokuya ilişkin duyumların son derece incelikli oluşu buradan ileri gelir;

21) Bkz. Le Cat, a.g.y., II. cilt, s. 230 ve Kant, *Conjectures*, s. 113.

22) Bu yine Haller'in fikridir, *Eléments de physiologie*, 1769, II. cilt, s. 33.

23) Jaucourt şövalyesi, *Encyclopédie*, DF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

bu duyumlar kişinin sertliğinin aksine zekâsıyla birlikte artar. Güzel çiçek kokuları “sanki yalnızca insan için yaratılmış gibidir<sup>24</sup>.”

Rousseau’nun imgelem ve arzusunun duyusu dediği<sup>25</sup> etkilerin ve bunların gizemlerinin duyuları olan koku alma duyusu, ruhsal yaşamı ısıtme ya da görmeden daha derin bir şekilde etkiler; sanki yaşamın köklerinde bu duyuyu vardır<sup>26</sup>. Ardından, akla geliveren anılarla ilgili duyuyu, ben ile dünyanın birlikte var olduğunu bildiren haberci, iç dünyaya özgü duyuyu haline gelecektir. Narsisizmin, tıpkı hava saplantısı ve bulaşıcılarla mücadele takıntısı gibi yükselişi<sup>27</sup>, bütün duyuların en önemsenmeyeninin lehine çalışmaktadır.

Böylelikle koku almaya ait kuramsal söylem ilgi çekici yasakların ve gizemli çekiciliklerin ağını dokumaktadır. İlgünün hayvansı şehvetlerinin reddedilişi kokuşmuş miyasma yüzünden oluşan zorunlu duyarlılıkla, çiçek kokularının mükemmel zevkiyle, Narkissos parfümleriyle dengelenmeye çalışılır sanki. İşte bu yüzden kokuyu, görme ve ısıtme duyularına pek önem veren duyuyu tarihinin alanından dışlarsak aceleli davranmış oluruz.

Ben burada bu belirsiz kuramlar üzerinde yer etmiş tutumları saptamaya çalışacağım. Bunun için de Jean-Noël Hallé’nin açtığı yola geri gelelim.

24) Haller, a.g.m.

25) *Emile*, Garnier yayınevi, 1066, s. 200-201. Özellikle: Kokular “ne yaydıklarıyla ne de kendilerinden beklenenle etkili olurlar”.

26) Jaucourt, adı geçen makale: “Yaşamsal ilke, yaşam ilkesiyle kokulu bedenler arasında bilinmeyen bir ilişki vardır.”

27) “Serin hafif bir rüzgârın bana getirdiği ve bende özel bir neşeye birlikte kendime karşı bir aşk duygusu yaratan güzel kokuları duyduğumda hiç heyecanlanmadan görmeye ve korkmadan duymaya başladım”, der Buffon’un hikâyesindeki başkışı (*De l’homme*, Maspero Yayınevi, s. 215).

BİRİNCİ KISIM

ALGI DEVRİMİ  
YA DA ŞÜPHELİ KOKU



1.

## Hava ve Kokuşma Tehditi

### Korkutucu Bir Hava Kabarcığı

1750 yılına doğru, pnömatis denilen kimyanın kesin sonuca götüren gelişmeleri gerçekleşmeden önce hava, bir karışımın ya da kimyasal bir bileşimin sonucunda ortaya çıkan bir madde olarak değil de temel bir sıvı madde olarak bilinmekteydi<sup>1</sup>. Hales'in çalışmalarının yayımlanmasından sonra, bilim adamları, havanın canlı varlıkların dokularına bile girebildiklerine ikna oldular. Vücudu oluşturan bütün karışımlar, katılar gibi sıvıların da molekül yapıları bozulmaya başladığında hava çıkışı da gerçekleşir. Bu buluş, bu temel maddenin hareket alanını genişletmiştir. Böylelikle, havanın canlı yapıya birçok farklı şekilde girebildiği kanısına varılmıştır: Hava deriyle ya da akciğer zarıyla basit bir temasla, derideki gözenekler yoluyla, doğrudan ya da dolaylı yoldan yutularak bedene girebilir;

1) Bu konuda 1753'te Dijon Akademisi tarafından önerilen yarışmada Birincilik Ödülünü alan Boissier de Sauvages havanın mekanik anlayışına sadık kalmıştır; ona göre hava, boşluklarla birbirlerinden ayrılmış küçük küreler ya da moleküllerden oluşmaktadır. Ayrıca bu boşlukların içerisine başka birtakım maddelerin girdiğini düşünmektedir. Bir önceki yüzyılda Boerhaave havayı, kimyasal alışverişlerle hiç ilgisi olmayan basit bir araç, aracı olarak tanımlamaktaydı. (Boissier de Sauvages, *Dissertation où l'on cherche comment l'air, suivant ses différentes qualités, agit sur le corps humain*, Bordeaux, 1754).

dolaylı yoldan, çünkü besinler de belli miktarlarda hava içerir ve bu hava da kilüze, ardından da kana geçebilir.

Bölgelere ve mevsimlere göre değişen fiziki özellikleri sayesinde hava, sıvıların yayılımını ve liflerin gerilimini düzenler. Ağırlığı bilimsel bir gerçeklik olduğundan beri organizmalar üzerinde bir basınç uyguladığı kabul edilmektedir. Bu basınç, eğer dışarıdaki havayla içerideki hava arasında bir denge kurulmamış olsaydı yaşamı imkânsız kılardı; burada söz konusu olan geçirtiler, yellenmeler, yutma ve içine çekme mekanizmalarıyla sürekli dengede tutmaya çalışılan hassas bir dengedir<sup>2</sup>.

Kolaylıkla sıkıştırılabilen hava, çevikliğiyle anında hareketlenebilmektedir. Bu esnekliğin gücü yerçekimine denktir. Küçük hava kabarcığı atmosfer kitlesini dengeler. Bu güç, solunumu, iç hareketleri ve sıvının ağırlığıyla gerçekleştirilen basıncı gideren genleşmeyi sağlar. Hava hiçbir zaman esnekliğini yitirmez, ancak kaybettiğindeyse bu özelliğini yeniden kazanamaz. Yalnızca hareket ve kıpırdamalar atmosferin yenilenmesini dolayısıyla da organizmaların yaşamalarını sağlamaktadır. Akışkanın akciğerlere girecek gücü kalmadığında da ölüm gerçekleşmektedir.

Havanın sıcaklığı ve nemi vücuda dolaylı yoldan etki etmektedir. Çevikçe bir sıkışma ve genleşme oyunuyla iç bölgeler ve atmosfer basıncı arasında oldukça zor sağlanan dengenin bozulmasına ya da yeniden kurulmasına yardımcı olur. Isı, havanın yoğunluğunu azaltma eğilimindedir; bu şekilde liflerin gevşemesini ve uzamasını sağlamaktadır. Vücudun dış bölümleri, özellikle de uç noktalar şişer. bütün organizma zayıf düşer hatta dermansız kalır. Soğuk havaysa tam tersine, katıları büzer, lifleri<sup>3</sup> sıkılaştırır ve sıvıları yoğunlaştırır. Bireyin gücünü ve etkinliğini artırır. Bu konuda, oldukça tuhaf bir biçimde<sup>4</sup>, kanı soğutanın hava olduğu ve dolayısıyla da, Sanctorius tarafından XVII. yüzyılda ortaya konan hissedilen ve hissedilmeyen terlemeyi de dengelediği kanısına varılmıştır. Serin hava özellikle yararlı<sup>5</sup> görünmektedir; bununla birlikte çok soğuk havaysa

2) Malouin 1755'teki yazısında "işte bu yüzden solunan havanın farklılığına göre aynı besinleri sindirmemiz değişkenlik göstermektedir" demektedir. Köyde kasabada olduğundan çok daha iyi sindirim yapılmaktadır (M. Malouin, *Chimie médicinale*, 1755, I. cilt, s. 54).

3) Lif kavramının XVIII. yüzyılda taşıdığı önemle ilgili olarak bkz. Jean-Marie Alliaume, "Anatomie des discours de reforme", *Politique de l'habitat* (1800-1850), Paris, Corda, 1977, s. 150.

4) Jean Ehrard (*L'Idée de nature en France dans la première moitié du XVIII<sup>ème</sup> siècle*, Paris, 1963, s. 697-703) konunun bu yönüyle ilgili olarak oldukça aydınlatıcı fikirler geliştirmiştir.

5) De Sèze, yazın adamlarının sabah serinliğinin "çalışmak için özel bir olanak sağladığını" bildiklerini yazmaktadır. (*Recherche physiologiques et philosophiques sur la sensibilité ou la vie animale*, Paris, Prault, 1786, s. 240) Retires PDF Kitap Arsivi - <https://ranteoy.org>

*excreta*'nın (safraların) buharlaşmasını engelleme ve iskorbüte yol açma riski taşımaktadır.

Aşırı nem, sabah ya da akşam çiyi, sürekli yağmur katıları gevşetmekte, lifleri uzatmaktadır çünkü bunlar içerideki havanın esnekliğini zayıflatırken sıvının derideki gözenekler vasıtasıyla içeriye nüfus etmesini sağlamaktadırlar. Bu zararlı eylemleri bir araya getirirken sıcak ve nemli hava, yaşamı sağlayan hassas dengeye ağır bir şekilde zarar verebilir.

Temel madde hava cansız taşıyıcı rolünü oynamaktadır<sup>6</sup>. Kendisine yabancı bir yığın cisimcik taşımaktadır. Bu heterojen akışkanın kapladığı alan tıpkı fiziksel özellikleri gibi havaya ve yere göre değişkenlik göstermektedir.

Yazarlara göre, havanın işlevlerini sıralamak imkânsız gibi görünmektedir. Bilim adamlarının çoğunluğu, havayı Stahl'ın flojistiğinin\* yayılma yeri olarak görme konusunda hemfikirdirler, dolayısıyla da yalnızca bu nedenden ötürü yaşamın vazgeçilmez unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca ısı vektörü niteliğini de taşımaktadır. Boissier de Sauvages'a göre hava elektrik akımının iletilmesini sağlamakta, bu da onun esnekliğini sağlamaktadır<sup>7</sup>. Birçok söylem<sup>8</sup>, manyetik partiküllerin geçişini, hatta kimi belirsiz kozmik etkileri havaya bağlamaktadır.

Buna karşılık, havanın, vücuttan ayrılan maddeleri askıda tuttuğu konusunda kimsenin bir şüphesi bulunmamaktadır. Sarnıcı andıran atmosfer yeraltından çıkan yayılımlarla, bitki ve hayvanların terlerini barındırır. Bir yerin havası, korkunç bir karışımdır; içerisinde, topraktan yayılan sulu, uçucu, yağlı ve tuzlu buharları, dumanları ve kükürtü barındırır; ayrıca, toprağın kustuğu patlayıcı maddeleri, bataklıklardan çıkan tehlikeli gazları, minik böcekler ve onların yumurtaları, spermatik hayvancıkları ve daha da kötüsü çürümekte olan bedenlerden yayılan bulaşıcı miyasmaları barındırmaktadır.

İşte Boyle'un da analizlerden edinilen yöntemler yardımıyla ayırt etmeye çalıştığı bu sonsuz karışımlardı, ancak pek başarı sağlayamamıştı<sup>9</sup>. Sü-

6) Bu konuyla ilgili olarak Owen ve Caroline Hannaway'in güzel makalesine başvurunuz. "La fermeture du cimetière des Innocents", XVIII<sup>e</sup> siècle, no: 9, 1977, s. 181-191.

\* Flojistik: Bedenin bileşenlerinden biri olarak görülen ateş. Bu görüş Lavoisier tarafından XVIII. yüzyıl sonunda çürütülmüştür. (y.n.)

7) Onun gözünde elektrik akımı, sinir akımının da bir parçasını oluşturmaktaydı; bu da hayvanların düşünce yapılan teorisini yeniden karanlığa gömmek anlamına gelmektedir.

8) Bu konuda bkz. J. Ehrard, *a.g.y.*, s. 701 vd.

9) Robert, Boyle, *The general history of the air*, Londra, 1692. Bu konuyla ilgili olarak aynı zamanda bkz. John Arbuthnot, *Essai des effets de l'air sur le corps humain*, Paris, 1742, özellikle s. 92 vd.

rekli çalkalanarak durmaksızın değişime uğrayan fokur fokur bu karışım, şimşek ve gök gürültüleri içerisinde tuhaf fermentasyon ve dönüşümlerin yaşandığı ve birçok süflürlü cisimciğin ortadan kalktığı fırtınalarla yeniden şekillenen bir sahnedir. Uzun durgunluk dönemlerinde, kuytu limanları ve derin koyları birer gemi tayfası mezarlığına dönüştüren korkunç durağanlık dönemi kendini gösterdiğinde ölümcül bir karışım oluşmaktadır.

Nasıl havanın fiziksel özellikleri, miktarları ve farklılıklarına göre etkinlik gösteriyorsa, içeriğindeki bileşim de organizmaların sağlıklarını düzenlemektedir. Kükürtler, tehlikeli gazlar, pis kokulu buharlar havanın esnekliğini bozmakta ve bir o kadar da soluksuz bırakarak boğulma tehdidi oluşturmaktadır; metalik asitli tuzlar kılcal damarlardaki kanı pıhtılaştırmakta; gaz çıkışları ve miyasmalar havayı kirletmekte, salgınlara çanak tutmaktadır. Yeni Hippokratesçi tıbbı destek oluşturan atmosfere verilen önemin temellerini sağlamlaştıran bu inançlar bütünü, son günlerini yaşayan Eski Rejim'e ait salgınbilimini ortaya çıkaracak ve "hava patolojisi" (pnömatik patoloji) tablosu projesine<sup>10</sup> esin kaynağı olacaktır. Hippokrates ve Kos okulundaki yandaşları<sup>11</sup> İÖ V. ve IV. yüzyıllarda havanın, fetusa, sıcaklığın düzenlenmesine, tutkuların doğmasına, dil yapılarına ve ulusların dehalarına etki ettiği üzerinde durmuşlardır.

"Her hayvan doğası gereği saf, doğal ve serbest hava kullanmak üzere yaratılmıştır" demektedir Arbuthnot Fransızcaya 1742'de çevrilmeye başlanan kitabında<sup>12</sup>; yavru hayvanlar, şehirli insanların "yapay havayı" solumalarını sağlayan ve bir alışkanlık olan bu toleransı bilmezler. Hatta

10) Bkz. Thouvenel, *Mémoire chimique et médicinal sur la nature, les usages et les effets de l'air, des aliments et des médicaments, relativement à l'économie animale*, Paris, 1780.

11) Hippokrates'in yapıtı ve anlamı konusunda bkz. Robert Joly, *Hippocrate, médecine grecque*, Gallimard, 1964; özellikle: "des airs, des eaux, des lieux" bölümü, s. 75 vd.

Okullara göre, doktorların havaya mal etikleri etkiler oldukça karmaşıktır; bkz. Jeanne Ducatillon, *Polémiques dans la collection hippocratique*, tez, Paris IV, 1977, s. 105 vd. Hippokrates koleksiyonunun kitapları tıbbi insan bedenini tanımayla ilintili olduğunu söyleyerek, felsefecilerden esinlenen "eski tıp"tan ayrılmaktadır. Bu "eski tıp" hastalıkları bir tek ve aynı nedene bağlayarak açıklamaktaydılar ve kozmolojik bir bakış açısı benimseyerek Kos Okulu'nun doktorlarına göre rüzgârlara çok daha fazla önem vermekteydiler. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Robert Joly'nin (s. 25-33) ve Jeanne Ducatillon'un "Des Vents" risalesi incelemesi.

Yine, çok daha yakın zamanda Antoine Thivel (*Cnide et Cos?; Essai sur les doctrines médicales dans la collection hippocratique*, Paris, 1981), bu iki okul arasındaki ayrımı doğruluğunu sorgulamaktadır. Beden tıbbı üzerine bkz. Jean-Paul Desaiue, Jean-Pierre Goubert, Emmanuel Le Roy Ladurie, Jean Meyer..., *Medecins, climats et épidémies à la fin du XVIII<sup>e</sup> siècle*, Paris, Mouton, 1972.

12) J. Arbuthnot, a. g. res. 268, DF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

bir Priestley ya da Lavoisier "ortak hava"yı incelemeye çabalamadan önce, zararlı etmenlerle dolu olmaması gereken bir havanın solunması gibi bir doğa yasasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır; çok daha sonraları saflık yapının bozulmasında bir referans olarak gösterilecektir. Şimdilik önemli olan "bozulma" ile "yeniden arınma" arasındaki dengedir<sup>13</sup>; çeşitlilikleri, ani buz çözülmelerini, yağmurla birlikte gelen ısınmaları ya da büyük kuraklıktan sonra gerçekleşen selleri sorgulamaktan uzak özel bir temizliği gerektiren imkânsız bir arayıştır. Canlının beslendiği hava alışverişinin niteliğinin belirtisi olan cildin beyazlığı ve şeffaflığına simgesel olarak değer kazandıran hijyenist bir söylem söz konusudur<sup>14</sup>.

Sağlıklı ve sağlıksız sözcükleri bu hava anlayışına göre tanımlanmakta ve yine bu düşünceden yola çıkarak sağlığa yararlı ve zararlı olduğu belirlenmekteydi. Hareketin gerekliliği ve fırtınaya övgü şiiri şekillenmeye başlamıştı bile.

Lavoisier yanmayla solunum arasındaki bağlantıyı kurmadan önce, 1760 ila 1780 yılları arasında titizlikle gerçekleştirilen buluşlar havayı konu alan kimyada derin değişikliklere neden olacaktı. Bu yirmi yıl süresince bizim konumuzla ilgili olarak kayda değer gelişmeler sağlanacaktır. O zamana kadar, koku alma havanın değerlendirilmesinde pek dikkate alınmamaktaydı; "hava merkezli araştırmacılıktaki" gelişmelere bağlı sıkıntıları tamamen üstlenmekten çok uzaktı. Atmosferin fiziki özelliklerini ölçmek dokunma duyusunun ya da bilimsel araçların ilgi alanıydı. Miyasmalar ve virüsler üzerine söylemlerin kuramsal yanı, gaz çıkışları dalgası, başvurulacak doğru analizlerin olmayışı, yalnızca genel bir açıklama getirebilen belirsiz bir sözcük dağarcığının oluşu koku alma konusunun değerinin düşmesinin en büyük etkenlerindendir. Yayılmanın yandaşları ve karşıtlarını karşı karşıya getiren tartışmalarda kokuyla ilgili konuların azlığı bu bağlamda ilgi çekici görünmektedir<sup>15</sup>.

Bu belirsizliği yok etmek, tehlikeyi incelemek<sup>16</sup>, artık kimyacıların kendilerine görev edindikleri konular bunlardır. İki tasarı oluşturmışlardır:

13) Thouvenel, *a.g.y.*, s. 27. yazar daha sonraki bir dönemde ancak aynı bakış açısıyla şöyle demiştir: "Hava ne çok saf, ne çok ispirtolu, ne çok buharlı, ne çok temiz, ne çok ağır, ne çok mat, ne çok yoğun, ne çok bozucu, ne çok yayılmış, ne çok kötü, ne çok uyarıcı, ne çok besleyici, ne çok mikroplu, ne çok mikropsuz, ne çok kuru, ne çok nemli, ne çok yumuşak vs. olmalıdır". (*a.g.y.*, s. 24).

14) Arbuthnot, *a.g.y.*, s. 275.

15) Bkz. Jean Ehrard, "Opinions médicales en France au XVIII<sup>e</sup> siècle: La peste et l'idée de contagion", *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, Ocak-Mart 1957, s. 46-59.

16) Jacques Guillerme, *Les maladies économiques de l'homme au XVIII<sup>e</sup> siècle*, *a.g.y.*, s. 61-72.

1) Karışımların bir dökümünü çıkarıp, adlandırmak, aynı zamanda da tanımlanmalarını sağlayacak, koku alma duyusuna ait bir dil oluşturmak.  
 2) Bozulmanın aşamalarını ve hızını saptamak ve bunları tam anlamıyla koku alma duyusu bağlamına oturtmak, çünkü koku alma, fermentasyon ve kokuşma olaylarını gözlemlemede oldukça aydınlatıcı bir duyudur. Henüz belirsiz bir şekilde odyometrinin (solunan havadaki gazları ölçme, y.n.) ortaya çıkışı, kesinlikten uzak ama Volta ya da Rahip Fontana'nın ortaya koyduğu aletlerden daha duyarlı olan bir inceleme aygıtı olan koku alma duyusunun bilimsel rolünün çıkışını olumsuz yönde etkilememektedir.

Bundan böyle de kimyacılar ve doktorlar, kokuyla ilgili gözlemlerini kaydetmeye yaraması gereken sözcük dağarcığı üzerinde titizlikle çalışırlar. Koku hassasiyetinin bilimsel dile de girmesi, gerilemekte olan XVIII. yüzyılın uzmanlarının hepsi tarafından ortaya çıkarılan olguların bir anda gelişmesine olanak sağlamaktadır. Gazları, özellikle de solunamayan “havaları” saptamak ve bugüne kadar bulunamayan virüsleri, miyasmaları ve ağuları ayırt edip tanımlayabilmek gibi çok çeşitli konular artık bu hassasiyetin alanına girmektedir; ancak yanlış temellere oturtulan bu tasarının gerçekleşmesi imkânsızdır; Pasteur'un kuramları başarıya ulaşınca kadar, doktorlar bu konuya Sisyphos'un kayası gibi takılıp kalacaklardır. Bu korkunç şeyleri koku alma duyusuyla tanımlamak gibi bir durum söz konusu olmadığından, bunların canlılar üzerindeki etkilerini saptamayı uzun bir zaman umut etmişlerdir. Yeni yeni biçimlenmekte olan klinik tıp hastalık yapan etmenleri, kadavranın içerisinde gözlenen lezyonları ele alıyor, ama o zamanlar revaçta olan ve yeni Hippokratesçilik ile mekanikçi mirası bir araya getiren tıbbi bağdaştırmacılık, patolojideki kokuları, kokuşarak bozulmanın gözlemlenmesi yoluyla oluşturulan diziye dahil ediyordu.

1770-1780 yılları arasında bilim adamları gaz da denilen “havaları” toplayıp, aktarıp, kapatıp, muhafaza etmek ve her birinin hayvan organizmaları üzerindeki etkilerini saptamak konusunda çok hevesliyidiler. Birkaç yıl sonra ve Scheele'nin<sup>17</sup> kitabıyla, bu hummalı çalışma çok iyi özetlenerek, solunabilir ve zehirli “havalar”ın bir tablosu ortaya çıkarılır. Sınıflandırma karışık, karmaşıktır, terminolojisi henüz tam oturmamıştır ama yine de birkaç terim öne çıkmaktadır: Sabit hava, sülfürik asit, yanıcı hava, uçucu alkali ve kükürt ruhu ( $K_2S_3$ , Fr., *foie de souffre*, nadir bulu-

17) Hatta Jean-Godefroi Léonhardy'nin *Supplément au traité de l'air et du feu de M. Scheele* ve *Tableau abrégé des nouvelles découvertes sur les diverses espèces d'air*, Paris, 1785, adlı yapıtı çok daha iyidir. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranteey.org>

nan kimyasal bir kök, ç.n.). Giderek artan deneyimler sürecinde herkes bu durmadan çoğalan ailenin üyelerini koku alma duyusu vasıtasıyla tanımlamayı öğrenmektedir.

Fareler, köpekler, tavşanlar kapalı kafeslerinde mücadele edip, ölürken yaşamsal mekanizmaya bağlı alışverişler ve dönüşümler ortaya çıkmaktadır. Papaz Priestley<sup>18</sup> solunarak kullanılan “ortak havanın” bozulmasını ve deflojistike (Fr., *dephlogistiqué*, özünde ateş olmayan, yakıcı olmayan, y.n.) “yaşamsal hava”nın (oksijen) zararına, “flojistike hava” (azot) ile “sabit hava”nın (asitli karbon gazı) üretimini hesaplamıştır. Oksijen artık mükemmel bir şekilde solunabilir hava olarak bilinmiştir. İngiliz bilim adamının flojistike olan bağı, akışkanın tahlilini doğru yapmasını engellemiştir. Priestley aynı zamanda bitkiler alemindeki gaz alışverişlerini de incelemiştir ama fotosentezin tanımını tam olarak yapma onurunu Ingenhousz’a bırakmıştır. Bitkilerin ışığın etkisiyle oluşan oksijen üretme güçleri her iki bilim adamının da hayvanlar tarafından kirletilen havanın tam zamanında bitkiler tarafından temizlendiği görüşünü benimsemelerini sağlamıştır<sup>19</sup>.

Yapılan buluşlar sayesinde havanın, bir element ya da bileşim değil de, her bir oranının niteliğini belirlediği bir gaz karışımı olduğu fikri benimsenmiştir.

Öte yandan Priestley bir havanın “solunabilirliği”nin ölçümlerini yapmanın mümkün olduğunu da göstermiştir. Bundan sonra rahip Fontana odyometresiyle bütün Avrupayı dolaşır ve bir kâhin gibi bekler. Her yerin havasının yaşam için elverişli olduğunu söyleyebileceğini ileri sürer. Ama hayal kırıklığı yaşanır, çünkü Halles semtinin havası dağlardaki havadan hiç de geri kalır gibi görünmemektedir; böylece aygıtla bağlanan umutlar boş çıkacaktır. Son çare olarak kehanetler koku alma duyusundan beklenecektir.

## Çürüme Kokuları

Enfeksiyonların işleyişini anlamak amacıyla, çıkan gazları karışıkışğını, “çürük kokulardaki belirsizliği”<sup>20</sup> yok edilmesi bundan böyle, organik olguları gözlemlemeyi iyiden iyiye benimsemiş gazlar kimyasının temel tasarı-

18) Priestley, *Expériences et observations sur différentes espèces d'air*, Paris, 1777-1780, 5 cilt. 1774-1777 yılları arasındaki çalışmaları çevirisi.

19) Bkz. Jacques Guillerme, a.g.m., s. 63.

20) A.g.y., s. 61 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

sını oluşturur. “Havaları” incelemek, aynı zamanda yaşam mekanizmalarını incelemektir; “pnömatik” deney şekli de buna olanak sağlar. Bilgili çevrelerde bu yöntem kontrol edilemez bir tutku gibi yaygınlaşır. Bize ilginç görünen bir yön değişikliğiyle, burada etkiyi yaratan elbette ölüm korkusu ve canlı organizmanın organlarının birbirinden ayrılmasıdır. Hava, bir ayrışma laboratuvarı şeklinde, yaşamın ürettiği<sup>21</sup> ya da geliştiği yer olarak hiç bu kadar incelenmemiştir. Organik maddenin çözülmesini pür dikkatle incelemek, yapıların<sup>22</sup> “bağlarının”, yaşanan dramın başrol oyunculuğuna yükselen bu “sabit havanın” çıkışını saptamak, karışımların bağlarının çözülmesini tam anlamıyla hissetmek, bütün bunlar insanı ür-kütücü bir şekilde büyüler. Söz konusu olan, bu gizemli yaşamsal dengenin nasıl kurulduğunu çözebilmek amacıyla canlı organizmanın ölüm sürecinin izlenmesidir.

Çürüme konusundaki araştırmaların tarihçesini ele alan bu araştırma-da koku alma duyusunun rolü büyüktür. Bacon<sup>23</sup> bu alanın kurucu babalarındandır. Daha XVII. yüzyılın başlarında mekanizmamızı bozan her şeyin onu az çok çürüyerek çözünmeye<sup>24</sup> doğru götürdüğünü savunmuştur. Bu çözünme yeni bileşimler oluşturmak amacıyla “birimlerin düzenini tamamen bozmaktadır”. Bacon’a göre bunun kanıtı kokuyla ilgili değişimlerdir; böylelikle “çoğunlukla çürümenin ürünleri olan amber, misk kokularının çürüme sonrasında açığa çıktığını gözlemlemiştir<sup>25</sup>”.

Aslında çürüme kuramının asıl atasının Alman Becher olduğunu belirtmek gerekir. Onun gözünde çürüme, içeride, doğal bağ ilkesiyle her zaman çatışan sürekli bir hareket yaratmaktadır ve birimleri sürekli yakıcıdır, ve bu temel yanma kanın balsamsı<sup>26</sup> yapısı sayesinde sürmektedir. Mekanizma açısından bakıldığında, bu iç hareket kendilerini tutan zincirlerden kurtulan moleküllerin hareketlerinden ileri gelmektedir; buradan da organizmaların kötü ve içe işleyen kokuları doğmaktadır; bu, çürümenin en basit işareti olarak algılanmamalıdır çünkü sürecin vazgeçilmez bir parçasıdır. Pis koku ve nem çürümeyi açıklamaktadır. Organik

21) Bu konuda bkz. Pierre Darnon, *Le mythe de la procréation à l'age baroque*, Paris, J.-J. Pauwert, 1977.

22) Thouvenel, a.g.y., s. 13.

23) Çürüme alanındaki araştırmaların tarihini ele aldığı yapıtı: *Histoire naturelle*; J.-J. Gardane, *Essais sur la putréfaction des humeurs animales*, Paris, 1769.

24) A.g.y., s. V.

25) A.g.y.

26) Bir başka deyişle çürüme. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

maddenin sulu bölümleri kalın irin ve irin şeklinde çözülürler, uçuculaşmış olan çürük bölümler iğrenç moleküllere dönüşerek çıkarlar. Geriye toprak kalır.

Eğer canlı vücuttaki her zamanki mücadele çürümenin lehine dönerse, eğer tesadüfen, hasta bedenden çıkan ya da ayrışmakta olan çürük miyasmalar, organizma tarafından yutulur ve iç güçlerin dengesi bozulursa, damarların tıkanması, vücut sıvıların yoğunlaşması ya da yaralanmayla kanın akışı kesilirse, bu kangrenin, çiçek hastalığının, iskorbütün, pis kokulu ve çürük ateşlenmelerin zaferi olacaktır.

Antiseptik, yani çürümeyi durdurabilen madde, balsamsı yaşam sıvısının geçmesi gereken yolları açabilecek uçucu, sıcak, yağimsı, ıtırılı yapılar arasında aranır. Uçuculuğu ve içe işleme gücü üzerine temellendirilmiş olan ıtırın tedavi edici yanı, Hippokrates'i vebayı kokularla durdurmaya yöneltten eski bir geleneğe dayanmaktadır<sup>27</sup>.

Alman bilim adamının fizik alanındaki düşünceleri kokulara iki değer biçmektedir: Kötü koku düzende bozukluğu ifade eder, ıtır yaşamsal ilkeye kapıları açar. İlaçlar gibi belirtiler de kokulardan elde edilir.

Organik maddenin bozulmasının havadan ileri geldiğini belirten Boyle'un düşüncesini yeniden ele alan Hales bu gaz çıkışını incelemeye ve ölçmeye karar verir. Bir parmak küp domuz kanı, Black'in "sabit hava" olarak adlandıracağı 33 parmak küp "hava" ürettiyordu. Buradan hareketle çürüyerek çözünme çalışmaları yeni bir yöne kaymış olur. Çürümé elbette bir ayrışmaydı, elbette içerideki bir hareket sonucunda ortaya çıkıyordu; bu durumda, koku yayıcı hastalık olarak ortaya çıkan iskorbüt aslında yalnızca canlı bedende meydana gelen çözünmedir; ancak bağlanmalarını sağlayan, bölümlerin birbirinden kopmasından sonra geriye kalan toprak değil havadır. Yapıların harcı uçucudur. Tuzlu, yağlı, akışkan diğer toprak bileşenleri ayrıştıktan sonra başka bileşikler oluştururlar.

1750 yılında Pringle'in çalışmalarını ve birkaç yıl sonra da Dublin'li kimyacı Mac Bride'in<sup>28</sup> çalışmalarını büyük oranda etkileyen görüşler işte bunlardı. Mac Bride'e göre antiseptiğin dört işlevi bulunmaktadır: Kanın çözünmesine ya da liflerin büyük oranda serbest kalmasına neden

27) Antik Yunan'da, ıtırılı maddelerin ilk örneğini oluşturduğu ıtırılı, güneşli ve bozulmayan şeyler, marulla sembolize edilen nemli, çürüyen bitkilerin bir antitezini oluşturmaktadır. Bkz. Marcel D tienne, *Les Jardins d'Adonis, La Mythologie des aromates en Gr ce*, Paris, Gallimard, 1972.

28) John Pringle, *M moire sur les substances septiques et antiseptiques*, 28 Haziran 1750 tarihinde okunmuştur. *David Mac Bride, Essai d'Experiences*, Paris, 1760.

olan “sabit hava”nın serbest kalmasını engellemek; bütün iç hareketler için gerekli akışkanlığı sağlamak; vücuttan çürümüş maddelerin atılımını kolaylaştırmak; gerekirse çürük maddeleri doğal hallerine kavuşturmak. Lifleri sıkıştıran pekiştiriciler, aromalar, tuzlar, kınakına ve son çare olarak da hava Pringle ya da Mac Bride tarafından antiseptik seviyesine yükseltilmişlerdir.

Bu İngiliz keşifleri kısa sürede Fransa’ya da yayılır. 1763’te Dijon Akademisi yarışma konusu olarak antiseptiklerin incelenmesini belirler. Bu yarışmada Boissieu<sup>29</sup> birincilik ödülü alır. Oldukça başarılı bir sentez yaparak bütün canlı organizmaların içerisindeki çürüme hareketinin vazgeçilmez bir özellik olduğunun ve sürekli gözetilmesi gereken bir dengenin hassasiyetinin altını çizmiştir. Yazar tehlikeleri saptamış, sağlık bilimcileri yönlendirecek olan ilkeleri sıralamıştır; gelecekteki stratejiyi kesin bir şekilde tanımlamıştır. Her şeyden önce, en önemlisi “sabit hava”yı muhafaza etmektir, çünkü bir engel olmadığı takdirde yaşam ve ölümü düzenleyen hava yapısındaki maddelerin alışveriş döngüsüne katılmak üzere kaçmaya eğilimlidir. Bu amaç doğrultusunda bazı tuzaklardan kaçınmak gerekir: 1) Yapıları oluşturan cisimcikleri seyrelten, dolayısıyla da korumaya sistemini daha da dayanıksız kılan ısı, 2) birimlerin birbiriyle olan bağlarının çözülmesine neden olan nem, 3) esnekliğini kaybetmiş bir hava içerisinde kalma, bunun sonucunda da “sabit hava”nın çıkışını engellemek daha da zorlaşır. Özellikle, sıvılara “onlara hareket kazandıran iç devinimi” aktaran ve bunun sonucunda da çürümeyi hızlandıran bu çürüme buğularııyla enfekte olmuş havadan uzak durmak gerekir.

Buna karşılık, doktor gaz çıkışını engelleyen bütün etmenlere önem verecektir; ama hem sıvıların hareket etmesini sağlamalı, çünkü bu havanın sabit durumda kalmasını sağlayacaktır, hem kokuşabilecek sıvıların atılmasını sağlayan boşaltımın düzgün çalışmasını gözetmeli, hem ciğerler, gözenekler, mide ve bağırsaklardan da damarlar vasıtasıyla havanın emilimini kolaylaştırmalı, hem de kilüs vasıtasıyla gaz alışverişlerini daha iyi bir duruma getirmelidir. Bütün bunlar da doğru besinlerin seçilmesiyle, balsamlı antiseptiklerin tercih edilmesiyle, sıcak aromaların ya da fermente halindeki kimi maddelerin bulunduğu buharlı ortamlarda bulunularak sağlanır. Böylelikle yeni Hippokratesçi kuramı fazlasıyla aşmasına

29) Barthélemy-Camille Boissieu, Toussaint Bordenave ve Guillaume-Lambert Godart’ın burada sözü edilen anılan şu ortak başlık altında yayımlanmıştır: *Dissertation sur les antiseptiques...*, Dijon, 1769.

karşın sıklıkla haksız yere yeni Hippokratesçi kuramla sınırlandırılmaya çalışılmış bir sağlık koruma politikası tanımlanmaktadır. Oysa bu yeni kuram havanın analizi, kokuşmuş miyasmalara karşı mücadele ve aromaların değer kazanması konularını temel almıştır.

Böyleli kuramların yayılması çürük kokuların algılanmasıyla ilgili deneylerin ve analizlerin çoğalmasını sağlamıştır. Hepsini vermek yerine bu konuyu ele alan başlıca yapıtları ele almak yerinde olacaktır. Becher çürüme sırasındaki ayrışmanın her aşamasında çıkan farklı kokuları tanımlamaya çalışmıştır. Montpellier'de 1760 yılında savunulan bir tezde Féou incelemesini daha da derinleştirmiştir. Ölümün gerçekleştiği ilk anda kimilerinin “şarabın fermentasyonu” olarak tanımladığı “tatlımsı bir koku”<sup>30</sup> ortaya çıkar. Ardından “çoğunlukla bozulmuş peynir kokusuna benzeyen” daha sert asitli bir koku çıkar; Gardane bu kokuyu “asitli-gazlı” olarak tanımlar. “Sonunda çürüme kokusu kendini gösterir. Başlangıçta yalnızca yavandır, keskin değildir, ancak bu kötü koku insanın içini kaldırmaktadır [...], bir sonraki aşamada koku insanın ciğerlerine işlemektedir, sertleşmiş ve berbatlaşmıştır. Çürüme kokusunu otsu koku ve amber kokusu izler...”; ardından yazar sonuç olarak şunları söyler: “Bu, doktorların hastalıkların kokularını daha doğru bir şekilde belirlemelerini sağlamalıdır.”

La Présidente Thiroux d'Arconville çürüme kokusu üzerinde çalışan bilim adamlarına güzel bir örnektir. Robert Mauzi<sup>31</sup>, fizik tutkunu bu aristokrat hanımın önemini vurgular. Geçirdiği çiçek hastalığı nedeniyle her tarafı yara izi olan bu hanım mutluluğu bilimde bulmuş görünmektedir. Başkan üç yüzden fazla madde üzerinde, her birinin çürümesini önleyebilmek için çalışmaların yapılacağı deneylerin yapılmasını sağlar. Bu çalışmalar da tablolar hariç altı yüz sayfalık büyük bir yapıtta toplanır<sup>32</sup>. Genç kadın, mevsimlere, sıcaklığa, nem oranına, rüzgâra ve bulunulan ortama göre farklı ortamlarda birçok deney yapar. Hem şehirde hem de köylerde çalışır. Bütün bu bilimsel çalışmaların bir güncesini tutar. Thiroux d'Arconville kokular konusunda eşi bulunmaz bir gözlemcidir. Üzerinde çalışılan maddelerin her birinin çürüme aşamalarının ritmini saptamayı çok istemektedir. Bitmek tükenmek bilmeyen bu gel gitlerin sürdüğü aylar boyunca çok dikkatli davranır ve içerisinde birçok mucizevi gizemin

30) Sonraki görüşlerde olduğu gibi, Gardane, a.g.y., s. 121.

31) Robert Mauzi, *L'idée du bonheur au XVIII<sup>ème</sup> siècle*, s. 273 vd.

32) Mme Thiroux d'Arconville, *Essai pour servir à l'histoire de la putréfaction*, Paris, 1766.

bulunduğu bu koku çeşitliliği karşısında büyülenir. Doğa burada, imgeleme, çürüyen maddelerin renk değişiminden ya da fermentasyon fısıltısından ve fokurdamalarından çok daha canlı, çok daha ilgi çekici bir süreç sunar.

Bununla birlikte başka çalışmalar da yapılmıştır. Dijon yarışmasında bir tez sunan Godart<sup>33</sup>, çürümenin farklı safhalardan oluşan koku ritimlerinin ve kavanozlarının içerisindeki kokuların “yanması” olarak adlandırdığı durumun kendisini büyülediğini belirtmiştir. Bir başka örnekse Dr. Raymond’dan<sup>34</sup> gelmektedir. Fil hastalığını ele aldığı kitabında canlı üzerindeki çürümenin işleyişini koklayarak nasıl izlediği anlatmıştır.

Koku alma duyusu Locke, ardından da Condillac’ın öğretilerinden etkilenerek, duyuşsal olaylara olan dikkat ve bu duyuların her birinin analiz kapasitesi konusunda giderek daha titiz bir tutum sergileyen bu hareketten yararlanmıştır. Genelde kabul gören görüşün<sup>35</sup> tersine görme, işitme ya da dokunma duyularına nazaran koku alma duyusundan daha fazla yararlanmıştır kuşkusuz. Bu duyu, yeni biçimlenmekte olan ve Pasteur’ün buluşlarına kadar sağlık konusundaki tutumları yönetmeyi sağlayan sağlıklı ve sağlıklı tanımlama dar bir çerçevede dahil olmaktadır. Yeni doğmakta olan klinik, görme, işitme ve dokunma duyularına önem verirken, yeraltı fizyolojisini aydınlığa kavuşturmak, sıvıların değişimini kontrol etmek ve “çürüme düzenini”<sup>36</sup> izlemek koku alma duyusuna düşecektir.

Sözcük dağarcığının karmaşıklığı yeni gereklilikleri de beraberinde getirir; doktor bu simgelerin karmaşıklığıyla kokuların yol gösterici sistemi sayesinde başa çıkabilmelidir. Sağlam bir öğrenme süreci sayesinde koku verilerinin ikili serisini kullanmayı öğrenecektir: Bunlardan birincisi gazları tanımayı, dolayısıyla da pis kokuya yol açabilecek şeyleri saptamayı sağlayacaktır. İkincisiyse, fermentasyon ve çürüme analizlerine başvurmaktır. Bu da miyasmayı önceden tespit etmeyi ve organizma üzerindeki etkilerini saptamayı sağlayacaktır. Tıbbi söylemleri fazlasıyla aşan ve Prof. Hallé’nin günlük yaşamını sürekli meşgul eden bu sayısız koku referansları karşısında şaşırmanın elde değil.

Ama, doktorların ve sağlık bilimcilerin etkisi, bu algı devriminin tarihini onlara atfedecek derecede, meşru bir şekilde önemsenebilir mi? El-

33) A.g.y., s. 253-258.

34) Alıntılan: Gardane, a.g.y., s. 220.

35) Felsefeciler tarafından oluşturulan duyu hiyerarşisi üzerine temellendirilmiş olan ve tekrarlırsak, Platoncu düşüncenin bir mirası olan bir görüş.

36) Gardane, a.g.y., s. 220. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

bette hayır. Daha güçlü bir etki yaratmasında rol oynamış olsalar da her şey, yalnızca çağdaşlarının duyarlılıklarını ifade ettiklerini ortaya koymaktadır. Koku alma duyusu bir süre açık bir şekilde yükselişe geçmiştir çünkü Pasteur öncesi mitolojilerin doğurduğu “yeni endişeleri”<sup>37</sup> diğer duyulara göre çok daha iyi ayırt edebilmektedir. Organik yaşamın hassas yapısını tespit edebilmektedir. İşte asıl olan da budur. Koku alma duyusunun çürümeye olan ilgisi sona ermekte olan Eski Rejimin elitlerinin psikolojilerinde engin görüşler açmaktadır. Geçirtilerin, gurultuların, yelin, karın ağrıların, pis kokulu ishallerin dikkatle incelenmesini sağlayan canlı içindeki ölümün işleyişinin sürekli izlenmesi yeni sıkıntılar doğurur. Dışkıların kokusunu temel alan içerideki çürüme derecelerinin hesaplanmasından, incelenmesi gereken ilgi çekici bir dışkı kokusu hassasiyeti doğmaktadır.

İnsanın çevresiyle kurduğu iletişim kendi dengesinin de değişmesine neden olur. Asıl önemli olan ortamın niteliği, yükseklik, mekân, rüzgârların cinsi olmadığı gibi, günlük yaşamın, hava ortamının, bedenlerin atmosferinin sınırlandırılmış olduğu dar bir mekânda gerçekleştirilen incelemelerin nitelikleridir. Bundan böyle tehlikeler şunlar olacaktır: “bozulmuş hava”, pis koku, iğrençliğin derecesi, çürüme sırasında açığa çıkan pis kokulu molekül, bağlarını<sup>38</sup> kaybetmiş olan ama canlı maddenin yıkıcı gücünün dikkate değer bir şekilde arttığı “havadaki miyasma”. Miyasmanın bozucu etkisi bitkilere, tezgâhtaki ete, büfelerdeki metallere kadar uzanmaktadır.

Koku alma duyusunun çürük kokuya karşı olan ilgisi, kendisini oluşturan unsurların, önce başka varlıklarda bulunan, ardından da bir başkasını oluşturan unsurları *sabitleyemeyen* –işte anahtar sözcük–, tutamayan, varlığın sıkıntısını ifade etmektedir. Çürüme bir saat, onunla ilgili araştırmalar da tarih haline gelir. Bu noktadan itibaren koku alma duyusu hassasiyetinin tek amacı tehdidi, enfeksiyon riskini tespit etmek değildir. Dışkı kokusu çok dar bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hassasiyet varlıkların ve kendisinin çözünmesinin sürekli izlenmesi anlamına gelmektedir. Bizim için olduğu gibi Oscar Wilde’ın Dorian Gray’i için de bozulma gözle görülebilen bir şeydir; Prof. Hallé’nin çağdaşları için aynı

37) Jacques Guillerme, a.g.y., s. 61.

38) Jean Ehrard, a.g.m. Yazar miyasmalarla ilgili kuramın doğuşunu, gelişimini ve temelde Boyle’un çalışmalarından doğan cisimcikler alanındaki kuramlarla olan bağlantısını ele almıştır. Jean Ehrard bu miyasmalar kuramının, maya, küf ve böcek kuramıyla arasındaki farkı araştırır.

zamanda koklanabilir bir durumdur da. Böylesi bir tutumu anlamak bizim için zordur ve anlaşılmadığının bir işareti olan gülme bizi, pis kokulu miyasmanın çıldırtması karşısında sınamaktadır.

Jacques Guillerme<sup>39</sup> çürümenin örneğin Schlegel'de sıklıkla şeytanca bir şey olarak algılandığını belirtmektedir; bu da kötü kokuyla cehennem derinliği arasında kurulan anlamsız bağlantıyı güçlendirmektedir; Milton'dan Cowper Powys'a<sup>40</sup> kadar birçok kişi cehennem buradan yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır. Daha sınırlı bir tarihsel bakışla, Devrim'i anlamak ya da düşünmek isteyen herkesin, kadavradan alınan zevkle birlikte kuşkusuz çürümenin cezbedici yönünü de dikkate alması gerekir<sup>41</sup>. Çok önemli bir tarihsel olgu bir şekilde yer almaktadır: Kokuşma "toplumsallığın tipik bir yapısını çizecektir"<sup>42</sup>.

39) A.g.m., s. 63.

40) John Cowper Powys, *Morwyn*. Robert Favre (a.g.y., s. 403) Chamfort'tan sonra, azize Thérèse d'Avilla'nın cehennem tanımını hatırlatmaktadır: "kötü kokan ve hiç seilmeyen bir yerdir."

41) Bkz., romantiklerin takıntılı bir biçimde ölümün başka bir yeni dünyanın doğması için gerekli olduğuna inanmaları. Örneğin *Quatre-vingt-treize*'de Gauvin ve Cimourdin'in ölümü. Çok öncedense *Les songes de Heinrich Heisterdingen*'deki Novalis.

42) Jacques Guillerme, a.g.m., s. 62.

2.

## Koku Alma Duyusunun Duyarlılık Kutupları

### Toprak ve Miyasmanın Arkeolojisi

Jean Ehrard XVIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca eski inançların, topraktan yayılan hava sızıntılarının tehlikeleri konusundaki söylemlerde ne derece etkin olduğunun altını çizmiştir. Ehrard buna örnek olarak rahip Bos'un görüşlerine yer verir: "İçerdeki yanmanın etkisiyle toprakta sürekli olarak fermentasyonlar gerçekleşmektedir: Bundan dolayı, yeraltının yapısına göre değişen gaz çıkışları meydana gelir; ama hiçbir şey bir fermentasyon kadar düzensiz olamayacağına göre, zaman içerisinde, mekâna oranla daha az farklılık göstermez<sup>1</sup>." Boissier de Sauvages 1754 yılında konuya açıklık getirir: "Yeryüzünün her yerinden, yeraltındaki ısının etkisiyle –Réaumur derecesiyle 10°– belli miktarlarda buhar çıkar. Bu buharlar, onları durduran bir şey olmadığında yayılan ve akşamları inen havadan daha yoğundurlar..."<sup>2</sup>. Muschembroeck'e göre her yıl "topraktan gelen sızıntıdan"<sup>3</sup> toprağın ayak karesi başına dört litre altı ons düşmektedir.

1) Jean Ehrard, *L'idée de nature...*, s. 710.

2) Boissier de Sauvages, *a.g.y.*, s. 51.

3) *A.g.y.*

Ayrıca yerkürenin derinlikleri, bir “*physica subterranea*”<sup>4</sup> (toprakaltı fiziki) laboratuvarıdır. Gizemli karışımları sayesinde, sürekli olarak balsamsı gazlar çıkarma özelliğiyle zehirli hava akımlarını dengeleme eğilimindedir<sup>5</sup>. Madencilerin deneyimleri topraktan sızan bu buharlardan bazılarının ne denli tehlikelere yol açabileceğini kanıtlamaktadır.<sup>6</sup>

Ramazzini de, adının bile kötü kokuları çağrıştırdığı kuyuların<sup>7</sup> kendine özgü kokularının doğurduğu kötü sonuçları açıklamaktadır. Taş ocakları da tehlikelerle doludur; buralarda özellikle “mermerden, tüflerden ve bazı taşlardan yayılan ve belirgin bir şekilde burun deliklerine ve beyne zarar veren maden gazları”<sup>8</sup> çıkar. Denektaşından yayılan “kötü koku”ysa çok daha tehlikelidir. Ramazzani, Zibinius dağının yakınlarında, bir milden fazla bir mesafede işçileri zehirleyen petrol (kaya yağı) kaynaklı kötü kokulu gazların çıktığını tespit etmiştir<sup>9</sup>.

Bu gözlemler tarımda karşılaşılabilecek tehlikeleri de ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, gelecekteki söylemler tarlaların sağlığa zararlı olup olmadıkları konusunda yoğunlaşacaktır<sup>10</sup>. 1786’da Kraliyet Tıp Akademisi’nde sunulan bir tezde Chamseru, gaz sızdıran toprağa yüzünü fazla eğip yaklaştıran bir köylünün maruz kaldığı tehlikeleri açıklamıştır<sup>11</sup>. Baumes tarla işçilerinin uyurken burunlarını tarlaya doğru çevirmemelerine engel olmalarını istemiştir<sup>12</sup>. Köylerin, toprağın hareket etmesiyle açığa çıkan “zararlı buharlara” sürekli olarak maruz kalmalarından endişe duymuştur. Eğer toprak uygunsuz bir şekilde açılırsa hiç işlenmemiş bir toprak açığa çıkacaktır ve bu da tehlikeyi daha da artıracaktır. “Yeni dünyadaki koloniler, bakir ve balçıklı bir topraktan çıkan ölümcül gazların zavallı kurbanları olarak korkunç ateşler içerisinde yattılar!”<sup>13</sup>

4) Becher’in 1669 yılında Frankfurt’ta yayımlanan kitabının adı.

5) Bu dengeleme ve kötü havaları temizleme kavramları, Arbuthnot’un söylemlerinin temelini oluşturmaktadır, a.g.y., birçok sayfada.

6) Bkz. Robert Boyle, a.g.y.

7) Ramazzini, *Essai sur les maladies des artisans*, Fr. çev.: 1777, s. 533. (Padova’da 1713’te yayımlanan yapıtın çevirisi).

8) A.g.y., s. 327.

9) A.g.y., s. 534.

10) Bkz. Bu kitap, s. 201 vd.

11) M. De Chamseru, “Recherches sur la nyctalopie”, *Histoire et Mémoires de la Société Royale de médecine*, 1786, s. 167 vd.

12) J.-B. Théodore Baumes, *Mémoire [...] sur la question: peut-on déterminer par l’observation quelles sont les maladies qui résultent des émanations des eaux stagnantes...*, 1789, s. 234.

13) A.g.y., s. 165. 1815’te Etienne Tourtelle bu şikâyetleri yeniden ele alacaktır (*Eléments d’hygiène*, Paris, 1815, I. cilt, s. 234).  
DF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Bundan daha da kötüsü çamurlu bir topraktan çıkan gazların verdikleri zararlardır. Bu topraklar gerçekten de tehlikelidir çünkü hiç durmadan fermentasyon gerçekleşmektedir. Volterra yakınlarındaki Maremmes'de yer sürekli olarak "püskürük külteler", "yeraltı hava çıkışları"<sup>14</sup> ve "yağlı bitüme benzeyen" (oléobitumeuse) bir maddenin varlığıyla sürekli hareket halindedir. Tuzlu topraklar solunum için temiz olmayan gazlar ve Savi'nin yarım yüzyıl sonra (1841) dönem dönem ortaya çıkan ateşlerin nedeni olarak göstereceği sağlığa zararlı miyasmalar üreterek yaymaktadırlar.

Çatlağın, boşluğun ve tam oturmamış yapıların korku yaratmasına neden olan birçok kanı bulunmaktadır. Tehlikeli zeminlerin hepsinde öncelikli önem taşıyan şey sınırların gözetilmesidir. Tourtelle'e göre, felaketten sonra Lisbonne ve Messine'i yıkıp geçiren salgınların başka bir nedeni olamazdı.<sup>15</sup> Bataklıklardaki çürümüş çamurlarda açılan yarıkların tehlike oluşturmaları sürekli yinelenen bir durumdur. Buradan da en kötü kokular çıkmaktadır: Göletlerin dibinden çıkanlar. Gaz çıkışı korkusu kimi şeyler düzgün yapılmadığı endişesini doğurmaktadır: Sızıntı yapan foseptik çukurları, birbirinden ayrılmış döşeme, kötü döşenmiş kaldırımlar, iyi kapanmamış fiçı ve mahzenler.

Toprak yalnızca dışarıya hava yaymaz, aynı zamanda, fermentasyon ve çürüme sonucunda açığa çıkan maddeleri emer ve saklar; tehlikeli gazların muhafaza edilmesini sağlar. Bir gün bu ölümcül buharları dışarı atmaya karar verecektir. Biriken dışkı, çürüyen cesetler ve çoğalan çukurların yeraltını kaplayacağı, dolduracağı, hatta yeraltını sivilaştıracağı yönündeki saplantı bu dönemde en sık rastlanan saplantılardandır. Kirlenmiş, kokuşmuş olan toprak kaybedilmiş bir topraktır. Gelecekte insanlar yerleşecek yer bulamayacaklardır. Toprağın pislikleri bünyesinde barındırmayla ilgili geçmişi kimi yerlerin kaderlerini etkilemektedir. Önceki neslin bırakmış olduğu çöpler ve atıklar, varlıklarını kanıtlayan çukurlar, canlı organizmaları çürüten ve yaşam dengesini bozan kötü kokular yaymaktadırlar. Toprağın hassasiyeti konusunda ortaya atılmış bilinçli bilinçsiz ortak inançların güçlendirdiği korku dolu birçok inanç bulunmaktadır<sup>16</sup>.

14) Paul Savi, "Considération sur l'insalubrité de l'air dans les Maremmes", *Annales de chimie et de physique*, 1841, s. 347.

15) A.g.y., s. 278.

16) Kısa zaman önce Jean Roger tarafından şu kitabında ele alınmış olan karanlık bir konudur: *Les Sciences de la vie dans la pensée française du XVIII<sup>e</sup> siècle*, Paris, 1963, s. 642-647. Jean-Baptiste Robinet (*De la nature* yapıtıyla) bu evrensel yaşam teorisinin propagandacılarından olmuştur.

Toprağa yoğun olarak atık maddelerin sızdığı, dayanılmaz derecede koku yayan dolayısıyla da kısa bir zaman içerisinde tehlike yaratacak yerler bulunmaktadır. Montfaucon çöplüğünün yakınlarında hâlâ “yerin altında, civardaki kuyularla varoşları kirletip toprak tabakalarına ya da yerleşim yerlerine zarar verecek derecede yoğun ve sürekli akımların olduğu” gözlenmektedir. Toprağın “pis kokulu kanallar” barındırması gelecekteki yapıların “kuruldukları yerleri” de kirletme tehlikesini taşıdığı anlamına gelmektedir<sup>17</sup>. Lavoisier 1780 yılında, Saint-Martin ve For l’Evêque hapishanelerini incelemekle görevli Kraliyet Bilim Akademisi’nin bir komisyonun çalışmalarını aktarır. bütün bu binalara “temel olan toprak” “tamamen kokuşmuş ve hastalık yapıcı maddelerle dolmuştur. [...] çürümenin gerçekleştiği böylesi bir yığından kaçınılmaz olarak sürekli tehlikeli gazlar çıkmaktadır.”<sup>18</sup> Kötü kokan hapishane, yalnızca geçmişteki kirli-liğinden dolayı terk edilmek zorundadır. Yeraltı hücresi, anıları çok iyi saklayan bir yerdir. Kapalılık, grafitiler, bu yerlerdeki zamanın akışını ve varlıkların birbirini izlediğini ortaya koymaktadır. Hücre ve zindanlarda<sup>19</sup>, toprağın geçmiş dönemlerinden kaynaklanan kötü kokuların daha da yoğun bir şekilde hissedilmesi normaldir.

Ceset kokularına karşı yapılan sert eleştiriler, ki bunun üzerinde daha sonra yeniden durulması gerekecektir, yalnızca organik atıklarla ilgili değildir. Özellikle, toprağa işleyen zararlı sıvıların da bunda büyük etkisi vardır<sup>20</sup>. Devrim’den hemen önce, bütün başkent delik değişik edilerek gözenekli ve değişken yeraltının ölümcül etkilerine karşı tamamen açık hale gelmiştir. Bruno Fortier’ye<sup>21</sup> göre 1740’a doğru bu kanı sağlıkbilimcileri yönlendiren bir dizi kaygıyı da beraberinde getirmiştir. Bu düş Eski Rejim’in sonunda daha da çoğalmıştır. Yeraltındaki fermantasyon çökmekte olan Şehri tehdit etmektedir. Evler “boşlukların üzerindedir”<sup>22</sup> diye haykırmaktadır Louis-Sébastien Mercier. Çatlak tuvalet çukurları ölüm-

17) M. Thouret, *Rapport sur la voirie de Montfaucon*, 11 Kasım 1788’de Kraliyet Tıp Akademisi’nde okunmuştur, s. 13.

18) 17 Mayıs 1780 yılında Kraliyet Bilim Akademisi’nde Duhamel, de Montigny, Le Roy, Tenon, Tillet ve raportör Lavoisier tarafından hazırlanan rapor. *Mémoires de l’Académie des Sciences*, 1780, Lavoisier, *Œuvres*, III. cilt, s. 493.

19) Bkz. Victor Hugo’da zindanın sembolik değeri ve geçmişten gelen-geçmişteki mesajların muhafaza etme rolü. Özellikle de *Quatre-vingt-treize* ve *L’Homme qui rit* adlı yapıtlarında.

20) Bkz. Boissier de Sauvages, *a.g.y.*, s. 54.

21) *La politique de l’espace parisien à la fin de l’Ancien Régime*, Paris, Corda, 1975; Bruno Fortier, “La politique de l’espace parisien”, s. 32.

22) Louis-Sébastien Mercier, *Tableau de Paris*, Amsterdam, 1782-1788; I. cilt, s. 21.

cül sonuçlar doğuran kaymalara neden olabilir; kazalar çoğalmaktadır. 1740'taki su taşmaları vesilesiyle Paris'in zemininin incelenmesine başlanmıştır<sup>23</sup>; daha sonraları Saint-Jacques ve Saint-Germain varoşunun bir kısmına destekler yapılır<sup>24</sup>. Çukur ve hücrelerin olduğunu bildiren kişilerin sayısı çok fazladır. Bu çağın insanları, atıkların verdiği zararlar konusunda kendilerini suçlu hissetmektedirler; insanoğlu tarihten gelen çürümeye karşı korumasızdır.

Buradan da koklama duyusunun duyarlılığının, sızıntının gün yüzüne çıkmasını beklediğini anlaşılmaktadır. Balçık ya da daha doğrusu balçıklardan yükselen buharlar endişeli bir söylemi oluşturmaktadırlar. Bu konudaki açıklamaların çokluğu ve incelemelerdeki titizlik şaşırtıcıdır; Gaston Bachelard'ı hayran bırakan da budur<sup>25</sup>. Paris'in balçığı<sup>26</sup>, kaldırımlar arasında birikmiş kumlardan, pis kokulu çöplerden, durgun sulardan ve dışkılardan oluşan karmaşık bir karışımdır. Arabaların tekerleri bu maddeleri birbirine karıştırmakta, yaymakta, duvarların diplerine ve geçenlerin üzerine kokularını sıratmaktadır.

Balçığa olan ilgi henüz bitmeye hazır değildir. Parent-Duchâtelet kaldırımlar üzerinde kurmuş bulaşık suyunu, oluşturmaya çalıştığı kötü koku zincirinin en üst noktasına yerleştirir. Daha güzel bir örnekse, Paris balçıklarının yorulmaz koleksiyoncusu ve inceleyicisi büyük kimyacı Chevreul tarafından XIX. yüzyılın ortasında gerçekleştirilen miyasmanın uzun tarihçesidir. Onun için şehirlerin kirliliği, geçmişte toprağa işleyen maddelerin

23) Bruno Fortier, *a.g.m.*, s. 116-125.

24) Robert Favre, *La mort dans la littérature et la pensée française au siècle des Lumières*, PUL, 1978, s.398.

25) Gaston Bachelard (*La tere et les rêveries de la volonté*, Paris, 1948, s. 129 vd.) için bu balçıklı maddelere olan ilginin karşıt iki yönü bulunmaktadır; gizli kalmış içinde boğulma, isteğini ifade etmektedir; psikanalistler de bu kirli maddelere doğru olan gerilemeye ilgili olarak oldukça fazla çalışmışlardır. Bu konuda, atığın yararlılığı (bkz. Yukarı, s. 134 vd.) bilim adamına güdülerini ifade edecek olan bir ekran görevi görmekten başka bir işe yaramayacaktır. Parent-Duchâtelet'nin yaşam tarzı, Chevreul'ün incelemeleri, Chapal'ın balçığın kullanımını öven yazıları bu bilinçdışı isteği dile getirmektedirler. Ama aynı zamanda balçıkların incelenmesi olası gelişmelerle dolu geleceğe bir bakış niteliği taşımaktadır. Hatta bana öyle geliyor ki kaybetme takıntısını ve ona engel olmanın vahşi isteğini ortaya koymaktadır.

26) Bkz. Pierre Chauvet, *Essai sur la propreté de Paris*, 1797, s. 24 ve özellikle de L.-S. Mercier, *a.g.y.*, I. cilt, s. 213 ve J.-H. Ronesse, *Vues sur la propreté des rues de Paris*, 1782, s. 14. Mercier ve Ronesse'in Paris sokaklarındaki çamur ve balçıkla (Fr., *molange*) ilgili incelemelerinin sonucunda yapmış oldukları saptama bu soruna vermiş oldukları önemi ortaya koymaktadır. Pierre Pierrard'ın alıntıldığı metinler, Lille'deki balçıklarla ilgili incelemelerde de aynı saptamanın yapılmadığını kanıtlamaktadır (*La vie ouvrière à Lille sous le Second Empire*, Paris, Bloud ve Gay, 1965). Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://irantey.org>

işidir elbette. Organik maddeler “er ya da geç çeşitli enfeksiyon etmenleri üreteceklerdir”<sup>27</sup>. Ayrıca “Paris kaldırımlarındaki demirli siyah maddeyi”<sup>28</sup> de koklayarak analiz etmeye çalışır. Aldığı birçok numuneyi özel olarak kapatılmış camdan şişelere koyar. “Tripes köprüsünün yakınındaki Mouffetard caddesinin kaldırımlarının arasından ve altından”<sup>29</sup> çamur örnekleri alır. Ürünleri uzun süre bekletir ve kokularının çıkması için uygun zamanı bekler. 20 Aralık 1852’de kapaklarını açar ve 20 Aralık 1846’da almış olduğu balçıklı karışımları koklar.

Eski saldırıların uzaktan yankıları gelmektedir. Chevreul “yapı harcının sızdırabilirliğini” ortaya koyar. Bir araç, destek işlevi gören duvar aynı zamanda, maddeler için karmaşık yollardan bir geçit, geçmişteki pislikleri, tıpkı toprak gibi muhafaza etme işlevi görmektedir. Pis kokulu havaların içine işlemesini sağlar ama aynı zamanda da dışarı atılımını da gerçekleştirir. İşte barındırdığı tehlikeler buradan ileri gelmektedir. Yeni duvarlardan çıkan havalar, Piorry’nin<sup>30</sup>, her ne kadar kükürt kokusuna benzese de özel bir koku olarak nitelendirdiği bu alçı ve nem kokusu da tehlikelidir. Paris’te<sup>31</sup> yeni yapılmış olan binalar hayat kadınlarına bırakılmaktadır. Buna sıvaları kurulamak adı verilmektedir. Yeni duvardan çıkan gazlar nevraltiye, ağır eklem ya da kas rahatsızlıklarına yol açmaktaydı. Hatta bu sorun XIX. yüzyılda yapılan bir tıp tartışmasının konusu olacaktır.

Duvarlar kokuları muhafaza ederler. Howard, Saint-Petersbourg donanma hastanesinde, miyasmaların duvarlara işlemesini önlemek için yazın hastaların oda değiştirdiklerini büyük bir memnuniyetle yazmaktadır<sup>32</sup>. Philippe Passot’ya göre, eski tutuklulardan biri, Vincennes kale burcuna işlemiş olan cezaevi kokularını Devlet hapishanesinin kapatılmasından yıllar sonra tanımıştır<sup>33</sup>. Bu tuhaf muhafaza kabiliyeti tehlikeli görünür: “Bir doktor hapishanede kangrene yakalanmış olan bir hastaya

27) E. Chevreul, “Mémoire sur plusieurs réactions chimiques qui intéressent l’hygiène des cités populeuses” (9 ve 16 Kasım 1846’da okunmuştur), *Annales d’Hygiène publique et de Médecine légale*, 1853, s.15.

28) A.g.y., s. 36.

29) A.g.y., s. 38.

30) P.-A. Piorry, *Des habitations et de l’influence de leurs dispositions sur l’homme en santé et en maladie*, Paris, 1838, s. 15.

31) L.-S. Mercier, a.g.y., IV. cilt, s. 218.

32) J. Howard, *Etat des prisons, des hôpitaux et des maisons de force*, Paris, 1788 (1784 yılında yayımlanan yapının çevirisi), I. cilt, s. 240.

33) Philippe Passot, *Des logements insalubres, de leur influence et de leur assainissement*, 1851; bu konuyla ilgili olarak yazar 24. sayfada Lyonlu Francis Devay’in *L’Hygiène des familles* adlı yapıtına başvurmuştur. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

bakmıştır. Ancak hasta kangrene yenik düşmüştür. İki yıl sonra başka bir hastayı görmek için aynı odaya giren doktor aynı kangren kokusuyla, o *sui generis*, kendine özgü, kokuyla karşılaşır.<sup>34</sup> Duvarlar, dokuların ayrışmasını içine geçirmişti. Duvarları ve tavanları kimi zaman şaşırtıcı derecede yoğun kötü kokular kaplamaktadır. Lyon hastanesinde on sekiz kişinin ölümüne yol açan bir loğusa humması salgınının ardından, işçiler ölümlerin odalarını dezenfekte ediyorlardı; amaç eski duvar harcı tabakalarını temizlemektir. Duvarlar ve tavanlardaki sıva kırıntıları aldıkça daha da dayanılmaz bir koku yayılıyordu.” Bir uzman olan La Polinière “salgın o kadar büyüktü ki kadavra odasına kadar yayıldı<sup>35</sup>” diye açıklayacaktır.

Nitrat, bölmelerde, sonradan kabuk bağlayan gözenekli, yağlı ve nemli tüylü bir yapının oluşmasına neden olur. Bundan sonra da duvarlardan sürekli olarak gaz sızıntıları yayılmaya başlar<sup>36</sup>. Geraud, atalarımızın bunlara önlem olarak duvarlarına kalın yün halılar astıklarını, bugünse onların yerine duvarları ince kâğıt ya da tülle kaplamakla iyi edilmediğini yazmaktadır. Kabukların, aynı zamanda da içerisinde mayaların çoğalıp, virüslerin üreyerek cirit attıkları ince tabakaların yol açtıkları tehlikeler özel olarak incelenmelidir; bu tehlikeler bataklıklar, dışkılar ve binalarla ilgili birçok yazıda karşımıza çıkmaktadır. Pouchet’nin üreyebilen ince tabakası bu olayı sembolik olarak ifade etmektedir.

Ahşap da aynı tehlikeyi taşımaktadır. Duhamel du Monceau<sup>37</sup> gibi Lind<sup>38</sup> de yeni gemilerdeki taze döşeme kokusunun yol açtığı yıkımları açıklamıştır. Howard ahşabın geçirgenliği karşısında hayran kalmıştır. Çürüme sonucu açığa çıkan gazlar bir meşe kütüğünün en iç bölgesine kadar işleyebilmektedir<sup>39</sup>. Worcester cezaevinin ahşap döşemeleri “tutukluların [...] soluklarıyla kokuşmuştu<sup>40</sup>”. Kasap ve balıkçıların tezgâhlarına, ortak bir mekânda bulunan ürünlerinin kötü kokuları işlemektedir. bütün hallerde ve pazarlarda aynı şeyden şikâyet edilmektedir<sup>41</sup>.

34) Ph. Passot, a.g.y., s. 25.

35) A.g.y., s. 25.

36) Mathieu Géraud, *Essai sur la suppression des fosses d'aisance et de toute espèce de voirie, sur la manière de convertir en combustibles les substances qu'on y renferme*, Amsterdam, 1786, s. 17.

37) Duhamel du Monceau, *Moyens de conserver la santé aux équipages des vaisseaux; avec la manière de purifier l'air des salles des hopitaux*, Paris, 1759, s. 131.

38) Lind, *Essai sur les moyens les plus propres à conserver la santé des gens de mer*, Londra, 1758, s. 17.

39) J. Howard, *Etat des prisons...*, a.g.y., s. 14.

40) J. Howard, *Histoire des principaux lazarets de l'Europe*, Paris, VII. yıl, II. cilt, s. 144.

41) Yünlerin geçirgenliği, tıbbi açıdan da tartışılır ve tartışılmazdır, ancak bu başka bir konudur.

## Zehirli Gaz Bataklığı

Topraktaki bu karmaşık fermentasyon olayının açığa çıkardığı bütün gaz yayılımlarının içerisinde daha az karmaşık kokular da bulunmaktadır. Uzun bir içe işleme döneminden sonra açığa çıkan miyasmalar dışında daha yakın zamana dayananlar da vardır. Sağlık bilimcilerin duyarlılığının ilgisini çeken bu açık tehditler, dışkı, ceset ve hayvan leşleri kokularıdır. Öncelikle bir saptamada bulunmak gerekir: Dışkının bulunduğu ortamdaki koku yoğunluğu, bu korkunç durum, kamuya açık yerlerde sürekli hissedilmektedir. Saint-Marcel varoşundaki iğrenç akıntılar başkente girişinde genç Rousseau'nun midesini bulandırır. Adalet Sarayında, Louvre'da, Tuileries'de, Museum'dan Opera'ya kadar, "kötü koku ve tuvalet kabinlerinin pis kokuları peşinizi bırakmıyor"<sup>42</sup>. Kraliyet Sarayının bahçelerinde "yazın idrar kokusundan insanlar nereye oturacaklarını bilemiyor". Rıhtımlar kokudan geçilmiyor, dışkılar yollara, sınır taşlarının diplerine, faytonlara her tarafa yayılıyor<sup>43</sup>.

Lağım temizleyicileri caddeyi kötü kokularla dolduruyorlardı<sup>44</sup>; çöplüğe kadar gitmemek için bidonları nehre boşaltıyorlardı. Polislerin bu felaketi önlemek amacıyla koydukları kuralların hiçbiri uygulanmamıştır<sup>45</sup>. Çırpma atölyeleri ve tabakhaneler dışkı kokularının yayılmasına katkıda bulunuyordu<sup>46</sup>. Paris evlerinin duvarları idrardan aşınmıştı. Louis-Sébastien Mercier "merdivenlerin yanında, kapıların yanına, mutfakların hemen yanına birbiri üzerine tünleyen ve her tarafa olabilecek en kötü kokuyu yayan bu tuvalet yerlerinin bulunduğu evler"<sup>47</sup>den söz ederken oldukça korkunç bir tablo çizmektedir. Bunun dışında, tıkanmış borular patlamakta, evleri basmakta ve kötü kokular, çocukların cehenneme açılan boşluk olarak gördükleri iğrenç tuvalet deliklerden sızmaktadır. Kısacası, "bilimin, sanatın, modanın ve zevkin merkezi" Paris "kötü kokuların merkezi" olarak karşımıza çıkmaktadır<sup>48</sup>.

42) Pierre Chauvet, a.g.y., s. 17.

43) L.-S. Mercier, A.g.y., VII. cilt, s. 226.

44) Alfred Franklin'in yapıtında bu konu ayrıntılarıyla ele alınmıştır: *La vie privée d'autrefois*, VII. cilt, s. 226.

45) Genel hatlarıyla Paris polisinin etkisiz kalması üzerine bkz. Arlette Farge, *Vivre dans la rue à Paris au XVIII<sup>e</sup> siècle*, Gallimard, 1979, s. 193 vd., ve özellikle de s. 209.

46) Aslında bu zannatkarlar kokuşmuş idrar kullanmaktadırlar. Bkz. Ramazzini, a.g.y., s. 149.

47) A.g.y., XI. cilt, s. 54.

48) Pierre Chauvet, a.g.y., s. 18. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Başkentte bundan farklı özel bir durum söz konusu değildi. Versailles'da dışkı çukurları sarayın hemen yakınındadır. "Park, bahçeler, şato bile buram buram kokmaktadır. Geçitler, avlular, kollu binalar, koridorlar idrar ve dışkıyla doluydu; bakanların bulunduğu yerde bile, her sabah bir kasap, domuzları kesmekte ve ızgara yapmaktadır; Saint-Cloud caddesi durgun pis sularla ve ölü kedilerle doludur<sup>49</sup>..."; hayvanlar büyük galerilere pislemeğe; kokular kralın kapısına kadar çıkmaktadır. Devrimden hemen önce, Arthour Joung, şehirlerin koku haritasını çizmiştir: Rouen'in, Bordeaux'nun, Pamier'nin; özellikle Clermont Ferrand'daki kokular nefesini kesmiştir. Auvergne'nin merkezinde "iğrençliği, kirliliği, kötü kokularıyla, karanlıkta pisliklerin içinden geçen dar kanalları andıran birçok sokak bulunmaktadır<sup>50</sup>". Bu alanda aslolan elbette yeni bir duyarlılığın ortaya çıkışıdır; daha sonra bu konu üzerinde durmak gerekir.

Dışkı konusundaki düşünceler kesin değildir; tedavi edici özelliği bilim çevresi tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Her ne kadar Pringle dışkı kokusuyla<sup>51</sup> çürük koku tehdidini karıştırmamak gerektiğini söylese de, dışkılardan gelen kötü kokuların yayılmasının yarattığı tehlikeler konusunda birçok söylem yer almaktadır.

Devrimden hemen önce çukurlardan yayılan, özellikle lağımaların boşaltılmasıyla açığa çıkan solunamaz derecedeki kötü gazları incelemek için birçok girişimde bulunulmuştur. Burada amaç işçileri nefessiz kalmaktan kurtarmaktı. Aslında bu çalışmalar dışkı kokularının pis olduğu inancına saplanıp kalmıştır. Çağdaşlar için en önemli tehlike buradadır. Géraud şöyle yazar: "Dışkıların bulunduğu yerlerdeki buhar bütün etleri ve özsu-larını bozar [...] bu bozulma, tuvaletlerin yapıldığı yerlerdeki pis kokuların etin başlıca havası olarak soğurulmasıyla gerçekleşmektedir.<sup>52</sup>" Ayrıca lağım boşaltımları çevre için tehlike oluşturmaktadırlar. "Hava pisleniyor, evlere bulaşıyor, yaşayanlar zehirleniyor, hastalar tehlike altında kalıyor<sup>53</sup>". Çiçekler ölüyor, genç kızların renkleri soluyor<sup>54</sup>.

49) La Morandière (1764), alıntılayan Dr. Cabanès, *Moeurs intimes du passé*, Paris, 1908, s. 382.

50) Arthur Joung, *Voyages en France*, Paris, Colin, 1976, s. 382.

51) John Pringle, *Observations sur les maladies des armées dans les camps et dans les garnisons*, 1793 (birinci baskı, 1755), s. 300. Pringle, Homburg tarafından 1711 yılından itibaren gerçekleştirilen deneyler üzerinde durmuştur.

52) A.g.y., s. 38.

53) Laborie, genç Cadet, Parmentier, *Observations sur les fosses d'aisances et moyens de prévenir les inconvénients de leur vidange*, Paris, 1778, s. 106.

54) Pierre Chauvigné, *Le cadavre*, Paris, 1988, s. 108. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Bu tehlikenin dereceleri vardır. En üst noktada yer alan da beklemiş dışkıdır. Öncelikle, bunların birikmesinden yani maddelerin yoğunlaşmasından kaçınmak gerekir. Oysa, Villers-Cotterets fermanından (1539) beri başkentte uygulanan çözüm de buydu. Bundan dolayı da tuvalet çukurları gerçekten büyük bir endişe yaratmışlardır. Toplumdaki bu kabızlık şehirdeki çürümenin düzeninin bozulmasına yol açabilir. Bok şehirde, köyde olduğundan daha tehlikelidir. Louis-Sébastien Mercier köylülerin tuvaletlerini tarlalara yapmalarına imrenmiştir, buna karşın şehirli tuvalet deliklerine oturarak pis kokulardan kaynaklanan ateşli hastalıklara yakalanma tehlikesi altındadırlar<sup>55</sup>. Thouret açık hava ve güneş ışınlarının Montfaucon havzasına yayılmış olan maddeleri zararsız kıldığını belirtmektedir<sup>56</sup>. Bu şunu gösterir: Kokusal değişimler olmuştur. Eğer geçmişteki boklar bu kadar tehlike yaratıyorsa bunun nedeni bir “ayrışma” ve “yeniden birleşme” oyunu. “insanlarımızdan, besinlerimizden ve mobilyalarımızdan farklılaşmasıdır.”<sup>57</sup> Bedenin kokusunu kaybetmiştir. Çürümüştür. Bu biriktirme sistemini devam ettirmek, bu temkinsizliğin “gelecek nesillere”<sup>58</sup> pahalıya mal olması demektir.

Hemen sonra, konunun ilk bakışta şaşırtıcı gibi görünen, çünkü okullarda öğretilen Lasalle nezaketinin yeni gerekliliklerine ters düşmekteydi, bir moda yarattığı anlaşılmaktadır. Ama çocuklara benimsetilen sessizliğin gerekliliklerinin aynı zamanda yetişkinlerin endişeli dikkatlerini kanıtlandığı düşünülebilir. Dışkı, XVI. Louis’ın sarayında sohbet konusu olur<sup>59</sup>. Voltaire Tanrı’nın insanı kendi suretinden yapmadığını düşünmektedir, çünkü Tanrı’nın bu tür ihtiyaçlarını gidermeye ihtiyacı yoktur<sup>60</sup>. Mercier “kanalların dibine bakma alışkanlığı”ndan söz etmiştir<sup>61</sup>. Beaumarchais’in *Parades*’ı (Geçitler) bu etkinin yoğunluğunu ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Nougaret ve Marchand lağımçıyı sahneye taşır<sup>62</sup>. Bilim adamları koku konusundaki incelemelerini çoğaltırlar. Becher gibi, dışkının mide

55) L.-S. Mercier, *a.g.y.*, XI. cilt, s. 55.

56) *A.g.y.*, s. 15.

57) Géraud, *a.g.y.*, s. 66.

58) *A.g.y.*, s. 96.

59) Bunu Parent-Duchâtelet öne sürmektedir, *Rapport sur les améliorations à introduire dans les fosses d'aisances. Hygiène Publique*, II. cilt, s. 350.

60) *Dictionnaire philosophique*, “déjection” maddesi.

61) *A.g.y.*, X. cilt, s. 250.

62) Nougaret ve Marchand, *Le vidangeur sensible*, 1777. Bu oyunun oynanmasına vesile olan bulantılar konusundaki gelişme dışkının ve yeni duyarlılığın etkilerini kanıtlar niteliktedir. Daha sonraki amaç eğlenciliğin “neşeli” mücadelesidir (XIV).

bulandıran sürecini belirlemeye çalışırlar ve bunu izleyen çalışmalar aynı şekilde ölü beden araştırmalarında yol gösterici olacaktır. Hallé çukurlardan “çıkan kötü koku ve buharları[...]”<sup>63</sup> sıralar; bunu, “koku yayan” gazlarla, pnömatik kimyada adı geçmeyenleri ayırarak yapar. Hazırladığı koku piramidi kokuların boşlukta üst üste dizilmeleriyle oluşmaktadır (yeni yapılmış dışkı kokusu, tuvalet kabini kokusu, tuvalet deliklerinden gelen kokular, lağım kokusu) ve her biri maddelerin giderek eskimeleri-ne ve bozulmalarına karşılık gelmektedir.

Dolayısıyla dışkı konusu birçok şeyi kapsamaktadır. Dışkı bataklığı kabusu, lağımçıların ve çukurlarına düşen kişilerin başlarına gelen korkunç kazalar, Montfaucon’da kaybolan ve boğulan<sup>64</sup> yolcuların korkunç maceraları başkentin yeraltından kaynaklanan endişeleri destekler niteliktedir. Birikmiş dışkıdan kokuşması ve bozunması şehrin varlığını bile tehlikeye atmaktadır. Bambaşka bir bakış açısıyla Louis-Sébastien Mercier gözler önüne serilen ve her tarafa, başkente kokusunu yayan dışkının verdiği eşitlikçi mesajın altını çizmektedir; dışkısını boşaltmada insanlık durumu kimliğinin sürekli hatırlatılması<sup>65</sup>.

Ölümün tarihi XVII. yüzyıl uzmanlarında bir saplantı halini alır<sup>66</sup>; bu beni uzun açıklamalara girişmekten kurtarıyor. Bununla birlikte sorun koku duyarlılığını birinci derecede önemli kılar. Kimyacıların gözünde “sabit hava” bedenın harcı gibi görüldüğünden beri ölüm atmosferde ceset kokularıyla birlikte dolaşmaktadır. İç çürüme ve yaşamsal ilke organizmanın içerisinde birlikte yaşamaktadırlar; birincisi ölümün sürekli var olmasını sağlar; cesetlerden çıkan gazlar ve çürüme kokuları da atmosferin yapısına dahil olmasını sağlarlar. Nesilden nesile geçen kokuşma yalnızca toprak altında gerçekleşmez. Yeni bileşimler oluşturmaya hevesli “sabit hava” canlıları çevreler, yaşamsal dengeyi bozma tehlikesini doğurur ve mezarın geleneksel engelini işlevsizleştirir.

63) J.-N. Hallé, *Recherches sur la nature et les effets du mephitisme des fosses d'aisances*, Paris, 1785, s. 77-81. Ayrıca Laborie ve Thouret'nin yukarıda adı geçen yapıtlarında da kesin incelemeler bulunmaktadır.

64) Thouret, a.g.y., s. 21.

65) L.-S. Mercier, a.g.y., VII. cilt, s. 229: “Halkın farklı biçimlerdeki dışkılarını sürekli olarak düşeslerin, markizlerin ve prenseslerin gözleri önündedir.” Ancak XIX. yüzyılda dışkının kokusu yalnızca fakirlere ait olacaktır; bir yandan da bunu tanımlamaya çalışacaklardır (bkz. bu kitap).

66) Bkz. Özellikle Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*, 1978, Ph. Chaunu, *La mort à Paris, XVI<sup>e</sup>, XVII<sup>e</sup>, XVIII<sup>e</sup> siècles*, 1978. Pascal Hintermeyer, *Politiques de la mort*, 1981. Françoise Lebrun'in tezini de unutmamak gerekir: *Les hommes et la mort en Anjou aux XVII<sup>e</sup> et XVIII<sup>e</sup> siècles*, 1975.

Hales'in bu konuyla ilgilendiği 1741'den beri, ölümlerin havada bırakılmaları kokular bilim adamlarının kokusal duyarlılıklarını geliştirmelerini sağlamıştır. 1745'te rahip Porée kiliselerdeki mezar kokularını açıklar; ayrıca bu kokuların ne denli duyuşal rahatsızlık yarattığının da altını çizmekle yetinir<sup>67</sup>. Bir yıl önce Haguenot mezarların açılması sırasında meydana gelen kazaları, hem havanın gücünü yitirmesine hem de kokuşmuş miyasmaların yayılmasına bağlamıştı<sup>68</sup>. Yüzyılın sonunda, açığa çıkan akışkanın fiziksel özelliklerinin incelenmesinden vazgeçilir ve Vicq d'Azyr çok iyi bildiğimiz ikili bir yöntem kullanır. Mezarlardan çıkan gazları incelemeye başlar, Priestley'in "flojistik hava"sı ve Volta'nın "yanan hava" fikrinden uzaklaşarak Black'in "sabit hava"sına yönelir. Gözlenen solunum güçlüklerini bu kötü kokulu gazlara bağlar ama tıpkı çağdaşları gibi asıl tehlikenin "hoş kokulu bir buharda" olduğunu düşünmeye devam eder. Gazlar "derhal öldürürken, diğeri sinir sistemine ve açık bir şekilde bozduğu hayvanların sıvılarına daha yavaş bir şekilde etki etmektedir"<sup>69</sup>. 1788'de de Home bu görüşü geliştirerek tehlikenin daha da büyük olduğunu çünkü bu oluşumların çoğunlukla birbirlerinden farklı olduklarını ve nedenini bulmanın da çok zor olduğunu belirtmiştir<sup>70</sup>. Toprağa, toprak altına oyulmuş olan doğal gözler bu güzel kokulu buharların buralarda birikmesine yol açar. İşte Innocents Mezarlığı'na komşu dükkânların mahzenlerinde meydana gelen kazalar da bu şekilde açıklanmaktadır<sup>71</sup>.

Kadavrılar üzerinde çalışmaya ve incelemeye alışık olan doktorlar ceset kokusundan etkilenmezler. Chambon'a Paris Fakültesinin dekanı tarafından bir sınavda getirilen kokuşmuş bir cesedin karaciğerinin gösterilmesi sırasında yaşananlar bunu açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Dört adaydan birincisi "ceset açılır açılmaz açığa çıkan çürüme kokusuna dayanamayarak anında bayılır, evine götürülür ve yetmiş saat içerisinde ölür. Bir diğeri ünlü Fourcroy, şiddetli bir döküntüye yakalanır. Diğer ikisi, Laguerenne ve Dufresnoy, uzun süre kendilerine gelemeler, hatta sonuncusu bir daha toparlanamaz.

Tamamen dekanın inatçılığının kurbanı olduğu için öfkeli olan Chambon'sa kılmıdamadan yerinde durur, mendillerine kokular döken komis-

67) Abbé Porée, *Lettres sur la sépulture dans les églises*, Caen, 1745.

68) Haguenot, *Mémoire sur les dangers des inhumations*, 1744.

69) Vicq d'Azyr, *Essai sur les lieux et les dangers des sépultures*, 1778, s. CXXXI.

70) De Home, *Mémoire sur quelques objets qui intéressent plus particulièrement la salubrité de la ville de Paris*, 1788, s. 4.

71) Bkz. Cadet de Vaux, *Mémoire historique et physique sur le cimetière des Innocents*, 1781.

yon üyelerinin ortasında dersi bitirir. Sağlığını da, kuşkusuz, “geceleyin ateşlenerek aşırı derecede terlemesinin sağladığı beyninin aşırı çalışmasına borçludur<sup>72</sup>”. Becher’den bu yana doktorlar kadavradan çıkan ilk kokuları en tehlikelilerinden sayarlar. İşte yalnızca bu nedenden ötürü savaş anlarının yakınları en tehlikeli yerlerden biri olarak görülür.

Geriye bir tek bozulmanın başlama şekillerini saptamak kalmaktadır. Fodéré birkaç yirmi yıl geçtikten sonra bu konuyla ilgilenecektir<sup>73</sup>. Kendisi, kokuşmuş miyasmaların etki alanının güzel kokularinkineyle çakıştığını ileri sürmektedir. Buradan hareketle de havadaki kokuşma tehlikelerini derecelendirmesini zorunlu kılan bir dizi koku ölçümü yapar. Bütün bu bilimsel çalışmalar, bunu söylemekte yarar var, şehirlerdeki mezarlıklardan ve ölü çukurlarından yükselen kokularla ilgili hummalı incelemelelerin temelini oluşturmuştur<sup>74</sup>.

Hayvan leşleri de bu duyarlılığın gelişmesini sağlar. Buna sıkıntı da eklenir. Şehirdeki mezbahalar kötü kokuları birbirine karıştırır. Kasapların küçücük avlularında, gübrenin kokusu, taze çöpler, organik atıklar bağırsaklardan çıkan mide bulandırıcı gazlarla birleşir. Özellikle açık havada oluk oluk akan kan, sokaklardan hızla geçer, kaldırımları kahve-rengimsi bir tabakayla kaplar, küçük boşluklarda da bileşenlerine ayrılır. Bununla birlikte, “sabit hava”yı taşıyan kandır; demek ki hayvansal atıkların içerisinde kokuşmaya en çok neden olan kandır. Esnafın yoluna ve tezgâhlarına işleyen pis kokulu buharlar en kötü en rahatsız edici olanlardır; her şeyin, bütün yapıların çürümesine neden olurlar<sup>75</sup>”. Sıklıkla, içyağların erimesiyle açığa çıkan ve insanı soluksuz bırakan kokular mide bulandırıcı koku karışımlarının son aşaması olacaktır. Ayrıca, şehrin içindeki mezbahalar kesin olarak kaldırılmıştır<sup>76</sup>.

Paris’te Montfaucon bölgesi yine de kokmaktadır. Yüzyılın ikinci yarısı boyunca başkentin kuzeydoğusunda lağım çukurlarıyla, hayvanların

72) Charles Londe, *Nouveaux éléments d'hygiène*, Paris, 1838, II. cilt, s. 348.

73) F.-E. Fodéré, *Traité de médecine légale et d'hygiène publique ou de police de santé...*, 1813, V. cilt, s. 302.

74) Bu konuyla ilgili olarak Pierre-Toussaint Navier tarafından geliştirilen ve ölümcül kokuların cesetlerden kaynaklandığını öne süren kurama değinmek gerekir (*Sur les dangers des exhumations précipitées et sur les abus des inhumations dans les églises*, 1775).

75) De Home, a.g.y., s. 11.

76) Bkz. Daubenton, Bailly, Lavoisier... , *Rapport des mémoires et projets pour éloigner les tueries de l'intérieur de Paris*. Saint-Martin caddesi boyunca, Au maire caddesinden Montmorency caddesine kadar olan on altı mezbaha gündüzleri çalışmaktadırlar. Ayrıca bunların dışında yan sokaklarda altı tane daha mezbaha vardır. Arşivi - <http://rantey.org>

parçalandığı arazilerin kokularının birbirine karışmasıyla oluşan kötü kokular kendini gösterir. Ardından yaklaşık bir yüzyıl sürecek olan korkunç tehlike şehrin üzerine çöker. Montfaucon kokuşma ve pis koku hattının başlangıç noktasıdır. Ardından bu kokular, biraz da hayali olarak, başkenti saracak ve kötü kokuların daha az işlediği zeminlere doğru kaçma umudunu ortadan kaldıracaktı. Endişe veren kanalların yeraltında oluşturdukları dalgalar, kuzeybatı rüzgârının etkisini azalttığı kötü kokular yavaş yavaş başkentin kapılarına dayanan kokuşmuş bir bataklık kabusunu çizmektedir. Pis kokunun bir örneğini çıkarma konusunda Thouret oldukça heyecanlanmaktadır. “Büyük bir şehrin dışkıları olarak nitelendirilebilecek bu çöplerin ya da ürünlerin ne olduklarını bulabilmek için ve pislüğün, kötü kokunun ve insanların yaklaşmasıyla oluşan bozulmanın ölçülemeyecek kadar hızlı çoğalmasının fiziksel olarak ne olduğunun bulunabilmesi için bütün pis koku saçan bölgeler dolaşılmalı<sup>77</sup>.”

Hayvan leşi ve dışkı kokuları, sinme ve toprak tarafından solunma döngüsünü başlatırlar; havayla toprağın bu ilişkisi artık organik çöplerin tarihinin başlangıç noktasını oluşturacaktır. Bunun sonu ancak cehennem olabilir; şehir sonunda zehirli gaz bataklığına dönüşür<sup>78</sup>. Yine de, toprağın ve pis gaz çıkışlarının koku analizlerinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi (bu çalışmalar belediyenin bu durumu acil olarak çözme isteğini ortaya koymaktadır) balçık kokularını hafızalardan silmemelidir.

Tüm bu koku referanslarının dışında su kuşku yaratmaktadır. Koku-dan arındırma yollarının iyice anlaşılmasını sağlamak için bunu hatırlatmak gerekir. Nemin kendisi de tehlikeler barındırmaktadır; lifleri serbest bırakmakta, vücut sıvılarının birlikte akmasına neden olmakta, ve dolaşısıyla da Pringle'e göre çürümeye ortam hazırlamaktadır<sup>79</sup>. Bunun dışında su buharı sisle birlikte düşen bütün atıkları toplar. Akşam oluşan çiğ tehlikelidir<sup>80</sup>. Fazla suyla yıkanmak, özellikle de gemilerde, tehlikelidir çünkü pislüğün yoğun olarak bulunduğu yerlerdir. Denizin tuzlu buharlarından özellikle kaçınmak gerekir.

77) Thouret, a.g.y., s. 28. Şehirdeki hastalıklarda pis kokular birinci derecede rol oynamaktadırlar. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Emmanuel Le Roy Ladurie, “la ville moderne”, *L'Histoire urbaine*'in 3. cildi, Paris, Le Seuil, 1981, s. 292 vd.

78) Bkz. L.-S. Mercier, aşağıda adı geçen yapıt, s. 63.

79) Bkz. Özellikle, M.F., B. Ramel, *De l'influence des marais et des étangs sur la santé de l'homme*, Marsilya, X. yıl *Journal de médecine* için 1784 yılında yazılmaya başlanmıştır)

80) Malouin, a.g.y., s. 62.

Bütün durgun sular tehlikelidir. Hareket etmesi temizlenmesini sağlar. Akıntı, su partiküllerinin arasındaki boşluklara yerleşen organik atıkları süpürür, öğütür ve eritir. Bunu göstermek için Hales Times sularının pis kokusuyla ilgili olarak çok sayıda deney yapar. Uzun zamandan beri kapalı olan bir fıçıdan, sımsıkı kapatılmış olan bir sarnıçtan çok tehlikeli zehirler yayılmaktadır. “Rochefort limanında kralın *Deve* adlı savaş gemisinin donanımını çıkarırken içi deniz suyu dolu bir fıçıyı açan bir tayfa ölür. Yanında bulunan arkadaşlarının altısı yere yıkılırlar ve çırpınmaya başlarlar, ardından bilinçlerini yitirirler. Yardıma çağrılan geminin doktoru da aynı rahatsızlıklara maruz kalır: Ölünün ağzından, burnundan, kulaklarından kanlar akıyordu. Kararmış ve şişmiş olan ceset o kadar hızlı çürümüştü ki incelenememişti bile.”<sup>81</sup>

Tatlı su da felaketlere yol açabilir. Béziers hastanesinin bahçıvanı, “bahçeyi sulamakta kullanılan suyun [...] yaydığı pis gazdan çarpılır”. Su durgun, yağlı, yapışkan ve “her zaman köpüklü ve heterojen bir tabakayla kaplıydı”. “Yaklaşık yarım saat boyunca açık havada yayılmış olmasına ve depoya birkaç metre uzaklıkta olmasına karşın zavallı bahçıvanı öldürecek kadar etkili bir buhardı [...] ertesi gün sabah ‘ölümcül’ deponun tıkaçını yerleştirmek için cesurca gelen hizmetlilerden bir rahibeyi soluksuz bırakacak kadar etkindi hâlâ”<sup>82</sup>. Olayı anlatan rahip Bertholon mermiden daha hızlı, oktan daha çevik olağanüstü bir zehirin söz konusu olduğunu belirtmektedir.

Atıkların döküldüğü Paris’teki Bièvre ırmağının uzun zaman simgesi olduğu kötü kokuların verdiği sıkıntı artık anlaşılmaktadır. Etrafta suyun bulunması fermentasyon ve çürümenin kötü etkilerini çoğaltmaktadır, buna karşın açık havada kurutma tehlikeyi azaltmaktadır. Kurtarıcı güneş suları yükseltirken, nem miyasmaların ağırlaşarak inmelerine neden olur. Öyleyse en kötüsü, Pasteur’cü bir bakış açısıyla, kirlilik<sup>83</sup> olarak nitelendirdiğimiz şey değildir. Foucroy ve Hallé Seine’e dökülen ve burada çözünen dışkıların ve çöplerin nehri kirliletmedikleri konusunda fikir birliğine varmışlardır. Gerçek tehlikeyi yaratan hayvan leşlerinin kokuşması, düz ve balçıklı kıyılardaki bozunmalar, sürekli atılan ve akıntıyla geri getirilen atıkların yayılmasıdır.

Durgunluğun ve pislik birikiminin en iyi gözlemlendiği yer “bataklıklardır”. Lancisi’den beri bütün bilim adamlarının tanımlamaya çalıştıkları

81) Duhamel du Monceau, a.g.y., s. 40.

82) Rahip Bertholon, *De la salubrité de l’air des villes et en particulier des moyens de la procurer*, Montpellier, 1786, s. 6 ve 7.

83) Öyleyse buradaki öceğin bir koku yaydığından söz edilebilir.

oldukça yaygın bir kavramdır bu. En küçük bir su birikintisi bile tehlikelidir; dolayısıyla uygunsuz yerlerde çamaşır vs. yıkanmaması salık verilmektedir. Araları ayrılmış kaldırım taşlarının arasındaki boşluklar bile bir sürü minik bataklık oluşmasına neden olur. Şehirde bulunan çukurlardaki ya da köylerde az ya da çok kendiliğinden oluşmuş olan göletlerdeki durgun sular önüne geçilemez şikâyetlerin artmasına neden olur. Tehlikeler sıralamasında kötü kokulu sular en üstte yer almaktadır; en kötülerini depolar, havuzlar ya da kenevirlerin suya bastırıldığı “balık avlanılan yerler”dir.

Balçık oldukça ilginçtir; kendine ait bir dünyası vardır. Mide bulandırıcı balçığın içinde fermentasyon halindeki bitkisel atıklar, çürük organik atıklar ve organları birbirinden ayrılmış bütün kokuşmuş varlıkların cesetleri birbirine karışmaktadır. Yeraltı, onun üzerini kaplayan iğrenç turba ve sulu kitle arasında sürekli bir buhar alışverişi gerçekleşir. Bu korkunç döngü, sıvının yüzeyini kaplayan ince tabaka ya da kabuğun altında gerçekleşir. İnceleme kuşkusuz bir yaşam olduğunu ortaya çıkarır, ancak pis koku bu yaşama ihanet etmektedir. “Durgun ya da bataklık suları hafif ateşte buharlaştırıldığında birçok kurt, başka birçok hayvan ve sarımsı topraklı maddeler açığa çıkar”. Bu sular “kendilerine yabancı olan birçok maddeyle, gaz çıkışlarıyla, buharlarla, topraktan, madenlerden, balçıklardan, bitkilerden, balıklardan, çürümüş böceklerden ve havayı sürekli kirleten diğer maddelerin yol açtığı gaz yayılımlarıyla dolup taşmaktadır”<sup>84</sup>.

En korkunç bataklıklar, tıpkı Charente kıyısındaki terk edilmiş “gat”lar gibi, tatlı suyla tuzlu suyun karıştığı yerlerdir<sup>85</sup>. “Çünkü deniz, tatlı suya, sonra ölüp ayrışacak olan birçok böcek ve balık taşır; çünkü bu tuzlu ve tatlı su karışımı o kadar temizdir ki [...] yağmur sularında bile neredeyse hep bulunan bitkisel ve hayvansal moleküllerin çürümelerini hızlandırır.”<sup>86</sup>

Bu fokurdayıp duran lağım dolu sular açığa çıkarıldığında tehlike daha da büyür. Toprağı açmak her zaman tehlikelidir; bitkileri biçmek, yine bu bitkiler tarafından kapatılmış olan nemli buharları gün yüzüne çıkarmak

84) Joseph Raulin (1766), alıntılayan Ramel, a.g.y., s. 63.

85) Bu konuyla ilgili olarak bkz. Jean-Baptiste Monfalcon, *Histoire des marais*, 1824, s. 32. yine bu yapının 69-78 sayfalarında “bataklıklardan çıkan gazların yapısı”yla ilgili kuramların tarihi konusunda oldukça ayrıntılı ve iyi araştırılmış bir yazı bulunmaktadır.

Charente’nin “gat”ları XIX. yüzyılın başında birçok yazıya konu olmuştur. Bkz. A. Corbin, “progrès de l’économie maraichine”, *Histoire du Poitou, du Limousin et des pays charentais*, Toulouse, Privat, 1976, s. 391 vd, ve bibliyografya s. 413-414.

86) Fodéré, a.g.y., s. 100. W. G. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

kötü kokuların yayılmasına neden olur<sup>87</sup>. Şehirdeki bir çukurun temizlenmesi, düşünmeden kurutulması salgına çanak tutmak olacaktır. Yeni kuruyan bir toprağı sürmek intihar demektir. Bir su baskınından sonra suların çekildiği yerlere gitmekten kaçınılır, özellikle de bu topraklar balçıklıysa ve mevsimlerden de yazsa. Buna karşın, korkunç bir ikilem söz konusudur; bataklıklar yok edilmelidir, kokular tehlikeyi işaret ettiğinde nehirlerdeki küçük koylar temizlenmelidir.

Yarım yüzyıl boyunca kimyacılar bu konuyu bol bol işlemişlerdir. Balçıklı kıyılar gazların gözleendiği başlıca yerlerden biridir<sup>88</sup>, ama bu bizim konumuz değildir. XIV. Louis'nin doktoru olan Chirac bataklıkların zararlarıyla yaydıkları kokular arasında bir bağlantı kurduğundan beri bilim adamlarının koku alma yetileri oldukça ilgi çekmiştir. Buradaki hava çıkışları suların üzerinde "ipeksi bir ağ"<sup>89</sup> dokumaktadırlar ve tehlikeli fokurdamalar suları hareketlendirmektedir. Dolayısıyla bataklıkların kenarında önüne geçilmez kokular oluşmaktadır. Görme ve işitme duyuları koklama duyusunu desteklemektedir. "Kötü, kimi zaman da dayanılmaz bir koku birbiri ardına devam eden gaz çıkışlarının ne derece zehirli olduklarını haber vermektedir [...] Bu kokunun yapısından yola çıkarak değerlendirmede bulunabilenler bunu tarhun ya da barut tozuna benzetmişlerdir; kimileriye kadavra kokusu gibi olduğunu belirtmiştir<sup>90</sup>". Valençay'de kalmış olan Fodéré, Brenne'nin "pis kokusunu" istediği gibi inceleme fırsatı bulmuştur<sup>91</sup>.

Tıpkı nehir kıyılarındaki gibi, hava çıkışları, durgunlaştıkları ya da aşağıya indikleri akşam vaktinde, güneşin onları soğurduğu gündüze göre daha tehlikelidir; oysa kokular gündüz daha çekilmez olurlar. Gün içerisindeki koku ritimlerinin gözlemi Baumes'u<sup>92</sup> mide bulandırıcı olan şeyi hemen sağlıksız olarak nitelendirmeye yöneltmiştir. Aynı temkinlilik bedenlerden çıkan kokular için de geçerlidir. Her şey koku duyarlılığının yoldan çıkmasına katkıda bulunmaktadır.

87) Baumes, a.g.y., s. 99.

88) Ingenhousz kendi adına hepsinin flojistik, mikroplu ve pis olduğunu düşünmektedir. Bu da, dönemin bilim adamlarının bataklıklardan çıkan gazların tehlikeleri artırdığı şeklindeki düşüncelerini doğrulamaktadır. *Expériences sur les végétaux, spécialement sur la propriété qu'ils possèdent à un haut degré soit d'améliorer l'air quand ils sont au soleil, soit de le corrompre la nuit ou lorsqu'ils sont à l'ombre*. Paris, 1787 (ilk olarak 1779'da İngiltere'de basılmıştır), s. 167.

89) Baumes, a.g.y., s. 7.

90) A.g.y., s. 7.

91) A.g.y., V. cilt, s. 164 vd.

92) A.g.y., s. 196.

3.

## Toplumdaki Hava Yayılımları

### Vücut Kokusu

Withof 1756 yılında her hayvanın, her bireyin kendine özgü bir kokusu olduğunu belirtmiştir; bu görüş daha sonraları, Diderot'nun *le Rêve de d'Alembert* (*D'Alembert'in düşü*) adlı yapıtından da bilinen salgı bezleri sistemi uzmanı Théophile Bordeu tarafından sık sık tekrarlanacaktır. Antik bilimin miras bıraktığı bir inanç XVIII. yüzyıl sonlarındaki bilimsel tıp tarafından böylelikle kabul edilmiş bulunmaktadır.

Bu konuda başlıca üç kanı dirimselci (*vitaliste*) düşünceyi gerekli kılmaktadır<sup>1</sup>. Bordeu bunları açık bir şekilde tanımlamaktadır: “Canlı bedenin her organik bölümünün kendine göre bir yaşam, davranış, algılama ve hareket tarzı vardır. Her birinin, beğenisi, yapısı, iç ve dış şekli, kokusu, ağırlığı ve çoğalmabiçimi kendine özgüdür.”<sup>2</sup> Ayrıca, ikinci nokta: Her organ “kendi etrafına, kendi *atmosferine*, kendi bölümüne, kendi

1) De Sèz (a.g.y, s. 85) 1786'dan itibaren, mekanizmayı yaylarına, pompalarına ve levyelerine ayıranların, Barthez'le birlikte Bordeu ve Lorry'nin (bkz. bu kitap, s. 131) olduğunu belirtmiştir.

2) Théophile de Bordeu, *Recherche sur les maladies chroniques*, I. cilt, s. 378.

tarzından, görünümünden bir şeyler katar, kendisinin gerçekten bir parçası olan havalar, kokular, gaz çıkışları yaymaktan geri kalmaz. [...] karaciğer kendi safra rengini etrafındakilere de yayar"<sup>3</sup>; böbreklerin yanındaki dokular şaraba benzeyen bir koku yayarlar. Son olarak da gerçek laboratuvarlar olan vücut sıvıları sürekli olarak, organizmanın durmadan temizlediğini ve onardığını gösteren keskin kokulu "dışkı buharı"<sup>4</sup> taşırlar. Bu temizlenme bütün *excreta*'nın (dışkı, safra) atılmasıyla son bulacaktır: Kötü kokular, menstrüasyon ürünleri, ter, idrar ve dışkı. Organizmanın "salgı kanalları sürekli bir şeyleri dışarı atmaktadır"<sup>5</sup>.

Bir yüzyıldan fazla bir süre boyunca tıp bilimini etkisi altına alacak olan görüşler bunlardır. Brieude, Vitrey, Landré-Beauvais<sup>6</sup> tarafından derinlemesine ele alınan bu görüşler, koku biliminin (*osphresiology*) altın çağının başlıca yapıtlarına, özellikle de Dr. Hippolyte Cloquet tarafından 1821 yılında yayımlanan *Traité des odeurs, du sens et des organes de l'olfaction* (Kokulara, koku alma duyusuna ve organlarına dair) adlı yapıta konu olmuştur. Yirmi dört yıl sonra, Falize bu görüşleri tekrardan gündeme getirmiştir<sup>7</sup>; 1885'te Dr. Monin insan bedeninin yaydığı kokularla ilgili oldukça ayrıntılı, birçok belgeye dayanan büyük bir yapıt yayımlar<sup>8</sup>.

Vücut sıvılarının kokuları kimi şeyleri açıkça ortaya koymaktadır. Barruel koklayarak erkek kanıyla kadın kanını ayırt edebiliyordu<sup>9</sup>. Annelere kızlarının fizyolojik gelişimini izleme imkânı veren regl ürünleri farklı bir koku salgılıyorsa, bu Bordeu'ye göre "gizli bir şeyler olduğundan, menstrüel atıklarda gözle görünmeyen birçok hava çıkışının olduğundandır."<sup>10</sup> Bu olgu, su mühendislerinin düşündüğü gibi basit bir kan fazlalığı olayı değildir; vücut sıvılarının temizlenmesiyle ilgilidir. Bu inanç regl dönemindeki kadının kirletme gücünün sosları ya da tuzlanmış etleri bozabileceği

3) A.g.y., s. 379.

4) A.g.y., s. 383.

5) A.g.y.

6) Brieude, "Mémoire sur les odeurs que nous exhalons, considérées comme signes de la santé et des maladies", *Histoire et Mémoires de la Société Royale de médecine*, X. cilt, 1789. J.-J. Vitrey, "Des odeurs que répandent les animaux vivants", *Recueil périodique de la Société de Médecine de Paris*, VIII. cilt, yıl: VIII, s. 161 vd. ve 241 vd. A.-J. Landré-Beauvais, *Sémiotique ou traité des signes des maladies*, 2. basım, Paris, 1815, "Des signes tirés des odeurs", s. 419-432.

7) Isis, Edmond, Charles Falize, "Questions sur diverses branches des sciences médicales, I "Quelles est la valeur des signes fournis par l'odeur de la bouche?" Tez, Paris, 12 Nisan 1839.

8) Dr. E. Monin, *Les odeurs du corps humain*, Paris, Doin, 1885. Bu dönemde koku bilimi yeniden gündeme gelmeye başlamıştır.

9) Bkz. bu kitap, s. 219.

10) A.g.y., s. 435.

inancını tekrardan gündeme getirmiştir. Yvonne Verdier, Minot kasabasının bu konudaki ısrarını gözler önüne sermiştir<sup>11</sup>.

Safla da kötü kokular yaymaktadır. Süt kokusu, kadının bireysel ortamına işlemektedir. Bordeu'ye göre, bir gel git hareketi bu sıvıyı sürekli canlı tutmaktadır. "Kadınlarımız terlerinden süt salgılıyor, süt işiyor, süt çiğniyor, süt sümkürüyorlar, tuvalet yoluyla da atıyorlar."<sup>12</sup> Sütün döl yatağını bastığı bile oluyor.

Asıl temel unsurlardan biri de spermin, yani bütün diğer vücut sıvılarının ona göre biçimlendiği "model" sıvının üstlendiği roldür<sup>13</sup>. Meni tanım itibarıyla yaşamın özüdür. Organizmanın bütününe etki eder, kokusu bireyin hayvansallığını ifade eder. Withof'a göre meni sıvısı eril organları "besler" ve lifleri hareketlendirir; "sağlıklı erkeklerden yayılan bu kötü kokuyu"<sup>14</sup> üretir; oysa hadımlar bu kokuyu kaybetmişlerdir. Bu "*aura seminalis*"<sup>15</sup> (erkeksi hale) erkekte bedenle ruh arasındaki bağlantıyı kurar, aracılık yapar. Kılıklı erkeğin, *boşaltımıyla*, meninin kana ve organlara işlemesiyle oluşan "keskin" kokusu tiksinti uyandırmamalıdır. Brieude, diğer vücut sıvılarının tersine bu kokunun asla değişmediğinin altını çizmektedir<sup>16</sup>. Haller'nin otoritesiyle desteklediği<sup>17</sup> doku kokularının başka şeylere de işlediği kuramı XIX. yüzyılda tekrardan uzun uzun gündeme gelecektir<sup>18</sup>. Nefsine hâkim olan papazların ya da bekar ve kirli bir piyadenin meni kokusu romanlarda sürekli karşımıza çıkacaktır; Jules Vallès 1879'da hâlâ bundan söz etmektedir.

Organların ve az çok vücuttaki temizlik sonucunda ortaya çıkan ürünlerle belli oranlarda dolu olan sıvıların kokusu salgı kanalları yoluyla yayılırlar<sup>19</sup>. Bordeu'ye göre bunlar yedi tanedir ve her birinin dikkat çekici güçlü kokuları bulunmaktadır: "Başın saçlı kısmı, koltukaltları, bağırsaklar, idrar torbası, sperm yolları, kasıklar, ayak parmaklarının arası."<sup>20</sup> Kokuların yoğunluğu, yoğun bir hayvansallığın ve birey ile ırkının güçlü-

11) Yvonne Verdier, *Façons de dire, façons de faire*, Gallimard, 1979. Özellikle de s. 20-77.

12) A.g.y., s. 411.

13) A.g.y., s. 414.

14) A.g.y., s. 412.

15) A.g.y., s. 413.

16) Brieude, a.g.y., s. LI.

17) A. De Haller, *Éléments de physiologie*, Paris, 1769, II. cilt, s. 253.

18) Dr. Monin'in adı geçen kitabının temelini oluşturmaktadır.

19) Aristoteles'in bakış açısıyla eğer iyice sindirilmezse ve sonunda ortaya çıkan ürünler dışarı atılmazsa o zaman vücut sıvısı kokuşmaya neden olacaktır.

20) A.g.y., s. 469.

lüğünü ortaya koymaktadır<sup>21</sup>. Böylelikle çok eski tedavi şekilleri bilimsel temellere dayandırılmış olur. Zayıf ve marazlı hayvanların genç hayvanların bulunduğu ahırlarda iyileştirilmesi bir gelenektir. Davud yaşlılığında yatağında çıplak genç kızlar gördüğünde yeniden gücüne kavuştuğunu hisseder. Capivaccius da sürekli bitkin bir genç kadını aynı şekilde iyileştirmiştir; Boerhaave de halsizlikten muzdarip bir Alman prensini iyileştirmiştir. Kimi yaşlı öğretmenler çocukların bedenlerinden yayılan havanın kendilerine iyi geldiğini belirtmektedirler<sup>22</sup>.

Böylesi kanılar bireysel hijyen konusunda birçok tereddütün yaşanmasına neden olmuştur. Tarihçiler gibi etnologlar da köylülerin çocuklarının kafalarındaki kirin arıtılmasına kesinlikle izin vermediklerini birçok kez belirtmişlerdir<sup>23</sup>; böylesi uygulamaların, Salerne kurallarından çok daha sonra gelen tıbbi bilinç konusunda önem taşıdıklarının farkında değildiler. Montpellier'deki doktorlar dikkatsizce kullanılan suyun zararlarından söz etmektedirler. Sık yıkanmak, özellikle de banyolar hayvansallığın azalmasına dolayısıyla da cinsel isteğin azalmasına neden olmaktadır. Bordeu güçlü, "kokulu" erkeklerin temizlenmeleri ve kokulardan arındırılmaları yüzünden mahvolduklarına şahit olmuştur. "Derisi temizlenmişti, keskin kötü kokular ve ter kokuları yok edilmişti ama cinsellik de yok olmuştur."<sup>24</sup> Ayrıca, *auraseminalis*, dolayısıyla da çekicilik gücü "bakımsız ve zamanını ve güçlerini temizlenmeye harcamayan bireylerde daha fazladır"<sup>25</sup>. Bordeu, şehirli, özellikle loğusalara ve "terleyen" hastalara zararlı olan "temizlik lüksü" konusunda dikkatli olmalarını önermektedir.

Bunlar Brieude'ün işlediği öncelikli konulardır; kimi kuramcıların gerçekten de duyuların mükemmelliği<sup>26</sup> ve kamu alanının kokulardan arındırılması adına değiştirmeye çalıştığı geleneksel bir tutumu savunmaktadır.

Salgı kanalları tarafından dışarı atılan bütün buharlar, kokular sonuçta, doktorların iki yüzyıl boyunca en akıl alamaz örneklerini ele aldıkları bu bireysel ortamı oluşturmaktadırlar. Sokrates, yeni evli çiftlerin parfüm kullanmaya ihtiyaçları olmadığını çünkü en hoş kokuların kendilerinden

21) 1844'te Cabanis'in *Rapports du physique et du moral de l'homme* adlı yapıtı üzerine yazdığı notlarında L. Peisse özel vücut kokulan hakkında şöyle demektedir: "Zayıf birey ya da ırklarda bu koku daha az hissedilir; hayvansallaşmış, güçlü türlerde daha baskındır."

22) Ingenhousz, a.g.y., s. 151.

23) Bkz. bu kitap, s. 254.

24) A.g.y., s. XLVII.

25) A.g.y., s. 428.

26) Örneğin rahip Jacquin, *De la santé, ouvrage utile à tout le monde*, Paris, 1762, s. 283.

yayıldığını belirtmiştir. Plutarkhos'tan sonra Montaigne de İskender'in vücudundan menekşe kokularının yayıldığını belirtmiştir<sup>27</sup>; Haller'den misk kokusu yayılıyordu; Ansiklopedi'de M. de la Peyronnie "yaz sıcaklarında sol koltuk altından ilginç bir misk kokusu yayılan bir soylu tanıdığını" yazmaktadır<sup>28</sup>.

Bireysel ortam, bugün çok iyi bilinen<sup>29</sup> ancak benim bu konuda tıbbi kurama yerleştiğinin altını çizmek istediğim antropolojiyle ilgili etmenlere göre değişmektedir. Canlı varlıkların kokularının farklılık göstermesi, vücut sıvılarının bileşimlerinden, organlarının çalışma şekline ve arınma yoğunluğundan kaynaklanmaktadır. Bu unsurlardan herhangi birine etki edebilen bütün etmenler birey tarafından salgılanan kokularda değişikliğe yol açacaktır. "Yaşadığı yerin havası, geçirdiği mevsimler, tükettiği besinler, tutkuları, çalışma şekli, uğraştığı sanat türü, kazdığı toprak, son olarak da soluduğu hava, bütün bunlar dışarıdan aldığı ve sonradan da salgıladığı sıvıları etkileyecektir; dolayısıyla da farklı kokular açığa çıkacaktır."<sup>30</sup> İşte kimi ırkların daha önce var olmaları üzerine değil de "bozulmaları"<sup>31</sup> üzerine çalışan antropoloji bu şekilde işlemektedir; vücudun kokusunu değiştirmek için yukarıda sıralanan etmenlerden birini değiştirmek yeterli olacaktır.

Çocukluktan yaşlanıncaya kadar, insanoglu, emdiği dönemdeki ekşi süt kokusundan, Haller'nin kesinlikle tahammül edemediği yaşlılığın daha yumuşak, daha az asitli kokusuna kadar uzun bir kokusal süreç izler<sup>32</sup>. İki dönem arasında özellikle en çok dikkati çeken genç bir kızın ergenlik dönemindeki tatlılığıdır. Erkeğin kokusunu oldukça değiştiren ve bir ergenin *aura seminalis*'ini veren yeniyetme çağında kadınların sürekli var olan kokuları pek değişmez. "Gevşek ve pek çalışmayan lifleri şimdilik yalnızca çocukluklarının ekşi kokusunu yumuşatır ve terlerine yumuşak ve yavan bir koku katar..."<sup>33</sup>. Yine de regl dönemleri ve özellikle cinsel ilişkiler, ileride de göreceğimiz gibi zamanla kokusal niteliklerini değiştirecektir.

27) Xénophon, *Le Banquet*, Montaigne, *Essais*, "Des senteurs", La Pléiade, s. 351.

28) Chevalier de Jaucourt, "musc" maddesi.

29) Bkz. Michèle Duchet, *Anthropologie et histoire au Siècle des Lumières*, Paris, Flammarion, 1977. Gerçeği söylemek gerekirse yazar bir değil birçok antropolojiden söz edilmesi gerektiğini göstermektedir (s. 409); bunu izleyen görüşler Buffon tarafından önerilenlerdir.

30) Brieude, a.g.y., s. XLVII.

31) M. Duchet, a.g.y., s. 203.

32) Bkz. Brieude, a.g.y., s. LV ve Dr. Monin, a.g.y., s. 51.

33) Brieude, a.g.y., s. XLIX.

Kokuların mizaca, saçın ve tenin rengine göre ilginç bir şekilde çeşitlilik göstermesi tıbbın konusu değildir. Safra kokusu ve kızılıların<sup>34</sup> ter kokusu kesinlikle fark edilebilirler, kuşkusuz bunun üzerinde durmaya gerek yok. Tutkular vücut sıvılarını etkilerler; böylece de kişisel kokuyu da etkilemiş olurlar. Kimileri yavaş ama derinden etki ederler; organik hareketleri yavaşlatırlar, salgılamayı durdururlar. Ayrıca sıkılğanların kokularını kaybettikleri gözlenmiştir. Diğerleriye hızla ve sarsıcı bir biçimde çarparlar, ter kokusunu daha da keskinleştirirler. Safranının fazla kuşması sinirli insanların nefeslerinin keskin bir şekilde kokmasına neden olur. Aşırı korku koltukaltlarının kötü kokmasına ve dayanılmaz yel ve dışkı kokusuna neden olur. Oburların pis kokusu, sarhoşun ekşi alkollü kokusu, aziz Philippe Néri'ye cehenneme mahkûm olan ruhları çağrıştıran günahkarların geleneksel pis kokularını güçlendirmektedir. Böylelikle bunun aksine azizlerin hoş koktuğu inancı sergilenmiş olur<sup>35</sup>.

*Ingesta*, yani hava, içecekler, yiyecekler *excrata*'yı, dolayısıyla da kişisel kokuyu düzenler. "Zenciler ve Samoyedler tıpkı kirli Hotantolu gibi az çok sert kokmalıdırlar."<sup>36</sup> Bu insanlar oldukça hayvansal ilkel toplumu temsil ederler. "Çok sıcak bir yerde zencilerin teri o kadar kötü kokar ki yanlarında bir iki saniyeden fazla kalmak mümkün değildir. Kütüplara yakın yaşayan Finlandiyalılar ve Eskimolar etraflarına dayanılmaz bir koku yayarlar."<sup>37</sup> Kazaklarda da aynı durum söz konusudur<sup>38</sup>. Virey şöyle demektedir: "Jolof'lar gibi, Batı Afrika'nın kimi bölgelerindeki zenciler ısındıkları zaman pırasaya benzeyen bir koku yayarlar."<sup>39</sup> Zencilerle Beyazlar tropiklerde birlikte yüzdüklerinde zenciler yaydıkları koku yüzünden köpek balıklarının daha çok ilgisini çekmektedirler<sup>40</sup>.

34) Bkz. Virey, a.g.m., s. 249.

35) Jean-Noël Vuarnet (*Extases féminines*, Paris, 1980, s. 38-45.) bu konuya parmak basmaktadır. Ayrıca yapıtında, çoğu zaman koku tutkusu ve bozulmazlık birlikte "azizliğin kokuları" nı konu alan bir bibliyografya yer almaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Dr. Monin'in yapıtını da eklemek gerekir: a.g.y., s. 61. Yaşarken azize Trévère gül, zambak ve tütsü kokuyordu, azize Rose gül aziz Cajétan portakal, azize Catherine menekşe, azize Thérèse d'Avilla yasemin ve süsen çiçeği, azize Lydwine (bkz. Huysmans) tarçın kokardı. Öldükten sonraysa, Madeleine de Bazzi, Aziz Etienne de Muret, Aziz Philippe Néri, Aziz Paternien, Aziz Omer, Aziz François Olympe tatlı kokular yayarlar. XIX. yüzyılda bu olay ruh doktorları tarafından "bir nevrozun ifadesi" olarak tanımlandı. (Bkz. Dr. Monin, a.g.y., s. 61).

36) Brieude, a.g.y., s. XLVIII

37) Landré-Beauvais, a.g.y., s. 423.

38) H. Cloquet, a.g.y., s. 66.

39) A.g.m., s. 248. Bu makalede vahşilerin kokularıyla ilgili yapılan yolculuklarda elde edinilen birçok gözlemlerin tam referansları bulunmaktadır.

40) H. Cloquet, a.g.y., s. 15.

Tüm bu saptamalarda önemli olan nokta, iklim<sup>40bis</sup>, havanın nitelikleri, besinlerin çürüme derecesi, kısacası arınma mekanizmasından elde edilen verilerdir. Samoyedler zenciler kadar kötü kokmaktadırlar; ülkelerinin iklimi vücut sıvılarını çabuk çürütmez, ama bu vahşiler çürümüş besinleri severler.

Böylesi bir inceleme elbette antropolojinin XIX. yüzyıl sonunda gerçekleştirileceğinden tamamen farklıdır. Şöyle ki: Irk, sefalet ya da hijyenin olmayışı gibi referansların dışında Fransız ortamının içerisinde de aynı gözlemler yapılır. Cloquet şöyle blirtmektedir: Eğer bir Kazak grubu geçtikten saatler sonra hâlâ kokuları fark edilebiliyorsa, “dağlarımızdaki inek çobanları”nın bıraktığı kokular için de aynı durum söz konusudur<sup>41</sup>. “Köylülerin” kokusu şehirlilerinkinden farklıdır. Köylülerin vücut sıvıları daha az kötü kokar, “bitkilerin yapısına daha çok benzer.”<sup>42</sup> En kötü kokanlar et yemeyi sevenlerdir; şimdilik bunlar şehirlilerdir.

Köylerdeki insanların kokusu daha farklıdır, bu yine beslenme şekliyle ilintili bir durumdur. “Hasat döneminde bu insanlar bir araya geldiğinde, etraflarına soğan ve sarımsak kokusu yayan Quercy ve Rouergue bölgesinin insanları hemen fark edilir; bununla birlikte, Auvergne bölgesinin insanları bozulmakta olan kesilmiş ekşi süt kokmaktadırlar.”<sup>43</sup> Genel olarak güney bölgelerdeki köylerde kokular daha yoğundur.

Yaşam tarzına göre ve kullanılan maddelere göre yapılan işler kişisel kokular serisinin oluşmasını sağlar. Brieude şöyle yazmaktadır: Köylülerimiz gözlemlendiğinde, hepsinin, din adamlarının hücrelerinin “zayıf ya da yetersiz bir beslenmenin” belirtisi olan yumuşak kokusunu ayırt edebildiği ortaya çıkmıştır<sup>44</sup>. Ardından şunu sorar: “Kim bir lağımıcıyı, bir tabakacıyı, bir şamdancıyı, bir kasabı kokusundan ayırt edemez ki? [...] işçilere işleyen bir miktar uçucu partikül, bir bakıma birleştiği vücut sıvılarıyla birlikte neredeyse hiç değişmeyerek dışarı atılırlar. [...]47) Açığa çıkan koku bu işçilerin kendilerine özgü sağlıklı kokularıdır<sup>45</sup>.” Brieude yalnız-

<sup>40bis</sup>) Helvétius gibi Buffon'un da klimayı geniş anlamıyla ele almıştır: Burada yalnızca bölgenin iklimi ve meteorolojik özelliklerini değil aynı zamanda toprağın yapısını ve insanların yaşam tarzını da kapsamaktadır; yani hem doğal ortamdan elde edilen veriler hem de insanlara adaptasyon süreçleri söz konusudur (bkz. Duchet, a.g.y., s. 322).

<sup>41</sup>) A.g.y., s. 66.

<sup>42</sup>) Brieude, a.g.y., s. LX.

<sup>43</sup>) A.g.y., s. L.

<sup>44</sup>) A.g.y., s. LI.

<sup>45</sup>) A.g.y., s. LI-LII. Nougaret ve Marchand'nın kişileri (*Le vidangeur sensible*), sahne üzerinde lağımıcıyla kasabın kokularını karşılaştırmaktadır.

ca mesleklerine özgü kokularını kaybetmelerinden dolayı, birçok tabaka işçisinin hastalandığını anlamıştır. Bununla birlikte, bu durum bilim adamlarının herhangi bir toplumsal sınıftan öğrenmelerine yol açmamıştır. Konunun gözlemlenmesi sonucunda, yalnızca, Ramazzini'den beri sağlık bilimcilerin oluşturmaya çalıştıkları şey olan farklı meslek gruplarını ayırt edebilme yetisini kazandırmıştır.

Vücutların kokusu aynı zamanda tıbbi göstergebilimin de konusudur. Hippokrates kokuyu simgeler sınıfına koymuştur bile<sup>46</sup>. Hastalığın yayılması, sağlık kokusunun kaybolarak yerini kötü bir kokunun alması olarak tarif edilebilir. Hastalığa ardından da ölüme götüren süreçte kötü koku önce ekşiyken sonradan alkalimli bir hal alacaktır<sup>47</sup>. Algılanan kokuların tanımlanmasını zorlaştıran “sözcük dağarcığının eksikliğine” hayıflanana Bordeu kendi zamanındaki tıbbın “birimlerin yapısını, sağlıklı ya da hasta olduklarını kokularından yola çıkarak değerlendirdiğini” saptamıştır<sup>48</sup>.

Doktor yalnızca kötü kokuların uzmanı olmakla yetinmemektedir; ayrıca hastasının başucuna geldiğinde “koklayıp düşünmeyi” öğrenmelidir<sup>49</sup>. Öncelikle oldukça zor bir koku analizi yapmak zorundadır. Bunu yaparken de hastanın yaşından, cinsiyetinden, mizacından, saç renginden, mesleğinden ve eğer daha önceden biliyorsa sağlıklıyken var olan kişisel kokusundan yola çıkarak nasıl *kokabileceğini* tahmin etmeye çalışmaktadır. Doktor, ardından bütün bu pis kokuların izlediği süreçten yardım alır. Böylelikle hastanın kokusu bir teşhis koymasına sağlar. Koku analizi kesinlikle, “ortaya çıkan ürünleri” ve özellikle de nefesi, dışkıları ve en çok da şaşırtıcı bir biçimde baskın çıkan önemser. “Yara ve bütün iltihap akıntılarının pansumanlarında, iltihabın özelliği hastanın güçlü tutkularının olup olmamasına, zor ya da uzun süreli egzersizler yapıp yapmamasına, kötü bir rejim uygulamasına, sert içkiler içip içmemesine, acı, tuzlu ya da kurutulmuş yiyecekler yiyip yememesine, pis ya da bataklık havasının bulunduğu bir ortamda yaşayıp yaşamamasına bağlı olarak değişmektedir.”<sup>50</sup>

Uzun zamandan beri, toplumdaki hastalık kokusunun belirtileri gözlenmektedir. Özellikle köylerdeki ebeler, hizmetçiler hastadan çıkan ter,

46) Aynı konu *Problèmes*'deki Aristoteles koleksiyonunda da ele alınmıştır.

47) Burada söz konusu olan dengenin korkunç bir şekilde bozulması ve kokuşmayla birlikte bu denge bozukluğunun vücudun içine kadar girmesidir.

48) Bordeu, a.g.y, s. 470.

49) Brieude, a.g.y, s. LV.

50) Brieude, a.g.y, s. LXII ve Landré-Beauvais, a.g.y, s. 432.

dışkı, idrar, balgam, yara, ya da hastaya temas eden çamaşırların kokularındaki değişimleri hemen doktora iletmektedirler.

Kokunun neleri belirtisi olduğunu gösteren sonsuz kataloglar hazırlayan yazarların isimlerini teker teker vermek gereksiz ve sıkıcı olacaktır. Ancak hepsi en beter kokunun iskorbüt olduğunu söylemektedirler. “Bu işle uğraşan kişiler kangrenin yol açtığı karmaşık yaraların kokusunu; veremlilerin, dizanteri hastalarının, ağır ve pis ateşli hastaların her birinin kokusunu ve hastane ve hapishanelerdeki ateşli hastalıklara özgü fare kokusunu ayırt edebilmektedirler.<sup>51</sup>” Eğer lohusaların ekşi ve sütlü kokusu kötüleşirse bunun süt ateşinden kaynaklandığı söylenebilir.

İçeriğin incelenmesi, hatta yalnızca basit bir sözlük sayımının yapılması kuşkusuz koku karşılaştırmaları alanın daha iyi belirlenmesini ve en çok kullanıldığı dönemin muhtemelen Restoration dönemi olduğu koku bilimsel vokabülerin yayılım alanının ölçülmesini sağlayacaktır.

Pringle’in çalışmalarından bu yana, birçok doktorun uygulamaları, kokuşma alanındaki bilimsel çalışmalar, koku bilimi alanında uygulanan antropolojik çalışmalar ile popüler ve spontane tedavi yöntemleri arasında bir uyum olduğu gözlenmektedir. Zaten geçmiş hayranı olan vücut sıvılarını inceleyen tıp, çürümenin yol açtığı ateşlerin kuramı, Montpellier dirimselciliği, Bordeu’nün örgenciliği kuşkusuz tıbbi çevreyi bir araya getirmekten uzaktır ama açık bir biçimde kişisel kokulara verilen önemin ne kadar yerleşmiş bir kanı olduğunu ortaya koymaktadır. Oysa kimyacılar şu ilginç *aura*’yı incelemeye çalışacaklardır.

Lavoisier ve Saguin, deriden yapılan solunumlarla ilgili incelemelerinin sonuçlarını ortaya koymadan önce, çoğunlukla karışık, neredeyse hepsi saçma bir yığın girişim bilim tarihinin bu unutulmuş sayfasını meşgul eder. Ortaya birçok sorun konmuştur: Sanctorius, iki yüzyıl önce ağırlığın kaybedilmesiyle hesaplanamayan bir terleme olayının varlığını ortaya koymuştur. Acaba deriden atılan gazların hesaplanması ve incelenmesiyle bunu ortaya çıkarmak mümkün müdür? Kokulu buharların yutulduğu da aynı yolla kanıtlanamaz mı? Bu tür buluşların enfeksiyon ve bulaşmanın işleyişini aydınlığa kavuşturacağı düşüncesi yanlıştır.

Birçok kimyacı, hem de yabana atılamayacak olanları, bedenleri kavanozlarla kaplı insanları küvetteki suya yatırmaya karar verirler; böylelikle kollarından, koltuk altlarından ve bağırsaklarından çıkan havayı tespit

51) H.A.P.A. Kirwan, *De l'odorat et de l'influence des odeurs sur l'économie animale*, Paris, 1808, s. 26.

etmeyi amaçlamışlardı. 1777 yılında Milly kontu, derisinden yayılan gazları inceleyerek sonuçlarını Berlin Akademisine sunar. Konta göre bunlar “sabit hava”ydı. Cruickshank ve Priestley de kontun yaptığını gerçekleştirmeye karar verirler. Ancak Priestley’in bu tür yöntemlere pek güveni yoktu. 1780 yılında, Ingenhousz önce Paris sonra da Aden’de, kollarındaki deriden çıkan gazları inceler ve bunların Priestley’in “flojistik hava”sı olduğunu sanır. On dokuz yaşındaki bir genç kızı küvete yatırır ve çıkan gazın kendi koltuk altından yayılanlar kadar kötü koktuğunu tespit eder<sup>52</sup>. Böylelikle, “genç hava”nın tedavi edici özelliğinin bir önyargı olduğu ortaya çıkacaktır. Jurine bu incelemeyi geliştirir<sup>53</sup>. On ila on dokuz yaş arası çocuklar üzerinde, otuz altı ila altmış altı yaş arası erkekler üzerinde ve kırk yaşında bir kadın üzerinde tekrar tekrar deneyler yapar. Her seferinde hava asidi adını verdiği ve ona göre bedendeki flojistiklerin atılmasını sağlayan bir gaz elde eder.

Bilimsellikten uzak, ama bilim adamları tarafından gerçekleştirilen ilgi çekici araştırmaya ve bilimsel açıdan oluşturulması gereken düşünce yapılarına tanıklık eden yanlış çalışmalar yapılır. İtalya’da, Volta’nın öğrencisi olan piskospoluk kurulu üyesi Gattoni, zayıf ve sağlıklı vücutlardan yayılan havanın bozulmasını inceler. “Dilenen ve az da olsa parası olan birkaç erkek çocuğunu aldım ve bellerine kadar büyük deri çantalarına ya da buna benzer başka şeylere girmelerini sağladım. Çantaları mümkün olduğunca sıktım. İçerideki ve dışarıdaki havanın iletişimini daha iyi engellemek için çantaların açıklıklarını örten kefenler sardım ve suya batırdım; çantaların içinde hapsolmuş gençleri bu rahatsız durumda kalabildikleri kadar uzun bıraktım; ardından çantalarda birikmiş olan havayı camdan kavanozlara koyarak odyometreye ölçülmesini sağlayan, altı huni şeklindeki ılık suyla dolu küvetlere yatırdım.”<sup>54</sup>

Jurines ve Gattoni bağırsak gazlarını elde etmek için neredeyse aynı yöntemi kullanırlar. Jurine cesetlerin içerisindeki bağırsak gazlarını aynı yöntemle elde edip inceler. Amaç bağırsaklardaki kötü gazların zararlı olduklarını analizlerle ortaya koymaktır<sup>55</sup>. Kuşkusuz bu derideki hava alışverişlerinden elde edilmiş kanıtlardır; ki bu şimdilik yalnızca miyasmala-

52) Bu deneyler Ingenhousz’un adı geçen yapıtında yer almaktadır, s. 151 vd.

53) Uzun bir yazısında örneklerin nasıl incelendiğini titizlikle ele alacaktır (Jurine, “Mémoire sur les avantages que la médecine peut retirer des audiometres”, *Histoire et Mémoires de la Société Royale de Médecine*, 1789. (28 Ağustos 1787’de okunmuştur) s. 19-100).

54) Jules-César Gattoni, A.g.y., s. 132.

55) Jurine tarafından gerçekleştirilen bağırsak gazlarının analizi, bağırsak yelinin etlerin kokuşmasıyla açığa çıktığını savunan Berthollet’in düşüncelerini doğrulamaktan başka bir iş yapamamıştır.

rın soğurulduğu inancını güçlendirmektedir; ama kimyacılar odyometreyle bireysel kokuları ayırt etmeyi başaramamışlardır. Bordeu bunu başarır<sup>56</sup>; moda olan yeller konusundaki incelemelerle dalga geçer. Doktorun burunu, bilim adamının aygıtıdır.

Yine de kesin bir sonuca varılmış gibidir: Kötü kokular organizma tarafından soğurulabilir ve kişisel kokuyu etkileyebilir. Yetersiz ve yersiz bir sorun gibi görünebilir ama yoğun bir etki gücü vardır. Bichat da bunu gözler önüne sermektedir: “Kadavraların bulunduğu yerlerde birkaç gün dolaştıktan sonra yelimin buradaki kokuşmaya başlamış cesetlere benzer bir kokuya büründüğünü fark ettim. Bununla birlikte, bu kokulu molekülleri içine çekenin akciğerler kadar derinin de olduğunu şöyle anladım: Burun deliklerimi kapattım ve ağzıma da dışarıdaki havayı solumamı sağlayan bir boru taktım. Küçük bir anatomi odasında, oldukça kokuşmuş iki kadavranın yanında bir saat geçirdikten sonra yelim tıpkı onlar gibi kokmaya başlamıştı.”<sup>57</sup>

Kötü kokuların gizemli bir şekilde vücuda girdiğini sürekli ortaya koyan kendi gaz çıkışları konusunda ilginç bir koku duyarlılığı söz konusudur. Buradan yola çıkarak da başkasının kokusunun yarattığı rahatsızlığı tahmin etmek mümkündür.

## *Arzunun ve Tiksintinin Yönetilişi*

Vücutların atmosferinin ilişkiler dünyasına olan etkisi iki farklı düzlemde yer almaktadır: İlki sempati ya da antipatidir; diğeryse bulaşma ya da enfeksiyondur. 1733'te, Paris Tıp Fakültesi'nin dekanı Philippe Hecquet, Saint-Médard'ın çırpınmalarını, çırpınan insanların yaydığı cisimciklerin yarattığı şoktan kaynaklanan erotik bir uyarıya bağlamıştı bile. 1744 yılında da Hartley cinsel arzunun, sinir liflerine etki eden titreşimlerden kaynaklandığını belirtmiştir. Devrimin hemen öncesinde başkalarının kokularından kaynaklanan çekim ya da iticiliğe olan inanç yazınsal bir konu olarak kalmıştır. Örneğin sempatistlerin kuramı<sup>58</sup>. Tiphaigne de la Roche'a göre “erkeklerin ve kadınların çevresinde, “sempatik” maddeler adlı gö-

56) A.g.y., s. 523.

57) Alınlayan Dr. Monin, a.g.y., s. 239. Bu gözlem, Bichat'nın ölü tanımı dikkate alındığında daha da anlam kazanmaktadır.

58) Hecquet konusunda bkz. Jean Ehrard, a.g.m., s. 55; Hartley, *Explication physique des sens, des idées et des mouvements tant volontaires qu'involontaires*, 1755, I. cilt, s. 449-451, sempatistler konusunda, bkz. Robert Mauzi, a.g.y., s. 313-314.

rünmeyen parçacıklar yayılmaktadır ve bu parçacıklar duyularımıza etki etmektedir, bu etki de sevgi ya da tiksinti, sempati ya da antipatiyi doğurmaktadır. Öyle ki örneğin kadının etrafındaki “sempatik” madde bir erkeğin güzel duygular hissetmesini sağlıyorsa, erkek bu kadını sevecektir<sup>59</sup>.” Tiphaigne’e göre bu “sempatik” madde doktorların “ter madde-si”nden başka bir şey değildir<sup>60</sup>. Öyleyse her birey bir diğerine liflerini “okşayan” ya da onları “yırtan” sonsuz sayıda iplikçiklerle bağlıdır<sup>61</sup>.

Mirabeau’nun *Erotika Biblion* adlı yapıtında aynı etkinin mitolojik anlatımı yer almaktadır. Shackerley, Satürn’ün halkalarının kendilerine özgü kokular yaydığını ve bunların “duyguların sinir uçlarıyla” sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu belirtmiştir<sup>62</sup>. Bu kokular başkasının vücut sıvısına karışabilir, yani birbirine benzeyen sayısız moleküllerle iki canlının “hızla birleşmesi” gerçekleşir. Satürn’ün halkalarında yalnızca duygular değil bilgiler de hava yoluyla yayılmaktadır.

Kokunun çekim gücü bir klişe gibi gelebilir. Ama Casanova etki ettiğini itiraf etmektedir<sup>63</sup>. Koku aşkın öncelenmesini, belirsiz isteği oluşturmaktadır ki bu görme duyusunun durumu belirginleştirmesiyle yanıltıcı olabilir. Elvire’in *odor di femmina*’sından (dişi kokusu) etkilenen Don Juan’ın kötü macerası<sup>64</sup> bu konuya iyi bir örnektir. 1802’de Cabanis koku almayı sempati duygusu olarak tanımlayacaktır. XIX. yüzyılın sonunda Monin ve Dr. Galopin<sup>65</sup> bunu sürekli, yakınlık duygusu olarak göreceklerdir<sup>66</sup>.

Bilim adamları bir kez daha basmakalıp antik düşünceleri temel almışlardır. Kadın nasıl erkeğin iştahını kabartıyorsa, erkeğin *aura seminalis*’i de dişiyi harekete geçirmektedir. “Gelişmenin taze kan”ının “tütsü ve gülle karışık parfümü”yle Faust saraydaki kokusuna aç kadınları baştan çıkarmıştır<sup>67</sup>. Eril arzunun konumu gerçeği söylemek gerekirse daha karmaşıktır. Hayvanların azma modeli saplantı olmuştur; doktorlar bundan kurtulamamaktadırlar; çekiciliğin büyük oranda regl dönemindeki koku-

59) Tiphaigne de la Roche, *L’amour dévoilé ou le système des sympathistes*, 1749, s. 45.

60) A.g.y., s. 48.

61) A.g.y., s. 113.

62) Mirabeau, *Erotika Biblion*, 1783, s. 19.

63) *Mémoires*’ın giriş bölümü.

64) Gérard Wajeman tarafından oldukça iyi incelenmiş bir olgu (“*Odor di femmina*” Omicar, no: 7, s. 108-110)

65) Dr. Augustin Galopin, *Le parfum de la femme et le sens olfactif dans l’amour, étude psychophysique*, Paris, E. Dentu, 1886.

66) Bu konuyla ilgili olarak bkz. bu kitap, s. 163.

67) Goethe, *Le second Faust*, Gérard de Nerval’in çevirisi.

lardan kaynaklandığına takılıp kalmışlardır. Menstrüasyon oldukça karmaşık olduğu bilinen bir olgudur. Bu dönemde açığa çıkan maddeler iç arınmanın bir parçasıdır; öyleyse bir çürüme gerçekleşmektedir; ama aynı zamanda yaşamın özünün aktardığı keskin buharlar da içermektedirler<sup>68</sup>. Montpellier bakış açısına göre bu dönemde kadın doğanın canlılığını ifade etmektedir; güçlü bir hayvansallığın ürünlerini boşaltmaktadır; döllenmeye çağrıda bulunmakta, çekici kokular salgılamaktadır. Yirmi otuz yıl sonra Cadet de Vaux geçmişe dayanan sözcüklerle kadının atmosferini yani “haznelerindeki yaşamın özünün yayılmasını sağlayan yönetici gücü” yüceltirken bu durumu çok güzel özetler<sup>69</sup>. Kokusal dengeden yoksun özel kadın türleri bu kadınlardan ayrılır: Sanki döngüleri bozulmuşçasına sürekli regl oluyor gibi hep hem kötü hem de etkileyici kokan kızıl kadınlar, bir süreliğine menstrüel kokulardan yoksun olan hamile kadınlar<sup>70</sup>.

Genç karısının regl dönemi akıntılarına fazlasıyla ilgi duyan Michelet de aynı görüşü savunanlardandır. Yine de, daha sonra bir daha bu konuya geri dönmek için burada belirtmek istediğim bir değişim söz konusu olmuştur. 1828 yılında kendini göstermeye başlayan ve 1847’de Pouchet tarafından ortaya konan bir gelişme, menstrüel salgıları yüzünden metalleri karartan ve kuru etleri bozan cadının yol açtığı endişeyi ortadan kaldırmıştır. Kadın uğursuzluk konumundan yaratıcı konumuna yükselmiştir. Regl dönemi kanı artık erkeğin arzularını harekete geçiren yeni bir anlam kazanmıştır. Jinekolog gibi koca da bir kanama döngüsünün ve bugüne kadar erkeğin dışlandığı ama bundan böyle kontrol etmek zorunda olduğu gizemli bir yaşamın tarihçisi olacaktır. Regl dönemi ve kokularına bilimsel açıklık getirilmesiyle, kadın yeni bir masumiyet kazanmıştır ama gizli güçlerini de kaybetmiştir<sup>71</sup>.

Regl dönemi dışındaki zamanlarda adet kanına işleyen yaşamsal buharlar diğer salgı kanallarına koku salarlar; bu salgılar şairlerin dizelerine de yansımıştır. Baudelaire’i ve büyük mağazaların “havasını koklayanları” beklerken güzel kokulu saçlar Parny ve Bernis’in çok hoşuna gitmiştir<sup>72</sup>.

68) Yvonne Verdier buradan kadının kozmik bir havanın bir parçası olduğu sonucuna varmaktadır.

69) Cadet de Vaux, “De l’atmosphère de la femme et de sa puissance”, *Revue encyclopédique*, 1821, s. 427-445 (s. 445).

70) Bkz. Yvonne Verdier, *a.g.y.*, s. 52 vd.

71) Bkz. Jean Borie, “Une gynécologies passionnée”, *Misérable et glorieuse la femme du XIX<sup>e</sup> siècle*, Paris, Fayard, 1980, s. 152-189. bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Thérèse Moreau’nun bütün çalışmaları.

72) Parny, “le cabinet de toilette”; M. de Bernis (*Les saisons et les jours. Poèmes*, 1764) perilerin “sarı saç örgülerinin yaydığı parfümü” dile getirmektedir. (“L’été”).

Koltuk altından yayılan ve gömleğe işleyen ter kokusunun çekiciliğiyle ilgili birçok hikâye vardır. Marie de Clèves'e çok düşkün olan III. Henri bütün yaşamı boyunca üzerini değiştirdiği odadaki çamaşır kokusunu koklamıştır. Buradaki kokusal mesaj, bir anda yırtılan perdenin yol açtığı kaçınılmaz ani etkiye benzetilebilir. Prens, tıpkı Werter'in kapının pervazında asılı olan Charlotte'un tablosuna âşık olması gibi ten kokusuna âşık olmuştur<sup>73</sup>. Doğuda bir sultan gözdelelerini, terle ıslanmış tuniklerini koklayarak seçiyordu<sup>74</sup>. Goethe rahatça koklayabilmek için Madam Von Stein'in korsajlarından birini açtığını itiraf etmektedir<sup>75</sup>. Barbey d'Aurevilly tarafından büyülenen kadın korkunç rahibini baştan çıkarmak için ona gömleklerinden birini gönderir. Huysmans (*Le Gousset*) kadınların koltukaltılarının kokusunun kendisini çok etkilediğini belirtmiştir<sup>76</sup>.

Daha da etkilisi, metresinin göğüslerinin üzerine yerleştirdiği çiçek demetinin yaydığı cazibeli kokular Rousseau'yu<sup>77</sup> tıpkı Parny gibi darma dağın etmektedir. Ya soluk kokusuna ya da uzmanlar henüz deri fetişizmini icat etmeden önce Restif'i<sup>78</sup> baştan çıkaran ayakkabı kokusuna ne demeli? Menstrüasyon dönemi haricinde, vajinal kokuların cezp edici güçleri konusunda hiçbir cinsel söylem bulunmamaktadır<sup>79</sup>. Bu konu merak uyandıran bir sessizlik, muhtemelen bir tabudur.

Ergenlik, kanın yaşamındaki kokusal sürecin temel aşaması değildir. Yvonne Verdier bunu, bir kez daha mantıklı bir şekilde öngörmüştür. Regl kanamaları ergen kızı daha da çekici kılar; cinsel görevini hatırlatır ama yalnızca geçici bir koku verir; kadına gerçek bir kokusal nitelik kazandıran eril spermdir; tıpkı çiftleşmenin, birçok dişi hayvana özel bir koku sinmesini sağlaması gibi<sup>80</sup>. Her yerde kadınsallığa son veren cinsel alışveriştir<sup>81</sup>.

73) Bkz. Roland Barthes, *Fragments d'un discours amoureux*, 1977, s. 227.

74) Özellikle J.-J. Menuret söz etmektedir, *Essai sur l'action de l'air dans les maladies contagieuses*, 1781, s. 41.

75) Havelock Ellis, *La sélection sexuelle chez l'homme*, s. 126.

76) Gerçekten de XIX. yüzyılın sonunda konu farklı bir boyut kazanır. Psikolog Féré bu kokunun enerjik bir hareket sağladığını belirtmektedir. Sanayide kullanılabilir... yorgun düşen üretici kadınlar korselerinden gelen kokuları soluyarak yeniden güç kazanmaktadırlar.

77) *Emile...*, Garnier yay., 1966, s. 201.

78) *Anti-Justine*'de söylediği üzere.

79) Bildiğim kadarıyla, konunun halka açılması ve üzerinde konuşulan kokular serisine dahil olabilmesi için Henry Miller'in *Tropique du Capricorne* (*Oğlak Dönencesi*) adlı yapıtını beklemek gerekti. Yazar bu kokuların başlangıç aşamasını kokusal bir geçiş töreni olarak gömektir s. 283.

80) Jean-Baptiste Silva ("Dissertation où l'on examine la manière dont l'esprit séminal est porté à l'avoir", *Dissertations et consultations médicales de MM. Chirac et Silva*, 1744) bu konuyu uzun uzun ele almıştır, I. cilt, s. 188 vd.

81) Bu konuyla ilgili olarak bkz. Yvonne Kniebiehler'in bütün çalışmaları.

Bu konuyla ilgili sürekli anlatılan hikâyeler kimi kişilerin kokuları ayırtetme özelliklerini ortaya koymaktadır. Bu hikâyeler belli kuralları ortaya koymamaktadır, eğer öyle olsaydı, her şey çok açık olmaz mıydı? Söz konusu olan cinsel faaliyet, spermilerin kadının organlarına ve vücut sıvılarına işlemesi, dolayısıyla da meni buharlarının atılmasıdır. Demokritos'un gülüşü, genç Abderalıların hata yaptığını onaylıyordu. 1684 yılında *Journal des Savants* bunu yazdığından beri, bu konuyu ele alan bütün medikal yapıtlar sürekli olarak yetişkin kadınların kokularını ayırtedebeilen Prag'lı din adamından söz etmektedir.

Aşırı çiftleşme kadının vücut sıvısına fazlasıyla sperm boşalmasına neden olmakta, sıvıları kirletmekte ve dayanılmaz bir koku yaratmaktadır. İşte hayat kadınları bu şekilde kötü kokulu olmaktadırlar<sup>82</sup>. Iuvenalis daha önceden bunu savunuyordu; XVIII. yüzyılın başında J. B. Silva hayat kadınlarının tehlikeli olduğunu savunan bu kaniyi bilimsel olarak doğrulamaya çalıştı<sup>83</sup>.

Hasta beden, yaşarken kokuşan beden gerçekten de kötü kokular, zararlı havalar yayar. Bu konuyla ilgili olarak hayvanların durumuysa korkunçtur. Salgın hayvan hastalığı hüküm sürdüğünde insan da tehlikeyedir. Yararlı olmaktan çok uzak olan ahırlardaki hava oldukça zararlı bir hal alır<sup>84</sup>. Çürümeden kaynaklanan ateşlenmeler kuramı burada dirimselci kanıların tersini savunmaktadır.

Daha da kötüsü hasta bir insana yaklaşımdır. Hastanın etrafında "belli oranda yayılarak, giysilerine, mobilyalarına, odanın duvarlarına yapışan; ağır, yoğun, normal havadan daha az esnek ve hareketli olan ve daire köşelerinde çok uzun süre kalan" bir atmosfer oluşturmaktadır<sup>85</sup>. Kötü koku tehlikenin var olduğunu haber vermek için yeterlidir. 1799'da Nice'e yerleşmiş olan Fransız ordusunu kırıp geçiren ordugahlardaki ateş

82) Restif sıklıkla önerilen ve Latince *putida* (pis kokulu) sözcüğünden Fransızca "putain" sözcüğünü türeten bu etimolojiyi önermektedir.

83) A.g.y, s. 189. Tersine eskiler, (bkz. Marcel D tienne, a.g.y, s. 173) kendini tutmanın, kadınlardaitici bir kokuya yol a t ğını d   nmektedirler. Cinsel ilişkilere ara verilmesi, güneşle toprağın birbirinden ayrılması, Lemnoslularda koku almaduyusu kaybına ve Thesmophoria (Demeter bayramı, y.n.) kadınlarında da daha hafif bir kötü kokunun oluşmasına neden olmaktadır. Bildiğim kadarıyla sorunun bu yönü XVIII. yüzyılda konu edilmemiştir.

84) Bkz. Boissier de Sauvages, *Journal des savants*,  ubat 1746, s. 356. Fod r  de alıntılanmıştır, a.g.y, VI. cilt, s. 232. Yazar Vivarias'da hüküm süren bir salgın hayvan hastalığından söz etmektedir.  nsanlar, "ya ıyor bile olsa bu öküzlerin midelerinden yayılan kötü havayı soluduklarında, karınları sıklıkla şaşırtıcı bir bi imde i mekte, kusma ve diyareyle birlikte karın ağrılan çekmektedirler."

85) A.g.y., V. cilt, s. 298.

salgını boyunca” zavallı askerler, en çok hastanın bulunduğu evlerde, caddelerde daha yoğun olarak kokan yanmaktaki fosfor gazı gibi kokuyorlardı.<sup>86</sup> Fodéré, “bulundukları atmosferden” kurtulmadıkları sürece nekahat halindekilere bile yeniden hastalık bulaştığını belirtmektedir.

Nefes, miyasma ve pis kokuları her şeyden daha iyi taşıır<sup>87</sup>. Boissier de Sauvage “hastalığa yakalanmış olan hayvanın” hastalıklı nefesinden uzak durulmasını istemiştir. Ölmekte olan bir lağımıcının soluğu Jean-Noël Hallé’nin bir arkadaşını çarpar<sup>88</sup>. Soluk, yaşamın varlığını ve çekiciliklerini ifade eder, “yaşamsal hava”nın yayılmasını sağlayan solunumun kanıtıdır; ama aynı zamanda, çevreyi kirleten “flojistik hava”nın atılımını sağlayan, vücut sıvılarında birikmiş olan pisliklerin salgı kanalı görevini de görür. Kötü koku ve miyasmanın egemen olduğu havadan korkulan bu zamanda, başkasına olan ilgi gaz yayılımlarını, soluğu ve beden kokusunu ayrı tutmaktadır.

Birçok insanın bulunduğu ortamlarda biriken havanın yol açtığı baş dönmesi dikkate alınmalıdır. “Toplumsal gaz çıkışlarının”<sup>89</sup> tehlikesinin algılanması pis kokulu kalabalıktan, birbirine karışmış toplum ve hayvanlardan uzak durulmasına neden olur. Bu durum, topraktan çıkan buhar incelemelerini ikinci planda bırakır, yerini de endişeli çalışmalar alır. Daha 1742’de Arbuthnot şehirlerde yayılan havayı ölçmeye çalışmıştı: “Bir dönüm arazide en aşağı üç bin kişinin salgıladığı ter kokusu otuz dört gün içerisinde yetmiş bir adım yüksekliğinde bir atmosfer oluşturacaktır. Bu madde havada sekiz yüze bir yoğunlukta bulunabilir; buradan da üç bin insanı bir dönüşlümlük araziye yaydığımızda aynı maddeden sekiz parmak kalacaktır. Bu maddenin büyük bir kısmı yok olmamıştır ancak hoş kokulu hava çıkışlarına sonsuz sayıda yayılmışlardır ve aynı düzlemdeki bütün şehrin havasını da kirletecektir.”<sup>90</sup> On yıl sonra Boissier de Sauvage yeniden hesap yapar: Şehirli tarafından günlük sindirilen besinlerin iki buçuk kilosuyla üretilen ve “buhara dönüşmüş olan”<sup>91</sup> atıklar, cildin on beş adımlık çevresinde, dört adım, yedi parmak yüksekliğinde, iki buçuk kilo ağırlığında bir kolon oluşturacaktır. Şehirlerde bu kolonun yoğunluğu iki

86) A.g.y.

87) “İnsan soluğu insanı öldürür” der Rousseau; bu konuda François Dagognet, “La cure d’air: essai sur l’histoire d’une idée en thérapeutique médicale”, *Thalès*, 1959, s. 87.

88) Yvonne Verdier, Minor’da böyle bir görüşe rastlar: “tıpki bulaşıcı bir hastalık gibi soluğunu kız kardeşime bulaştırdı” (a.g.y., s. 46) demektir yaşlı bir kadın bir arkadaşı hakkında.

89) Senancour, *Oberman*, “Les Introuvables” yayınları, II. cilt, s. 48.

90) A.g.y., s. 241 ve 242.

91) A.g.y., s. 56.

katına çıkmaktadır. Aslında herkesin kullanımına sunulan alan, insan derisinin yarısını geçmemektedir.

Sağlıklıyken bile, bedenın yalnızca varlığı şehrin havasını kirletmeye yetmekte, vadinın havasına da bulaşmaktadır. Neyse ki, arabalardan ve ocaklardan kaynaklanan rüzgârlar ve hava karışımları atmosferin havasını nispeten temizlemektedir. Kalabalıkların sıkışıp kaldığı kapalı ortamlarda durum farklıdır. Gemilerde, hastanelerde, hapishanelerde, kışlalarda, kiliselerde ve gösteri salonlarında, şehri alt üst edecek salgınlar baş göstermektedir. Kuramsal temellerini bildiğimiz bedenlerin yığılmasına karşı olan korku, şehirdeki toplumsal çalışmaların yapılmasını ve kamu alanında sağlık bilimcilerin strateji belirlenmelerini zorunlu kılacaktır; bunu da Lavoisier kimyası, kesin normlar belirleyinceye kadar düzensiz bir şekilde gerçekleştirilecektir.

### *Sintine ve Hasta Şehrin Kokuları*

Bu konuda, pisliğin toplumda en çok ortaya çıkma şekli olan sintine sembolü ön planda yer almaktadır. “Denizcilerde dikkati çeken ilk şey kokularıdır; bu koku sintine, katran aroması ve onca insanın küçücük bir alana sıkışmasından kaynaklanan pisliğin karışımından oluşmaktadır.”<sup>92</sup> Ayrıca gemiler sağlık bilimcilerin araştırma konusu olarak ilgilerini çeken ilk yerdir. “Buradaki hava hapishanelerdekinden çok daha kötüdür”<sup>93</sup> demektedir Hales 1744 yılında. Vikont Morogues birkaç yıl sonra, kendisine göre iskorbütün inanılmaz derecedeki kötü kokusunu açıklamak için yeterli gördüğü karmaşık kokular bilmecesini çözmeye çalışır.

Gemi “yüzen bir bataklıktır.”<sup>94</sup> Bordalardan giren deniz suları, yağmurdan ya da bilinçsizce yapılan bir temizlikten sonra biriken durgun tatlı su, halatları ıslatan, ahşapları çürüten, güllerin demirinin paslanmasına neden olan su ve safra, siyahımsı ve ölümcül bir balçık oluştururlar. Ya da bu pis sıvılar sintinede birikerek en kötü kokuların oluşmasına neden ol-

92) C. Forget, *Médecine navale ou nouveaux éléments d'hygiène, de pathologie et de thérapeutique médico-chirurgicales*, Paris, 1832, I. cilt, s. 332. Bu metnin, bu başlıkta yer alan bilgilerden daha sonra yazıldığını belirtmek gerekir.

93) M.-E. Hales, *Description du ventilateur par le moyen duquel on peut renouveler facilement l'air des mines, des prisons, des hopitaux ou des maisons de force et de vaisseaux*, 1744, s. 61.

94) Bu sözler C. Forget'e aittir, a.g.y, s. 184. Bunu izleyen paragraflarda, zamanın özellikle de Duhamel du Monceau'nun (a.g.y.) birçok betimlemesinin sentezi yapılmaktadır.

maktadırlar. Pompalar çalıştırıldığında daha da dayanılmaz bir koku yayan bu tuzlu ve tatlı su karışımı, terk edilmiş tuzlu bataklıklar kadar tehlikelidirler. Denizdeki bitüm, kıyılardaki sis, tehlikeli demirleme yerlerinden yayılan havalar, geminin bir bataklığa dönüşmesine katkıda bulunur.

Aynı zamanda buralar fermantasyonun en çok olduğu yerlerdir. Geminin iskeletini oluşturan tahtalardan ve kenevir halatlardan, özellikle yeni olduklarında, buharlar yayılmaktadır. Yiyeceklerin bulunduğu bölümde “sağlıklı bir insanı halsiz bırakacak derecede kötü kokular ve sıcak buharlar sürekli olarak hissedilmektedir.”<sup>95</sup> Alginın yanıltmasıyla hava daha sıcak gelir. Sıvıların birikmesi enfeksiyonu daha da tehlikeli kılmaktadır. Sintinenin dibi bütün geminin yaşamını sürekli tehdit etmektedir. Tuhaf bir etki yaratmaktadır. Arthur Gordon Pym’in gemisi, Dracula’nın deniz yolculuğu, *Ligne d’ombre*’daki<sup>96</sup> (Gölge hattı) kokuşmuş kargo, pisliğin korkunçluğunu gecikmeli olarak ortaya koymuştur. Yukarıdaki “kokulu ya da fermante olmuş içecek ve yiyeceklerden yayılan hava”<sup>97</sup> gemi kilerinden de yayılmaktadır.

Gübre ve gemiye bindirilen hayvanlar, kümes hayvanlarının dışkıları, yiyecek morina balığı, fare ve böcek ölülerinin çürümesi, sandıklara sızan ve karanlık odalarda biriken pislikler<sup>98</sup>, gemi tayfasının ve yolcuların kokuşmasına neden olan bir yığın pis koku açığa çıkarır. Sıcak havalarda gemi burnundaki tuvaletler, “ayakyolları” ve idrar birikintileri dayanılamayacak derecede kötü kokarlar. Bununla ilgili tarihten bir örnek verilecek olursa, 1821’de Guadeloupe’a gübre tozu taşıyan *Arthur*’un mürettebatı taşıdıkları kargonun yaydığı iğrenç kokudan dolayı ölürler. Pointe-à-Pitre açıklarında gemi hayalet gemiye dönüşür<sup>99</sup>.

Ceset yığınları, yanmayla çıkan buharlar bu karışıma son halini verirler. Geceleyin, iki güverte arasının altında, tayfalar sıkış sıkış, nemli ve terli kıyafetleriyle birlikte durgun bir havada uyurlar<sup>100</sup>. Öyle kötü kokuyordu ki ambar ağzından geçenler nefes almakta zorlanıyorlardı. Şehri kirleten yerlerin pis kokularına bir de geminin kirliliği ekleniyordu. Ge-

95) A.g.y., s. 29.

96) Joseph Conrad, *Ligne d’ombre*.

97) C. Forget, a.g.y., s. 186.

98) A.g.y., ayrıca bkz. Fodéré, a.g.y., VI. cilt, s. 476 vd.

99) Parent-Duchâtelet, *Recherches pour découvrir la cause et la nature d’accidents très grave, développés en mer, à bord d’un bâtiment chargé de poudrette*, 1821. Mürettebatın yarısı ölür, geri kalanı da hastalanır.

100) Duhamel de Monceau “kendi terlerinin kokusu” “havada yok olamazdı” demektedir, a.g.y., s. 30.

mide revir bulunmaktaydı ve kimi zaman burası yüzen bir hastaneye dönüşüyordu. Hücrelerinde prangaya vurulmuş tayfalar kalıyordu. Kargo bölümündeyse Hales, Gine'li zencilerin bulunduğunu ve "mide kaldıran dayanılmaz kokular" yaydıklarını belirtmiştir<sup>101</sup>.

Bilim adamları gemilerdeki bu endişe verici buhar çıkışlarını incelemişlerdir<sup>102</sup>. Güçlü bir karışımın açığa çıkardığı karmaşık kokuları tanımlamaya ve ne derece tehlikeli olduklarını saptamaya çalışmışlardır. Kraliyet Tıp Akademisi'nden bir komisyon 1784 yılında bu sorun üzerinde durur<sup>103</sup>. Vardıkları sonuç gereği, denize açılacak durumda olsalar bile, kokuşmuş gemileri yakmaya karar verirler. *Melpomène* fırkateyni de bu şekilde ortadan kalkmış olur.

Karadaysa koku felaketlerinin en kötüsü hapisanede yaşanır. Kötü koku tutukluların canlı ve toplu bir şekilde çürüdüğü anlamına gelmektedir. İnsanın kokuştugu yer, soyundan gelen çürümeyi ve güncel çürümeyi bir araya getirir. Louis-Sébastien Mercier'ye göre Bicêtre'in kokusu yaklaşık sekiz yüz metre uzaklıktan alınabiliyordu<sup>104</sup>. Cartouche'un suç ortaklarından biri dışarı çıkıp temiz hava alabilmek için ölü taklidi yapmıştır. Struensee kontu boynunun vurulması için hücrelerinden çıkarıldığında bağırarak şöyle der: "Temiz hava almak ne büyük bir mutluluk!"<sup>105</sup> Venedik'te Saint-Marc sarayının en üst katında bulunan korkunç hapisanede, Casanova'yla gardiyanı arasındaki en büyük çatışmalardan biri gerdelden gelen kokuların yok edilmesiyle ilgiliydi.<sup>106</sup>

Tutukluların temiz havaya ulaşmaları konusu XIX. yüzyılın başlarını fazlasıyla meşgul etmiştir; Oberman kendini hücrelerden çıkan çirkeflerle karşılaştırarak on yıllık bir tutukluluk döneminden sonra parlak gökyüzünü görür<sup>107</sup>. Pizarro'nun tutukluları havaya ve ışığa kavuştuklarında mutluluk şarkıları söylemişlerdir<sup>108</sup>. Michelet yazılarında birçok kez hapisane kokularının tarihine yer vermekte yanılmamıştır. Bugün hemen her

101) Hales, *a.g.y.*, s. 53.

102) Vikont Morogues otuz toplu bir fırkateynde solunumla ya da terlemeyle dışarı atılan buharları ölçmüştür ve dışarı atılan pis havanın yaklaşık beş ayak küplük suya eşdeğer olduğu sonucuna varmıştır (Duhamel de Monceau, *a.g.y.*, s. 44).

103) Macquer, Lavoisier, Fourcroy ve Vicq d'Azyr de bu komisyona dahildi.

104) *A.g.y.*, VIII. cilt, s. 1.

105) J. Howard, *Etat des prisons...*, *a.g.y.*, s. 214.

106) Casanova, *Mémoires*, Garnier yay., s. 547 ve 588.

107) Senancour, *Oberman*, I. cilt, s. 83.

108) Beethoven'ın *Fidelio* librettosu, çeviren ve uyarlayan J.-N. Bouilly; tutuklular, Rocco'nun emriyle biraz temiz hava alırlar.

verde aynı amaç için kullanılan nemli ve karanlık manastırlar ne yapılırsa yapılsın eskilere dayanan yok edilmez pisliklerinden ötürü, içeri girildiğinde kalbi zorlayan kötü kokular yayarlar. XIV. Louis'nin hapishanelerini tanıyan zavallılar en kötü cezanın bu kötü koku olduğunu söylemektedirler.<sup>109</sup>

1784 yılında Howard isyan ederek şöyle der: “Dr. Hales'in de çağrıda bulunduğu gibi tutukluları bu doğal yaşamsal samimiyetten kurtarmanın bir yolu bulundu<sup>110</sup>”; şu saptamada bulunur: “Hapishanelerin havası ziyaret edenlerin giysilerine bulaşıyor [...] pisliklerden arınmak için kullanılan sirke bile burada bir süre sonra dayanılmaz bir koku almaktadır.” Ayrıca, hapishanelerin en büyük gözlemcilerinin kokuya olan duyarlılıkları tektikte beklemektedir.

Gerçeği söylemek gerekirse hapishanelerdeki kötü kokuların yarattığı felaketler, Howard yazarken bile çok eski bir geçmişe dayanmaktaydı. Bacon hava yayılımını ya da “hapishane kokusunu” vebadan sonra en tehlikeli salgın olarak görmektedir<sup>111</sup>. Sayfalar dolusu felaketler listesi bunu fazlasıyla kanıtlamaktadır; en başta da 1577 yılında Oxford'daki *Assises noires*, karanlık celseler. Roland Jenkins isyankar sözlerinden dolayı burada yargılanmıştı. Böylelikle dinleyici salonuna “neredeyse herkesin nefesini kesen tehlikeli bir buhar yayılmıştı. Çok az insan bundan kurtulabilmişti. Oxford'da üç yüz insan ölür ve iki yüzden fazlası da hastalanarak başka yerlerde ölürlür.<sup>112</sup>” 1730 yılının mart ayında Taunton'daki mahkeme oturumlarında da ölümler yaşanır. Ivelchester'dan getirilen tutuklular bütün mahkeme salonuna mikrop bulaştırırlar; “hakim, avukat, şerif ve birkaç yüz adam yayılan bu zehirli koku yüzünden ölür.<sup>113</sup>”

En korkunç oturumlardan biri de 11 Mayıs 1750 tarihinde Old-Bailley'de gerçekleşendir. Dinleyicilerden önce düşüncesizce tutuklular içeri yığılmıştı; hakimler odasına ve kapı ve bölmelerin üstüne açılmış olan deliklerle mahkeme salonuna açılan bir tür odacık olan “bail dock”a (sanık sandalyesi, burada sanıkların durduğu yer, y.n.) açılan iki odada birbiri ardına dizilen iki yüz kadar tutuklu bulunmaktaydı. Bu üç oda “birkaç senedir temizlenmemişti. Kokuşma sıcakla birlikte, salonda kapalı kalma-

109) Michelet, *Histoire de France*, XIII. cilt, s. 317-318.

110) J. Howard, *Etat des prisons...*, a.g.y., s. 13.

111) *Histoire naturelle*, s. 914. alıntıl原因 Pringle, *Observations sur les maladies des armées dans les camps et dans les garnisons*, Paris, 1793 (yeni basım), s. 293.

112) A.g.y., s. 293, (Stowe'un yazılarından yola çıkarak).

113) J. Howard, *état des prisons...*, a.g.y., s. 22.

sıyla ve buna bir de insanların ter kokularının eklenmesiyle daha da artmıştı. [...] İki ya da üç avukat ve bir şerif yardımcısı ölür.<sup>114</sup> “Öldükleri asla bilinmeyen alt kademedekiler hariç” toplamda kırktan fazla insan öldü.<sup>115</sup> Yine, 1812 yılında<sup>116</sup> Lons-le-Saulnier oturumları tam bir faciaya dönüşür. Lind gibi, Pringle’e göre de Majestelerinin donanmasını ve ordusunu kırıp geçiren enfeksiyonların ortaya çıktığı yer hapishanelerdir.

Priestley’in buluşlarından önce, kokuşmayla ortaya çıkan bu korkunç “hapishane rahatsızlığıyla”, birçok insanın bir araya gelmesinden kaynaklanan soluk yetmezliği birbirine karıştırılıyordu. Bilim adamları Bengale’de “karanlık bir deliğe” kapatılan ve boğulan yüz kırk yedi İngiliz tutuklunun trajik talihleriyle<sup>117</sup>, kurbanlarını hastalandıran ölümcül oturumları birbirine karıştırmaktadırlar.

Hapishanelerdeki kokuların yol açtıkları ateşlenmeler, ne kadar eskiye dayanıyorsa o kadar tehlikeli olmaktadır. Bu koşullarda bu bölgeleri terk etmekten ve yapıları yıkmaktan başka çare kalmamaktadır. Lavoisier’in Saint-Martin ve For-l’Eveque’i ziyaretinin ertesinde Kraliyet Bilimler Akademisine hazırladığı raporun sonucu bu durumu ortaya koymaktadır<sup>118</sup>.

Bir yüzyıl sonra, kokuşma ve tutuklunun hücrelerinin kötü kokusu, şehirdeki işçinin evini köylerdeki bakımsız evlerin betimlemelerine esin kaynağı olacaktır. Hücreler, XVIII. yüzyılda kirli yerlere karşı yapılan sert eleştirilerin bir modelini oluşturmaktadır.

O zamanın gözlemcilerine göre hastanenin koku ortamını belirleyen pis kokuların karmaşıklığıdır<sup>119</sup>. Hastaların hızlı soluk alıp vermesi, pis terleri, balgamları, yaralardan akan irinlerin çeşitliliği, gerdel ve sandalyeden çıkan ürünler, ilaçların hoş kokuları, yakılardan yayılan kokular, birbirine karışır ve öyle bir koku yaratır ki doktor salgın tehlikesini mümkün olan en hızlı şekilde ortadan kaldırmak için elinden gelen mücadeleyi verir. Hastaların cinsiyeti, yaşı, meslekleri ve mizaçları, baskın hastalık havalarının barındığı bütün bu pisliği şekillendirirler. En kötüsü elbette “hastane kokusu”, ölümden önce gelen ve onu haber veren ceset kokusu-

114) J. Pringle, *Oservations...*, a.g.y., s. 295.

115) A.g.y.

116) Fodéré, a.g.y., V. cilt, s. 311.

117) Olaydan birçok kez söz edilmiştir. Aynı zamanda bkz. Dr. Banau ve Turben, *Mémoire sur les épidémies de Languedoc*, 1786, s. 12.

118) Bkz., bu kitap, s. 36.

119) Burada hapishane ve hastane ayırımı yapmak tarihsel açıdan biraz yanlış olacaktır; yine de XVIII. yüzyılın sonunda aralarında ayırım yapılması yanlış değildir.

dur; bu kötü koku kangren olmuş organlardan ve ölmek üzere olan hastalara ayrılmış olan yataklara sinmiş olan ter kokularından kaynaklanmaktadır<sup>120</sup>.

Hastanelere yapılan ziyaretler ve gerçekleştirilen gözlemler kamu sağlığıyla ilgilenen herkes için bir başlangıç aşaması oluşturmaktadır; soluk kesen koku, hikâyenin yıldızı olmuştur. Yorulmak bilmeyen, gürültülere kulak asmayan ve aydınlatma konusunda fazla endişelenmeyen Howard, kokuyla ilgili incelemelerini çoğaltır; Lyon ve Malta hastaneleriyle ilgili yapmış olduğu betimlemeler bu konuya örnek oluşturmaktadır<sup>121</sup>. Madam Necker, hastalara ayrılmış olan Bicêtre bölümünü ve özellikle de “Paris’in gerçek bataklığı” olan ve kötü kokunun “insanı bayıltarak en merhametli ve cesur ziyaretçilerin bile nefesini kestiği” Saint-François koğuşunu ziyaret etmekten çekinmemiştir<sup>122</sup>. Louis-Sébastien Mercier bütün hastanelerin mide bulandırıcı olduğunu eklemektedir. François de Neufchateau önderliğinde VII. yılda yayımlanan araştırmalar sonucunda bu durum kanıtlanmıştır.

En belirgin betimlemeler Tenon’un hastaneyle ilgili incelemeleridir<sup>123</sup>. Hastaneleri “iyileştirme makinelerine”<sup>124</sup> dönüştürecek olan program henüz yokken, buraları hastalık bulaştıran ölümcül makinelerdi. Tenon okuyucuya merhametli davranmaz: Sandalyeden üreyen maddelerin tabana bulaşması, tükürüklerin duvarların yapısını bozması, ölmek üzere olanların tüylerinin yataklara ya da minderlere işlemesi. Tıpkı hapishanelerdeki gibi hastanelerde de tuvaletler pislik yaymaktadır. Üç koğuşa ayrılmış olan 583 hasta için yalnızca beş tuvalet deliği bulunmaktadır. Lazımlıklar buraya boşaltılır. “Oturağa oturulur; pislikler buralarda birikir, giderek daha da yakınlaşarak, tabana ve yaralıları koğuşuyla aralarını yalnızca kalın bir duvarın ayırdığı kapıya kadar gelmektedirler.”<sup>125</sup>

Merdivenlerden yayılan mide bulandırıcı hava ve miyasmlar her yeri dolaşmaktadır. Teraslara geçmekte, koğuşların köşelerine geçerek birik-

120) Bu “artık iyice yerleşmiş olan korkunç pis karışım” fakirlerin mezarlığı olmaktadır, diye yazıyor Genneté (*Puérification de l’air croupissant dans les hopitaux, les prisons et les vaisseaux de mer...*, 1767, s. 10) “solukları pisenmiştir, yaraları kokuşmaya başlamıştır, terleri ceset kokmaktadır”.

121) İngiltere’deki kuruluşlar söz konusu olduğunda kokusal olgular azdır; bu durum ilginçtir.

122) L.-S. Mercier, *a.g.y.*, VIII. cilt, s. 7 ve 8.

123) J.-R. Tenon’un yazısı, *Mémoires sur les hopitaux de Paris*, 1788.

124) Michel Foucault..., *Les machines à guérir, aux origines de l’hôpital moderne*, Paris, Pierre Mardaga, 1979.

125) Tenon, *a.g.y.*, s. 208.

mektedirler. Pis kokunun kendi *akme'si* (hastalığın ölümcül belirtilerini en yoğun olduğu aşama, y.n.) vardır: Pansuman zamanı; bütün Avrupa'da bilinen birikme yerleri vardır: Saint-Jérôme koğuşu ve doğum yapan kadınların reviri. Saint-Jérôme koğuşu ameliyatlara ayrılmıştır ve morgun üzerinde bulunmaktadır; dolayısıyla da "buradan yayılan ölümcül kokulara maruz kalmaktadır."<sup>126</sup> "Aynı tarafta [...] çok kötü bir kokunun yayıldığı bir atık su haznesi vardır. Buranın yanındaki, tıraş şeklindeki haznelere, tabanların arasından ve özellikle de doğumhaneden akan idrarlar, kanlar ve başka atıklar birikmektedir."<sup>127</sup> Buraya kötü, ağır bir koku hâkimdir. Doğum yapan kadınların yatakları açıldığında "tıpkı bir kuyudan çıkıyormuşçasına, nemli, sıcak buharlar çıkar ve yayılarak havayı da ağırlaştırırlar. Öyle keskinleşirler ki kışın sabahları oradan geçildiğinde yatak hafif aralanırsa buradan tiksinti duymadan geçmek mümkün değildir."<sup>128</sup>

Başka yerlerdeki birikintiler de etrafa hastalık saçmaktadır: Dinleme salonu, hapishanenin uzantısı ve kışlalar dışında<sup>129</sup> gösteri salonları da aynı durumdadır. En çok şikâyet buralardan gelir ve güçlü kadınların zehirlenmelerinden sorumlu tutulurlar<sup>130</sup>. Oberman Operaya olan nefretini şöyle dile getirmektedir: "Ne derece temiz olduğu bilinmeyen iki bin insanın soluğu sizi terletmektedir"<sup>131</sup>; kötü kokular, rahatsız olan seyircileri kimi zaman tiyatrodan dışarı çıkmak zorunda bırakır<sup>132</sup>. 17 haziran 1789'dan itibaren Dr. Guillotin Kurucu Meclis'in toplandığı Menus Plaisirs salonundaki "ağır ve pis" kokuyu açıklamıştır. Paris Manège salonunun kokusu da vekillere kötü gelir; Ağustos 1790'da genç Felix Faulion Tuileries'de temiz havayı temkinsizce solumaya gelir, ama burada bir an bile duramaz<sup>132bis</sup>.

Şimdilik fakirlerle zenginlerin kokusu arasında pek fark bulunmamaktadır; kokuşmaya neden olan kalabalıktır. Hastanelerdeki ya da hapishane

126) A.g.y., s. 223.

127) A.g.y., s. 223.

128) A.g.y., s. 238.

129) Kışlalar çoğalmadan önce, Fransız ordusunu kınıp geçiren büyük salgınlar 1743 yılında kurmay heyeti tarafından havanın durgunluğuna ve birikmesine bağlandı (André Corvisier, *L'armée française du XVII<sup>e</sup> siècle au ministère de Choiseul. Le soldat*, II. cilt, s. 672.)

130) L.-S. Mercier, a.g.y., VII. cilt, s. 309. Bu nedenle baloyu protesto eder.

131) A.g.y., II. cilt, s. 48.

132) A.g.y., s. 191.

132<sup>bis</sup>) Edna Hindie Lemay, "La vie parisienne des députés de 89", *L'histoire*, no: 44, 1982, s. 104.

surları içerisindeki yığınla zavallı insanın pisliği, soylulara kadar sıçrama tehlikesi taşır; dindar kalabalığa bulaşan, zenginlerin ceset kokuları daha az tehlikeli değildir. Rahip Porée'nin 1745'te yayımlanan kitabından beri kiliselerin pisliği korku yaratmaktadır. Nedeni de iyi kapatılmamış mezarlara, nemli ve su geçiren tavanlara bağlanmaktadır. Voltaire, henüz Vicq d'Azyr yokken isyan etmektedir. Kimi manastırlar, örneğin Agde katedrali pistir<sup>133</sup>.

Mezarların açılması mahkeme oturumları kadar tehlike saçmaktadır. Mezarlar da tıpkı hücreler gibi salgın hastalık yuvasıdır. Philippe Ariès böylesi korkunç kazaların yaşandığı birçok olay yazmıştır<sup>134</sup>.

Bir de en duyarlı olunan imalathane kokuları vardır. Bir şeyi açıklığa kavuşturmak gerekir, kokusal duyarlılık çok sonraları buralarda yoğunlaşmıştır. Ayrıca, İmparatorluk'tan önce, hapishane, hastane ya da mezarlık kokusuyla aynı derecede tehlikeli olduğu düşünülmemiştir. Öyleyse bütün tarih uyumsuzluklarından kaçınmak gerekir. Tehlike saçan, birçok bedenin bir araya gelmesidir, çalışan beden değildir. Atölyeler ancak kötü koku yaydıklarında tehlikeli olurlar. Burada kötü kokuyla hastalık yapıcı anlamında kullanılmaktadır. Sanayinin zararları çoğunlukla yaydığı pislikle birlikte ele alınmaktadır. Burada sözü edilen, en azından Fransa'da, gürültü ya da duman değildir, söz konusu olan kötü kokulardır. Oldukça kapsamlı olduğu bilinen Ramazzini'nin kitabında koku çok önemli bir yere sahiptir, öyle ki yazar bir gün kokuların tarihini yazmak gibi tuhaf bir projeden söz etmektedir<sup>135</sup>.

Bundan dolayı, mesleğe bağlı hastalıkların incelenmesi çok yüzeysel kalmıştır. Yalnızca fermantasyonla, yeraltı çürümeleri ve buharlarla iyi geçinmek zorunda olan işçinin mesleği büyük tehlikeler taşımaktadır. Taş ocakları, petrol işletmeleri ve kuyu açma çalışmalarında çalışan işçiler de tehlike altındadırlar çünkü daha önceden de belirtildiği üzere kükürt, bitüm ve arsenik içeren ürünlerle uğraşmaktadırlar. Kuyu açıcıları mide bulandırıcı kenevirin kurbanı olabilirler; "içine ölüm saçan yağların işlediği yün, atölyede (dokuma atölyeleri) çok kötü kokular yaymaktadırlar; ayrıca çok pis kokmaktadırlar dolayısıyla, işçilerin nefesleri de kötü kokmaktadır."<sup>136</sup>

133) Robert Favre, *a.g.y.*, s. 252 ve Voltaire'in girişiyle ilgili olarak s. 259.

134) Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*, s. 474-475.

135) (Ramazzini, *a.g.y.*, s. 199) ve özellikle de "yazarların bu konuyla ilgili yazdıkları her şeyi" bir araya getirmek istemektedir.

136) *A.g.y.*, s. 513.

Hayvany yağları da mum imalatçılarının sağlıklarını bozmaktadır. “Derilerin pis havası ayakkabıcıları ve tabakhanelerde çalışanları tehdit etmektedir.”; temizlikçiler kaynayan çamaşır tozunun yaydığı “ölümcül buharlar”a maruz kalmaktadırlar<sup>137</sup>, çamaşır tozlarından havalar yayılmasına son vermek gerekir; yıkayıcılar ve banyocular hastalık kapma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Hayvan kılıyla uğraşan işçiler oldukça sağlıklı bir mesleğe sahiptirler. Çırpıcılar dışkı kullanmaktadırlar; “sürekli olarak sıcak ortamlarda bulunan, etraflarında idrar ve kokuşmuş yağ kokuları yayılan ve sıklıkla yarı çıplak çalışan bu işçilerin neredeyse hepsi aşırı zayıf olurlar<sup>138</sup>”; kokuşmuş moleküller kanın yapısını bozar. En kötüsü de hayvansal atık ticareti yapan çaputçulardır.

Bununla birlikte kokusuz, fermentasyonun ve kokuşmanın olmadığı atölyelerde çalışan sağlıklı işçiler de vardır. Fourcroy tarafından tamamlanan ve Patissier ile kısmen de olsa Parent-Duchâtelet tarafından düzenlenen Ramazzini’nin sınıflandırmasında aslanan, işlenen malzemenin yapısı, ortamın havasının niteliği ve yayılan buharların yapısıdır. İşçilerin sağlıkları, nasıl besinlerine, içinde bulundukları klimaya, ve mizacına bağlıysa aynı zamanda yukarıda belirtilenlerle de ilintilidir. Hiçbir zaman sefaletlerine, özel yaşam koşullarına, bir sosyal sınıfa ait olmalarıyla ilgili değildir; ya da daha güçlü nedenlerden ötürü bilinmeyen biyolojik bir geleceği olan belli bir ırka da bağlı değildir<sup>139</sup>. İşçinin içinde bulunduğu koşullar sürekli olarak kötü kokular yaratmaz; herhangi biri gibi bu kötü kokulardan uzak durmak da çalışana düşmektedir.

Henüz yüzyılın başında Le Sage, *Gil Blas*’da Madrid’in kokularından söz ediyordu; aslında Paris’inkiydiler; ama şehrin koku görüntüsü hiçbir zaman Louis-Sébastien Mercier’nin gösterdiğinden daha feci görünmemiştir: “Eğer bütün bu kasapların, mezarların, hastanelerin, lağımaların, idrar nehirlerinin, dışkı yığınlarının, deri boyama atölyelerinin, tabakhanelerin ortasında; bir yığın odunun ve kömürün çıkardığı dumanın ortasında; deri ve demirin işlendiği atölyelerden çıkan arsenikli, kükürtlü ve bitümlü gazların ortasında, bütün bu pislik yuvasında insanın nasıl kalabildiğini soracak olursanız: Atmosferin kokusunu üç mil öteden duyul-

137) A.g.y., s. 336. Çamaşırhanelerden yayılan havayla ilgili uzun süre endişe duyulur; Temmuz Monarşisinde, Paris’te temizlikle ilgili yeni kurallar koyulduğunda, Kirlilik Konseyi’ne çamaşır tozu buharları konusunda birçok şikâyet gelir.

138) A.g.y., s. 152-153.

139) Yine de Museviler bunun dışındadır (bkz. bu kitap, s. 170), ancak böylesi bir kanının Batı’nın din tarihinde nasıl güçlendiği de bilinmektedir.

masına neden olan ve dolaşacak yeri olmayan, bu karmaşık ev yapılarının arasında sıkışıp kalmış olan bu ağır ve pis havanın hüküm sürdüğü çukurda nasıl yaşandığını soracak olursanız; nihayet, yetiştirdiği hayvanını bıraksa, hayvanın içgüdüsel olarak hızla kaçtığını ve tarlalarda hava, yeşillik, buram buram çiçek kokan boş bir alan aramaya gittiğini görecektir. İnsan bu hapishanede nasıl seve seve kalır diye soracak olursanız, bütün bunlara şu yanıtı verirdim: Parisliler bu nemli sislerin, zararlı buharların ve pis balçıkların içinde yaşamaya alışmışlardır.<sup>140</sup>

Bu analiz sayfasına hapishaneleri, kiliseleri, Gesvres rıhtımındaki gibi Seine kıyısındaki pis suları ve özellikle de mide bulandırıcı Paris'in ortasındaki pazarları, bu karmaşık koku bütününün de eklemek gerekir. 1750'den itibaren Paris hali yeni duyarlılığın ayrıcalıklı yerleri olur<sup>141</sup>. Yeraltı depoları bir dizi çürük sebze kokuları yayarlar. Yüzeyde, "pislik kapısının" bulunduğu tarafta, balık kokuları oradan geçenleri bir anda çarpmaktadır. Kasap tezgâhlarına işleyen kokular bozunmayı korkunç derecede çoğaltmaktadır.

Gözlemciler Paris'teki, o güne kadar ele alınmamış pis kokuları incelemeye girerler; bu da bu konuda beklenmedik derecede kesin bulguların yazılmasını sağlar; böylelikle de boşlukları olan, kopuk kopuk, koklama tarafından yönetilen bir şehrin görüntüsünü sunarlar; ancak, görsel mantığın acımasızlığını ve uyumunu bizden esirgeyen bir yoldur<sup>142</sup>. Şehrin koku zincirini oluşturan yayılımları izlemek, bulaşıcı hastalıkların geçtiği miyasma ağlarını saptamak demektir. Şehir ortamının bu yeni amacı, geç de olsa, yenilenmiş bir toplumsal anlayışın doğmasını sağlayacaktır. Şimdilik, sosyolojik proje oldukça belirsizdir. Topraktan, sudan, dışkılardan, kadavralardan ve birbirine karışmış bedenlerden çıkan kokular incelemeleri daha da zorlaştırmaktadır. Kokuşmuş insanların ve nesnelerin kokusundan sersemlemiş sağlık bilimcilerin acil görevi henüz metodik sınıflandırmaya imkân vermemektedir. Bu yeni anlayış ancak XIX. yüzyılda gelişecektir. Böylelikle uygulanmaya başlanan strateji, kokudan arınmış olan burjuva sınıfıyla, pis halk arasındaki ayrımın yapılmasını sağlamıştır.

Devrimden hemen önce başka projeler bulunmaktaydı: Miyasmaların artması tehlikeyi çoğalttığı için kokusal karmaşıklığı mümkün olduğunca

140) L.-S. Mercier, *a.g.y.*, I. cilt, s. 137-138. aynı konuyla ilgili olarak s. 126-130.

141) Françoise Boudon, "La salubrité du grenier de l'abondance à la fin du siècle", *XVIII<sup>e</sup> siècle*, 1077, s. 171-180.

142) Bu konuyla ilgili olarak, Bruno Fortier, *a.g.y.*, farklı yerlerde.

yok etmek gerekir diye düşünülüyordu. Tehlikeler hemen sınıflandırılmıdır. Mimar Boffrand ürünler ne kadar çoğalırsa o kadar hal inşa edilmesini uygun bulmaktadır<sup>143</sup>. Kimyacılar birikmelerin olduğu yerlerin kokusunu incelemeye çalışırlar. Böylelikle Pringle'in teorilerinin doğruluğunu kanıtlamayı umarlar. Girişimleri uzun süre yanlış görünür ve sonuç vermez. Priestley'in elindeki odyometre, atölyelerin ya da gemi sintinelerinin kokularındaki kokuşmayı ölçemez. Volta ve Gattoni hasta odalarındaki kokunun niteliğini saptamayı başararak Priestley'e göre biraz daha mutlu olurlar; bu sonuca ulaşabilmek için yanmanın hızını temel alırlar. Jurine, yatakların kokusunu titizlikle incelemeye çalıştıktan sonra pis yerlerin bir derecelendirmesini yapar<sup>144</sup>; en üstte bilim adamları tarafından artık her şeyden daha tehlikeli olduğu düşünülen hücre yer almaktadır. Ancak bilim adamları bütün bu ölçümlerin yalnızca "yaşamsal hava", "yakıcı hava" ve "kireç asitinin" karşılıklı olarak miktarlarının belirlenmesini sağladığını kavramıştır bile. Miyasma hâlâ saptanamamaktadır.

Söylemi kalabalıklaştıran durumların çeşitliliğini ortaya koyan ve sağlam bir fikir elde edilmesine olanak tanımayan bu hızlı ve yumuşatılmış durumun sonunda, geçmiştekilerden daha ısrarlı kokuların XVI. Louis'nin halkının başına bela olduğunu söylemekten kaçınmak gerekir. Tek sağlam sonuçlar algı görüngübilimi alanına girer. Yaklaşık olarak yüzyılın ortalarında, kokular daha belirgin bir şekilde algılanmaya başlanır. Sanki aniden tolerans eşiği düşmüştür; ve bu durum sanayi atıkları şehir ortamını doldurmadan önce ortaya çıkmıştır. Elbette bilimsel teorinin bunda önemli bir rolü olmuştur. Doğruya ayrıcalık veren ve tarihsel kazalardan kaynaklanan hataları yadsıyan bir bilim tarihini uygulamakta olduğumuzdan bunu göz ardı ettik.

Bir belirsizliği ortaya koymak gerekir. Bundan öncekiler yalnızca, belli bir yerdeki kokusal ortamın algılanmasını kanıtlamaktadır: Doktorların, kimyacıların ve politika yazarlarının yaptıkları da budur. Örnekleri tuhaf değildir kuşkusuz: Çok geniş kapsamlı bir süreçten şüphelenilmesine neden olmaktadır. Yine de sıkıntı ve duyarlılığın artışı daha kesin bir şekilde incelemek gerekir.

143) Françoise Boudon, a.g.m., s. 176.

144) Jurine, a.g.y, "hasta yataklarından "almış olduğu örnekleri inceler, s. 71 vd. "içinde insan yaşayan evlerdeki" kokuların kirlilik dereceleri s. 90-91.

4.

## Katlanılmaz Olanı Yeniden Tanımlamak

### Tahammül Sınırının Düşmesi

Öncelikle önemli bir noktayı belirtmeliyiz: Uzmanların uygulamaya koydukları, enfeksiyonun tehlikelerini haber vermeye yönelik uyarı işlemleri fazladır. Havayı temizleme düşleri tehlikenin ivediliğini gösterir, kentte kötü havaya boğulma kabuslarına yol açar; verilen mesajı daha da ağırlaştırır. Konunun ivediliğine dikkat çeken Tournon, “ihtiyaç gittikçe artıyor, başkent artık bir çöplükten başka bir şey değil, hava pis kokuyor [...], şimdiden bazı mahalleler o kadar pis ki sakinleri zorlukla nefes alıyor”<sup>1</sup>, diye haykırır.

Bu kampanya Daniel Roche tarafından gelişimi ayrıntılı olarak gösterilen kimya biliminin yükselişe geçtiği zamanlardaki (1760-1769) toplum hekimliğine dahil olur. “Yararlılık ilkesini”<sup>2</sup> –o dönemde henüz kimse “yararcılık ideolojisi”nden söz etmeye cesaret edemiyordu– benimsemiş her alandan bilim adamları veri toplar, biriktirir, kayda geçirir. Bilim

1) Tournon, *Moyen de rendre parfaitement propres les rues de Paris*, 1789, s. 60.

2) Daniel Roche, *Le Siècle des Lumières en province. Académie et académiciens provinciaux*, Mutton, 1978, I. cilt, s. 378.

adamları işletmecilik amacıyla sonu gelmez bir döküm çıkarma işine girirler; sağlığın idaresi de zararlı kokuların dökümünün yapılmasına bağlı kalır.

Seçkin aydın kesimden yükselen endişe çılgınlıklarının etkisi gereğinden fazla büyütülmemelidir; geniş kesimlerin kötü kokulara karşı umursamazlığını ve halkın havanın kötü kokulardan temizlenmesine direnç gösterdiğini unutmamak gerekir; bu konulara ayrıca değineceğiz. Gözlemciler kötü kokulara gösterilen hoşgörüyü şaşırmaya başlarlar ve bunu alışkanlıkla ilişkilendirirler; bu hoşgörü davranışlardaki düşüşü de gösterir. Başkentteki balıkçı dükkânlarından dehşete kapılan Louis-Sébastien Mercier “hiç kimsenin kokusuna dayanamayacağı yemekleri bir tek Parisliler yer”<sup>3</sup>, diye isyan eder. Chauvel ise Parisli tüccarların pis kokulara alışmış olduğunu, öyle ki onları hiçbir kötü kokunun rahatsız edemeyeceğini belirtir<sup>4</sup>. Genç kızlar, Innocents mezarlığında üst üste yığılan cesetlerden yayılan kokuların arasında dolaşır ve sohbet ederler; “bu kızlar insanın burnunun direğini kıran ceset kokuları arasında kurdele ve giysi alıyorlar...”<sup>5</sup> Saint-Eustache cemaatinden kızlar, kötü kokulardan rahatsız olmadan dua ezberlerler<sup>6</sup>. Parisli papazlar cesetlerin taşınmasına karşı çıkmak için yazdıkları muhtıradan halkın kokuya karşı bu aldırmaazlığı belli olur<sup>7</sup>. Bununla birlikte bu kötü kokularla “çıldırıltıcı birlikteliğin”<sup>8</sup> o zamandan sonra tuhaf karşılanır olduğu da doğrudur.

Daha da ötesinde, önceki metinler, Arthur Young’un öyküsü Britanyalıların Kıta Avrupa’sındakilerin çoğunun kötü kokulara aldırış etmemesine şaşırdıklarını anlatır. “İngiltere’ye gidin [...] koku alma duyunuz bayram etmese de en azından zarar görmez.”<sup>9</sup> Young, Pézenas hanıyla ilgili şunları yazar: “Ayakkabısı, çorabı olmayan ve gül kokusu olmadığı belli olan bir koku yayan, alabildiğine çirkin bir dişi yemekleri getirdi; bu arada aynı yerde hem Saint-Louis haçı ve hem de onunla laubali biçimde konuşan iki üç tüccar vardı.”<sup>10</sup> Ancak, onu daha da şaşırtan şey, Clermont’lula-

3) A.g.y., I. cilt, s. 222.

4) A.g.y., s. 18.

5) L.-S. Mercier, a.g.y., I. cilt, s. 267.

6) Robert Favre, a.g.y., s. 40.

7) Bu konu hakkında bkz. Madeleine Foisil: “Les attitudes devant la mort au XVIII<sup>e</sup> siècle: sépultures et suppressions de sépultures dans le cimetière parisien des Saints-Innocents”, *Revue historique*, Nisan-Haziran, 1974, s. 322.

8) Bruno Fortier, a.g.y., s. 34.

9) Arthur Young, a.g.y., s. 142.

10) A.g.y., s. 130.

rın tutumu olmuştur; “dışkı dolu bu küçük sokakları dağların o canlandırıcı esintisi süpürmediğinde havaya yayılan mide bulandırıcı kokuları orada bildiğim kadarıyla mutluluk içinde yaşayan bu adamcağızların sinirlerine hayran olmamı sağladı”<sup>11</sup>.

Çıtkırıldım bir gezginin bu şaşkınlığı bizzat halk çevrelerinde kokuya karşı tahammülün azalmadığını gösteren işaretleri gizlememelidir. Burada kokular ile ölüm arasında doğrudan bir bağ kurulmuştur. Veba zamanında ortaya çıkan<sup>12</sup> ve daha o zaman bile artık eskimiş olan davranışlar bunu gösterir. 1781 yılında Menüret, halkın “kirli havayı solumamak, hastalık taşıyan zerrecikleri kapmamak için çok uğraştığını” belirtir<sup>13</sup>. Pis kokuların çok geniş yelpazesinde en rahatsız edici ve en fazla tepki çeken kokunun ölü kokusu olduğu görülür. Mercier’nin sözünü ettiği kayıtsızlığa karşın, mezarlara yakın yerlerde oturanların daha o zamanlarda şikâyetle bulunmaları, bunu kanıtlar. Ölü kokusu ile etlerin ve metallerin çürüyüşü arasında kurulan bağ sıkıntıyı artırır, konunun ateşli biçimde dile getirilişini haklı çıkarır. Ölümlerin mekânını canlılarınkinden ayırma isteği süreklilik kazanır. Kamuoyunun tarihindeki bu dönem bugün artık kesin olarak belirlenmiştir. Madeleine Foisil 1672’de Trinité mezarlığından yayılan kokulardan rahatsız olanların şikâyetlerini sergiler<sup>14</sup>. Philippe Ariès, Pierre Chaunu ve ölümün tarihinde uzmanlaşmış bütün tarihçiler, özellikle Paris hakkında, mezarların kent dışında taşınmasıyla ilgili kampanyanın yoğunluğunu vurgularlar. Mezarlıklara yakın oturanların verdikleri dilekçeler tarihçilerin tezlerini ve idarecilerin belirlemelerini doğrulamaktadır. Lingerie sokağı<sup>15</sup> esnafının da yönlendirmesiyle hareket eden halktan sürekli şikâyetler gelir ve sonunda Innocents mezarlığı 1780’de kapatılır.

Kötü kokulara tahammül eşiğinin düşmesi çok iyi algılanan ve çok iyi tanımlanmış tarihsel bir gerçektir. Louis-Sébastien Mercier, bazen çelişkiye düşse bile, buna ilişkin işleyişi çok iyi incelemiştir; ona göre tahammülün azalmasının müsebbibi “kimyacılar”dır. “Yirmi yıl önce insanlar içtikleri suya pek dikkat etmezlerdi; ama gaz türleri, asit ve tuz çeşitleri ortaya konulalı beri [...] herkes pis kokulara karşı savaşmaya başladı. Dilimize giren bu yeni terimler tastamam zehir gibi algılandı; her yerde zararlı gazlara dikkat çekildi ve koku duyusuna ait sinirler şaşırtıcı bir biçimde

11) A.g.y., s. 383.

12) Bkz. Jean Delumeau, *La Peur en Occident*, Paris, Fayard, 1978, s. 129 vd.

13) A.g.y., s. 51.

14) A.g.m., s. 311.

15) Cadet de Vaux (*Mémoire historique...*) bu şikâyetlerin kronolojisini çıkarmıştır.

hassaslaştı.”<sup>16</sup> Ardından alaylar geldi: “Her şeyi alaya alan Parisliler kimyacıların havayı hokkabaz gibi bir kaptan diğerine aktarışlarını ve sonra da koku alma duyularını pis kokulu lağım çukurlarında sınavışlarını görünce çok eğleneceklerdir”<sup>17</sup>.

Bu yeni duyarlılığa, özellikle dışkı kokusuna ilişkin duyarlılığa ilişkin tanıklıklar çok fazladır. Paris’te eski tarz lağım boşaltma yöntemi, yani havalandırma olmadan, sızıntı yapan tenekeler ve fiçılarla yapılan boşaltım herkesi isyan ettirir. Lağım aktaran işçilerle komşuları arasında sık sık kavgalar çıkar<sup>18</sup>. Lağımdaya pislikleri kürümek “korkunç bir işkence”<sup>19</sup> olarak görülür. Evlerde ne zaman bir tamir işi çıksa çalışmalar boyunca “ev sakinleri endişeye kapılır”<sup>20</sup>, diye anlatır Géraud. Yoldan geçenler yayılan kokulardan yakınırlar. Artık boşaltım işi kamuoyunu yakından ilgilendirmeye başlar. Yeni yöntemleri denemek üzere Krallık Bilim Akademisi tarafından görevlendirilen Lavoisier, Fougeroux ve Milly bir araya getirdikleri halktan kişilerle kokular üzerinde deney yaparlar. Montfaucon’da bulunan çöplükler iğrenme nedeni olur<sup>21</sup>. 1781 yılında Saint-Martin semti sakinleri ile Bondy Sokağında oturanlar protesto ederler<sup>22</sup>.

Biriken çöp yığınları yeni duyarlılığa saldırır. Ronesse 1782 yılında şunları yazar: “Her geçen gün artan şikâyetlere bakan biri sokakların eskiden hep temiz olduğunusandır. Ama işin doğrusu bir zamanlar insanların bunları şikâyet konusu etmedikleridir.”<sup>23</sup> Yeni oluşan yürüyüşe çıkma modası da bu iğrenmeyi artırır. Tronchin’in<sup>24</sup> verdiği öğütlere uyan aristokrat kadınlar, herkesin birbiri üstüne yığıldığı arabalara binmek yerine temiz havada nefes almayı yeğliyorlardı.

Damours, mezbaha ve iç yağ imalathanelerine karşı, buraların yakınında oturanların yeni yeni tahammülsüzlük göstermeye başladıklarını belirtir<sup>25</sup>.

16) A.g.y., VIII. cilt, s. 340. Vurgu bize ait.

17) A.g.y., s. 341.

18) 1726 tarihli eminame o zamandan birincilerin ikincilere hakaret etmesini yasaklamaktadır.

19) Laborie, Genç Cadet ve Parmentier’nin sözü edilen tezinin Lavoisier, Fougeroux ve Milly tarafından incelenmesi.

20) A.g.y., s. 43.

21) Gerçekten de bu, hiçbir sonuç elde etmeksizin yarım yüzyıldan fazla süre devam edecektir.

22) Thouret, a.g.y., s. 4.

23) A.g.y., s. 28.

24) Edmond ve Jules Goncourt, *La femme au VIII<sup>e</sup> siècle*, 1862, s. 368.

25) Damours, *Mémoire sur la nécessité et les moyens d'éloigner du milieu de Paris, les tueries de bestiaux et les fonderies de suif*, 1787, s. 9.

Françoise Boudon, kamuoyunun ancak 1750 yılından sonra Paris halinin içler acısı durumunun farkına vardığını belirtir<sup>26</sup>. Tourmon da bunu doğrulamaktadır.

Kötü kokular tartışma yaratır; Géraud'nun da belirttiği gibi, lağım çukurlarından ve kir pas içinde kalmış duvarlarından yayılan mide bulandırıcı kokular, insanları öfkeliendirir; "birkaç yıldan beri tehlike saçan bazı zehirli gazların tehlikesinden korkmamız gerektiğine dair uyarılar daha da arttı" [...] "bu sorun birçok kavga ve düşmanlığa, hatta davaya neden olmaktadır"<sup>27</sup>. Açıkça görünen şey, artık çok iyi bilinen bir düşün süreci gereği, yeni oluşan koku duyarlılığının toplumun üst katmanlarından alt katmanlarına doğru yayılmasıdır<sup>28</sup>. Daha önce gördüğümüz gibi kimyacılar koku duyularını inceleme olanaklarının gelişmesiyle kokuları insan sağlığına yararlı ve zararlı olarak tespit eden bir imge sistemi önermişlerdir<sup>29</sup>. Bu alanda "daha önce de olan ve değişime uğramamış şeyler birden katlanılmaz olmuştur"<sup>30</sup>. Tıp söylemindeki belirsizlikler kokuyla çok yoğun etkiler atfeder. Bilimsel kuramdan ziyade fantazma gibi görünen şeylerin giderek öne çıkması kolektif imgeleme yerleşir.

Böylelikle Michel Foucault'nun, hakkında aydınlatıcı yazılar yazdığı hastane ve hapishane karşısında halkın duyduğu büyük korku vurgulanmış olmaktadır. Bu o kadar canlıdır ki her tehlike duyularla algılanır<sup>31</sup>. Dominique Laporte, bu konuya farklı bir yorum getirmiştir<sup>32</sup>. Lacan'ın izleyicisi olduğunu söyleyen yazara göre, yavaş ilerleyen güçlü ve merkezi bir devletin kuruluşu yeni bir koku deneyimi başlatmıştır. Bundan böyle "koku alma duyusuna ilişkin eğitim doğrudan *stercus* (dışkı) karşıtı olacaktır"<sup>33</sup>. Dışkı kokusuna tahammül azalmış, lağım çukurlarının yapımıyla tuvaletler evlere girmiştir. Her koku *stercus*'a göre tanımlandığı için her apartmanın kendi imkânlarıyla dışkılarını halletmesini hükme bağlayan Villiers-Cotterêts yönetmeliği kötü kokuların kaybolma eğiliminde olduğu

26) A.g.m., s. 172.

27) A.g.y., s. 49 ve 41.

28) Siyaset alanında Maurice Agulhon tarafından vurgulanmıştır.

29) Jacques Guillerme, a.g.m., s. 65.

30) Pierre Chaunu, alıntıl原因 Madeleine Foisil, a.g.m., s. 323. Öte yandan bu alanda değişimin nesnel biçimde belirlenmesi olanaksızdır; çünkü tarihçi bütünüyle tanıkların öznelliğine bağlıdır.

31) Bkz. Bruno Fortier, a.g.y., s. 19. Yazar *Journal de Paris*'nin bir makalesine dayanıyor: 25 Temmuz 1781.

32) Dominique Laporte, *Histoire de la merde*, Paris, Bourgois, 1979.

33) A.g.y., s. 60.

izlenimi verir. Burada psikanalist, Lucien Febvre'in çok daha eskilere dayanan sezgilerini güçlendirmektedir.

Bana göre dönüm noktasını XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren yaşayan koku devriminin bu tarihöncesi öncelikle dille ilgiliydi. Klasik Fransızca mide bulandırıcı sözcüklerden temizlenip arındırıldı. Böylelikle dilin çürümekten kurtulacağı umut ediliyordu. Koku alma duyusuyla ilgili ilk baştaki seçeneklerin azalması ve özellikle dışkıdan söz edeceği zaman "sözdiziminin muzır biçime eğilip bükülmesi" buradan kaynaklanır<sup>34</sup>.

Koku gidermeyi başarmak için kokuları belirlemek, incelemek, tanımlamak gerekiyordu. Bu konuda ne yazık ki sadece hızlı bir taslak çıkarmış olan Dominique Laporte'un yapmış olduğu saptamalara tamamen katılıyorum<sup>35</sup>; Laporte kronolojiyi tamamen ihmal etmiş, sezinlediği mantıksal süreci belirleyip tarihlendirme işini, tıpkı Leverrier'nin hesaplama yöntemiyle Neptün gezegeninin varlığını göstermesi gibi, tarihçilere bırakmıştır. Belli bir tarihten itibaren –bana göre 1760 ile 1840 yılları arasında– sağlıkçı "en iğrenç işlere meydan okuyan" bir kahraman konumuna yükseltilir<sup>36</sup>. Sağlıkçı XIX. yüzyılın söyleyeceği "bitmek bilmez temizlik şarkısı"nı hazırlar<sup>37</sup>.

Koku alanındaki devrim iğrenç kokuların, lağım çukurlarının destanını yaratır; pisliklerin yok edilmesi için bunlara ilişkin söylemler artar. Bu bölümün konusunu oluşturan, kokuya karşı aşırı duyarlık elbette geçicidir, çünkü kokudan arındırılmış, bize ait bir çevrenin yaratılmasını amaçlamaktadır. Siyaset tarihinin, yani dışkıların halledilmesi konusunda yeni bir dönemi başlatan güçlü bir devletin bu süreci yönetmiş olması uyarıcı düşüncelerden biridir; buna ilişkin tutarlılığı göstermeyi uzmanlara bırakalım.

Bununla birlikte bir zamanlar Marcel Mauss'un işaret ettiği kişi kavramının yükselişi göz ardı edilmemelidir; dışkının özel mekâna hapsedilmesi olgusu bu kavramın sadece bir yönünü oluşturmaktadır<sup>38</sup>. Bruno Fortier'nin vurguladığı "bedenin uzamsallığı"<sup>39</sup> gibi bu da kötü kokulara

34) A.g.y., s. 18.

35) Aslında kitabının temel konusu bu değildir.

36) A.g.y., s. 97. Parent-Duchâtelet'nin kitabının sunuşunda bu temayı uzun uzun ele aldım: *La Prostitution...*, Le Seuil, 1981.

37) Dominique Laporte, a.g.y., s. 97.

38) Marcel Mauss (*Sociologie et anthropologie*, P.U.F, 1980, s. 361) bu konuda Kant'ın ve daha ötesinde Fichte'nin rolünü vurgulamaktadır.

39) A.g.y., s. 41.

karşı tahammülsüzlüğün artmasında önemli rol oynamıştır. Menuret geleneksel davranış olarak, veba salgını yaşandığında “insan kokusuna”<sup>40</sup> karşı duyulan tiksintiyi örnek verir. Kişinin kendi kokusunun iyi tanımlanmış ve daha yoğun biçimde hissedilmiş olması diğerlerinin kokusuna karşı tepkiyi artırmıştır; bu tepki hem kiliselerde çürüyen zenginlerin kokuları hem de kamusal alanda sıkışmış ter içindeki kalabalığın kokularıdır<sup>41</sup>.

### *Eskilerin Tedaviyle Buldukları Çareler*

XVIII. yüzyılın ortasında ıtırların bolluğu çevrenin kokusal yoğunluğunu artırmaya katkıda bulunur. “Kokuların”<sup>42</sup> tedavide kullanılması bunların estetik değerlerini ya da en azından hazza ilişkin değerlerini yükseltir. Aslında bu ayırım pek iyi yapılmaz. “Lüks bir parfüm taşımak”<sup>43</sup>, buhurdanlıkta kokulu tabletler yakmak enfeksiyona engel olmak demektir.

İtırlar ve parfümlerin yanı sıra, tedavi edici özelliğe sahip olduğu düşünülen bazı pis kokular eczacılık risalelerinde büyük bir yer tutar. Lémery'nin 1697 yılında yayımlanan ve uzun süre itibar gören kitabı buna bir örnektir<sup>44</sup>. Bir yüzyıl sonra Virey kokuyla tedavi yöntemini iki kitapta işleyecektir<sup>45</sup>. Tedavi amacı Lorry'nin 1783 yılına doğru oluşturduğu koku sınıfları-

40) Ag.y., s. 51.

41) 1835'te Madame Trollope (*Paris et les Parisiens en 1835*, 1836), Kıta'nın kötü kokusundan bunalmış bir halde gerçekleşmekte olan duyuusal devrimi anlamaya çalışır; bu devrimin ritmi ona göre kuşkusuz haklı olarak İngiltere'den daha hızlıdır. Öncü olan incelemesi kısmen daha önceki tezleri desteklemektedir. “Duyarlılığın” dereceli olarak “artması” zenginliğin artışından (I. cilt, s. 300) ve “(İngiltere’de) duyuları rahatsız edecek şeylerin gözden uzaklaştırılmasına özen gösterilmeye başlanmasından” sonra gelmiştir. Hoş olmayan şeyleri görmekten, işitmekten ve hissetmekten kurtulduğumuzda bunlar hakkında konuşmamız doğaldır (s. 301)”. “Duyuları şoke edecek şeylerden uzaklaşma, bir bakıma ruhu, ona dayanılmaz bir his sunabilecek her şeyi yok ederek okşama alışkanlığı, muhtemelen insanlığın keşifci zihninin varlığı güzelleştirmek için ulaşabileceği son noktadır (s. 306).” Ama belki de incelikteki bu artış İngiltere’yi uygarlıkların içine düşükleri uçuruma sürükleyecektir. Böylece Britanyalı kadın yine bedeninin muzırlığına bir ima olarak görülebilecek sağlıksal hedefi küçümseyerek incelik arzusunun, ruhun ince ama tehlikeli biçimde okşanmasını öne çıkaracaktır. Ona göre dilin temizlenmesi mekânın temizlenmesini sağlamayacak, ama bunun bir sonucu olacaktır.

42) Tırnak içindeki “koku” (*odeurs*) sözcüğü XVIII. yüzyılda parfümü ifade edecektir.

43) P.-J. Buchoz, *Toilette de Flore à l'usage des dames*, 1771, s. 192.

44) Nicolas Lémery, *Pharmacopée universelle*, Paris, 1697.

45) Daha önce alıntılanan tezden başka, J.-J. Virey, “De l'osmologie, ou histoire naturelle des odeurs”, *Bulletin de pharmacie*, Mayıs 1812, s. 193-228.

dırmasının ana teması olacaktır<sup>46</sup>. Kokuların şifalı olduğu düşüncesi, Antikçağ'a dayanır; XVIII. yüzyılda hekimler Hippokrates ile Galenos'a, ama genellikle Kriton'a başvururlar; Aetius Kriton'un tedavi yönteminin doğrudan ıtırınların kullanıma dayalı olduğunu belirtmiştir.

Beynin koku alma organına yakınlığı yayılan kokuların hızını ve gücünü açıklamaktadır. Lémery çok ağır kokulu, "çarpcı balsamlarla" hazırlanan ilacı önerir, çünkü "buruna hoş gelen kokular ince, uçucu, çok etkili parçacıklardan oluştuğundan koku alma sinirlerini etkilemekle kalmaz, bütün beyne dağılır ve, hayvansal ruhların hareketini artırarak beyindeki balgamı çözer"<sup>47</sup>. Bir yüzyıl sonra Banau aynı nedenlerle kötü kokunun burundan teneffüs edilmesinin ağızdan alınmasından daha tehlikeli olduğunu doğrular. Beynin buruna yakın olması (kokuyla) "çarpılma" (*sydération*) yüzünden ölüm tehlikesini artırır<sup>48</sup>. Bu yakınlık nedeniyle koku duruma göre ruhu şenlendirir ya da karartır. Kokunun ruhsal durumlara olan etkisi görevi hayvansal ruhların dolaşımındaki olası düzensizlikleri düzeltmek olan "bitkisel ruh hekimliği"ni de açıklamaktadır<sup>49</sup>.

XVII. yüzyıldaki "mekanikçilere" ve ardıllarına göre kokuların organizma üstünde bir de mekanik etkileri vardır. Burundan alınan kokular ya da vajinaya zerkedilen ıtırılı yağlar döl yatağındaki "buharları yok eder" ya da bunlara neden olur. Lémery'nin belirttiği gibi, "göbeğe ya da rahme doğru sürülen misk kedisi kokusunun, miskin ya da koyu amber kokusunun rahmi aşağı çektiği ve buharlardan ve tütsülerden zamanında geri çekildiğinde rahmin eski yerine yerleştiğini, aynı biçimde aynı kokular burundan alındığında da rahmin yukarı doğru çıktığı düşünülmektedir"<sup>50</sup>. Görüldüğü gibi yazar Antikçağ'a özgü bir tedavi yöntemini yorumlamaktadır.

Bulaşıcı hastalık ve enfeksiyon karşısında ıtırın iki yararı vardır: Bozulmuş havanın üstesinden gelir; organizmanın direncini artırır. Koku önce havanın enerjisini harekete geçirir ve hastalığın zehrini yok eder<sup>51</sup>. Bu konuda tıp açık değildir; çoğunlukla fiziksel bir niteliğin kaybı ile bir

46) "Observations sur les parties volatiles et odorantes des médicaments tirés des substances végétales et animales: extraites d'un mémoire de feu M. Lorry, par M. Hallé", *Histoire et Mémoires de la Société Royale de Médecine*, 1784-1785, s. 306-318.

47) A.g.y., s. 892.

48) A.g.y., s. 90.

49) Bkz. Ramazzini, *a.g.y.*, s. 198.

50) A.g.y., s. 896 ve 914.

51) Burada çok eski bir inanış söz konusudur, bkz. Jean Delumeau, *a.g.y.*, s. 114.

miyasmanın olası varlığı arasında kurulan ilişki düşüncesini devam ettirir.

O dönemin neredeyse bütün hekimlerinin yaptığı gibi Blégný<sup>52</sup> ile Lémery de ıtırların pis kokulu havayı temizlediklerine ikna olmuşlardır. Parfümler –burada ürün olarak kokular anlamıyla– gözenekli bedenlerdeki, kumaşlardaki, giysilerdeki, mal balyalarındaki mikropları yok edebilir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar, hastalıkların bulaşıcı olduğunu savunanlar ile bulaşıcı olmadığını savunanlar arasındaki bitmek bilmez kavgaya karşın Akdeniz ülkelerinde karantina bölgelerinde<sup>53</sup> kullanılan arındırma yöntemleri bu şekilde açıklama bulmaktadır<sup>54</sup>.

Bedendeki sıvıları bozan pis kokulu miyasmaların etkisine karşı savaşılabilecek antiseptikleri arayan hekimler 1750'ye doğru bazı ıtırların şifalı özelliklerini bilimsel olarak kanıtlamaya yöneleceklerdir. Bu konunun gözden düşmesi hava kimyasıyla gerçekleşir. Becher'e göre daha önce de gördüğümüz gibi kokulu maddeler kandaki balsamlı özün dolaşımını kolaylaştırır; bunlar aynı nedenle çürümenin ilerlemesine de engel olurlar. Canlı organizmalar ile çevreleri arasında hava yoluyla kurulan ilişkilerin keşfedilmesi, ıtırın uçuculuğu nedeniyle doğal bir "sabit hava" hazinesi olduğunu düşündürür.

Pringle'in iddiasına göre, mersin, kâfur, yılan yastığı, papatya çiçeği ve kınakına, kısaca her tür koku veren madde, en etkili antiseptiktir<sup>55</sup>. Lind ise kirli havayı kâfurlu sirke ya da kokulu reçineyle temizlemeyi önerir<sup>56</sup>. Fransız hekimler İngiliz meslektaşlarının izinden gider. Boissieu "mikroplu kirli havayı, günde birkaç defa sirke kaynatarak ya da ıtır yakarak temizleyebiliriz"<sup>57</sup>, der. Gardane da aynı yöntemi önerir. Bordenave yöntemi ayrıntılandırır<sup>58</sup>. Bordenave'la birlikte ıtırın etki alanı çeşitlenir. Kokulu antiseptikler arasında pis kokulu enfeksiyona karşı direnci

52) M. De Blégný, *Secrets concernant la beauté et la santé... recueillis par M. Daquin*, Paris, 1688, özellikle, s. 696.

53) Bkz. Françoise Hildesheimer, "La protection sanitaire des côtes françaises au XVIII<sup>e</sup> siècle", *Revue d'Hist. Mod. Et cont.*, Temmuz-Eylül 1980, s. 443-467. Doğu'da sağlık işlemleri havalandırma, "parfüm" ve uzaklaştırma yoluyla yürütülür.

54) Bkz. E. A. Ackerknecht, "Anticontagionism between 1821 and 1867", *Bulletin of the History of Medicine*, 1948, s. 562-593.

55) J. Pringle, *Mémoire sur les substances...*, a.g.y., s. 317-318 ve 367.

56) A.g.y., s. 69.

57) A.g.y., s. 67.

58) Bordenave, "Mémoire sur les antiseptiques", Dijon Akademisi'nin sözü edilen yarışması, s. 190 vd.

artıran uyarıcı ve güç vericiler, peklilik yapanlar vardır; bunlar zararlı zerenin organizmaya girmesini engeller; balsamlı maddeler de önceden çürümeye maruz kalmış sıvıların kıvamını düzenler<sup>59</sup>.

İtırların şifalı etkilerine olan inancın kuramsal temeli karmaşık ve kırılgan olsa da ıtırlar davranışlarını belirlemiştir. “İtırları benimseyen insan” havayı kokularla, gerektiğinde misk, amber ve misk kedisi kokusu gibi ağır kokularla temizler. Aşırı parfüm sürmek demek hastalıklardan korunmak, havayı temizlemek demektir. Durum böyleyken, kullanımını en azından Versailles sarayında sadece XIV. Louis’in engelleyebildiği dışkı gibi kokan ya da hayvansal kokuların uzun bir süre moda olmasına şaşırmamalıdır<sup>60</sup>.

Salgın hastalıklar patlak verdiğinde insanların kendilerini korumak için ıtırly yağlar sürmeleri bir gelenektir. 1800 yılında Papon bu eski uygulamaları şu şekilde özetlemiştir: “Herkes elinde sirkeli sünger ya da karanfil saplanmış limon, olmazsa *koku topları* bulundurmalı ve ara sıra koklamalıdır. Konu hakkında en iyi yazıları yazan yazarlar koku topları ve buhur-danların yanında satın alma gücü olmayanlara tütsü, melisa otu, mercanköşk, nane, biberiye, portakal çiçeği, fesleğen, kekik, yaban kekiği, lavanta çiçeği, defne yaprağı, portakal, limon ve ayva kabuğu koyacakları kesecikleri önerirler; veba sırasında evlerinde her zaman bunları bulundurmalarını öğütürler”<sup>61</sup>.

Buchoz kırmızı karanfil çiçeği koklamayı ve giysileri de melekotuyla kokulandırmayı salık verir<sup>62</sup>. Kendine koku kalkanı oluşturmak, ağır kokular sürmek, seçilen kokuları koklamak uzun bir süre hastalıklara karşı korunmanın en iyi yöntemi sayılmıştır.

Bu nedenle Lémery her zaman cepte “koku kutusu” taşımayı önerir<sup>63</sup>. Lind muska içinde kâfur taşımayı ve giysileri bununla kokulandırmayı

59) Bu konuda balsamlı olan ile sağlıklı olan, iğrenç olan ile sağlıklı olan arasındaki eşleşme her zaman kırılgandır. Bilimsel kuramlar pratikte tutarlılıklarını yitirirler. Bunlar birbiri içine girer, birbirine karışır, daha olmazsa bir çatıdaki kiremitler gibi birbiri üstüne basar. Becher iğrenç dışkının iyileştirici özelliğine inanıyordu ve Ingenhousz’un fotosenteze yönelik geççerli bir analize girişmesinden önce hekimler bazı balsamlı bitkilerin zararlı etkisini açıklamışlardı.

60) Edmond ve Jules Goncourt, (A.g.y., s. 395) Régence döneminde akşam yemeğinden önce Saint-Esprit şapelinde yapılan törenin “miskli ayın” olarak adlandırıldığını hatırlatır.

61) J.-P. Papon, *De la peste ou époques mémorables de ce fléau et les moyens de s’en préserver*, VIII. yıl, II. cilt, s. 47.

62) A.g.y., s. 7.

63) A.g.y., s. 892. Özellikle “bunun daha sık koklanması için” “güçlü kokusuyla kötü havayı etkisizleştiren” misk, koyu amber, misk kedisi kokusu, günlükten oluşan bir karışımın bulundu-rulmasını öneriyordu.

önerir<sup>64</sup>. Guyton de Morveau, aralarında bulunduğu askerleri örnek alarak küçük bir şişe içinde sirke bulundurur<sup>65</sup>. Baumes, birçok kişinin kâfura bulanmış sünger taşıdığını ve bunu “her an ağız ya da burunlarına tuttukları”nı<sup>66</sup> belirtir; bataklıklarda çamur kürüyen işçilere de bunu önerir. Ramazzini, mezar kazıcılarına yanlarında sirkeli pamuk taşımayı ve bunu “koku duyarlılıklarının ve ruh hallerinin zarar görmemesi için zaman zaman koklamalarını”<sup>67</sup> öğütler. Fourcroy, taş işçilerine bazı talimatlar verir: “Taş ocağına biraz kâfurla ezilmiş iki diş sarmısağın bulunduğu bir keseyi boyunlarına asarak ineceklerdir. Yüzlerini kâfurlu ab-ı hayat ya da kokulu şarapla yıkayacaklardır”<sup>68</sup>. XIX. yüzyılın ortalarında dahi tıbbi kimyanın gelişmeye başlamasından epey sonra, koruyucu ve şifalı koku içeren kesecikler taşınacaktır. Parent-Duchâtelet, 1826 yılında Amelot lağını temizleyen işçilere bu keseleri taşımayı zorunlu hale getirir<sup>69</sup>.

Odalara saçılan kokularla ya da yakılan tütsülerle havanın temizlediği düşünülürdü. Halk özellikle sıcak sirke buharına güvenir. Asetik asit kokusu, şaşırtıcı biçimde, balsamlı olarak görülürdü<sup>70</sup>. Ayrıca kükürt, barut, mühür mumu da yakılırdı; bunun dışında kokulu ağaç, biberiye ve ardıç tohumlarının yakılması da pek yaygın bir yöntemdi; cam şişelerdeki kokulu sular da serpilirdi.

Tütsü yakma yöntemleri çok sayıdadır; bunlardan en yaygın olanı, ateşte kızdırılmış kürek üstüne sirke dökme biçimindeydi<sup>71</sup>. Daha ince-likli uygulamalar olarak, sıcak kül üzerine koyulan pastiller ya da kokulu bezler sayılabilir. Buhurdanlıkların, özellikle gümüş olanların kullanılması seçkinlik belirtir. Parfüm ustaları tütsü için özel yapılan kokulu Bruges kurdeleleri hazırlarlar. En lüks şey parfüm kutusuydu; bunlar, “ağzında

64) Baumes'un tanıklığı böyledir: A.g.y., s. 224. Bataklık bir bölgeden geçen yolcu otele varınca odasında kükürt yaktıracak, kaynatılan kokulu otların buharını içine çekecek, tütün “ya da ıtır başka bir madde” içecek ve kesinlikle tükürüğünü yutmayacaktır (a.g.y., s. 226).

65) L.-B. Guyton de Morveau, *Traité des moyens de désinfecter l'air*, Paris, 1801, s. 149. Ona göre yine de etkisi kuşkulu bir uygulama söz konusudur.

66) A.g.y., s. 224.

67) A.g.y., s. 209.

68) Ramazzini'nin yapıtının yorumu, a.g.y., s., 332.

69) Parent-Duchâtelet, *Rapport sur le curage des égouts Amelot, de la Roquette, Saint-Martin et autres, Hygiène publique*, I. cilt, s. 364; bu kez gerçekten de klor kokusu yayan kesecikler ya da şişeler söz konusudur.

70) Duhamel de Monceau, a.g.y., s. 132 vd.

71) Delassone, Rahip ve Cornette, “Mémoire sur les altérations que l'air éprouve par les différentes substances que l'on emploie en fumigation...”, *Histoire et Mémoires de la Société Royale de Médecine*, 1786, s. 324.

kullanılacak kokuyu havada tutmaya yarayan bir ızgaranın bulunduğu küçük ahşap kutulardır. Kutunun dibinde küçük bir açıklık vardır, buradan içeri yanan bir çöp uzatılır ve koku topakları yakılır<sup>72</sup>. Karantina bölgelerinde bulaşıcı hastalık yayan Doğu'dan gelen postalar bu şekile "kokuyla arındırılır"<sup>73</sup>.

Bilimin ürünü olan kimyasal maddelerin tütsü olarak kullanımı yaygınlaşmadan önce mikroptan arındırma işlemi havayı binbir çeşit kokuyla doldurma eğilimindedir. Bu ise o zamanlar iyi havalandırılmayan evlerdeki kokuyu daha da ağırlaştırır. Hasta odalarında ardıç ve biberiye bulundurulur. Evin tamamını arındırmak için giriş katlarda tütsü yakmak yeterliydi; duman yükselir ve bütün katlara yayılır. Çekmece ve dolaplar boşaltılır, daha iyi kokuya bulansın diye pılı pırtı ortaya dökülürdü<sup>74</sup>. 1720'de Marsilya'daki büyük veba salgını sırasında ekipler birbiri ardına üç kez tütsüleme yaparlar; bunlardan "ilki ıtırılı otlar, ikincisi barut, sonuncusu arsenik ve karantina bölgesinde çok eskiden beri kullanılagelen diğer maddelerle yapıldı"<sup>75</sup>. O dönemde Rahip Léon Parfümü, Quatre Voleurs (Dört Hırsız) Sirkesi mucizeler yaratır<sup>76</sup>.

Bir kez daha gemiler ve hastaneler örnek oluşturmaktadır. İlk kez Portsmouth'lu bir hekim olan Rahip Lind kalabalık yüzünden kötü kokan yerlerin arındırılmasını kurallara bağlamıştır<sup>77</sup>. Tenon'un aktardığına göre Lind pılı pırtının tütsülenmesinin dışında gemi ambarlarında ve hastalık taşıyan güvertelerde fazla miktarda barut yakılmasını ve "büyük bir duman" oluşturulmasını emreder. Kıta'da Morogues denizcilere yönelik önerilerini ayrıntılarıyla anlatır: "Gemilerin güverte bölümlerinin en gizli köşeleri ıtırılı dumanla dumanlanabilir; bunun için demir bir kaşık kor haline getirilir ve üstüne yavaş yavaş reçine ya da katran, ardıç tohumu, sirkeye batırılmış top barutu, ya da diğer ucuz kokulu maddeler dökülebilir."<sup>78</sup> Bu emirlere uyulduğunu biliyoruz.

Bütün uzmanlar hastanelerde ıtırılı tütsülerin kullanılmasında hemfikirler; bazıları da XIX. yüzyılın ortalarına kadar süren bu uygulamaları

72) *Encyclopédie*, "parfumoire" maddesi.

73) 1796'da Jackson ve Moser Londra'ya yeni arındırıcı listesine giren kimyasal ürünlerin yakılması için özel yapılmış tütsü lambasını sunacaktır.

74) Ramel'in tanımladığı işlen, *a.g.y.*, s. 301.

75) Papon, *a.g.y.*, I. cilt, s. 329.

76) Özellikle bkz. Fodéré, *A.g.y.*, VI. cilt, s. 159.

77) Tenon'un fikri de budur, alıntılanan tez, s. 451. Rahip Lind'i iyi bildiğini ileri sürer.

78) Duhamel du Monceau tarafından alıntılanmıştır, *A.g.y.*, s. 138.

eleştirir. Evlerde olduğu gibi hastanelerde de ardıc ve biberiye öne çıkmaktadır<sup>79</sup>. Kiliselerde bir tapınma ritüeli olarak görülen misk ve günnük yakılması yeraltından yayılan ceset kokularını bastırmayı amaçlar; bilim adamları bunları güçlü bir mikrop kırıcı ve bir araya gelmiş inananların kötü kokulara karşı korunması için güçlü bir koruyucu olarak değerlendirirler.

İtirlı buğular her yerde, hatta hayvanlardaki salgın hastalık zamanlarında ahırlarda kullanılır. Vicq d'Azyr, gözlemlediği bu durumu eleştirir<sup>80</sup>. Atina'daki veba salgınıyla savaşmak için odun yaktıran Hippokrates gibi, birçok hekim kenti baştan başa tütsülemek gibi şaşırtıcı planlar yaparlar. 1666 yılındaki büyük veba salgınında tütsü kokuları Londra'nın bütün bir semtini hastalıktan korumamış mıydı?<sup>81</sup> Bir yüzyıl sonra, Bois-le-Roi sokaklarında aynı anda yakılan ardıc kütüğünden yapılmış yüz yirtni yığından çıkan yoğun duman salgın hastalığı altetmişti<sup>82</sup>.

Yeraltına özgü niteliğiyle bazen ürküten taş kömürü dumanı hariç, duman insanları çok sonraları rahatsız etmeye başlayacaktır; şimdilik tammül edilmesi zor olan şey çürüme ve mayalanma kokusudur, yoksa yanma kokusu değildir. Kentin göbeğinde kurulmuş sanayi kuruluşlarının dumanı kimilerine göre kalabalığın zararlı kokularını, çöplüklerin pis buharını ve toprağın öteden beri var olan kirlerini temizleyebilir<sup>83</sup>. Kentin sağlığını konu alan söylem tek biçimli değildir; çevreye ilişkin düşlerde şaşırtıcı kavisler yer alır; ancak anakronizme düşmeyelim.

Koku veren maddelerin yakılması tedavi yöntemlerinden biri haline gelir. Gerçeği söylemek gerekirse zamanla buna benzer yöntemler histeri vakası haricinde geçerliğini yitirmeye başlar. "Parfümlerin" uçucu olması, her yere girebilmesi, burun ile döl yatağı arasında var olduğu sanılan gizemli bağ hekimleri, ölçünün iyi ayarlanması kaydıyla, kokuların spazm

79) 1803'te Chaptal tarafından doğrulanır: *Éléments de chimie*, III. cilt, s. 111.

80) Vicq d'Azyr, *Instruction sur la manière de désinfecter une paroisse*, Paris, 1775, s. 7-8.

81) "Bu bitkinin ve başka maddelerin bulunduğu devasa dükkânlar işgale güçlü bir engel oluşturmuştur", J.-J. Menuret, A.g.y., s. 60.

82) *Histoire et Mémoires de la Société Royale de Médecine*, III. cilt, s. 44, alıntılayan: Baumes, A.g.y., s. 164. Dumana övgüyü doğrular; yine yazar, "büyük kentlerin iyileşmesini de yine onun yararlarına borçluyuz" diye yazar (s. 163).

83) Yine Baumes şunları yazar: "Bu sağlıklı mahallelerde yerine ve durumuna göre kireç fırınları, camcılar, sabuncular, ab-ı hayat, yağ ya da tuz ruhu damıtma atölyeleri kuruluyordu; bunların iki yararı vardır; havayı temizlemeye yarayacaklar ve mahalleliye iş sağlayacaklardı" (s. 165). Çağdaşlarından daha iyimser olan Baumes şunları ekler: "Üstelik basit biçimde yapılmış fırınlarda taş kömürünün yakılması odun tüketiminin de önüne geçecektir, bunun yanı sıra bir de yoğun dumanla birlikte şifalı olduğu kuşku götürmeyen kükürtlü yayımları oluşturacaktır."

giderici özelliklerinden faydalanmaya yönelir. Böylelikle müşterilerinin nöbetlerini dindirdiklerini ileri sürerler. Kâğıdın, eski paçavraların ve diğer kokulu maddelerin yakılması buharların çıkışını dindirir ve adetten kesilmeyi önler. Yakılan saç pudrasından çıkan duman beyni güçlendirir. Peklik veren karışımlar yakıldığında nezle engellenir. Eczacılar, melankoli hastalarını tedavi etmek, onları neşelendirmek için koku kesecikleri hazırlarlar; hipokondriyak olanların giysilerine kokulu pudra dökülür. Yakılmış zincifre frengiye iyi gelir<sup>84</sup>.

Ağır kokularla ilgili bu moda ve ıtırılı tütsüler yakılması bir anda yok olmamıştır; düz bir çizgiyle düşüşe de geçmemiştir; bundan başka gerileme ritimleri çevrelere göre değişir. Joséphine ile Directoire dönemindeki “Saray Dilberleri” misk yakma modasını yeniden getireceklerdir; özellikle XIX. yüzyıl boyunca görülen büyük salgınlar balsamlı buharların kullanımını artıracaktır. Bununla birlikte yaklaşık yüz yıldır ağır koku dışlanmış, ıtırıla arıtmayöntemi eleştirilmiştir; ayrıca incelenmesi gereken bir gözden düşüştür bu.

### *Miskin Dışlanması*

Becher’in görüşüne göre içinde hâlâ canlılık barındıran dışkının tedavi edici özelliği vardı; dolayısıyla dışkılarının ıtırılı karışımların hazırlanmasında kullanılması hiç de tuhaf değildi; özellikle *L’Eau des Mille Fleurs*’de (bin çiçek suyu) azizlerin ya da itibarı yüksek kimselerin dışkılarının kullanılması gibi. Böylece bir kez daha eski uygulamalar güçlenmiş oluyordu. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren dışkıya atfedilen yeni zararlı yönler dışkı temelli ürünlere ve genel olarak o zamana kadar parfümcülükte kullanılan hayvansal maddelere karşı takınılan tavırda devrim yaratır.

Pringle’in ve Mac Bride’in deneyleri ıtırıları bir süre değere bindirmiş olsa da bu deneyler aynı zamanda hekimlerin miski, amberi ve misk kedisi kokusunu çürümüş ve son derece kuşkulu ürünler olarak görmelerine neden olmuştur. Bunların zararlı olduklarını vurgulamak için tekrar tekrar ve abartılı biçimde bunların dışkısal nitelikleri üzerinde durulur. Bilim adamları boğucu kokular ile dışkı kokusu arasındaki tehlikeli benzerlikleri ele verirler<sup>85</sup>. Boyle’a göre kokusunu kaybetmiş misk “yeniden

84) Bkz. de Blégny, a.g.y., s. II. cilt, s. 167, “Parfums pour la querison de la vérole”.

85) Örnek olarak Chavlier de Jaucourt, *Encyclopédie*, “musc” maddesi, 1765.

kokmaya başlar ve bir süre nemli köşelerde kokusunu koruyarak yeniden canlanır; bu özellikle evlerde böyle olur; bu durum miskin dışkıyla ilişkisi olduğunu gösterir”<sup>86</sup>.

Benzerlikler listesini başkaları da uzatır: Boyle ahırların ve ağılların misk koktuğunu da belirtiyordu<sup>87</sup>; Virey, işlenmiş ve benmari usulü fermentasyona uğramış insan dışkısından yayılan kokunun misk kokusuna benzediğini öne sürer<sup>88</sup>; Frédéric Hoffmann bu benzerliği insan dışkısındaki safraya bağlar. Ruelle fare dışkısı için aynı şeyleri söyler; parfüm üreticilerini fare dışkısı kullanarak sahte parfüm üretmekle suçlar. Hartley, hayvan gübresinin, birkaç adım öteden misk kokusunu andıran bir koku yaydığını anlatır. *L'Eau des Mille Fleurs* parfümü sağlıkçıların ve kimyacıların hedefi haline gelir. Ava çıkan bir avcının, avına yaklaşmadan önce burnuna bez bağlamadığı için karaca yavrusunun çıkardığı misk kokusundan boğulup öldüğü bildirilmiştir.

Boerhaave'ın daha önce anlattıkları, koku tezini güçlendirir; ona göre ağır kokular, insan ruhunu yorar, kaygıları doğurur ya da canlandırır, kimi kez de uyuşukluk yapar. Buffon'a göre nasıl haz duyuları harekete geçirirse, acı da hazı bitirir<sup>89</sup>; beynin koku alma duyusu bölgesinde hoş koku ile çok ağır kokuyu birbirinden ayıran bir uyarı eşiği vardır. Bu bakımdan baş ağrısı hafif kalır; ilk olarak güçlü ve uyarıcı ıtır kokuları koku “sarhoşluğuna” bile yol açabilir<sup>90</sup>.

*L'Eau de la Reine de Hongrie* parfümünün (Macaristan Kraliçesinin Parfümü) kokusuna bir süre hayran kalan Madame de Sévigné, sonradan bunun kendisi için tam bir uyuşturucuya dönüştüğünü söyleyerek Madame de Grignan'ı uyarır ve fazla koklamamasını söyler<sup>91</sup>. Lorry'ye göre<sup>92</sup> yine misk kokusu kadınların sinir sistemini bozar, erkeklerin midelerini tahrip eder. Bacon ve Ramazzini'den<sup>93</sup> sonra Fourcroy eczacılar ve onların yardımcılarının korkunç kazalara kurban gittiklerini belirtir. Doğum esnasında oluşan mikroplardan korunmak amacıyla ağır kokula-

86) A.g.y.

87) Chevalier de Jaucourt, a.g.m.

88) J.-J. Virey, *Des odeurs...*, a.g.y., s. 174 ve Hartley, a.g.y., s. 331.

89) Bu konuda, Sèze, a.g.y., s. 159. Yazar Buffon'un fikrini paylaşıyor.

90) J.-J. Virey, *Des odeurs...*, s. 254.

91) Bkz. Paul Dorveaux, *Historique de l'Eau de la Reine de Hongrie*, 1921, s. 6. Blégné, a.g.y., s. 684; yazar l'Eau de la Reine de Hongrie konusunda “pekçok kişi bu parfümün ağır kokusunu sever ve sürekli koklar” diye yazıyor. Ayrıca çok sayıdaki kerametini de sayar döker.

92) A.g.y., s. 318.

93) A.g.y., s. 128.

ra “bulanana”<sup>94</sup> ebeler, doğurttukları kadınların isterikleşmesine neden olmakla suçlanır. Hayvanlar da ağır kokuların kurbanı olur; safran taşıyan katırlara inme indiği bile olur<sup>95</sup>.

Daha da kötüsü, birçok meselde ağır kokuların içinde en tehlikeli zehirleri barındırdıkları kanıtlanmaya çalışılır. VI. Henri parfümlü eldivenleri kokladığı için, Papa VII. Clementius, kokulu bir meşaleye gerektiğinden fazla yaklaştığı için ölür. Fazla inandırıcı bulunmasa da rivayete göre Hindistan Kraliçesi afet gibi bir kızı İskender’in koynuna sokmuş, ama kızın tehlikeli uyuşturucular kullanma alışkanlığı olduğu için nefesi zehirliymiş. Bunların yanı sıra banotu, kuduzböceği, kantarid, manolya ya da mansenila yüzünden ölenlere ilişkin sayısız hikâyeyi eklemek gerekir<sup>96</sup>. Yarım yüzyıl sonra kokuların zehirli olduğu düşüncesinin zayıflaması için Orfila’nın otoritesi gerekecektir. Anlattığımız öyküler lohusaların etrafında, onları öldürücü kokulara bulanmış hayasız ziyaretçilerden korumak için kalın koruma duvarları oluşturulmasını açıklamaktadır<sup>97</sup>.

Ayrıcalıklı seçkin tabakada bedensel temizliğin ilerlemesi rahatsız edici kötü kokulara karşı tepkinin artmasına neden olur. Ağır kokulu parfüm kokan kimselerin temizliğinden kuşku duyulur. Misk kokusu etraftakileri işkillendirir. Kamusal alanda da durum aynıdır. Howard, hastanelerde temizlik eksikliğinin üstünü örtmek için tütsülemeye başvurulmasından yakınır<sup>98</sup>. Buna karşılık beden temizliği anlayışının gelişmesi ince ve zarif kokuların kullanımını yaygınlaştırır. Bedenlerinin tamamını yıkayanlar ya da suda çıplak yüzenler için ağır kokuların kullanımı sakıncalıdır. Bu

94) A.g.y., s. 221.

95) J.-J.Virey “De l’osmologie”, s. 206. Ateşli mizaçlı kişiler kendilerini şehvetli kokulardan korumalıdır; bu nedenle Virey’e göre bunlar dışkı kokusu yayarlar. Yine *aura seminalis* (sperm halesi) konusuna dönmüş oluyoruz. İğrenç kokuların, özellikle ağır olduklarında aynı zararlı etkileri yaratabilecekleri doğrudur. Ramazzini “birçok kez bu mum dükkânlarının yanında çoğu kadının kötü koku yüzünden isteri nöbetlerine tutulduklarını gözlemledim”, diye belirtir: A.g.y., s. 180-181. Bu nedenle kalem ehli aydınlar gece çalışmasından sakınmalarını önerir. Leipzig’de hekim olan Platner iğrenç kokuların koklanmasının yaratacağı tehlikeleri sayar döker (*De morbis ab immunditiis*).

96) Ömek olarak Boissier de Sauvages, a.g.y., s. 56 ve özellikle Hippolyte Cloquet, a.g.y., s. 80-89. Özellikle Thomas Cappelini’ye dayanır: *Mémoire sur l’influence des odeurs*, ayrıca Triller’in gözlemlerini de dikkate alır. Bizzat Cloquet de tütünün öldürücü etkileri olduğunu doğrular (a.g.y., s. 352). Tiryakiler koku alamaz hale gelir; bu uyuşturucu yavaş yavaş koku alma duyularını törpüler, tütün meraklılarının kafalarına yapılan otopside bu görülür.

97) Bkz. L.-S. Mercier, a.g.y., VI. cilt, s. 47. “Kapının yanına bir nöbetçi oturtur ve gelenleri koklar. Sürekli olarak şu soruyu sorar: Hiç kokunuz yok değil mi?”

98) J. Howard, *Histoire des principaux lazarets...*, a.g.y., I. cilt, s. 170.

yüzden “hayvani organlara çabucak ve emilim sistemiyle işleyiveren” bu beden bakımı amaçlı kokuları özenle seçmek gerekir<sup>99</sup>.

1750 yılından sonra, ağır koku modasının yerine doğallık modası geçer; bu moda sayesinde artık daha uçucu hale gelen beden bakım gereçleri, sadece çiçek özleriyle kokulandırılan bedenin kendi kokusunun önüne geçmemeye başlar. Son olarak aralarında balsamlı kokuları da yer aldığı ağır kokular, lükse ve yapaylığa tepki duyulan bir dönemde hoş karşılanmaz<sup>100</sup>. Pluquet’ten sonra Rahip Jacquin de sadece sirke, kükürt ve barutun sağlıklı “parfümler” olduğunu ileri sürer<sup>101</sup>; ıtırli kokuları lanetler, “üstüne kokuyu boca eden” aşiftelere beddua eder. Rahibin eleştirisi bilimsel olmaktan çok ahlâkidir: Ona göre “parfüm kokuları temizlik için değil daha çok sapkın zevkler için ya da belli bir modaya uymak için kullanılır”<sup>102</sup>. Caraccioli’ye göre parfümler daha çok aristokrat beğenisini dışlayan duyusal algıların birbirine karışmasına katkıda bulunur; “sanki, insanların burunları sadece koku almakla; göz, bakmakla, dil de tat almakla yetinmemeliydi”<sup>103</sup>. Şarap ıtırıdır, tütünden yasemin kokusu çıkar, şeker amber kokuludur, bütün yiyecekler kokulandırılır. “Böylece, birbirine karışan beş duyu, şehvet düşünlerinin ruhunu sardı, onlar da başka türlüşünü düşünemez oldu.”<sup>104</sup> Koku eleştirisi çok daha geniş olan yapaylık, yapmacıklık, effemine moda tarzı, kısaca “yozlaşmaya”<sup>105</sup> götüreceğinden kuşkulanan eğilimlerin bütününe eklenmiştir.

Burada ileride yeniden döneceğimiz koku devriminin en temel veçhelerinden birine yaklaşmış bulunuyoruz. Bu veçhe “koku” eleştirisi ile burjuva zihniyetinin yükselişi ve yayılışı arasında kurulan bağlara ilişkindir. Parfüm kelimesinin kökenindeki anlamı bir duman gibi kaybolur. Uçuşan, buharlaşan şey, savurganlığı simgeler. Elden kaçışveren şey biriktirilemez.

99) Virey, “De l’osmologie...”, a.g.m., s. 216.

100) Olup biten yine eski bir kavgadır. Platon *Devlet*’te uyşukluğu ve hazı tetikleyen kokulara lanet okur. Yunan Antikçağı’nda ıtırarın kullanımı aşifteliğin habercisidir; “kokular içindeki bir yaşamın baştan çıkarıcı yanılgısı”. Cinsel birleşmede kokunun yeri ne kadar kısıtlıysa, yasallığı da o kadar fazladır (Jean-Pierre Vernant’ın önsözü, Marcel Détiennne, s. xii ve xxxvi). O zamanlar bizim sözünü ettiğimiz hayvansal kokunun bilinmediği doğrudur; kötü koku bir tehdit olmak bir yana, Antikçağı’da ıtırar göksel ateşin yakınında oluşmuş sıcaklık ve kuruluk kavramlarıyla eşleştirilmiştir ve bunlar bozulmazlığı simgeler. Lüksün ele verilşi konusunda bkz. Rahip Pluquet, *Traité philosophique et politique sur le luxe*, Paris, 1786, 2 cilt.

101) Rahip Jacquin, *De la santé, ouvrage utile à tout le monde*, 1762, s. 290 vd.

102) A.g.y., s. 290.

103) Caraccioli, *La jouissance de soi-même*, 1759, s. 333.

104) A.g.y.

105) Bkz. Georges Vigarello, *Le corps redressé*, s. 87 vd.

Kaybedilenin geri kazanımı yoktur. Atıklar değerlendirilebilir, dışkı ranta çevrilebilir, oysa uçup giden buhara çare yoktur. Bir burjuva, emeğiyle biriktirdiğinin böyle uçup dağılmasına katlanamaz. Uyuşukluk, düzensizlik ve zevk düşkünlüğü ile bağdaştırılan parfümler, çalışma anlayışına terstir. Kokunun tedavi edici özelliği hariç “ikincil bir yararlı özelliği” yoktur<sup>106</sup>; koku iki açıdan ahlakdışı olduğundan, önce hayvansı çağırışım-lardan arıtılması, sonra da miskle birlikte üreme içgüdüsüne yaptığı gön-dermelerin kaybolması gerekir.

### *İtırların Gözden Düşmesi*

İmdi, hekimlerle ahlakçılar hayvansal kokuların tehlikelerini vurgulamalarından az sonra gaz kimyacısının elde ettiği başarılar “kokuları” ve “ıtırları” onların tedavi edici özelliklerinden uzaklaştırmaya başlar.

Çelişkili bir biçimde koruyucu özelliğin bilimsel olarak sorgulanması Marc Bride'den kaynaklanmış görünüyor. Fransa'da 1767 yılında Genneté kestirip atar: Parfümlerde *phlogiston* yoktur, aksine parfüm bunu yok eder<sup>107</sup>. 1775 yılında Vicq d'Azyr, ıtırta tütsülemenin hiçbir etkisinin olmadığını açıklar<sup>108</sup>. Rahip Jacquin, bitki karışımlarının ve cinsel arzuyu artıran kokuların havadaki enerjiyi canlandırmaya uygun olmadığını doğrular<sup>109</sup>. Ama bu gözden düşüşü bir kurama bağlama işi Guy de Morveau'ya düşecektir. İtır yakılması etkili bir yöntem değildir, çünkü değişiklik yaratmamaktadır. Gerçek mikrop öldürücü ilaçlar bazı parçacıkları yok etmeli, diğer yandan çevrede, kimya analiziyle varlığı kanıtlanabilen yeni cisimler oluşturmaldır<sup>110</sup>.

Çoğu bilim adamı bu düşünceyi hemen benimser<sup>111</sup>. Parmentier “parfümleri acilen yasaklayalım”, diye çağrıda bulunur; Chaptal, “yaygın olarak kullanılan çeşitli tütsüler sadece kötü kokuları bastırır”, der<sup>112</sup>. Tıbbi

106) Bkz. Veblen, *Théorie de la classe de loisir*, Gallimard, 1978, s. 101 (1. basım: 1899).

107) A.g.y., s.11.

108) *Instruction...*, a.g.y., s. 8.

109) A.g.y., s. 11.

110) Guyton de Morveau, a.g.y., s. 93.

111) Rahip Delasson'un yürüttüğü çok sayıda deney ıtırli maddelerin yakılmasının çanı kirlettğini gösterir. Kimyacı bu olgunun yanmadan ileri geldiğini ve incelenen maddelerin şifalı değerlerini sorgulamaya yetmeyeceğini bilmezler.

112) Parmentier ve Chaptal, alıntı: Guyton de Morveau, a.g.y., s. 138 ve 139.

kimyanın gelişmesiyle, tıpkı Malouin'in konu üzerindeki risalesinin de gösterdiği gibi, ıtırın tedavi edici niteliklerinin reddi artar. Aynı dönemde Ingenhousz, bitkilerin hava alışverişleri ile çıkan kokuların hoşluğu ya da iğrençliği arasında bir ilgi olmadığını gösterir.

Yine de bu konunun ayrıntılarına girmek gerekir. Priestly ile Ingenhousz'un analizleri, bazı bitki kokularının kanıtlanmış etkilerini açıklamaya yetmez; aynı şekilde hava analiziyle miyasmalar ayırt edilemez. Bu durumda kimileri, parfümlerin kirli havayı temizlemek için yetersiz olmakla birlikte tamamen etkisiz de olmadığını düşünür. Bu konuda hayat dolu ilkbahar çiçeklerinin yaydığı kokuların yararlı olduğu inancını belirtmek gerekiyor. Bu çiçeklerin kokusu, uzak durulması gereken çürüme, hatta dışkı kokularının karşısı olarak algılanmaya başlar. Fourcroy misk kokusunu kötüler, apartman dairelerinde yapay kokular kullanılmasını lanetler<sup>113</sup>, ama öte yandan çayırın doğal ve balsamlı kokusunu yüceltir. Burada Rousseau'nun etkisi açıktır; ayrıca şu da bir gerçek ki, Julie'nin peyzaj mimarı sadece dönemin tıp biliminin öğretisinin yönelimini yansıtır değildir.

1818'de Hallé'nin yayımladığı resmi kodekse bu kopmayı kayda geçirir, ama inanışların ve davranışların henüz kesin çizgilerle belirlenmiş olmadığını da gösterir<sup>114</sup>. Burada bilim adamlarının kuşkuculuğu göze çarpar. Yazarlar, ıtırli tütsülere olan güvenin azaldığını yinelerler; kokuların tedavi edici özelliklerini yadsırlar; kimyasal ilaçların zaferini överler. Bununla birlikte kendilerinde, yerleşmiş alışkanlık ve uygulamaları yadsıyacak gücü de bulamazlar. Yazarların çoğunlukla iksir adı altında dağıtılan, alkollü karışımlar halindeki en ince ıtırara tahammülleri vardır; ilaç yapımında parfümlerin kullanılmasını teşvik ederler. Sonuçta bilim adamlarına göre kokuların rolü katkı maddesi olmaktan öteye gitmez. Bu ise eczacılık ile parfümcülüğün birbiri içine girmiş olmasını resmen devam ettirmektedir.

113) Bkz. Fourcroy, *Encyclopédie méthodique*, "air" maddesi, s. 577.

114) Hallé, Leroux, Henry ve Richard, *Codex des médicaments ou pharmacopée française*, 1818.

5.

## *Koku Alma Zevkine İlişkin Yeni Hesaplar*

### *Zevkler ve Gülsuyu*

Seçkin çevrelerde ince zevklerin gelişmesi, modadaki değişiklikler bilim adamlarının ağır kokulara atfettikleri kötülüklerin onaylanmasını sağlar. Özel mekânın kokulu ortamı yoğunluğunu kaybeder, ama aynı zamanda koku çeşitlenir ve ince renklerle zenginleşir. Yeni davranış biçimleri bol oksijenli mekânlara duyulan hayranlığı yansıtır. İlkbaharda çimenlerden yayılan balsamlı esintiler koku alma duyusunu uyarır. Tiepolo'daki iç mekânların özgün kokusu karşısında ilkeleri kolayca görülebilecek yeni bir koku alma duyarlılığı kendini gösterir. Algılama eşiğinin aşağıya düşmesi dışkı kokularına karşı tepkiyi artırmakla kalmaz, gitikçe daha fazla zorunluluk ve kesinlikle belirlenen uygarlık anlayışı içinde, kişisel bakımın toplumsal işlevini vurgular<sup>1</sup>. Rahatsızlık vermemek için ten kokusundan olduğu gibi, kalıcı parfümlerden de kaçınılmalıdır.

1) Örneğin Rahip Jacquin, a.g.y., s. 283: "Temizlik duyuların inceliğini isyan ettirecek her şey edikkat etmektir; toplumun temel erdemlerinden biri budur". Lasalle medeniliğinin evrimine ilişkin olarak bkz. Roger Chartier, Marie-Madeleine Compère ve Dominique Julia, *L'éducation en France du XVI<sup>e</sup> au XVIII<sup>e</sup> siècle*, 1976, s. 143-44.

Bu dönemde, yani XVIII. yüzyıl sonunda en fazla alıntı yapılan Platner, bedenın kirli olmasının yaratabileceği tehlikeleri sıralar. Kir gözenekleri tıkar; dışkısal esintileri tutar, maddelerin fermentasyonunu ve çürümesini sağlar; daha da kötüsü, derinin üstünde bulunan “pisliklerin birikmesini” kolaylaştırır<sup>2</sup>. Çoğunlukla miyasmalara karşı koruyucu bir tabaka oluşturduğuna inanılan bu tiksindirici kabuk organik denge için gerekli olan hava alışverişini engeller. İşte bundan dolayı el ve yüz sık sık yıkanmalıdır. Tıpkı Jacquin gibi Platner de insanlara yüzlerini, ellerini ve ayaklarını hatta “zaman zaman”<sup>3</sup> da bütün vücutlarını sık sık yıkamalarını önerir.

Böylece çok ihtiyatlı, ama yayılması çok sayıdaki engele takıldığı için belirsiz kalan bir beden temizliği anlayışı gelişir. Dirimciler (*vitalistes*) ve mekanisyen tıpcılar (*iatro-mécaniciens*) dikkatli olunması gerektiğini söylerler. Çok sık su kullanmanın tek sakıncası Bordeu’nün altını çizdiği canlılık kaybı değildir sadece. Sık sık banyo yapılması dokuları esnetir, bedeni yumuşatır ve uyusukluk yapar. Daha önce Boyle ve Lancisi’nin belirledikleri gibi Hallé de özellikle veba salgınlarında sabunun mikrop kırıcı etkisini vurgular<sup>4</sup>. Ahlakçılar banyodaki gevşeklikten, kaymış bakışlardan ve kendi bedenine yönelen erotizmden endişe duyarlar. O dönemin süslenme odalarında mahremiyet baştan çıkarıcılığın tehlikesinden uzak değildir<sup>5</sup>; çıplaklık tehlike içermektedir.

Ancak bu tür uygulamalar sadece dar bir elite sınırlı kalabilirdi. Koku yayılmalarına yeteri kadar hâkim olunamaması kişisel temizliğin gelişip yaygınlaşmasına engel olmaktadır<sup>6</sup>. O zamanlar suyun ortak kullanımı gündemdedir<sup>7</sup>. Yüzyıl sonunda doğru en azından başkentte<sup>8</sup> yaygınlaşan banyo

2) Baumes’un sergilediđi Platner’in fikri, a.g.y., s. 189. Benzer bir kuram: Montyon (Moheau), *Recherches et considérations sur la population de la France*, 1778, II. kitap, s. 109.

3) Baumes, a.g.y., s. 191.

4) Hallé, *Recherches...*, a.g.y., s. 111.

5) Bzk. Lion Murard ve Patrick Zyberman, *Sanitas sanitatum, et omnia sanitas*, Paris, C.E.R.F.I., 1980, s. 275-280. Bu konuda ayrıca bzk. Jean-Maurice Biziére, “Before and after. Essai de psycho-histoire”, *Revue d’Histoire moderne et contemporaine*, Nisan-Haziran 1980, s. 177-207.

6) Bu konuda Daniel Roche’un yakın tarihli kitabı: *Le Peuple de Paris*, biraz ayrıntılara girer; vefat tutanakları bazı halk çevrelerinde, özellikle aristokratlara yakın olanlarda evye ve küvet sayısının dikkate değeri olduğunu gösteriyor (s. 122).

7) Bzk. Bruno Fortier, “L maıtrise de l’eau”, *XVIII<sup>e</sup> siècle*, 1977, s. 193-201.

8) Bzk. Ronesse, a.g.y., s. 91. 1782’de şunları söyler: “Evlerden gelen su on beş yıl kadar öncesine oranla çok daha fazla: Bunun nedeni bugün hekimlerin eskiden olduğunda çok daha fazla hastalığa karşı önerdikleri banyo yapmanın sıklasması ve bu alışkanlığın halk arasında yaygınlaşmasıdır; öyle ki yeni inşa edilen evlerin hepsinde banyolar var ve hali vakti yerinde

her şeyden önce tedavi amaçlı bir uygulamadır. Öte yandan Moheau'nun da belirttiği gibi suyla yapılan temizlenme sadece insan çalışmadığında yararlı olabilir; çalışırken ter gözenekleri açmaya yeterlidir<sup>9</sup>.

Bununla birlikte, ileride değineceğimiz gibi, halk arasında kişisel temizlik anlayışı ortaya çıkmaya başlar; sınırlı çevrelerde, en fazla kaygı uyandıran bazı çevrelerde normlar oluşturulur; okul<sup>10</sup> ve özellikle mahkûmların hücreleri, hastaneler, kışlalar ve Kaptan Cook'un gemisi, gizemli temizlik stratejilerinin denendiği birer laboratuvara dönüşür.

Toplumsal seçkin tabakalarında yeni başlayan parfüm kullanımı yeni-likçi kişisel temizlik ritleriyle birleşir: Yinelemek gerekirse, bireyler üstlerindeki kokular yüzünden kişisel bakımının kötü olduğunu ele vermeme-lidir. Tam aksine, benliğin tekliğini gösteren bireysel kokuların yarattığı atmosfer belli olmalıdır. Sadece özenle seçilmiş, beden ve karakterle uyumlu bitki kokuları, kişinin çekiciliğini vurgulayabilir. *Self-looking glass* (el aynası) kullanılmaya başlayınca kadınlarda kendi kokularını alma ve denetleme isteği gelişir. İnce kokuların psikolojik ve toplumsal işlevi, yeni modaları haklılaştırır. Bitkisel parfümlerin kullanımı hakkında parfümcü Déjean şunları söyler: "Kendimizi beğenmemiz için bir şeyler yapmalıyız, böylece topluluk içinde kendimizi daha iyi hissederiz; başkalarının da hoşuna gideriz. Olur da biz kendimizi beğenmezsek, başka biri bizden hoşlanabilir mi?"<sup>11</sup> Bu gözlem, Roger Chartier'nin ders kitaplarına ilişkin olarak altını çizdiği gibi, çok önemli bir evrimi doğulamaktadır: Özellikle ötekini rahatsız etmekten kaçınmayı temel alan bir medenilik düzgüsü, aynı biçimde narsistçe tatmini amaçlayan bir temizlik ilkeleri bütününe doğru ilerler<sup>12</sup>. Kadınlar koklanmak isterler; bu, kendilerini ifade etme iradelerini gösterir. Kadınlar, bedenleriyle ilgili bu örtük gönderme yoluyla, yansıma arayışları yoluyla düşlerden ve arzulardan oluşan bir *hale* yaratırlar. Karışıklıktan çıkıp kokuyla kurulacak bir anlam'a doğru geçilir.

Son derece ayrıntılı ve zarafet dolu yeni moda Robert Mausi'nin ortaya çıkardığı bu tarihsel olguyu ifade etmektedir henüz: Kışkırtılan duyulardan

biri ev kiralamaya kalktığı banyoyu en önemli odalardan biri olarak görüyor". Neredeyse her kuyuya birer pompa yudurulmuştur; bu yüzden büyük evlerdeki hizmetçiler su israfından kaçınmayı bırakmıştır; avluyu, mutfak ve hatta arabaları yıkamak için su kullanır olmuşlardır.

9) A.g.y., s. 110.

10) Okulda disiplinin yerleştirilmesi konusunda bkz. Dominique Julia, Roger Chartier, M.-M. Compère, a.g.y., özellikle s. 145.

11) M. Déjean, *Traité des odeurs*, Paris, 1764, s. 147.

12) Roger Chartier, a.g.y., s. 144.

alınlanan duyumlara, yapaylıktan doğallığa geçiş<sup>13</sup>. Cinsel çırpınışları başlatan şey bu belli belirsiz istektir. Yine Déjean, “koku alma duyusunu tatmin etmek için [...] ağır ve kötü kokular değil, kendini hemen belli etmeyen, belli belirsiz kokular sürülür”, diye yazar<sup>14</sup>.

Buna benzer ilkelerin uygulanması hayvansal kokulardan vazgeçilmesine yol açar. Ansiklopedi’nin 1765 baskısında “duyu organlarımız daha duyarlı bir hale geldiğinden beri”, diye yazar, misk kedisi kokusu ve misk kokuları, gözden düştü ve moda olmaktan çıktı<sup>15</sup>. Fazla ağır olduğundan, misk kokulu eldivenlere artık kimse katlanamamaktadır. Bu tür olaylara ilişkin tanıklıklar sayısızdır. Le Cat, misk modasının geçtiğini belirtir<sup>16</sup>. Déjean, son derece olağan biçimde bu kokunun gözden düşmesine göndermede bulunur ve amber kokusunu över<sup>17</sup>. Yine de abartmamak gerekir. O döneme ait tanıklıkların bazıları daha tutucudur. Hayvan bazı parfümler, yerin dibine batırılır, ama öte yandan “şahane amber esansı” (*extraits d’ambre royal*), geç de olsa değer kazanır. Bu yadsınan, ama kesin olan, ve misk hâlâ satılmaya devam ettiğine göre, günümüze kadar devam edecek direnç tabu ve arzunun gizli işleviyle açıklanır<sup>18</sup>. Bu direnç özellikle dikkat etmek gerekmektedir.

Havelock Ellis, miskin gözden düşüşünü haklı olarak seksoloji tarihinde önemli bir olay gibi inceler<sup>19</sup>. Ellis’e göre, XVIII. yüzyılın sonuna kadar kadınlar, o dönemde iddia edildiği gibi kendi doğal kokularını bastırmak için değil, tam tersine güçlendirmek için parfüm kullandılar<sup>20</sup>. Misklin işlevi, bedeninin kıvrımlarını ön plana çıkaran korsenin işlevi ile aynıydı.

13) A.g.y., s. 427.

14) A.g.y., s. 457.

15) “Parfum” maddesi. Chevalier de Jaucourt tarafından aynı görüş açıklanır, “musc” maddesi.

16) Claude-Nicolas Le Cat, *Traité des sensations et des passions en général et des sens en particulier*, Paris, 1767, II. cilt, s. 256. Misk bütün hanımlarda ve bazı erkeklerde başdönmesi ve bayılmaya neden olur.

17) A.g.y., s. 91.

18) Ancak unun işlevi değişmiştir, çünkü bugün erkeklere mahsus olarak görülmektedir. Hayvansal koku erkeksiliğin simgesi haline geldi; kızgınlık zamanıyla olan ilişkisini tamamiyle yitirdi.

19) Havelock Ellis, *Études de psychologie sexuelle*, IV. cilt: “La sélection sexuelle chez l’homme”, Paris, 1912, s. 169. Ellis XX. yüzyılın başında yazsa da, ondan daha önce uzmanlar bu kokunun cinsel davranışlar üzerindeki etkisini vurgulamışlardır. Esquirol emzirme döneminde misk koklayıp deliye dönen birçok kadına ilişkin vaka belirtir. Elli yıl sonra Féré bütün parfümler içinde en fazla cinsel salgı salgılatanın bu parfüm olduğunu bildirir.

20) A.g.y., s. 162.

Koku bilim uzmanı Hagen'e<sup>21</sup> göre, o zamana kadar kadınlar bu amaç için, en ağır ve en hayvansal kokuları yeğlemişlerdi.

Bu bakımdan, XVIII. yüzyılda ağır hayvan bazlı kokulara rağbetin azalması, cinsel kokuların "ilkel değerinin" düştüğü anlamına gelir<sup>22</sup>. Havelock Ellis, Bordeu'nün kararsız düşüncelerine katılıyor. Bundan böyle batılı kadınlarla erkekler, rahatsız edici ten kokularını gittikçe daha fazla ustaca gizlemeye çalışacaklardır; bu, bir anlamda koku duyusunun cinsel rolünü yadsımanın bir yoludur; ya da en azından uyarı alanının yerini değiştirmek için bir fırsattır, çünkü artık samimi ilişkiyi haber verecek şey vücut salgılarının ağır kokuları değil tenden yayılan zarif kokular olacaktır. Cinsel taleplerin tarihinde bu önemde bir devrim yaşanmamıştı; Freud'un yirmi iki yıl sonra yazacağı gibi, insanlığın cinsel isteklerini uyandırmak için koku duyusunun sanıldığı kadar önemli olmadığını fark edilmesi dışında.<sup>23</sup>

Aslında hayvansal parfümlere getirilen yasağın bu kadar etkili olmasında cinselliğin de payının olduğunu söylemek yanlış olmaz. Genital bölgede bulunan sıvı salgı kanallarının dışkısal kokusu –misk kokusu salan karaca gibi– bu genital organların yarattığı utancı ve, deyiş yerindeyse, haya duygusunu açıklayabilir: "Utanc duygusunun verdiği sıkıntı, ayıp düşüncesi vb., hayvan dışkısının yaydığı itici kokulardan kaynaklanır büyük ölçüde"<sup>23bis</sup>. İngiliz filozof, bu sözleriyle Kilise Babalarının savunageldiği bir tezi desteklemektedir; Hartley'in kuramı üstü kapalı bir biçimde misk, amber ve misk kedisi kokularını yasaklar.

Kuramsal doğrulanışını gördüğümüz ve son derece tuhaf bir karmaşıklıkta görünen hayvansal kokuların açıkça düşüşe geçmesine "esansların", "esanslı yağların" ve ilkbahar çiçeklerinden yapılan "kokulu suların" büyük bir rağbet görmesi eşlik eder<sup>24</sup>. XV. Louis'nin sarayındaki usullere göre

21) Iwan Bloch Hagen, *Sexuelle oosphrésologie*, 1901. Bu yapıtta ve Havelock Ellis'in yapıtında konuya ilişkin mükemmel bir kaynakça bulunur.

22) Havelock Ellis, *a.g.y.*, s. 169.

23) S. Freud (*Malaise dans la civilisation*, Paris, P.U.F., 1971, s. 49 ve 50, dipnot) şöyle yazar: "İnsanın ayakları üstünde durması ya da doğrulması medeniyetin kaçınılmaz sürecinin başlangıcı olarak görülür. Buradan itibaren bir zincirleme olaylar dizisi gelişir; kokusal algıların düşüşe geçmesi ve kadınların aybaşı döneminde uzaklaşmaları görsel algıların, genital organların görünürlüğüne, sonra da cinsel uyarılmanın devamlılığına, buradan da ailenin kuruluşuna ve böylelikle insan medeniyetinin en başına götürür."

<sup>23bis</sup>) Hartley, *a.g.y.*, I. cilt, s. 332.

24) Déjean, *a.g.y.*, s. 8 vd. Bu evrimi giyecek modasındaki renklere ilişkin evrime bağlamak gerekiyor; ince farklılıklar öne çıkar, bu sırada fulya misk karşısında zafer kazanır.

her gün farklı bir kokunun sürülmesi gerekirdi. Gülsuyunun<sup>25</sup> yanı sıra lavanta menekşe, kekik ve biberiye kokuları da rağbet görürdü. “Lavanta kokusu, diye belirtir Malouin, özellikle tuvaletlerde ve giysi dolaplarında, temizlik izlenimi vermesi amacıyla kullanılır. Lavanta kokusu, genelde, herkesin hoşuna giden bir kokudur”<sup>26</sup>. 1760 yılına doğru<sup>27</sup>, Mareşal Eşi ve Düşes olarak adlandırılan parfümler piyasaya sürüldü ve moda bunu yeni duyarlılığın hizmetine sundu. Birkaç yıl sonra adalardan gelen bitki esansları, diğer bitki kokularına egzotik birer çeşni kattı<sup>28</sup>. Kadınların yanı sıra erkekler de yeni eğilimlere ayak uydurmaya çalışıyorlardı ve Casanova kullandığı krem ve parfümlerin kokusundan odasında nefes almanın güç olduğu genç Bavois’yla alay ediyordu<sup>29</sup>.

İnce “kokular” bedensel temizlik ritleri içinde yerlerini alır. Başta Platner olmak üzere birçok hekim, sadece su ile temizlenmeyi önerir ve kokulu karışımlardan kaçınılmasını ister<sup>30</sup>. Onları dinleyen pek yoktur. XVII. yüzyılda moda olan ve Déjean’ın da aktardığı gibi 1764 yılında moda olmaktan çıkan “L’Eau d’ange” (melek suyu) parfümünün yerini meyve kokulu sular, çiçek kokulu sabunlar ve macunlar, banyoda bedene sürülen koku topları alır. Parfüm imalatçıları kokulu topaklar ve ısrarla aranan ürünler olan, ele sürülecek pudralar üretir<sup>31</sup>. Ağzı gülsuyuyla çalkalama, süsen kökü macunuyla nefesi temizleme yaygınlık kazanır.

Aşk edebiyatında misk kokusunun gözden düşüşü kayda geçirilir. Rétif’in erotizminde beden temizliği ve yıkanma geniş yer tutar. Burada şaşırtıcı biçimde gülsuyu temizlik tekeline sahiptir; gülsuyu Coquette-Ingénue’nün ayaklarını, kalçasını ve “kukusunu” ferahlatır<sup>32</sup>. Oturak zevk yerine dönüşür. Casanova’nın öyküsü de sürekli aynı kokunun kullanıldığını gösterir; kadının gülsuyu ile yıkanması bir rit olarak anlatılır<sup>33</sup>. Artık parfüm sadece zevk sahnelerinde yer almaz<sup>34</sup>; arzulanan be-

25) Daha XVII. yüzyılda çok kullanılıyordu, bkz. Blégny, a.g.y., s. 687.

26) A.g.y., s. 275.

27) Bkz. Dr. L. Reutter de Rosemont, *Histoire de la pharmacie à travers les âges*, II. cilt, s. 438.

28) A.g.y., s. 441. Böylece 1740’tan itibaren Peru siğilotu Joseph de Jussieu tarafından Fransa’da ekilmiştir.

29) Casanova, a.g.y., s. 275.

30) Bu özellikle Fourcroy’nın fikridir, a.g.y., s. 186.

31) Bkz. Blégny, a.g.y., s. 697 ve Djean, a.g.y., s. 303.

32) Restif de La Bretonne, *L’Anti-Justine*, birçok yerde.

33) Örnek olarak, Vededikli rahibesi hakkında: “mükemmel gerdanını gülsuyuyla yıkadım”, a.g.y., s. 448.

34) La Morlière’in romanında da böyledir, *Angola, histoire, indienne*, 1746.

denden uzaklaşır; Marquis de Sade'ın erotik mekânından da silinecektir<sup>35</sup>.

Derinin emme gücünün sürekli vurgulanması, önlem almayı haklı çıkarır. Bu önlem kokulu pudrayla telafi edilir. Kokulu pudra, kullanıcısının kişiliğini başka herhangi bir şeyden çok daha fazla ele verir. “Kokulu pudralar, diye belirtir Déjean, herkesin zevkine göre değişir; içeriğindeki kokular, pudraları birbirinden farklı kılan öğedir”<sup>36</sup>. Mareşal Eşi tarzı pudra, yaklaşık bir yüz yıl boyunca ününü korur; bu pudra Mareşal d'Aumont tarafından süsen, karanfil, lavanta, gül, portakal ve mercanköşkten yapılmış bir karışımdır. En fazla kullanılan pudralar, süsen kökünden yapılan Kıbrıs pudrası, özellikle karanfil pudrasıdır; bu pudra XV. Louis döneminin sonunda yaygınlaşır<sup>37</sup>; bu başarı, bitkisel kokuların başarısını simgeler.

Bitki özlü karışımların uyandırdığı hayranlık doğal olarak çiçeklere yönelen ilgiden beslenmektedir. Modayı takip eden Parisli hanımlar, saksılarda karanfil ve fesleğen yetiştirmeye başlar<sup>38</sup>. Hanımlar tuvaleti çiçek dolu büyük vazolarla süslenir. Zarif kadınlar, hanımeliyle, sarı düğün çiçeği, sümbül, fulya, müge, tarla sarmaşığı ya da düğün çiçeği gibi kır çiçekleriyle süslenirler. Menekşeye o dönemde herkes tapar. Marie-Antoinette, sarayda ortaya çıkan bazı tutum ve davranışları düzenleyip bunları saraydaki soylular için zorunluluk haline getirir<sup>39</sup>.

Modası çoktan geçmiş ağır kokular yaşlı kokonalar ve köylü kadınlarca kullanılır. Hayvansal koku halka özgüydü. Louis-Sébastien Mercier “zarif bir kimse asla amber kokusu sürmez”, der<sup>40</sup>. Yirmi adım uzaktan misk kokan seks düşkünü yaşlı bir düşesle karşılaşan Casanova bayılacak gibi olur<sup>41</sup>. Casanova mersin ve buhuru sadece büyücünün kükürtlü çekiçliğini kazanmak için kullanır<sup>42</sup>. Baştan çıkarıcı güzelliğe sahip Célestine

35) Roland Barthes, *Sade, Fourier, Layola*, Paris, Le Seuil, 1971. Sade'in bedeni sahne koyuşu bakışla ilgilidir; çiçekler ve dışkı burada sadece yozlaşma sürecini izlemek üzere vardır. “Yazıldığı zaman, “bok” kokmaz; Sade partnerlerini onunla sıvayabilir, hiçbir yayılma çıkmaz, sadece soyut bir rahatsızlık belirtisi olabilir” (s. 140). Yine de Sade anlatısında soluğa, sperm kokusuna ve elbette kükürt kokusuna göndermede bulunulduğunu belirtelim (bkz. Durand'ın büyüleri).

36) A.g.y., s. 423.

37) A.g.y., s. 431.

38) Buchoz, a.g.y., s. 1771, 1. bölüm. Bundan başka, L.-S. Mercier'nin tanıklığı, a.g.y., VI. cilt, s. 153.

39) Mme Campan (*Mémoires sur la vie de Marie-Antoinette reine de France et de Navarre*, 1849, s. 97) XVI. Louis'in sarayında saç çiçek takma modasının yayılmasını belirtiyor.

40) L.-S. Mercier, a.g.y., s. II. cilt, s. 158.

41) A.g.y., s. 295. Aynı tür tepki, s. 186.

42) A.g.y., s. 185.

parfüm kullananlarla dalga geçer; ama daha sonra kökenini ele verecek ve keçi yağı sürdüğünü itiraf edecektir<sup>43</sup>.

Eski Rejim dönemi son yıllarında elit kesim ile ilgili yaptığı gözlemleri aktarırken Alexandre Dumas, 1868 yılında “filozoflar dışında herkes güzel kokar [...]” diye belirtir<sup>44</sup>. Edmond de Goncourt ile Huysmans, XVIII. yüzyılın güzel kokuların yüzyılı olduğu mitinin yaygınlaşmasına katkıda bulunur. Yazarların bu saptamasının abartılı olmakla birlikte gerçeklik payının bulunduğunu Ansiklopedi’den öğreniyoruz. Böylece çevrenin kokulandırılma uygulaması ve çevreyi oluşturan nesneler misk ve misk kedisi kokusu özlerinin terk edilmesini telafi etmeye meyleder. Parfümcüler iyileştirici özelliği olmayan, sadece “yanında bulundurmak için hazırlanmış koku karışımlarını”<sup>45</sup> ve “güzel parfümleri” önerirler. “Kokudan hoşlanmayanları rahatsız etmemek için parfümler kapaklı küçük şişelerde taşınırdı”<sup>46</sup>, diye belirtir Déjean. Minnacık buhurdanlıklarda ya da elbiselerin içine dikilen püsküllerin içine parfüme batırılmış pamuk saklanırdı. İnce moda zevkine sahip olanlar, koku bileşenlerini inceleme sanatında birbiriyle yarışırılar. Kralın kullandığı parfümü kullanmak, soyluluğun bir göstergesi olarak kabul edilirdi. Casanova, XV. Louis’nin maiyetinden birisinin yardımıyla edindiği bir parfümü yanından ayırmayacaktır<sup>47</sup>. Bastille hapisanesinde tutuklu bulunan Marquis de Sade, yazıştığı kişilerden ısrarla kendisine değerli “kokular”<sup>48</sup> göndermelerini isterdi.

Kadınca stratejilerin vazgeçilmez unsurlarından olan kokulu mendil modası, XIX. yüzyıla kadar aynen sürmüştür<sup>49</sup>. Parfüm üreticilerinin yanı sıra cilveli kadınlar da “yanlarında taşımak üzere kendilerine kesecikler”<sup>50</sup> hazırlarlardı; bunları menekşe pudrası ile doldurur ya da üzerine hafifçe misk esansı sürerlerdi. Kumaş torbalarda kokular özelliğini kaybettiğinden evlerde ipekten yapılmış “İngiliz keseleri” ya da Floransa işi içi özel tafta keseler dikilip hazırlanırdı<sup>51</sup>. Bu keselerin içine kokulu pamuk parçası ya da kokulu pudra konulup saklanırdı. Kadınlar, bu keselerden iç çamaşırla-

43) A.g.y., s. 139.

44) Alexandre Dumas, “Les parfums”, *Le (Petit) Moniteur universel du soir*, 16 Ekim 1868.

45) Koku risalesi, *Le Parfumeur royal*, 1761, s. 83.

46) A.g.y., s. 4.

47) A.g.y., s. 427.

48) Örnek olarak, XIV. mektup (Haziran 1783) ve XXIII. Mektup (8 Mart 1784), *Lettres choisies du marquis de Sade*, J.-J. Pauwert, 1963, s. 169 ve 222.

49) Casanova, a.g.y., s. 435.

50) *Le parfumeur royal*, s. 150.

51) Déjean, a.g.y., s. 447.

rının altına bir kurdeleye bağlayıp boyunlarına asarlardı; aynı keselerden; dolap, komodin ya da yatak odası masa çekmecelerinin içine konulurdu.

Giysilere de koku sürülürdü. Misk kokan eldivenlerin yerini Provans işi hoş ve güzel kokulu eldivenler aldı<sup>52</sup>. Kokulu yelpazeler göğüslerin ve çiçek demetlerinin kokularını etrafa yayardı. Eldiven kokusuyla kurulan uyum kokusal karşımın zarafetini işaret ederdi. Fazla yaygın olmamakla birlikte İngiltere ve Montpellier'de bazıları kokulu kumaştan elbise yaptırdı<sup>53</sup>. İnce bir zevkle kokulandırılmış bir kılıf içinde bekletilen iç çamaşırların giyilmesi cinsel arayışlar tarzlarının farklılaşmasını gösterir<sup>54</sup>.

Taşınan her şey, madalyonlar ve tespihler bile kokuya bulanabilirdi<sup>55</sup>. Erkekler kadınların yanında sigara içemediklerinden yasemin, sümbül ya da portakal kokulu enfiye çekmekle yetinirlerdi<sup>56</sup>. Daha önce de belirttiğimiz gibi aşçılar yemekleri de kokulandırırldı.

Özel yaşam alanlarının atmosferi farklı kokularla kokulandırılırdı: Bunlar kokulu kutular<sup>57</sup>, kokulu sepetler<sup>58</sup> ve özellikle kullanım süresi on on iki yılı bulan bitki karışımları<sup>59</sup> zengin malikânelerde koku yayardı<sup>60</sup>. Bunların imalatı tıpkı pomadların, kokulu tozların ya da suların imalatı gibi tam bir mutfak düzeni gerektirmiş, kokuları saklama işi ise meslekten parfümcülerle rekabet edecek kadar bir ev işçiliğine yol açmıştır.

Beden temizliğindeki kısıtlı gelişmeler tuvalet odaları, baştan çıkarma sanatının tapınaklarına dönüşür. Tıpkı hanımların süslendiği odalardaki gibi, kokulu hava mahremiyeti artırır; duvar kaplamaları ve aynaların etkisiyle bütünleşir. Rousseau'dan<sup>61</sup> sonra Parny<sup>62</sup>, Madame de Pompadour'u çağrıştıran ve cinsel istekleri harekete geçiren soyunma odasını duyarlı bir biçimde anlatmış, özlemle anmıştır<sup>63</sup>. Buna karşılık aşırı koku gösterişi,

52) Bu konuda birçok tanıklık vardır: *Encyclopédie*, "parfum" maddesi; Buchoz, a.g.y., s. 137, *Le Parfumeur royal*, s. 7.

53) *Le Parfumeur royal*, s. 152-153.

54) A.g.y., s. 158.

55) Buchoz, a.g.y., s. 67.

56) A.g.y., s. 233.

57) *Le Parfumeur royal*, s. 158.

58) A.g.y., s. 159.

59) A.g.y., s. 148-149.

60) A.g.y., s. 202.

61) "Le Cabinet de toilette"

62) Émile, s. 201.

63) Godard d'Aucourt (Thémidore, 1745), yeni basım: J.-C. Lattès, 1980, s. 226. Yazara göre zarafetle seçilmiş ince parfümlerin kullanımı liberten "sofu kadınların" özel silahlarından biridir. Mme de Dorigny'nin giysiler Termidor yıkımını hazırlar.

tıpkı Duc de Richelieu'nün bilimden faydalanıp odalardan kokuların atılmasını emretmesinin gösterdiği gibi, pek tutmuşa benzemektedir.

### *Narkissos'un Parfümü*

Duyulara dayalı ahlak anlayışının buyruklarından ilki, duyunun kışkırttığı hazlar ve duyguları hissetmek amacıyla seçilen duyuyu algılamayı sağlayacak biçimde hazır bulunmaktır. Nesnelerin seçimi ve düzeni ile belirlenen bu duyular sanatı Rousseau'ya göre mutlu olma sanatının ana ilkesidir. Bu zor sanat, tiksindirmese de en azından rahatsız eden duyulardan kaçmayı gerektirir. Dolayısıyla güzel kokuların zevkine varabilmek için her şeyden önce pis, çamurlu yerlerden, kokuşmuş bedenlerden, vadi arasına sıkışmış tarla gibi birbirine yaslanmış şehir evlerlerinden uzak durmalıdır. Köy yaşamından da uzak durmalıdır<sup>64</sup>; Girardin, "köyler birer lağım çukuruna dönüşmüştür"<sup>65</sup>, der. "Üst üste yığılmış kulübe görünümünde yüzlerce sefil ev görüyorum, diye yakınlık Oberman. Sokaklar, ahırlar ve sebze bahçeleri, duvarlar, tabanlar ve nemli çatılar, yıkıntılar, mobilyalar bu birbiri içine girmiş karmaşanın sadece bir bölümü; burada bütün kadınlar bağıırır, bütün çocuklar ağlar, bütün erkekler terler"<sup>66</sup>.

Böylece "toplumdan çıkan kokulara"<sup>67</sup> karşı henüz belirgin olmasa da gittikçe kendini hissettiren bir tepki gelişir. Dağda gezinti modasının yaygınlaşmasına büyük katkısı olacak Ramond de Carbonnières'e göre "koku alışverişi"<sup>68</sup> sadece yatay düzlemde yapılmaktadır; koku alışverişi, ovada ve vadide yaşayanların sosyalleşmesini etkilemektedir; elit kesimden olanlar, dağa çıkıp yüksek tepelere sığınarak böyle bir koku alışverişinden kendini kurtarabilir. Yukarı doğru kaçış sonucunda ise, kişi kalabalığın arasından sıyrılıp kaçar, böylece kötü kokuların etkisinden kurtulur.

Zenginler temiz havadan yararlanabilir. Evleri de ne kadar büyük, pencereleri ne kadar geniş olursa olsun onların temiz hava gereksinimlerini karşılamaya yetmez. Tronchin, hali vakti yerinde olanlara, geziye çıkıp hava almayı önerir ve hareketsiz kalmanın olası zararları konusunda on-

64) Bkz. bu kitap s. 201 vd.

65) R.-L. Girardin, *De la composition des paysages*, Paris, 1777, s. 59.

66) Senancour, Oberman, a.g.y., I. cilt, s. 71.

67) A.g.y.

68) Ramond, *Observation faites dans les Pyrénées pour servir de suite à des observations sur les Alpes*, 1789, s. 346.

ları uyarır. Her yaz, Diderot ile Sophie Volland Paris'ten kaçarlar; biri Chevrette ya da le Grand Val'e diğeri ise Isle'e<sup>69</sup> gider; Saint-Preux, bünyesi zayıf olanların neden dağa çıkarılmadığını anlayamaz. Felsefecilerin başlattığı ve henüz emekleme aşamasında bulunan temiz hava terapisini 1778 yılında Thouvenel yaymaya çalışır. Jurine, "temiz hava banyoları"<sup>70</sup> önerir. Henüz tanımı belirsiz olan "hava kürü" kavramı<sup>71</sup>, tıbbi tedavi yöntemleri arasına girer; sonraki yüzyılda hekimler cinsiyete ve mizaca göre bilimsel olarak geliştirdikleri temiz hava tedavi yöntemlerini daha ileri düzeye götürürler<sup>72</sup>.

Kalabalığın kirlettiği yerlerin aksi olan dağ ve bahçeler kurtarıcı erdemlerle donanır. Géraud, şehirde yaşayanların gidebileceği ve ağaçların gölgesinde miyasmalardan kurtulabileceği parkların sayısının artırılmasını salık verir<sup>73</sup>. Ama en üstün yerler dağlardır<sup>74</sup>. Yüksek yerlerde yaşamak insanları korkutabilir. Saussure, okuyucularını bu konuda uyarır<sup>75</sup>. "Eterin sınırında"<sup>76</sup> içe çekilen nefes "kurudur ve insanların oturdukları yerdeki yayımlardan" arınmıştır<sup>77</sup>; bu tür yerler en gözüpek turistleri bile korkutabilir; İsviçre dağlarının "yoz" köylüleri, çirkin kadınları<sup>78</sup>, zekâ düzeyi düşük La Maurienne'liler dikkatli olmak gerektiğini gösterirler. Ama hiç değilse bu yalnız kalmalar duyurunun zevkine varmak için kaçınılmazdır. Oberman, çeşmenin şırlıtısından ancak sessiz dağ otlaklarında haz alabilmiştir.

Girardin "romantik ortam" yaratabileceğini düşündüğü bahçe dilencesini şöyle tanımlar: "Hoyratça ya da vahşice değil, sessiz ve tek başına girilmemelidir bahçeye; amaç ruhun başka hiçbir şeyle ilgilenmeden, kendi-

69) Robert Favre, *a.g.y.*, s. 251.

70) *A.g.y.*, s. s. 95.

71) François Dagognet (a.g.m.) bu "toplumsal uyku kürünü", bu "duygusal kış uykusunu" (s. 85), bu "dağların can veren havası içinde yaşanan bu kendinden geçmeyi" (s. 76) büyük bir incelelikle çözümler. Zirvelerin enerjisini ele geçirme yolundaki bu isteği açıklamak için Jung'daki kurtarıcı özlem ve havasal diriliş temalarına başvurur. Dağda oturma modası daha genel olan yükselişe yönelik davranışlara bağlıdır.

72) Örneğin, Étienne Tourterelle, *a.g.y.*, s. 271.

73) *A.g.y.*, s. 95.

74) Horace Benedict de Saussure, *Voyages dans les Alpes*, Neufchâtel, 1779, I. cilt, s. 518. "Deniz seviyesinden beş ya da altı yüz boyardan (Fr. toise: iki metre altı kadem) daha yüksekteki dağların havası başka yayımlar nedeniyle kusurludur..."

75) Senancour, *Oberman*, I. cilt, s. 54.

76) Ramond, *a.g.y.*, s. 348.

77) Senancour, *Oberman*, II. cilt, s. 174.

78) H.-B. De Saussure, *a.g.y.*, II. cilt, s. 480 vd.

ni tamamıyla derin bir duygunun hoşluğuna bırakmasını sağlamaktır”<sup>79</sup>. Burada, bazı düşünür ve aydınlar koku duyusunu hayvanlara özgü diye nitelendirirler ve aşağı görseler de koku duyusunun etkileme gücü büyüktür.

“Akla zarar vermemek için şehvetin doğada bir dayanak noktasına ya da en azından bir bahaneyle sahip olması gerekir” der Watelet<sup>80</sup>. Bu “manzara ya da seçilmiş doğa”<sup>81</sup> gerekliliği aşağıdaki yerlerin bilime uygun biçimde kokulandırılmasını gözden düşürürken çok kısıtlı bir kokular yelpazesi önerir. Böylece yeni biçilmiş çim kokusu o dönemde en fazla beğenilen koku olur. Louis-Sébastien Mercier<sup>82</sup>, Ramond<sup>83</sup>, Loaisel de Tréogat’e<sup>84</sup> sonra Senancour, çim kokusundan aldıkları hazı coşkulu bir anlatımla dile getirirler. “Saat dörde doğru, sabah serinliği ve çim kokusuyla uyan-dım; ay ışığında, serin havada biçilmiş çimlerdi”, der Oberman<sup>85</sup>. Bu sayede *fresh mown-hay*’ın (yeni biçilmiş yonca) ünü gittikçe artar. Doğa sevgisinin işlendiği bu edebiyatta fulya, menekşe ve yasemin kokuları en fazla sevilen çiçeklerdir. Parfüm imalatında revaçta olan gülün modası geçmiştir. Çilek ise hoş kokulu meyvelerin simgesi haline gelir.

Bahçelerin koku zevkinin okşandığı yerlere dönüşmesi bir çelişkidir. Bahçe öncelikle bir tablodur. Liane Lefavre’in<sup>86</sup> haklı olarak saptadığı gibi bahçe düzeni “bakışın mekaniği” ile belirlenir. Görselliği ve işitselliği öne çıkarma isteği mimarları yönlendirir. İngiliz tarzı bahçelerde, temel beş duyu hiyerarşi içindedir, her birinin sırası bellidir. Girardin bahçelerin göze hitap eden düzeninin daha anlık, daha canlı ve daha zarif izlenimlerden de üstün olduğunu söyler.<sup>87</sup> Hirschfeld’e göre (1779) “bitkilerin ve yeşilliklerin hoş kokularını alan koku duyusu, havanın serinletici etkisini alımlayan kaba dokunma duyusuyla bir tutulmadığında, duyu hiyerarşisinde en son sırada gelir”<sup>88</sup>; bundan dolayı sanatkarlar, “koku duyusunu tamamen dışlamadan yapıtlarında kulağa, özellikle de göze hitap edecek biçim-

79) A.g.y., s. 128.

80) Watelet, *Essai sur les jardins*, 1764, s. 34.

81) Girardin, a.g.y., bölümlerden birinin başlığı söz konusudur.

82) A.g.y., X. cilt, s. 72. “Yeni biçilmiş yoncanın kokusunu sevmeyen kişi parfümlerin hoşunu bilmiyor demektir.”

83) A.g.y., s. 88.

84) Loaisel de Tréogat, *Dolbreuse*, 1783, s. 81.

85) S. 23. Bu duyu Béatrice Le Gall’in tezinde incelenmiştir: *L’imaginaire chez Senancour*, 1966, s. 43. Biçilmiş yonca kokusu ilk gençlik simgelerinden birdir.

86) Liane Lefavre, Alexander Tzonis, “La géométrie du sentiment et le paysage thérapeutique”, *XVIII<sup>e</sup> siècle*, Leipzig, 1779, I. cilt, s. 185.

87) A.g.y., s. 123.

88) C.C.L. Hirschfeld, *Théorie de l’art des jardins*, Leipzig, 1779, I. cilt, s. 185.

de çalışmalıdır. Bu yüzden bahçıvan, kırların doğal güzelliğini görsel düzlemde sunmaya çalışmalıdır<sup>89</sup>. Burada önemi azalan çiçekler öncelikle göze hitap eder; ilk işlevleri koku zevkimizi tatmin etmek değil tepeleri bir halı gibikaplamak, çayırları renklendirip süslemektir. “Göz alıcı bahçeler”de tiyatro sahnelerinin çoğalması görseelliğin önemini kanıtlar. Rüzgârın ve daha çok suyun temizlik gücüne tanıklık eden ısıtma duyusu duyusal hazlar sıralamasında görme duyusuyla yarışır. Etkili olduğu herkesçe bilinen Whately, tıpkı Jean-Marie Morel gibi, koku duyusuna hiç değinmez<sup>90</sup>.

Ancak bu ilk kesinliklerin ötesine geçmek gerekir. Koku duyusu, duygu/algı türlerini artırmak isteyen sanatçının duyumsal paletine girmiştir. Parfüm duyguların harekete geçmesini kolaylaştırabilir. Bu durumda ayrı ayrı her duyunun hangi duyguyu yarattığını sorgulamak pek geçerli olmaz; bu “birbiriyle etkileşim içinde olan duyu” arayışlarını yadsımak olurdu; oysa Hirschfeld’e göre bu arayışlar olmadan bahçeler duyuların bütününe hitap eden yerler haline gelemez. “Yaprakları yeni açmış ağaçlar, uzaklardan gelen neşeli cıvıltılar, aynı anda bülbülün sesini, bir çağlanın şıkırtısını işittiğimizde ve buramburam menekşe kokusunu kokladığımızda burası bize daha da çekici gelir”<sup>91</sup>.

Doğa betimlemelerinde en fazla kullanılan sözcüklere bakıldığında, koku duyusuna ilişkin belli yer, davranış ve duyguların ön plana çıktığı görülür. Dinlenme isteği olduğunda koku duyusu gerekli olur. Evin çevresi ve “dinlenme odası”, beşiği ya da dinlenme köşesini barındıran çalılar, dinlenmeye davet eden<sup>92</sup> yumuşak yataklar, bir vadinin kuytuğu ve daha genel olarak da “huzur veren kır köşeleri” hoş kokulu bitkilerle ya da kokulu bitkilerle çevrili olmalıdır. Walpol’un daha önce dikkat çektiği bu koşulu hiç kimse Hirschfeld’den daha iyi tanımlamamıştır<sup>93</sup>. Hirschfeld’in

89) A.g.y., s. 186.

90) Thomas Whately, *L’art de former les jardins modernes ou l’art des jardins anglais*, 1771. Jean-Marie Morel, *Théorie des jardins*, 1776.

91) A.g.y., s. 185.

92) Girardin, a.g.y., s. 52.

93) Horace Walpole, *Essai sur l’art des jardins modernes*, çev., 1784. Hirschfeld (a.g.y., II. cilt, s. 94) şöyle yazar: “İnsanın dinlendiği yerlerdedir; kendini düşüncelerine ve hayal gücüne bıraktığı, düşünceyi duyguya yeglediği, kokulu çiçekler familyasının hoş, balsamlı ve ferahlatıcı kokularını yayarak yeni bir duyuyu tatmin ederek yaratımın lezzetlerine ilişkin duyguyu yükselttiği yerlerdedir. Dinlenmeye ve uyumaya ayrılmış yerler, çalışma odaları, yemek salonları, banyolar menekşenin, mügenin, frenk menekşesinin,... şebboyun, beyaz nergisin, beyaz zambanın, sümbülün, karanfilin, minik karanfilin ya da Mısır rezedasının, ..., fulyanın vb. tatlı kokusuyla dolsun. Bu kokuların yarattığı haz açıklanamaz biçimde insanın içinde bir tür dirilme ve dinlilik yaratır ve ruhuna barışı, onu yavaşça ısıtan hoş duyguları düşürür.”

tanımladığı model, Julie'nin bahçesinden çok Milton'ın üstü kapalı olarak anlattığı, ilk kadın erkek çiftinin aşk yaşadığı cennet bahçesi "wilderness of sweets", vahşi saadetlerdir<sup>94</sup>.

Koku duyusu tazeliğini koruyan çağiltılı su olduğunda gerekir ve duysal çağrışımları uyandırır. Girardin, dere kenarlarını hoş kokulu ağaçlarla çevrelemeyi önerir<sup>95</sup>. Meşeliklerin ortasında, su kaynağının etrafında biten "kokulu otlar, şifalı bitkiler, çamların reçinesi, havaya balsamlı bir koku yayıyor; insanın ciğerlerini rahatlatıyor"<sup>96</sup>; insan burada hayal kurmalıdır. Hirschfeld, gezmeye çıkanların dinlenmek için oturmayı sevdiği köprülerin etrafına çiçek dikmeyi önerir<sup>97</sup>.

Bitkilerden üretilen parfümlerin baştan çıkaran kokuları, sanayi ve üremenin gerekli oluşundan destek alarak gelişir. Kovanların yanındaki çiçekler öze peşindeki arılara sundukları kokulu davetlerini abartamazlar. "Kekik, lavanta, mercanköşk çiçeği, söğüt, ıhlamur ve kavak ağaçları havaya hoş bir koku bırakır, uzaklarda solunan havayı kokuya bularlar. Buralarda kokular ve çiçekler bol bulunur."<sup>98</sup>

Doğal ve sağlıklı olan ile yaşamsal olanı birbirine eş tutan bu dönemin iyimserliği kokunun ve yaşayan bitkinin çekiciliğini temellendirir. Açık havanın kokuya dayalı duyumsallığını güvence altına alır. Bazı kır çiçeklerinin içe işleyen kokusu sarhoşluk yapabilir; tıpkı kadınların yüz mimikleriyle yapabildikleri gibi bu da cinsel hazza bir davet gibidir. Bilim adamlarının söylediklerine göre tatmin, kadınlar ile koklanan çiçekler arasındaki o belirsiz ilişkiyi açıklayabilir<sup>99</sup>. Kokulu çalılar, sundukları gölgelikler, yalnızlığın, dinlencenin ve düşlerin bu mekânları, insanın kendilerini tamamen bıraktıkları sahnelerle dönüşebilir kolaylıkla. Doğanın kokuları, şehvet iksirine dönüşebilir. Dolbreuse adında bir suç ehli, kullandığı

94) Milton, *Paradise Lost*, V. Kitap, 294, Aubier, 1971, I. cilt, s. 258. *Paradise Lost*'un IV. ve V. kitapları çiçeklerin ve çimenlerin kokusunu yüceltir. Kör Milton önce okuyucusunun kokusal imgelemine çalıştırmasını ister; kokulu çalılar, güller, yaseminler, menekşeler beşiği ve daha kesin olarak Adem ile Havva'nın aşklarını barındıran gizli kuytuyu kokuya boğar.

95) A.g.y., s. 48.

96) A.g.y., s. 132.

97) A.g.y., I. cilt, s. 51.

98) Watelet, a.g.y., s. 34.

99) Havelock Ellis, a.g.y., s. 173. Kadınların en namuslusu bile bir kokuyu derinlemesine içine çektiğinde gözlerini kapar ve "eğer çok duyarlıysa bütün vücudu titrer, böylelikle başka durumlarda hiç göstermeyeceği, belki de sadece sevgilisine gösterebileceği bir mahrem durumu sergiler"; yazar XIX. yüzyılda bir tek bu nedenle bazı ahlakçıların çiçeklere lanet okuduklarını anımsatıyor.

bitki özlü parfümü sayesinde genç Kontesi baştan çıkarmış, ormanlıkta heyecan dolu bir gece geçirmiştir<sup>100</sup>. Portakal çiçeği, yasemin ve hanımeli kokuları Sydney ile Felicia'nın aşklarını kokuya bularlar<sup>101</sup>. Bitkilerin yaşamındaki hedonizm, haz peşindeki Libertenlerin oluşturdukları haz kavramıyla sarmalanan bol kokulu sahnelerin de ötesine geçer.

İngiliz tarzı bahçe düzeni ile ilgili yapılan yorumlar ve uzun tartışmalar, okuyucuları yanıltmamalı, bahçelerde çiçek yetiştirilmesi gerektiği düşüncesinin ısrarla gündeme getirildiği unutulmamalıdır; Hirschfeld ile Girardin evlerin etrafında, bahçelerde çiçek yetiştirmenin (*pleasure garden*) burjuva modası olduğunu vurgularlar. Kadınların ve daha ziyade genç kızların heyecan ve coşkuları bahçelerde, çiçeklerin arasında şahlanır. “hoş, ince, gönül okşayıcı, serinletici ve ruhu ferahlatan kokuları”<sup>102</sup> koklamak için kadınlar buralara gelirler.

Bu özel yerlerde gelişen koku alma duyusunun temel işlevi elbette narizmi geliştirmek olur. *Theatrum mundi*'den, yani toplumdan uzaklaşmak isteyen, kır evlerinin göz alıcı bahçelerine kendilerini kaptıran, mağaralara çekilmiş ya da dağa kaçmış kimseler, Jean-Jacques Rousseau'nun *Rêveries* (Düşler), Young'un *Nuits* (Geceler) ya da Werther'in itiraflarını okuyup benliklerini olabildiğince yoğun yaşamak isterler. Oysa varlığın kaçışını anlatmak için birebir olan kokular zaman algısına ilişkin özel duyu olarak görülür. Hal böyle olunca, peyzaj mimarları, doğanın koku takvimini belirlemek zorundadırlar<sup>103</sup>. Peyzaj mimarları, sabah, öğle ve akşam için ayrı bahçelerin olduğunu ve bahçe düzenlemesine girişirken bunu göz önünde bulundurmaları gerektiğini bilirler. Mimar eğer hoş kokuları öne çıkaracaksa kokusu akşam saatlerinde yoğunlaşan bitkileri seçmelidir, çünkü bitki kokuları, günün bittiğini, akşamın yaklaştığını gösterir. Ramond'a göre Pirene dağlarında biten kırmızı karanfilin dağa çıkanları bu kadar duygulandırması bu yüzdendir<sup>104</sup>. Koku alma duygusu büyük ölçüde mevsimlere göre ele alınır; bu konu çok fazla işlendiğinden, burada üzerinde durmayacağız.

Ancak yenilik, kokuların insanın duyuusal hafızasında anıları canlandırma özelliğidir. Rousseau'nun deyişiyle “hafızayla ilgili göstergelerin”

100) Loaisel de Tréogate, *a.g.y.*, s. 174 ve 180.

101) Andréa de Nerciat, *Félicia ou mes fredaines*, yeni basım, 1979, s. 196. Diğer örnek: La Morlière, *Angola*, II. cilt, s. 16.

102) Hirschfeld, *a.g.y.*, II. cilt, s. 16.

103) *A.g.y.*, s. 19.

104) *A.g.y.*, s. 165.

arayışıdır bu<sup>105</sup>; tanınan kokular geçmişle şimdiki zamanı aniden çarpıştırır; zamansallığı yok etmek bir yana benliğin kendi tarihini hissetmesini ve görmesini sağlar. Sürekli gelişen parfüm modası, öteki'ne ilişkin hatırlanan imgeye şiirsel boyut kazandırırken, edebiyatta kokunun tanımlanışı akla geliveren anılar konusuyla işlenir. Örnekler çoğaltılabilir, ama biz iki örnekle yetineceğiz.

“Kokularda geçmiş andıran ve ne olduğunu bilmediğim bir şeyler var. İnsanlarda sevgiyle bağlandıkları yerlerin, pişmanlık duydukları olayların anısını canlandırabilecek en güçlü şey, kokudur. Sevilen yerleri, özlenen durumları, kalpte çok derin izler bırakan ama hafızada yer etmeyen anları bu denli hatırlatan başka hiçbir şey yoktur. Menekşe kokusu, artık geçmişte kalınmış birçok baharın coşkusunu yeniden yaşatır. Çiçek açmış ıhlamurların hayatımın hangi mutlu olayına tanık olduğunu ben de bilmiyorum, ama ne zaman ıhlamur kokusu alsam içimde derin uykuda olan duyguların harekete geçtiğini, yaşadığım güzel günlerin anılarının canlandığını hissederdim; kalbim ile aklım arasında bir perde vardı ve bu perdeyi aralamak kimi kez mutluluk kimi kez de acı vericiydi”, der Ramond 1789 yılında<sup>106</sup>. Oberman mektup arkadaşına Chessel'de bulunduğu sırada aldığı taze biçilmiş yonca kokusundan söz eder ve kokunun “çocukluğumuzda içinde oynayıp zıpladığımız o güzel samanlık”ı gözünün önüne getirdiğini anlatır<sup>107</sup>.

Yves Castan<sup>108</sup>, Lucien Febvre ve Robert Mandrou'dan sonra<sup>109</sup>, sosyal ilişkileri algılayan işitme duyusunun, gerçek dünyayı anlamayı sağlayan görme duyusuna neden üstün olduğunu açıklar. Modern Zamanlarda görme yetisinin özellikle adli işlemlerin yürütüldüğü sırada önem kazanır; mahkemelerde görsel saptamalar bir zamanlar itibar gören söylentilerin yerini alır. Duyu tarihini belirlemekle birlikte uzun zaman saklı kalmış bir gerçek vardır. XVIII. yüzyılın ortasından itibaren, insan ruhunu etki-

105) Jean Starobinski, *La transparence et l'obstacle*, Paris, Gallimard, 1971, s. 196, 197 ve 281.

106) A.g.y., s. 88. Bu örnek çok sık verilmiştir; Maine de Biran tarafından günlüğünde de verilir, I. cilt, s. 151. Anımsanacak işaret dağın yamacında özel biçimde ortaya çıkar; dinginliğiyle dağ sessizliğiyle ve güneşe yakınlığıyla anne figürünü çağırır, dolayısıyla yenilenen doğurganlığı kollar. Michelet'nin işleyeceği temalardır bunlar (bkz. François Dagognet, a.g.m., s. 81 vd.).

107) Oberman, II. cilt, s. 58.

108) Hapishanelerin tarihiyle ilgili olarak E.H.E.S.S.'te 19 Aralık 1980'de yapılan yuvarlak masa toplantısındaki bildiri.

109) Robert Mandrou, *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique*, Paris, Albin Michel, 1961, s. 70 vd.

leyen ve harekete geçiren en önemli etkenin koku duyusu olduğunu ileri süren bir estetik akım şekillenmeye başlamıştır.

Saint-Lambert şöyle belirtir: “Koku duyusu, görme yetisinden daha içten duyumlar, zihinden daha bağımsız, daha doğrudan bir haz sunar; güzel kokuları algıladığımızda hemen zevk alırız; görsel zevklerse daha çok düşüncelere, algılanan nesnelerin kışkırttığı zevklere, doğurduğu umutlara bağlıdır<sup>109bis</sup>.”

Kısa ömürlü olmasıyla tarif edilmesi zorlaşan koku, derin bir biçimde nüfuz etme gücüne sahip olmasına karşın gelip geçicidir; koku, duyarlı kimseleri uyarır; kokuların uyandırdığı duygulardan kaçmak olanaksızdır. Betimlemesi güç, gelip geçici kokular ile onların uyandırdığı belirsiz, doyumsuz ve bencil arzular arasında tuhaf bir ilişki vardır. “Fulya, menekşe, sümbül teber çiçekleri! Sizler anlıksınız”<sup>110</sup>, diye haykırır Oberman, bu çiçeklerin bıraktığı anlık etkiden hem büyülenmiş hem de hayal kırıklığına uğramış bir halde. “Bütün varlığın bir tek nokta etrafında toplanması”<sup>111</sup> olarak görülen, benliğin varoluşunu en iyi hissettiren tek duyu koku alma duyusudur. Kokuların etkisi, içteki boşluğu çağrıştıran su şikirtisinden farklıdır. Yazarın koku duyusunu, en azından söylem düzeninde, yitirdiğinin çarpıcı biçimde görüldüğü *Rêveries d'un promeneur solitaire* (Yalnız gezerin düşleri) gibi bir yapıtın önemi, muhtemelen tarihçilerin koku alma duyusunu küçümsemelerine neden olmuştur<sup>112</sup>.

Koku alma duyusu her bünyenin farklı tepki gösterebileceğini diğer duylardan daha iyi açığa vurur. Ansiklopedi'nin “koku alma duyusu” maddesini işleyen yazar, kokuların solunması ile buharların oluşması ya da durması arasındaki bağı anlatırken “herkesin kendisine özgü, bilinmeyen bir sinir sistemi vardır”, der. Bundan böyle elit kesimde misk kokusuna karşı bir tahammülsüzlük gelişmeye başlar ve bu da bireysel duyarlılıkların yükseldiğini gösterir. Günümüzde alerjik tepki olarak nitelenebilecek bazı rahatsızlıklar neredeyse bütün bir yüzyıl boyunca bünye farklılığı olarak yorumlanacaktır. Koku biliminin sesi çok çıkan yazarlarına ve

109bis) Saint-Lambert, *Les Saisons*, s. 35, alıntı: Robert Mauzi, a.g.y., s. 320.

110) II. cilt, s. 268.

111) Robert Mauzi, a.g.y., s. 114.

112) Rousseau çiçekler için botanikçinin merakını duyar. Onlara eğilmesinin nedeni koklamaktan çok onlardaki düzeni hayranlıkla izlemektir, bir de “vecdi artırmaktan çok vecdi dindirmek”. Béatrice Le Gall, a.g.y., I. cilt, s. 331. Oluşturduğu bitki listesi öncelikle “anımsatıcı” olsa da o anıyı doğrudan akla getirecek şeyin görme duyu olduğunu düşünür (J. Starobinski, a.g.y., s. 197).

özellikle Hippolyte Cloquet'ye göre, kokulara karşı geliştirilen tutum, kişinin en mahrem eğilimlerini gösterir ve aynı zamanda bunları insan bünyesine tümüyle benimsettirir<sup>113</sup>.

Kısa ömürlü çiçeklerin geçici kokusu ile dışkı kokusunu ve yarattığı iğrenme duygusunu karşılaştırmak uygun olacaktır. Canlı içindeki çürümenin ritmine ilişkin algının ne denli saplantılı olabileceğini biliyoruz. “Bizler içimizde dayanılmaz kokular taşıyarak iğrençlik içinde yaşarız”, diye haykırır Caraccioli<sup>114</sup>. İnsanlar, özel olarak yapılmış ayrı tuvaletlerde hacet görmeye başlarlar. Tuvalet kişiye özel hale gelince dışkı da iç monolog sahnesine dönüşür. Versailles'da yapılan İngiliz usulü water-closets tipi tek tuvalet sadece Kral ile Kraliçe Marie-Antoinette'e ayrılmıştır<sup>115</sup>. Fransa Kralı ile Kraliçesi, ülkenin yeni tarz tek kişilik yerlerde hacet gideren ilk bireyleri olurlar. Bu önemli ayrıntı, toplumun hayatındaki uygulama ve alışkanlıkların bireyselleşme sürecinin bir parçası olur ve bu süreç narsizmi teşvik eder. Kısa bir süre sonra her cenaze ayrı defnedilmeye başlanacak, böylece ceset kokuları kaybolacaktır. Topluca çürümeye terk edilen hastalar bir türlü iyileşemediğinden bulaşıcı mikrop taşıyanları ayrı odalara yerleştirme düşüncesi gelişir. 1813'te Fodéré, “aynı odada yatan hastaların vücutlarından yayılan buğu havaya karışır ve mikropların üremesi için en uygun ortam oluşur. Böyle bir ortamdan hastaları kurtarmak gerek”<sup>116</sup>, der.

Ayrıca koku alma duyusu, dünyanın ahengini ve düzenini diğer duylardan daha iyi algılar. Doğal kokular, anlık oluşlarıyla, ölüm düşüncesini anlamsızlaştıran<sup>117</sup> ve daha yi bür dünya umudunu olası kılan uyumu hissettirir. “Geçici şok” “anı çağırma”<sup>118</sup> dönüşür. Robert Mauzi, bu ilişkinin derinliğini aydınlatıcı bir biçimde incelemiştir: “İnsan ile doğa arasındaki birlik insana bir iç bütünlük izlenim verir. Bu sayede, kalp ile akıl arasında kopan bağ yeniden kurulur. Basit bir parfüm kokusu bile kişinin kendi benliğinin farkına varmasına neden olabilir. Bu sayede Ben, daha önce yabancı kaldığı doğa ile bütünleşir”<sup>119</sup>.

Bu bütünleşme deneyimi içgüdü'nün açgözlülüğü olmayan ama, Watelet'nin tanımladığı gibi, “dış nesneler, duylar ile ruh durumu arasın-

113) Bkz. bu kitap, s. 184 vd.

114) A.g.y., s., alıntıl原因: Robert Mauzi, a.g.y., s. 195.

115) Alfred Franklin, a.g.y., s. 31.

116) A.g.y., VI. cilt, s. 526.

117) Senancour, *Oberman*, II. cilt, s. 269.

118) A.g.y., II. cilt, s. 268.s.

119) A.g.y., s. 317.

daki mükemmel ilişkilere”<sup>120</sup> ait sanat olan yeni duyusallığı dile getirir. Böylelikle ortaya çıkan şey, kokusu en hafif olan çiçeğin bile “sadece insanlar için yaratılmış”<sup>121</sup> olduğu gerçeğidir. İnce zevklere sahip bireylerin hizmetindeki koku alma duyusunun baş döndürücü gücünü Senancour kadar etkileyici anlatan olmamıştır. İlkbahar çiçekleri, seçkin ruhlara “daha içtenlikli yaşama” yönelik anlık çağrılarda bulunur. “Bir fulya çiçeği açmıştı (destek duvarının üstünde). Bu, arzusun en güçlü ifadesidir: Yılın ilk kokusudur bu. İnsana sunulan bütün mutluluğu hissettim”<sup>122</sup>. “İnsanların çoğu kokulu bir bitki ile mutluluğa erişebileceğini bilmez. Bunun nedeni, böyle bir şeyin sadece bir hayal olabileceğini düşünmeleri olabilir mi? Birçoğu bu iki algı türünü birbirine zıt gibi görür. Onları birbirine bağlayan zincir halkasını net görebilen dahiler için de bitki kokusu ile iç dinginglik aynı derecede birbirine zıt mıdır acaba?”<sup>123</sup>

Hafif taze kokusuyla insanda o ilk heyecanı uyandıran, doğanın güzel armağanı, nazlı kır çiçeklerinin güzelliğini sözlerle anlatmak olanaksız<sup>124</sup>. Gizli arzularımıza ışık tutan kır çiçeği kokusu, genç kız imgesiyle bağdaştırılacaktır.

\*

\*   \*

XVIII. yüzyılın sonunda<sup>125</sup> dağlar ve bahçeler birçok araştırmaya konu olmuştur. Dağlarla bahçeler, güzel kokuları, kalabalıktan uzak yalnızlığı ile birçok gezgini çekmiştir; gezginler buralara sadece dinlenmek ve nefis

120) Alıntı: Robert Mauzi, *a.g.y.*, s. 319.

121) Bkz. bu kitap, s. 18.

122) *A.g.y.*, I. cilt, s. 113.

123) *A.g.y.*, I. cilt, s. 244-245.

124) Marcel Raymond (*Senancour, Sensations et révélations*, 1965) Senancour'un yapıtında bu duyular yoluyla mutluluk arayışını inceler. Kokuya özel duyarlılıkta kalbin ilk hareketinin değer kazanmasını görür. Marcel Raymond bu duyguyu Novalis'te belirış anlamıyla karşılaştırır. Béatrice Le Gall de menekşe ve fulyanın Senancour'da iki aşk macerasını anımsattığını söyler. Şunları ekliyor (s. 271): “Menekşeyi sever çünkü çimenin altına gizlendiğinde sadece hoş bir koku haline gelir.” Senancour gerçekten de *Réveries*'de şunu yazar: “Menekşeden çıkan duygu bize kendini sunar ve aynı anda bunu reddeder; boşuna aranız onu, hafif bir esinti kokusunu götürmüştür, alır götürür onu ve menekşenin görünmez kaptısı bizim şehvet dediğimiz şeydir.” Şunu da ekleyelim: Duyumsal eşleşmelerin arayışı konusuna Hoffmann gibi tutkuyla bağlı ve Rahip Castel'in araştırmalarından esinlenen Senancour Huysmans'ın *Essintes*'inden çok daha önce bir koku klavsenini düşünüyordu (Béatrice Le Gall, *a.g.y.*, s. 331).

125) Her halükarda *Oberman*'ın ancak 1803'te yayımlanacağını belirtelim.

hazları tatmak için gelmemişlerdir. Kokuşmuş insan kalabalığından kaçış düşüncesi, anıları tazeleme umudu verir, narsizmi körükler, evrenin ahengini hissettirir, ayrıca inzivaya çekilmiş âşğın içini dökmesini sağlar. Ancak, peyzaj mimarının şaheseri olan bir manzaradan ya da kayalıkların baş döndürücü görüntüsünden çok yeni haz ve tatlara hitap eden, fulya çiçeği kokusudur. Böylece koku estetiği oluştuğunda parfüm üretiminde yerini alacak olan ilkbahar kokuları önem kazanmaya başlar. Şu aşamada, benliğin şehvetli kıvranımlarına uygun duyuşsal ortamı sunmak için vücudun ağır kokularından kurtulmak ve çevreyi kötü kokulardan arındırmak daha önemlidir.

Hastalanmaya yol açan kirliliği ve havadaki mikropları yok etmeyi emreden tıp bilimi, bireyin içine işlemiş çürümüşlüğün verdiği metafizik endişe, narsizmin yükselişi ve buna bağlı olarak gelişen güzel kokma isteği, benliğin varlığını duyuran, evrendeki ahengi duyumsatan doğal kokuların tercih edilmesi, toplumun henüz belirginleşmemiş ve ayırt edilemeyen isteklerinden ileri gelen korkular, bütün bu gelişmeler, XVIII. yüzyılın ortasından itibaren oluşmaya başlayan kötü kokuları giderme stratejilerinin giderek önem kazanmasını sağlar, kötü kokulardan kurtulma arayışları genişler.

Sayıdığımız tarihsel gelişmelerden anladığımız kadarıyla, kötü kokulara eskisi kadar tahammül etmek zorlaşmıştır, hafif kokulu parfümler moda olmuştur ve vücut temizliği konusunda belli bir duyarlılık oluşmuştur. Bu durumun ortaya çıkardığı ve, bir yandan kötü kokulardan kurtulmanın yolu, diğer yandan toplumsal davranışlarda meydana gelen kökten bir değişim süreci olarak görülen tıbbi söylemlerin çoğalmasının ötesinde, bu çok biçimli algı devrimi bütün toplumu etkileyecektir.



İKİNCİ KISIM

KAMUSAL ALANI TEMİZLEMEK



# 1.

## Koku Giderme Stratejileri

*Kaldırım Döşenmesi. Akaçlama. Havalandırma.*

XVIII. yüzyılın sonunda temizlik kaygılarının yükselmesiyle birlikte alt-yapı çalışmalarına hız kazandırmak zorunlu hale gelir. Ama bizim amacımız, bu çalışmaların dokümünü çıkarmak değildir. Önemli olan, duyu tarihini incelemek, bu konuda şimdiye kadar yazılıp çizilenleri yeniden ele alıp değerlendirmek ve geçmişteki uygulamaları gözden geçirmektir. O zamanlar yapılandırılan temizlik siyasetinin, kirliliği saplantı haline getirmiş, uzun bir geçmişi vardır; bu siyaset Antikçağ'daki bilimden kalan ve XIV. yüzyıla doğru yeniden ortaya çıkan uygulamaları benimser. Ancak sağlığa uygunluk basit bir yeniden uygulamanın ötesine geçer; tıbbi inançların evrimi ve daha da ötesinde kimyadaki gelişmeler bu temizliğin modern yönünü sağlamaktadır.

Oluşmakta olan sağlık statejisi, salgın hastalıkların ortaya çıktığı ve ortalığı kasıp kavurduğu dönemlerdeki gibi kesintili değildir artık; sürekli hale gelir; sağlık stratejisinin amacı, benimsenen ilkelerin uygulamadaki bütünlüğünü gözetmek ve alınan kararlara belediyelerin ne ölçüde uydüğünü denetlemektir. "Kent sorununun keşfedilişi"<sup>1</sup>, "mekanik kent"e iliş-

1) Jean-Claude Perrot, *Genèse d'une ville moderne. Caen au XVIII<sup>e</sup> siècle*, 1975, s. 9 ve sonraki alıntılar, s. 945, 950 ve 10.

kin işlevsel anlayışın zafer kazanması, sokakların arındırılması ve ihtiyaç giderilen yerlerin düzenlenmesiyle ortaya çıkan “toplumsal temizliğe” bağlı olan “topografik temizliğe” yönelir. 1740-1750 yıllarından sonra temizliği denetleyen Sağlık denetçiliği oluşturulur; bu ekipler başarıları dolayısıyla olmasa da en azından “şeffaf bilgilerinin” kendilerine sağladığı üne sahip, “kişisel çıkarlara aldırış etmeyen” hekimler tarafından yönlendirilir. Kenti mezarlıkla bir tutmayı yeğleyen yeni nüfusbilimi kente ilişkin karamsarlığı artırır; bu durum toplumsal refahın aciliyetini vurgular.

Mikroplardan –dolayısıyla kötü kokulardan– arındırma, organik hayatın bıraktığı atıkları temizleyip tamamen yok etmek, akıp giden zamanın karşı konulmaz etkilerini, ölümün habercisi dışıkların, kirli adet kanının, leşlerin, cesetlerin bıraktıkları izleri silip ortadan kaldırmak ütöpik bir tasarıdır<sup>2</sup>. Kokuların yokoluşu sadece miyasmayı bertaraf etmek değil aynı zamanda yaşamın akışının ve varlıkların birbirini izlemesinin inkâr edilmesidir; ölüm sıkıntısına tahammül etmeyi sağlar.

Kötü kokulardan arındırarak temizleme çalışmalarının en eski olanı, topraktan yayılan buğuların havaya karışmasını engellemektir. Plütonvari esintileri durdurmak, geleceği güvence altına alacak biçimde bu esintilerin toprağa karışmasını önlemek, kötü kokuları olabildiğince engellemek sürekli uğraşlardır. Bataklıkların tamamen kurutulamadığı yerlere su takviyesi yapılır, korkunç çatlaklar suyla doldurulur ve böylelikle buradan çıkan yoğun yayılmalardan kaçınılmaya çalışılır. Limandaki ya da gelgit sonrasında sular alçaldığında bir kanalda suyu tutmak olanaksız hale gelince, en iyisi buralara yeniden su dolmasını beklemektir<sup>3</sup>. Chaptal ise göl ve bataklık kıyılarını kumla doldurmayı önerir<sup>4</sup>.

Rahip Bertholon<sup>5</sup> tarafından özenle kurallara bağlanmış “kaldırım döşemenin gizemli sanatı” konulu çalışmaya karşı duyulan kaygılı merak da aynı korkudan ileri gelir<sup>6</sup>. Kentin kültürel ağırlıklı geleneği Roma tarzı taş kaldırım yollara ilişkin düşleri canlı tutar. Kaldırım döşemeleri, göz zevkine hitap eder; bunun yanı sıra, kaldırım döşenmiş yollarda daha rahat trafik akışı sağlanır, ayrıca bu yollar bol suyla yıkanmaya elverişlidir.

2) Bkz. Gilles Lapoge, “Utopie et Hygiène”, *Cadmos*, 1980, no: 9, 120.

3) Bu Dr. Lecadre’in fikri olacaktır. “Le Havre considéré sous le rapport hygiénique”, *Annales d’Hygiène publique et de Médecine légale*, 1849, 42. cilt, s. 255.

4) Bkz. Ramel, a.g.y., s. 251.

5) Bizim konumuz açısından önemli olan bu yazarların kullandığı tondaki sürekli sıkıntı havasıdır.

6) A.g.y., s. 69.

Ancak, yol döşemek öncelikle zemindeki çamurdan ya da su birikintilerden kurtulmak demektir. Pazarların civarında bulunan depolarda zemine taş döşenmesi kaçınılmazdır<sup>7</sup>. Özellikle durgun suların genişliği bakımından tehdit altında bulunan Caen şehrinde kaldırımlı yollar sürekli genişletilerek yenilenir<sup>8</sup>. İngiltere kaynaklı olan ve Fransa'da daha yavaş yayılan yeni tarz kaldırım döşemesi kullanımı, aynı zorunluluktan ileri gelir. Kaldırım ilk defa 1782 yılında Paris'te, Fransız Tiyatrosuna çıkan yolun (Odéon Sokağı) kenarına döşenir.

O dönemde söylemlerde taş döşemeciliği salık verilir; köylülere evlerinin içini bile taş döşemeleri önerilir<sup>9</sup>. Howard, hastane binalarını etrafına döşeme taşı yerine düz taş döşenmesini önerir<sup>10</sup>. Yüz numaralarda pisliğin sızması ancak taş döşenerek önlenir; buralarda taşla kaplama işi şaşırtıcı ayrıntılarla yönergelere bağlanmıştır<sup>11</sup>. Bununla birlikte, Franklin'in belirttiğine göre, yerlerin taşla kapatılmasının yarattığı bir sorun da vardır. Taş zemin kokuların çıkışını engellese de, zeminin yağmursularıyla temizlenmesini geciktirir; yeraltı sularının yenilenmesine ve böylece eski bozulmuşlukların bertaraf edilmesine engel olur engeller; kısaca durgun suları artırır.

Sağlıkçılar *lepra domorum*'a (yerli cüzzam) karşı Musa'nın buyruklarını benimserler. Eski sıvayı kazıyıp yenilemek, duvarları kazımak, toprakla karışmış çürümüş birçok maddeyle dolu olduklarından zemine doğrudan temas eden briketleri kaldırmak, sadece teknik birer işlem değildir<sup>12</sup>. Kazınmış, alçı çekilmiş, boyanmış, beyazlatılmış duvarlar ya da cilalanmış tahta kaplamaları havada dolaşan miyasmaya karşı kalkan görevi görür. Bu nedenle alçı sıva yaygın olarak kullanılır, çünkü sadece göze hitap etmekle kalmaz, mikroplara karşı etkili bir koruma sağlar. Tuhaf fikirleri olan Banau, geliştirdiği pis koku giderici cilasını, duvar ve mobilyada olduğu kadar elbiselerde de kullanır<sup>13</sup>. Howard, Corte hastanesinde böl-

7) Françoise Boudon, a.g.m., s. 178.

8) Jacobins manastırı boyunca döşeme taşları kırk yılda dört kez değiştirilir,

9) Aynı biçimde Baumes, a.g.y., s. 178.

10) Howard, *État des prisons...*, a.g.y., I. cilt, s. 47.

11) Örnek olarak, 8 Kasım 1729 tarihli polis emirnamesi.

12) Fodéré, a.g.y., VI. cilt, s. 256.

13) Gerçekten de enfeksiyon tehdidi olduğunda "korunaklı" olma kaygısı da aynı isteğe bağlanır. Bilginlerin imgelemi bunları karmaşık gereçler kullanmaya iter. Fourcroy (a.g.y., s. 99) özellikle nişastacılara "boyunlarına geniş kenarı yüzlerine gelecek buhan engelleyecek şekilde başa boğru gelecek bir tür kâğıt huni takmalarını" önerir. Eczacılar koku giderici ilginç cilalar önerir. Banau (a.g.y., s. 99) bu amaçla redingotların daldırılabilceği bir kaynatılmış bitki suyu hazırlar. Durum pek acayip görülmez; Fodéré (a.g.y., VI. cilt, s. 112) hastalarının arkadaşları, aile efradı ve komşuları için giysilerin, botların ve şapkaların boğçalandığı tafta kumaşlar kullanır ve bunu önerir.

melerin sekiz ayak yüksekliğe kadar fayansla kaplandığını memnuniyetle gözlemler<sup>14</sup>.

Kötü kokuların geldiği sintine ağzını tamamen tıkayıp kapatma isteği, doğal bir istektir; bu ihmal edilecek bir şey de değildir; sanayi kuruluşlarının neden olduğu kirlilik ve kötü kokulara karşı sağlıkçıların benimsedikleri stratejiyi bu belirler<sup>15</sup>. Bilim adamlarının geliştirdiği kapalı mekânlarda üretim modeli sayesinde kimya fabrikaları, kent merkezinde kurulma fırsatı yakalar. İlde yönetmeliklerin temelini oluşturacak olan bu teknikler, kanalizasyon sistemi yapımına da uygulanacaktır. Rahip Bertholon, lağım fiçilerin usulüne göre toplanmasını ister; bunun için çeşitli önerilerde bulunur. Thouret ise lağım fiçilerini taşıyan arabaların çoğunlukla alçıyla sıvındığını görmekten memnun olur<sup>16</sup>.

Su birikintilerinin boşaltılmasına verilen öneme karşın, suyun kullanımı henüz kesin kurallara bağlanmamıştır. Temizlemek demek, yıkmak anlamına değil, akaçlamak anlamına gelir; önemli olan kirli suların akıtılması, pisliğin tahliye edilmesidir. Harvey'in kan dolaşımı sistemine yönelik buluşundan sonra organisir bir açıdan, hava, su ve diğer ürünlerin hareket etme zorunluluğu üzerinde durulur. Sağlıksız olanın karşıtı, hareketir; Bruno Fortier "aslında hareket halinde bulunan bir kitle, bozulmaz"<sup>17</sup>, der. Fizyokratların bu öğretisi ekonomiye uyarlanır. Jean-Claude Perrot'un belirttiği gibi, dolaşım işlevleri anlaşılmasılınca kentsel tasavvur da değişir; bu anlayış tıkanıklıkların açılmasını çabuklaştırır; "surları yıkar"<sup>18</sup>. Dolaşım ilkesi, kanalizasyon sisteminin kurulmasını ve böylece pisliklerin tahliye edilmesini teşvik eder. Akaçla kenti birikintilerden arıtmak, hep var olan pislik birikintilerini akıtmak demektir; kentin geleceğini korumak, bu yapay birikinti yerlerinde sadece doğanın yaratabileceği düzenlemeyi teknik yoluyla gerçekleştirmek demektir.

Kentlerin etrafında bulunan vebalı bataklıkların kurutulması gündeme gelir. 1760 yılında Voltaire, Ferney civarlarını temizletmeye karar verir.<sup>19</sup> 1781 yılında Voyer Markisi, Rochefort'u çevreleyen bataklık böl-

14) *État des prisons...*, a.g.y., II. cilt, s. 15. Daniel Roche (*Le Peuple de Paris*, s. 140) halk lojmanlarında duvar halısı kullanımının arttığını gösterir; yüzyıl sonunda iç mekânların % 84'ünü bu halılar kaplar.

15) Bkz. bu kitap, s. 163.

16) A.g.y., s. 10.

17) A.g.y., s. 59.

18) A.g.y., s. 12.

19) Robert Favre, a.g.y., s. 249.

gesini kurutmaya girişir. Bernardin de Saint-Pierre, akaçlama yönteminin ateşli savunucusu olur<sup>20</sup>. Bizim için sokakların kurutulması önemli bir konudur. Kuşkusuz yolların temizliği kaygıların en eskisidir. Jean-Noël Biraben bu temizliğin daha XIV. yüzyılda veba salgınının baş gösterdiği zamanlarda, özellikle Narbonne'da ortaya çıktığını vurgular<sup>21</sup>. Yıllar geçtikçe stratejiler de gelişir. 1665-1666 yılları arasında salgın hastalığı korkusu, Amien sokaklarının temizlenmesini sağlar<sup>22</sup>; ilgililer "kötü havayı" yayan ve kirlilik yaratan çamurun ve çöplerin kaldırılmasını emreder. 1669 yılında hastalıklar baş gösterince mikropların üremesini engelleyecek önlemler alınır; büyük baş ve kümes hayvanlarının kesilmesine karar verilir; her evde kuyu kazılması ve hela yapılması emredilir. Amiens'deki durum örnek oluşturur. Pierre Deyon, benzer uygulamalara Agenais'de, Ruhr ve Anvers bölgelerinde de başvurulduğunu gösterir<sup>23</sup>.

Yinelemek gerekirse, XVIII. yüzyılda sağlıkçıların denetimi belirginleşir ve haftanın her gününe yayılma eğilimi gösterir. 1779 yılında Paris sokaklarının temizliği için yarışma açılır. Lağım sorunu sürekli tartışılan bir sorundur<sup>24</sup>. Çöplerin toplanıp atılması konusunda çok sayıda tasarı üretilir. Dışkıların hanelere hapsedilmesinden sonra dışkıların da ev içlerinde toplanması araştırmacılara esin kaynağı olur. Chauvet, Lyon modelini önerir. Bu kentte "evlerin her katında süprüntülerin atıldığı özel kasalar bulunur; civar köylerden gelen köylüler her hafta, düzenli olarak çöpleri toplayıp kaldırır..."<sup>25</sup>. Tournon, dibine çöplerin bırakıldığı taşların yerine demir den, içi boş hazneler yapılmasını önerir; ayrıca her evde, duvarın dibinde, kaldırım hizasında "sürgülü kapılı bir bölme"<sup>26</sup> yapılmasını da önerir.

Reformcular aynı anda hem çöpleri, hem pislik kokularını, hem de serserileri ve toplumsal kirliliği yok etme tasarıları geliştirirler. Bertholon, temizlik işlerinde dilencileri çalıştırmayı salık verir<sup>27</sup>; Chauvet, yoksullarla özüllülere temizlik işleri yaptırmayı düşünür<sup>28</sup>. Lavoisier 1780'de Berne'in

20) *Études de la Nature* (1784), s. 220-222, alıntı: Robert Favre, a.g.y., s. 250.

21) Jean-Noël Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, 1975, II. cilt, s. 179.

22) Pierre Deyon, *Amiens, capitale provinciale*, 1967, s. 22.

23) A.g.y., s. 27.

24) Bu bakımdan M. A. Chevalier'nin tezinde birçok belirleme vardır: "Notice historique sur le nettoiment de la ville de Paris", *Annales d'Hygiène publique et de Médecine légale*, 1849.

25) A.g.y., s. 28.

26) A.g.y., s. 16.

27) A.g.y., s. 90.

28) A.g.y., s. 34.

en temiz kent olduğunu hayranlıkla dile getirir: Mahkûmlar "her sabah, sokaklarda, oklarına zincirle bağlandıkları arabalarla dolaşırlar; aynı arabalara daha uzun ama daha hafif zincirlerle bağlanmış tutuklu kadınlar da vardır [...] Kadınların yarısı sokakları süpürürken diğerleri toplanan çöpü arabaların içine doldurur"<sup>29</sup>. Mathieu Géraud, şehrin temizlik işlerinin topuza zincirlenmiş, numaralı tutuklulara yaptırılmasını önerir. Bunlar "sokakları süpürür, topladıkları çöpleri ise arkadaşlarının dolaştırdığı arabaların içine atarlar; aynı zamanda lağımlardaki çamuru, kuyu çöplerini, at, katır gibi büyükbaş hayvan leşlerini, ayrıca kedi köpek gibi hayvan leşlerini de bu çöplerle birlikte kaldırırlar"<sup>30</sup>. Her gün işlerine evlerin atıkları ve dışkılarının atı dığı fiçileri alacak, yerine iyice yıkanmış önceki günün fiçilerini koyacaklardır.

Arlette Farge ve Pierre Sady, tuvaletlere ilişkin sürekli tekrarlanan söylemi incelemişlerdir<sup>31</sup>. Dışarı akıtan yağmur suyu borularını yasaklayarak (1764) yol ortasında oluşan akıntıları kurutmak; çöplerin ve pisliklerin dışarıya atılmasını yasaklamak<sup>32</sup>; ev önlerinin süpürülmesini zorunlu hale getirmek<sup>33</sup>; gezi yerlerinin, köprü ve rıhtımlarının suyla yıkanmasını sağlamak; her sabah, kenarlara konulmuş evsel atıkları ve çöpleri kaldırtmak; çöp tahliye tekniklerini yenilemek; kanalizasyon sistemini yaygınlaştırmak, bütün bunlar oluşturulmaya çalışılan "pisliklerden kurtulma" amacının ana ilkeleridir.

Boşaltma sistemini kökten değiştirip yenilemek, yeni sağlık politikasının en önemli konusudur. Nedenini biliyoruz. 8 Kasım 1729 tarihli yönergeyle usta lağımıcılar temizlik tekeli ele geçirirler. Buna karşılık giderek kesinleşen kurallara tabi olurlar. 31 Mayıs 1726 tarihli yönerge ile atık maddelerin sokaklardan geçen derelere, Seine nehrine ya da su kaynaklarına boşaltılması yasaklanmıştır. Temizlik işçileri pislikleri toplarken delik fiçi kullanmamaya özen göstereceklerdi; ayrıca geçtikleri yerleri temizlemeleri ve suyla yıkamaları zorunluydu; sadece geceleri çalışabilirlerdi. Temizlik işçileri doğrudan kent çöplüklerine gitmeliydi; iş sırasında meyhanelere uğramaları yasaktı. Aslında bu yönergeye bakıldığında uygulamalardaki suistimallerin belirlenmesi ve gelecekteki yasakçılığın doğuşunun

29) *Oeuvres*, III. cilt, s. 496.

30) *A.g.y.*, s. 58-59.

31) Pierre Saddy, "Le cycle des immondices", *XVIII<sup>e</sup> siècle*, 1977, s. 203-214. A. Farge, "L'espace parisien su XVIII<sup>e</sup> siècle...", *Ethnologie française*, 1982-2.

32) 8 Kasım 1780 tarihli emirname.

33) 1750'den itibaren.

tespit edilmesi kolaydır; aynı ölçüde bu yasakçılık gelecekteki temizlik işçileri arasında da uygulama alanı bulacaktır.

1777<sup>34</sup> yılında lağım çukurlarının arıtılması ile ilgili yarışma açılmıştır. Yirmiden fazla bilim adamı<sup>35</sup> ve üstelik hiç de yabana atılmayacak isimler (Foucroy, Guyton de Morveau, Hallé, Lavoisier, Parmentier, Pilâtre de Rozier...) bu tasarıda yer alır ve en uygun mikrop kırıcı maddeyi bulmak amacıyla zararlı gaz sızıntılarını incelerler. Kötü kokuların kaynağını yok etmek, bu yolla da akıtılan pis suları zararsız hale getirmek gerekmektedir.

Su kullanmadan atıkların tahliyesi için çöplükler genişletilmeli, bunlardan bazıları çamura ve ev atıklarına, bazıları da dışkı ve leşler için ayrılmalıdır. Başkentte bir yandan atık depolarının sayısı artırılırken diğer yandan Saint-Germain varoşu ve Enfant Jésus, (Saint-Marceau varoşu) gibi kenar mahallelerde bulunan lağım kuyuları kapatılır (1781); o zamandan bu yana Montfaucon lağım boşaltma yerinin tekeli başlar; buranın varlığının nasıl bir saplantı haline geldiğini biliyoruz.

İlk başta hastalık saçan gaz ve sızıntılara karşı mücadele etmek için geliştirilen sağlık politikası, en azından Paris'te pek sonuç vermez. Sadece atık tahliye sisteminde kayda değer bir ilerleme olmuştur. Diğer konularda yazılanlara bakılırsa kötü kokular yoğunlaşarak artmıştır. Ronesse 1787 yılında kent sokaklarının yirmi yıl önce o günkü kadar kirli olmadığını yazar<sup>36</sup>. Araba sayısının artması, "ırmağa" akan olukların kapatılması, ticarethane sahiplerinin kapı önlerini süpürmelerini ihmal etmeye götüren camekânlar bu çevre kirliliğinin nedenleri olarak gösterilir. Geriye, bu çözümlemenin yeni duyarlılık ve taleplerle olan ilgisini belirlemek kalıyor.

O zamandan sonra *havalandırma*, temizlik stratejisinin eksenini oluşturur. Her şeyden önce bu tür çalışmalarda hava akımlarını kontrol etmek gerekir. Pis birikintileri akaçlama tekniğiyle toprağın içine akıtma işlemlerinden çok havadaki dolaşımı sağlama gayretleri, durgunluk ve sabitlik korkusu ile ilgilidir. Durağan ve sabit kalan her şey, sessiz mezarların soğuk toprağını çağırıştırır<sup>37</sup>. Neo-Hippokratesçi havalandırma tekniği bilimsel doğrulamasına kavuşur. Her şeyden önce havalandırma, havanın hareketliliğini ve mikrop kırıcı özelliğini işbaşına geçirir; bu da havalandır-

34) Bkz. Pierre Saddy, a.g.m., s. 206.

35) F. Liger'nin kitabında sorun etrafıca sergilenmiştir: *Fosses d'aisances, latrines, urinoirs et vidanges*, Paris, 1875, 550 s.

36) A.g.y., s. 31.

37) Robert Favre'in alıntılanan kitabında bu konuya ilişkin çok güzel sayfalar bulunmaktadır: s. 378 vd.

manın ilk yaralarındandır<sup>38</sup>. Ayrıca Hales'in<sup>39</sup> de vurgulamış olduğu gibi atmosfer hareketleri, durgun suları harekete geçirerek suların temizlenmesini ve kötü kokuların dağılmasını sağlar. Nihayet havalandırma sonucunda alt katmanlarda bulunan kirlilik yaratan maddeler dağılır<sup>40</sup>, "miyasmaların başıboş dolaşımı engellenir"<sup>41</sup>, doğanın kendini rahatça yenileyemediği yerde hastalıklı akımlar denetlenir. Kötü kokuların giderilmesi hava akımlarını denetlemeyi kutsal bir uğraş haline getirmiştir.

Havalandırma saplantısı Michel Foucault'nun ısrarla üzerinde durduğu bakış konusunun sürekliliğini sağlayacaktır. Hava akımlarını gözlemlemek ile bunları denetlemek arasında kesin benzerlikler vardır: Sonuçta her ikisi de kirli ve durgun havanın kapanıp kaldığı köşelere karşı yapılan savaştır. Ancak konumuz açısından kokuların giderilmesi ile davranışların gözlemlenmesi arasında kurulan bağlardan daha önemli şeyler vardır. Havalandırma konusu içine insan bedeninin durumu katıldığında, bu havada başkalarının kokularının da olduğu ortaya çıktığında birey ile kokusu arasında oluşan ve narsizmin temelini oluşturan sürekli çarpışma başlayacaktır<sup>42</sup>. İşte bizim bu konuyu ele almamız gerekiyor.

Uygulamada rüzgârların kullanımı, makinaların ve öncelikle körüğün kullanımı ve ısıtma araçlarının baca sistemleri hep bir arada var olagelmıştır. 1713 yılında Gauger, *Mécanique du feu* (Ateşin mekaniği) başlıklı çalışmasını yayımlar. O an için pratik uygulaması olmayan bu çalışma, kısa süre içinde bir başvuru kaynağı olur. Fransız bilim adamının amaçladığı ilk şey, bütün odaları aynı anda ısıtmak ve havalandırmaktır; bunu da şömine ile kütüphanelerin etrafında, aristokrat hanımların ve hastaların odalarında oluşan hava akımını kullanarak yapmayı amaçlıyordu. Gauger, ilk başta kişisel mekânları hedefler. Fransız bilim adamı, ıslah çalışmalarını ve soyluların entelektüel uğraşlarını daha zevkli hale getirmeyi hedefler. Hava akımı yaratarak kadın hastalıklarını engellemeyi düşünür. 1742 yılında Arbuthnot, aynı işe girer; ona göre "hava akımlarının doğru yönlendirilmesi" için sadece bir yönüydü; burada sadece hasta odası söz konusuydu.

38) Jean-Claude Perrot hava değişikliğinin "iyileşmeye yardımcı olmak değil, tamamen iyileşmek" olduğunu söyler (a.g.y., II. cilt, s. 890).

39) *Description du ventilateur...*, s. 103-105.

40) Géraud, a.g.y.

41) François Béguin, "Évolution de quelques stratégies médico-spatiales", *La Politique de l'espace parisien à la fin de l'Ancien Régime*, s. 208.

42) Bu konuda bkz. F. Béguin, a.g.m., s. 228.

Yüzyılın ikinci çeyreğinde meydana gelen değişimler belirleyici olur. 1736 yılında, İngilizceye çevirdiği Téral ve Gauger'den esinlenen Désaguliers, merkezkaç kuvvetiyle çalışan, havayı hareketlendiren tekerlek biçimindeki bir vantilatör sayesinde Avam Kamarasını havalandırmayı başarır. Chandos Dükü kütüphanesine bu cihazdan iki tane yerleştirecektir; bu vantilatörler bir çeyrek yüzyıldan fazla bir süre kullanılır. 1739 yılında Samuel Sutton, binaların ortasına kurulmuş fırınların hava çekeklerinden yararlanarak gemilerde havayı temizlemeyi önerir<sup>43</sup>. İki yıl sonra Hales ile İsveçli Martin Triewald, körüğü kullanırlar ve mekanik vantilatörler yaparlar.

Yüzyılın sonuna kadar çeşitli havalandırma sistemlerinin mezzetleri tartışılır ve bu sistemlerden biri çekincelerle de olsa benimsenir. 1741 yılında Triewald'ın aleti İsveç filusunda başarı kazanır. Hales'in cihazı ise birçok kömür ocağında işe yarar, ayrıca Winchester hastanesinde ve Newgarw hapislerinde kullanılır<sup>44</sup>. Burada rüzgâr olmadığından, esinti çatının üzerine yerleştirilen değirmenle yapılır; bu değirmen de "kol ya da hayvan gücüyle"<sup>45</sup> çalışır. Bu körük sadece "masum hükümlüler" için kullanılır. Sutton, geliştirdiği kendi cihazını Deptford ve Portsmouth'ta bulunan iki gemide dener; 1741 yılından itibaren bu cihaz, İngiliz donanmasına ait birçok binaya yerleştirilir<sup>46</sup>. Fransa'da Morogues Vikontu ile Duchamel du Monceau (1759) yeni makinelerin reklamlarını yaparlar, ancak başarılı olamazlar; bu cihazları Kral'ın gemilerine yerleştirmeyi önerirler.

Aslında tahliye çalışmaları sırasında kötü kokuları yok etmek için lağım çukurları bölgesine kurulan vantilatörler, en azından Fransa başkentinde, uzun süre kullanılan tek havalandırma cihazı olarak kalacaktır. Söz konusu alet, işlem başlamadan önce çalıştırılır. Sözü ettiğimiz havalandırma sistemi, içinde çukurun ağzına yerleştirilmiş çok sayıda körüğün bulunduğu tahta bölmeden ibarettir. "Hava akımı, üç hava borusuyla sağlanır; bunlardan ikisi dikeydir"<sup>47</sup>; kötü hava, "koku duyularının uzağına", yukarıya doğru itilir. Yöntemin başarısı su götürmez. Cihazı geliştiren mucide göre vantilatör sayesinde, "lağım çukurunun tahliye edilmesi sırasında [...] işin yapıldığı ev neredeyse hiç fark edilmemektedir"<sup>48</sup>;

43) Samuel Sutton, *Nouvelle méthode pour pomper le mauvais air des vaisseaux*, Paris, 1749.

44) Hales, *Description du ventilateur...*, a.g.y., s. XVI.

45) De Genneté, a.g.y., s. 21.

46) Sutton, a.g.y., s. 4.

47) Laborie, Cadet le Jeune, Parmentier, a.g.y., s. 26-27.

48) A.g.y., s. 29.

bu durum 1778 yılında cihazın etkilerini saptamak üzere kurulan komisyon tarafından doğrulanır.

Vantilatörlerin en ilkel biçimleri olan yelpazeler dışında çeşitli yöntemler kamu alanında olduğu gibi özel alanlarda da havayı temizlemek için kullanılır. Bazı hekimler<sup>49</sup>, hasta odalarında havayı temizlemek için yatak çarşaflarını iyice silkelemeyi önerir. Ingenhousz, apartman dairelerinde hava cereyanı yaratmak için bütün kapıların açılmasını öğütür<sup>50</sup>; Ingenhousz'un sık sık tekrarladığı bu önerisi, şiddetli tartışmalara yol açar. Buna karşılık Howard bu yöntemi benimser ve Ingenhousz'un geliştirdiği yöntemin hastanelerde uygulanmasını salık verir<sup>51</sup>. Banau ve Turben, bataklıkların etrafına kavak ağacı, karaağaç ve kayın ağaçlarının dikilmesini önerir; geniş dal yapısına sahip bu ağaçların hareketli tepe dalları atmosferin alt katmanlarını arındırır<sup>52</sup>; aynı amaca yönelik olarak kötü kokan yerlere yatay pervaneli değirmenler yerleştirmeyi önerirler; hatta bu değirmenleri özel arabalar üzerine yerleştirip hareket ettirmenin kirli havası olan yerler için de yararlı olacağını düşünürler. Baumes, körüklü cihazlardan ve Forestus'un önerisi üzerine Dresde'e yerleştirilmiş olan değirmene benzer bir havalandırma sisteminden yana olduğunu bildirir<sup>53</sup>. Monfalcon, Bresse'li bir hekimin "bataklıklardan yayılan sızıntıların kötü etkilerinden korunmak için en etkili yöntemin dansetmek olduğunu iddia ettiğini"<sup>54</sup> belirtir.

Kent içindeki arabalar şaşırtıcı çözümlere konu olur. Aslında araba çelişkili bir aygıttır; bir yandan, kalabalıktan çıkan kokulara karşı bir sığınak gibidir, öte yandan, yığılmanın, sıkışmanın mekânıdır, dolayısıyla arabaya binenler için çok tehlikelidir<sup>55</sup>; ayrıca sarsıntı yüzünden sindirim zorlaşır ve sürekli araba kullanan kişilerde damla hastalığı ile romatizma görülür<sup>56</sup>. Kent içinde hareket halindeki arabalar vantilatör görevi görür, bu nedenle araba sayısının artırılması teşvik edilmelidir<sup>57</sup>.

Pis kokulu hava tehlikeli olmaya başlayınca çan vuruşları ve top atışları, atmosferin hareketlenmesi ve havanın temizlenmesi amacıyla başvuru-

49) Baumes, *a.g.y.*, s. 186.

50) *A.g.y.*, s. 162-163.

51) *Histoire des principaux lazarets...*, 1. Cilt, s. 293.

52) Banau ve Turben, *a.g.y.*, s. 53-57.

53) *A.g.y.*, s. 162.

54) *A.g.y.*, s. 384.

55) Bkz. Tournon, *a.g.y.*, s. 24.

56) Mme Gacon-Dufour (Manuel du parfumeur, s. 111) 1825'te şunu yazar: "(bir arabaya tıkmış) her yolcunun bir şişe sirke bulundurması kendi yararınadır".

57) Bruno Fortier, *a.g.y.*, s. 60.

ruhan belli başlı yöntemler olarak kalır. Navier, orduların kesici silahlarla dövüştüğü dönemlerde askerlerin sağlık durumunun daha kötü olduğunu düşünür. Ceset ve ölü hayvanların pis kokularıyla oluşan boğucu hava, top atışlarıyla temizlenir<sup>58</sup>. Bu açıdan bakıldığında silah, çarpıcı bir biçimde karşımıza hava arıtma sistemi olarak çıkar. Patlamalar atmosferi temizler ve arıtır. Jean-Noël Biraben, XVII. yüzyıldan itibaren ıtırılı tütsülerin kü-kürt ya da çoğunlukla top barutuyla zenginleştirildiğini belirtir<sup>59</sup>. Baumes ise bataklık bölgelerde mayınla kötü kokuları dağıtmaya niyetlenir<sup>60</sup>. Banau ve Turben, çeşitli top bataryalarının üst üste patlatılmasının yararlı olacağını bildirir<sup>61</sup>. 1773 yılında Dijon Saint-Étienne Kilisesi'nde ceset kokuların dağılması için barut yakılır<sup>62</sup>.

Su akımlarını denetim altına alma isteğiyle ilgili her şey havalandırma için de geçerlidir. Hava ile su arasında sağlık konusunda bir etkileşim oluşur. Rüzgâr nehir ve gölleri temizler; bataklık bölgelerde hava hareketleri, suyun temizlenmesini sağlar; bataklıklardaki suyu harekete geçirmek temizlik için başlangıçtır. Bunun aksine çağlayanlar ise en iyi körükler olarak görülür. Su akıntıları havayı da harekete geçirir. Havalandırma saplantıları doruk noktasına ulaşan Banau ve Turben, göllerin ortasına yapay çağlayanların yapılmasının ya da fıskiye kurulmasının iyi olacağını iddia ederler. Ayrıca, yemek odasındaki masaların her iki ucuna birer minik yapay fıskiye konulmasını ve kavanozdaki suyu hareketlendirdikleri için evlerde kırmızı balıkların beslenmesini önerirler<sup>63</sup>!

Tüm su akıntılarının birleştiği nehir yataklarının yakınlığı, kentin sağlığına katkıda bulunur. İyi düzenlendiklerinde nehirler en etkili temizlik aygıtlarıdır. Seine nehrini iki sağlam duvar arasına almak, böylelikle sürekli olarak kurtarıcı etkisini göstermesini sağlamak, bu yolla pisliklerin, zararlı maddelerin leşlerin ve çöplerin akıp gitmesini sağlamak Parisli sağlık memurlarının en sık gördükleri düşlerdendir. Bruno Fortier, suların denetlenmesi gereğini ve arıtma projelerinin çokluğunu vurgular<sup>64</sup>. Kanal içine alınan nehir akıntısının yarattığı hava akımı tıpkı su akımlarının yoğunluğu ve hızı gibi özenle incelenmelidir.

58) A.g.y., s. 63.

59) A.g.y., II. cilt, s. 177.

60) A.g.y., s. 163.

61) A.g.y., s. 68.

62) Guyton de Morveau, a.g.y., s. 7.

63) A.g.y., s. 53 vd ve 78.

64) XVIII<sup>e</sup> siècle, a.g.m.

Havanın doğal hareketlerinin denetim altına alınmasına ve düzenlenmesine yönelik yapılan ayarlamalar, mekanik olarak çalıştırılan hava kö-rüklerinden ya da baca çekerlerinden daha fazla önem taşır. Gemilerde, hatta İngiliz filosunda yaygın bir biçimde kullanılan ve vantilatör görevi gören tek şey, rüzgârda savrulan ve gemi çevresindeki hava dolaşımını hızlandıran yelkendir. Sakin havada işe yaramayan ve gemileri yavaşlatan yelkenin bazı kötü yönleri olsa da vantilatör işlevi gördüğünden gemicileri memnun eder; gemiciler yelkenin kaldırılmasına uzun süre direnmiştir. Yelken bazı kamu binalarında da kullanılır. Howard, böyle bir bezin Maidston hapisanesinde bulunduğu işaret eder<sup>65</sup>.

Havayı hareketlendirerek hastalıklardan korunmak koruyucu hekimliğe hâkimdir. Yüzyıllardan beri kent dışında rüzgârlı ve ateşle *arındırılması* kolay olan tepelerde yapılan “kulübeler”, “evler” ya da “barakalar salgınların ilerleyişini durdurmak için kullanılmıştı. Hastalar bu barakaların içinde toplanırdı<sup>66</sup>. XIX. yüzyılın ortalarına kadar “havalandırma odası” ile “kokularla tedavi odası”, karantina bölgelerinin önemli yerleridir. Şüpheli ürünler ambalajlarından çıkarıldıktan sonra, arıtıcı hava akımlarına bırakılır.

Hava akımı kuramlarının Aydınlanma dönemi mimarisini ne denli etkilediğini iyi biliyoruz. İşlevsellik anlayışı ile oluşmakta olan yararcılık anlayışı, kültür odaklı geleneklerle rekabet etmeye başlar ya da bunun anlamını değiştirir. Proje sahipleri “havayı zapt etmek, dolaşımını sürdürmek ya da dağıtmak için sadece mimari olanakları kullanmayı”<sup>67</sup> düşünürler; bina çizilirken atık sularla temiz suların karışmamasına nasıl özen gösteriliyorsa kirli havanın temiz havaya karışmamasına da o denli dikkat edilmelidir. Binalar yapılırken eski zorunlulukları bertaraf edecek biçimde yapılmalıdır. Kubbelerle tavanlar havalandırma sistemlerine dönüşür; miyasmaları çekip emmeye yöneliktir bunlar; buralarda görünmeyen pis hava hortumları oluşur; uzmanlar da bu kokuları tespit etmek üzere çatılara çıkarlar. Yukarıya giden koku ne kadar yoğunsa binanın mimarı o denli becerikli sayılır. Bu konuda Lyon hastanesi bir örnektir<sup>68</sup>. Soufflot, tonoz biçiminde bir oda tipi geliştirir; şekli eliptik olan odanın özelliği, havanın durağanlaştığı kuytu yerlerin olmaması, aşağıdan yukarıya yükselen hava akımlarının oluşabilmesidir<sup>69</sup>.

65) *État des prisons...*, a.g.y., s. 7.

66) Bu konuda bkz. Jean-Noël Biraben, a.g.y., II. cilt, s.170.

67) François Béguin, *Les Machines à guérir*, s. 40.

68) De Genneté, a.g.y., s. 24.

69) Bu konuda bkz. Richard Etlin, “L’air dans l’urbanisme des Lumières”, *XVIII<sup>e</sup> siècle*, no. 9, 1977, s. 123-134.

Bundan böyle kemerler binaların alt kısımlarının havalandırılmasını ve bu havaların yeniden içeri girmesini engellemeyi hedefler. Kemer altı girişleri temiz havanın içeriye girmesini sağladığı gibi aynı zamanda ziyaretçileri hava değişikliklerinden de korur. Kapıların ve pencerelerin genişletilmesi, çoğunlukla önerilen sistem olan karşılıklı açıklıkların oluşturulması, koridorların büyütülmesi<sup>70</sup>, kötü kokuları içeriye çektiği düşünülen boru tipi kulelerin ve sarmal biçiminde yapılmış merdivenlerin eleştirilmesi havalandırmaya ilişkin saplantının vurgulandığını gösterir. Mimarlar bodrum ya da tavanarası kapılarına, hava deliklerine ve vazistaslara önem verir. Temiz hava akışını sağlama ihtiyacı ısınma sorunlarının önüne geçer. Bu yüzden Howard, gittikçe yaygınlaşan cam ve pencere kullanımını eleştirir<sup>71</sup>.

Temiz hava saplantısı, toprağın nemini çeken ve havasız kalan mahzenin ve zemin kat odalarının yarattığı tehlikeleri vurgular. Bodrum katlar korkutur. Bundan dolayı evlerin zemin katlarının terk edilip üst katlara yerleşmesi önerilir. Baumes'a göreyse halk buna zorunlu bile tutulabilir<sup>72</sup>. Bu tür yasakçı görüşlerin ortaya atılması, kent kurallarının yeniden gözden geçirilip ele alınmasına yol açar. Sağlık memurlarının önerilerine kulak verilir. Kentlerin mimari yapısı bunu gösterir. Caen kentini incelediği kitabında Jean-Claude Perrot, üst katlara doğru bir yöneliş gözlemlediğini belirtir<sup>73</sup>. Yeni yapılan binalar eskilerinden çok daha iyi havalandırılmaktadır. Claude-Nicolas Ledoux binaların yüksek katlarına ulaşmayı sağlayan basamaklarını öve öve bitiremez; bunlar büyüklük simgeleridir ve temiz havanın etkisine olan güveni gösterirler.

Aynı nedenlerden dolayı mobilya düzeni yeniden gözden geçirilir. Yatak özel bir ilgi konusu olur. Howard'a göre yatağın yerini değiştirmek en önemli zorunluluklardandır. Yatakların serin, temiz, birbirlerinden ayrı olmaları önemlidir. Howard'ın düşüncesine göre yatakları odaların ortasına yerleştirmeli ve topraktan doğrudan temastan kaçınmalıdır. Bunun için Tenon, ızgara döşemeli, üzerinde şilte olan demir yataklar önerir, çünkü tahta yataklar nemi çeker<sup>74</sup>. Daha sonraları hamak tipi asma yataklar hapishanelerde yaygın olarak kullanılacaktır; asma yataklar, çalışma mekânını bozmadıkça, hava girişini de kapatmaz. Fransa dışında da çözümler

70) Howard'da aynı biçimde gerçek saplantılara vardır, alıntılanan yapıtlar, birçok sayfada.

71) *État des prisons...*, a.g.y., I. cilt, s. 74.

72) A.g.y., s. 184.

73) 2. cilt, s. 686.

74) Alıntılanan tez.

önerilir; örneğin Anvers kimsesizler yurdunda kullanılan demir yataklar çok yüksektir ve odaların ortasına yerleştirilmiştir.

Bu pratik yararları yönelik ütopyalar oluşturulur. Sağlıkçıların diğer önemli emri olan yığılmanın önlenmesi sayesinde bireylerin kokularının denetim altına alınabileceği düşünülür. Le Roy, hastanelerde her yatağın başına özel bir hava tahliye sisteminin kurulmasını önerir<sup>75</sup>. Böylece hastanın, yatağında yatarken oda arkadaşlarının kokularından etkilenmeyeceğini düşünür; bunu sağlayacak şey bir bariyer değil, hava akımlarının doğru yönlendirilmesidir. Mimarlar kapalı yatağın tam karşısını önerirler. Bu ani değişimin işaret ettiği tasarıdan daha anlamlısı yoktur. Sonraki yüzyılda hapishane hücrelerinin havalandırılması konusundaki tartışmalara kaynaklık edecek şey işte bu tasarıdır.

Bilindiği gibi Aydınlanma çağı kentçilik anlayışını tasarı düzeyinde benzer düşünceler etkilemiştir. 1762’de Rahip Jacquin, sağlıklı kent projesini halk arasında yaygınlaştırmak ve kent, bir tepenin üzerine kurulur; yüksek surların olmaması rüzgârın “yayılan gazları ve kötü yayılımları silip süpürmesini”<sup>76</sup> sağlar; kötü koku kaynağı olan tüm atölyeler (sepici, kumaş, deri, boyacılar), mezarlıklar, hastaneler, mezbahalar, surların dışına taşınacaktır. İmalathaneler kenar mahallelerde kurulacaktır. Geniş sokaklar, yeryer çeşmelerin bulunduğu büyük meydanlar hava dolaşımını kolaylaştırır. Géraud, aynı nedenlerle, “kentlerimizin etrafını saran duvarlar yıkılsın”<sup>77</sup>, diye çağrıda bulunur. Baumes’a göre sokakların zemini takviye edilmelidir; bunun için terk edilmiş ev ve yıkıntılardan yararlanmakta yarar vardır<sup>78</sup>. Sayısız projeye konu olan örnek hastane küçük, tek katlı bir baraka, “havada asılı bir ada”<sup>79</sup> gibidir. Mona Ozouf’un incelediği Claude-Nicolas Ledoux tarzı ideal kent projesi, olağanüstü yetenekli bir biçimde ele alınmış, temiz hava odaklı düşüncenin bir ürünüdür.<sup>80</sup> Chaux’da kamu binaları “birbirinden bağımsız ve ayırıcıdır”. Binaların işlevsel görünürlüğü, birbirinden ayrı ve bakımlı oluşu, ki bu durum da kısmen de olsa sağlıkla ilgili bir gerekliliğe denk düşer, kentin sağlıklı olmasının yanında bir anda görülebilir olmasını, izleyicinin görsel zevkine hitap etmesini sağlar.

75) Bkz. Richard Etlin, a.g.m., s. 132.

76) A.g.y., s. 85 vd., sağlıklı kent tablosu.

77) A.g.y., s. 128.

78) A.g.y., s. 184.

79) Bkz. Richard Etlin, a.g.m., s. 132.

80) A.g.y., s. Mona Ozouf, a.g.m., s. 1279.

Kralın 10 Nisan 1783 tarihli beyanı somut girişimlerde bulunma isteğini gösterir. Böylece kirli havaya karşı yürütülecek olan bir savaşım başlatılır. Su akıntılarının dolaşımını engellemek için ölçütler oluşturulur; bunlar özellikle sokakların genişliğine ve evlerin yüksekliğine ilişkindir. Bunun nasıl uygulandığını belirlemek zordur. Bununla birlikte Maurice Garden, aynı dönemde Lyon'da ulaşım yollarının genişletildiğini belirtir<sup>81</sup>.

### *Yığılmaları Önlemek, Mikroptan Arındırmak*

İnsan yoğunluğunu azaltmak kent tesislerinin alanlarını yeniden belirlemek havalandırma işini tamamlamanın, geniş çaplı koku yayılımlarını denetim altına almanın ve toplumdaki hastalıklı kokuların etkilerine ket vurmanın araçları gibi görünmektedir<sup>82</sup>. İnsanlar belli alanlarda kalabalık topluluklar halinde toplanarak aslında doğanın dengesine meydan okurlar ve bu durum düzenleyici normları saptayacak bir sağlık biriminin oluşmasını gerektirir. İnsan ve yaşam alanlarının dağılımı konusu kokunun sahip olduğu önemi vurgular<sup>83</sup>.

İnsan kalabalığının dağılımı, yayılmaların ölçüsüne göre tanımlanır. Daha önce ortaya çıkardığımız kötü kokulara karşı tahammülsüzlük ve iğrenme, yerleşim birimlerinin dağılımını belirleyecektir. Bunun aksine yıllar boyunca böyle bir ayrıştırma belirli yerlerin belirli binalara tahsisine götürecektir; hem kamusal hem de özel alanlarda çoğunlukla hâkim olan koku karışımlarının gitikçe yok edilmesini sağlayacaktır. Atıkların evlere özel olması dışkısal kokuların belli yerlerde kapalı tutulmasını sağlayacak. Yoğunluk kavramı bir yana bırakıldığında, mutfak kokuları artık tuvalet kokularıyla, hastane kokularıyla ya da hapisane kokularıyla karışmamaya başlar.

Yarım yüzyıl sonra Villermé bir arada yaşamanın büyük sıkıntı ve henüz iyi bilinmeyen tehlikelerine işaret eden yeni görüşün toplum açısından doğurduğu tüm sonuçları vurgulayacaktır<sup>84</sup>. İnsan kalabalığının sıcak, güven verici ve rahatlatan çekiciliği açıkça eleştirilere maruz kalacaktır.

81) Maurice Garden, *Lyon et les Lyonnais au XVIII<sup>e</sup> siècle*, 1970, s. 12.

82) Bruno Fortier, *La politique...*, s. 41 vd.

83) A.g.y., s. 92.

84) Örnek olarak, Louis-René Villermé, *Des prisons telles qu'elles sont et telles qu'elles devraient être [...] par rapport à l'hygiène, à la morale et à l'économie politique*, Paris, 1820, V. bölüm, "Chauffage", s. 39 vd.

Howard'ın şiddetle eleştirdiği hapisanelerin kalabalık, sıcak ortamı, işçi konutlarına model teşkil edecektir; bu konuya yeniden değineceğiz.

Georges Vigarello'nun<sup>85</sup> aktardıklarına göre, oda ve yatakhane mevcudiyetini azaltma girişimleri, beden eğitimi ve sıkı bir biçimde uygulanan toplu yaşam kuralları yoluyla ilk olarak orduda başlamıştır. Sonuç olarak kalabalığı dağıtmak ya da mevcudiyeti azaltmak için verilen çabalar özellikle tek kişilik yatak ya da tek mezar çevresinde yoğunlaşır. Çok daha önceden, Jean-Louis Flandrin yatacak yerler tek kişilik hale getirildiğinde ve cesetler de ayrı ayrı defnedildiğinde elde edilecek yararları dile getirmişti<sup>86</sup>. XVIII. yüzyılda yatağın tarihi yatacak yerlerin tek kişilik olarak ayrılmasınailişkin uzun tarihin sadece bir bölümüdür; daha önce, XVI. yüzyılın sonlarına doğru Philippe Perrot bu sürecin başlangıcını belirlemişti<sup>87</sup>. Henüz azınlıkta kalan bir duyarlığa sahip kişiler için kolektif yatakların sıklığı ve sıcaklığı sadece diğerlerinin katlanılmaz koku ve yayılımları açısından görülecektir. Tek kişilik yatak, kısa ya da orta vadede insanın kendi kokularını daha iyi tanımasını sağlar, özel yataklar Ben odaklı narsistçe düşlerin yeşermesi için uygun bir zemindir, çünkü kendi başına kalmış kişi, kendi iç sesini daha açıkça duyar; ayrılan yatak ayrı oda demektir. Eğer bu devrim olmasaydı çocuk Marcel Proust'un düşleri tasavvur edilemezdi.

Robert Favre'dan Jacques Guillerme'e, Michel Foucault'dan Bruno Fortier'ye kadar tüm uzmanlar, yeni normların belirlenmesinde hastanelerin kilit rol oynadığı konusunda hemfikirdirler. Hastanelerde tek kişilik yataklar, hastaya ayrılmış özelalana dönüşür ve kamu alanının birimlerinden biri olur. Burada Tenon'un<sup>88</sup> önemi açıkça görülür; hastane uzmanı Tenon, metabolizma yoluyla değişimin gerekliliğini doğrular. Her hasta, kendi ısı sürecini rahatça tamamlayabilmesi için yalnız yatırılmalıdır; dolaşısıyla ortalama sıcaklığın artmaması için aynı yatağı birden fazla kişi paylaşmamalıdır; bu sıcaklık bir arada yatan hastalar için zararlı olacaktır.

Yine Lyon hastanesi bu konuda da örnek oluşturur. 1780 yılında Necker'in başbakanlığı sırasında Hôtel-Dieu'de yapılandırılmayla tek kişilik yataklar getirilir. 15 Kasım 1793 yılında Konvansiyon meclisinin

85) A.g.y., s. 123.

86) Jean-Louis Flandrin, *Famille, parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*, Paris, Hachette, 1976, s. 97-101.

87) Philippe Perrot, *Les dessus et les dessous de la bourgeoisie*, Paris, Fayard, 1981, s. 288. Daniel Roche (*Le Peuple de Paris*, s. 133) XVII. yüzyılın sonunda kiracı halk içinde herkesin kendi yatağı olduğunu belirtir.

88) A.g.m., s. 16 vd.

aldığı bir karar bu ilkeyi zorunlu kılar; bu ise İnsan Hakları Bildirgesi'nin sonucunda geçilen bir uygulamadır. O dönemde geliştirilmeye çalışılan evde bakım hizmetleri, aynı düşüncenin sonucudur; kişiye özel bakım çalışmaları o kadar gelişir ki gelecekte bir dönem hastanelere gerek bile kalmayacağı umudu doğar<sup>89</sup>.

XVIII. yüzyılın ortalarına doğru tek kişilik mezar istekleri dile getirilir<sup>90</sup>. Her ceset ayrı kuyuya gömülürse mezarlıklar daha az kokacaktır. O zamanlar sadece temizlik kaygısından ibaret olan bu istek, daha sonra onur ve ölüye saygı meselesine dönüşecektir. Bir sonraki yüzyılın başından itibaren tek kişilik mezar uygulamasına geçilir, dolayısıyla bu, her kişiye ayrı yatak projesinden daha hızlı gerçekleşmiştir. Cesetlerden marazi sıcaklık dalgaları yayıldığını düşünen Maret'den esinlenen Vicq d'Azyr<sup>91</sup>, çıkardıkları buharların birbirine karışmaması için cesetlerin en az dört adım mesafeyle gömülmesini önerir.

Öncelikle söylemde kalan, cesetleri ayrı gömme talebi Devrim öncesinde hayata geçirilir. Bu bakımdan Innocents mezarlığındaki ölü çukurlarının boşaltılması örnek oluşturur; Thouret bu taşımayı destansı bir dille anlatmıştır<sup>92</sup>.

Temiz hava en iyi mikrop kırıcı olduğuna göre, bedenlerden ve çöplerden çıkan yayılımlar pis kokunun tehdidi açıkça sergilediğine göre, pislik yuvalarını havalandırmak, aktarmak, kişilerin bir araya yığılmalarını önlemek, bütün bunlar zaten mikroptan arındırma işlemleridir. Enfeksiyon terimi hem marazi doğal ortam hem de kirli havanın pis kokusu anlamını taşıdığından, ayrıca bir bulaşma biçimi ve organik dengedeki bozulma anlamlarına geldiğinden anlam belirsizliğine yol açar. Bununla birlikte havadaki miyasmayı yok etmenin ve havayı temizlemenin başka yolları da vardır. Havayı temizleme teknik ve biliminin kendi tarihçesinin olduğu bilinir. Ancak bu arındırma işi ıtırlara ilişkin tarihe indirgenemeyecek bir tarihe sahiptir.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, Lavoisier'nin yaptığı buluşlar uygulamaya geçirilmeden önce hem kötü kokuları giderecek, hem boğucu gücü azaltacak, hem de hastalanma riskini ortadan kaldıracak *koku giderici*

89) Bu konuda bkz. Michel Foucault, *Naissance de la clinique*, 1963, s. 38 vd. ve Robert Favre, a.g.y., s. 246 vd.

90) Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*, s. 484 vd.

91) Vicq d'Azyr, *Essai sur les lieux...*, s. cxxix, Maret'nin önerdiği ve onayladığı normlara ilişkin olarak.

92) Thouret, *Rapport sur les exhumations du cimetière et de l'église des Saints-Innocents*, 1789. Aktarma Aralık 1785'ten Ekim 1787'ye kadar sürmüştür.

*madde* arayışlarına girerler<sup>93</sup>. Bu arayışlar koku giderici/mikrop kırıcı ürünlerin öne çıkmasını sağlar. Yapılan çalışmalar ve yürütülen tartışmaların önemli bir kısmı, dışkı ve ceset kokularını konu alır.

Yanma mekanizmasının keşfedilişinden önce de ateşin mikrop kırıcı özelliğine güvenilir. Jean-Noël Biraben, XIV. yüzyıldan itibaren Antikçağ bilimadamları Hippokrates'in bu düşüncesinin ne kadar yaygın ve yerleşmiş olduğunu somut örneklerle anlatır. 1348 yılında Bordeaux'da temizlemek amacıyla bütün bir semt yakılmıştır; bir sonraki yüzyılda ise belediye yetkilileri aynı amaçla Troyes kentinde birçok evi yaktırma kararı alırlar<sup>94</sup>. 1709 yılının kış ayları boyunca yoksulların ısınması için yakılan büyük ateşler iskorbüt hastalığını engellemiştir, ya da öyle olduğu söylenir. Bu nedenle Navier, 1775 yılında Fransız başkentinin birçok yerinde ateş yakılmasını emreder<sup>95</sup>. 2 Ağustos 1720 tarihinde patlak veren büyük veba salgınında baba ve oğul Sicard'ların önerileri üzerine Marsilya Belediyesi kentin surları, meydan ve sokaklarında üç gün boyunca ateş yaktırır; "bu devasa ama bir o kadar yararsız tedavi amaçlı ateş"<sup>96</sup> kentte odun kıtlığına neden olmuştu. Salgın hastalık etkisini yitirdikten sonra, daha önce hastaların yattığı *kulübe*, *loca* ve *barakaların* yakılması gerekliydi. Devrim sırasında bile salgın hastalıkların görüldüğü gemilerin yakıldığını biliyoruz.

Lancisi'den sonra bataklik konusunda uzmanlaşmış kişiler buralarda, özellikle işçilerin kurutma ve boşaltma çalışmaları yürüttükleri sırada çok sayıda ateş yakılmasını önerirler. Navier, özellikle cesetlerin mezarlardan çıkarıldığı durumlarda etrafta mutlaka ateş yakılmasını söyler. Lavoisier ise 1780 yılında hapislerde oluşan mikroplu ortamı yok etmek için en uygun olduğunu düşündüğü ateş yakma yöntemini önerir<sup>97</sup>. Duhamel du Monceau ise denizcilerin giysilerini buharlı özel kurutma makinelerinde mikroptan arındırmayı düşünür<sup>98</sup>. 1788 yılında Thouret kurutarak gübre üretmeyi salık verir<sup>99</sup>.

O dönemde bilim adamları aynı arındırıcı niteliği suya atfetmezler; çünkü suyun durgunlaşmasını önlemek daha zordur; ayrıca nem mikropla-

93) Bu arayış üzerine bkz. Jean-Noël Hallé, *Recherches sur la nature...*, s. 10.

94) Jean-Noël Biraben, *a.g.y.*, II. s. 176.

95) *A.g.y.*, s. 54.

96) Jean-Noël Biraben, *a.g.y.*, I. cilt, s. 235.

97) Lavoisier, *Oeuvres*, III. cilt, s. 477. Bu koşulun yanma konusundaki kuramı yüzünden ortaya çıktığı doğrudur. Şunu da belirtmeli ki ıtırılı tütsüler ateşin yararları ile "parfümlerin" yararlarını birleştirmektedir.

98) *A.g.y.*, s. 119.

99) Thoret, *Rapport sur la voirie de Mont faucon*, s. 7-8.

rın üremesi açısından, kuruluktan daha tehlikelidir<sup>100</sup>. Lavoisier hapishanelerin suyla yıkanmasının iyi olacağını dile getirirken dikkatli olunmasını salık verir. Lavoisier'nin araştırmaları sonucunda mikrop kırıcı özelliği bulunan ilk kimyasal olan kireçli suyun temizleme gücüne olan güven artar; Baumes da tıpkı Howard gibi kireçli suyun koku giderici özelliğini öve öve bitiremez. Söndürülmesi esnasında kireç taşı, etrafı mikroptan arındırır. Banau ve Turben, bataklık bölgelerinde kireç kuyularının artırılmasını önerir<sup>101</sup>. Marcorel'in duvarları yıkama ve sinmiş kokuları temizleme amacıyla geliştirdiği karışım Narbonne'da tuvaletlerde mucizeleer yaratır. Howard kendi odasının duvarlarına kireçli su püskürtür<sup>102</sup>; önerdiği mikroptan arınma yöntemlerinin arasında ilk sırada kireç vardır.<sup>103</sup>

Laborie ile Parmentier kirecin lağım çukurlarına boşaltılan pislik haznelerinin içine sinen kokuyu temizlediğini sapırlar<sup>104</sup>. Rouen Akademisi sekreteri, d'Ambourney'ye göre, sıvıların içine kireç ilave edilince gübrenin verimliliği dört kat artar. D'Ambourney, "karışımların içine kireç eklendiğinde eski kokuların tamamen kaybolduğunu, oluşan yeni kokunun ise bal kokusunu andırdığını" sözlerine ekler<sup>105</sup>. Kireç, ceset kokularını da yok eder; kireç hayvansal maddelerin çürümesini hızlandırır ve bedenlerden çıkan "ilk hava"yla birleşir; miyasmaları da yok eder, bunların göğe yükselmesini engeller; "zehirli yayımları"<sup>106</sup> etkisiz hale getirir. Kirecin etkisi ceset çürüyünceye kadar sürer. 1783 yılında Dunquerque'te mezardan çıkarılacak ceset için kireç sütü kullanılmış, koku bir süre için de olsa bastırılmıştır<sup>107</sup>.

Konunun özüne gelelim. 1773 yılının başında Dijon Saint-Étienne kilisesinin mahzenine gömülmüş cesetlerin çıkarılmasına karar verilir. Çıkan koku o kadar ağırdır ki ne yakılan nitrat, ne buhurlar, ne ıtırli bitkilerin

100) Elbette kutsanmış suya atfedilen faydalar hariç. 1795'te salgına yakalanan Rus gemileri önelikle kutsanmış suyla yıkanır (Guyton de Morveau, *a.g.y.*, s. 45).

101) *A.g.y.*, s. 64.

102) *Histoire des principaux lazarets*, I. cilt, s. 33.

103) "Hapishanenin her bölümü, her oda, temiz tutulması için gereken gündelik bakımın haricinde kireç suyuyla her yıl en az ik kez ovulup yıkanmalıdır [...] Bulaşıcı hastalığı olan hastalar bir odada kaldıysa sirkeyle ovulup yıkanmalı, kireçle beyazlatılmalı, tütsüleme yapılmalı ve bu birçok kez yinelenmelidir; mobilyalar, hastaların giysileri fırına atılacak, paçavralar yakılacaktır. Kükürt, tütün, ardiç bu amacı en iyi gerçekleştirecek tütsülemeyi sağlayabilir.", Howard, *État des prisons...*, s. 59 ve 62.

104) *A.g.y.*, s. 39.

105) Alıntı: Thouret, *Rapport sur la voirie...*, s. 14.

106) Navier, *a.g.y.*, s. 46.

107) Guyton de Morveau, *a.g.y.*, s. 277.

buhuru, ne de sokakların özel bir sirkeyle (*vinaigre des Quatre Voleurs*, Dört Hırsız Sirkesi, ç.n.) yıkanması işe yarar. Civardaki evlerde yaşayanlar kokuya bulanır, ateşli hastalıklar başgösterir. Bunun üzerine Guyton de Morveau'ya başvurulur, o da 6 Mart günün akşamı, üç kilo tuz ile bir litre sülfürik asit konsantresinden bir karışım hazırlar, sonra da kloridrik asit yakar. Sonuç tam bir başarıdır: "Ertesi gün evin içini havalandırmak için pencereyi açtığımda dışarıda kötü kokudan eser kalmamıştı"<sup>108</sup>; dört gün sonra aynı işlem tekrar yapılır. Guyton, "çok kısa sürede kirli havayı arındıracak yeni bir yöntem bulmuştu". Böylece Guyton koku devrimini başlatıyordu.

Yılın sonunda kentin cezaevinde humma yüzünden otuz bir mahkûm ölmüştür. Guyton tütsülerini yakmıştır. Söylendiğine göre ertesi gün "hava kokulardan öylesine temizlenmişti ki bir cerrahi öğrencisi hapishanenin ortasına bir yatak koyup geceyi orada geçirmiştir". Bir sonraki yıl Vicq d'Azyr, böceklerin istilasına uğramış ahırları temizlemek için kloridrik asit önerir<sup>109</sup>. Bununla birlikte Guyton de Morveau'nun hazırladığı karışım Consulat döneminden önce pek az kullanılmıştır.

Miyasmanın maddeleşmiş biçimi olarak görülen koku o zamana kadar mikrop tehdidi olarak algılanmıştı. Çürüyen her şeyde olduğu gibi kokularda da "kayda değer bir özümseme gücünün" bulunduğunu düşünen Guyton kokuları, zararlı etkilerinin kimyasal yöntemlerle yok edilebileceği bir madde olarak ele alır. Kötü kokuların giderilmesi başarıya, yani yeni bir bedenin ortaya çıkışına imzasını atar.

Aslında artık kötü kokuları bastırmak değil yok etmek söz konusudur; "bastırılmış kokuyu parçaları sürekli olarak ayrışan belirsiz bir karışım olarak gören bir kimyacı için bu işlemin farkı çok büyüktür; oysa, kötü kokunun yok edilmesi koku veren organizmanın ya parçalanmasıyla ya da nitelikleri farklılaşan bir temele bağlanmasıyla oluşan bir bileşimin sonucunda gerçekleşir".<sup>110</sup> Lavoisier'nin yaptığı buluş, daha sonraları Guyton'un kuramını güncelleyip geliştirmesine yardımcı olacaktır; daha genel bir biçimde Guyton, çürüyen ve miyasmalı maddelerin yakılmasını hızlandıran bütün oksijenli ürünlerin kullanılmasını salık verir.

Fransız kimyacının çalışmalarından habersiz olduğu düşünülen Dr. James Carmichael-Smith, 1780 yılında nitrik asit kullanarak neredeyse

108) Ag.y., s. 10-13, ayrıca izleyen iki alıntı.

109) *Instruction sur la manière ..*, s. 7-8.

110) Guyton de Morveau, a.g.y., s. 272.

benzer sonuçlar elde etmeyi başarır. 1795 yılında kullanılan bu yöntem de hastalıkların kırıp geçirdiği Rus donanmasına ait *Pimen* ile *Revel* adlı iki gemide uygulanır ve sonuçta “kötü kokuların dağılması ve havanın temizlenip tazelenmesini sağlar”<sup>111</sup>. Bir sonraki yıl James Carmichael-Smith, Forton askeri hastanesindeki kokuları başarıyla temizler.

## Yeni Stratejilerin Laboratuvarları

Sağlıkçılar dikkatlerini kalabalık yerlere yoğunlaştırır; genel bir düzenleme uygulamasının ivediliği üstünde dururlar. Bu laboratuvarlarda insan vücudunu ve belli bazı bölgelerini kötü kokulardan koruma yöntemleri geliştirilmeye çalışılır; bunlar yarım yüzyıl sonra köylü ve işçilerin evlerinde denenip uygulanacaktır. Asker çadırları, gemi, hastane ve hapishane gibi yerler, gelecekte özel alanları sinen kokulardan kurtarmaya yarayacak yöntemlerin geliştirildiği yerlerdir.

Bu süreçte askeri hastanelerin oynadığı kilit rol bir yana, özellikle Pringle’ın etkisiyle ilk kişisel bakım kurallarının orduda belirlendiği ortaya çıkıyor. Colombier 1779 yılında, kötü kokulardan kurtulmak için erlerin haftada en az bir defa iç çamaşırlarını, haftada iki defa da çoraplarını değiştirmelerini ister<sup>112</sup>. Yine de bu disiplin uygulamalarının önemi abartılmamalıdır. Yazılı talimatname, tüzük ve yönetmelikler bu konuda hiçbir bilgi sunmaz; buradan da uygulamanın nadir olduğunu anlarız. Asker kaçakları kendilerini haklı çıkarmak için ne yatakhanelerin pisliğini bahane eder ne de disiplin kurallarının katı olmasından şikâyet ederler; bu da yöneticilerin ihmalkârlığını ve aynı zamanda erlerin özensizliğini gösterir<sup>113</sup>.

Hekimlere göre konunun ivediliği nedeniyle gemiler birer temizlik örneği olması gerekmektedir. 1758’den itibaren Lind gemilerin sağlığa uygunluğunu kurallara bağlamaya çalışır<sup>114</sup>. Fransa’da De Morogues Vikontu denizcilikteki bu hijyeni en kesin terimlerle tanımlar. Kötü kokuyu azalt-

111) Dr. James Carmichael-Smith, *Observations sur la fièvre des prisons, sur les moyens de la prévenir [...] à l’aide des fumigations de gaz nitrique, et sur l’utilité de ces fumigations pour la destruction des odeurs et des miasmes contagieux*, 1801, s. 88. Cruickshank da tıpkı Guyton de Morveau gibi oksijenli kloridrik asit tüsüleri kullanır.

112) Bu konuda bkz. Marcel Spivak, “L’hygiène des groupes à la fin de l’Ancien Régime”, *XVIII<sup>e</sup> siècle*, 1977, s. 115-122.

113) Eski Rejim’in sonunda Fransız muhafızları tarihi uzmanı olan Jean Chagniot tarafından dile getirilen belirlemeler.

114) A.g.y., s. özellikle hastaları düşündüğü doğrudur.

mak için sintinelerin sık sık boşaltılmasını önerir; iki güverte arasında yemek yenmesini yasaklar; çöplerin bekletmeksizin atılmasını emreder. Gemi mürettebatı yıkanmalı ve taranmalıdır; gemi kaptanı sık sık “tayfaların eşyalarını açık havada bırakıp havalandırmalarını” emretmelidir<sup>115</sup>.

Kaptan Cook bu konuda en üstün örnek olarak görülür; bunun nedeni kaptanın “seyirdeyken gerek nesnelere gerekse mürettebata bulaşan her tür mikrop taşıyan pisliği temizlemeyi” başarmış olmasıdır<sup>116</sup>. Cook, temizlik kurallarına titizlikle uymuştur; iyi havalarda üst güverteye hamak ve battaniyeleri çıkarır; kapalı paketlerin açılmasına dikkat eder, eşyaların olabildiğince hava almasına, gemi seyir halindeyken havadaki miyasmaların dağılmasına özen gösterir. Erzakı çürümeye ilişkin izleri önceden görmek için denetler. Yedek yelkenleri ve çürüyebilecek diğer örtüleri havalandırmayı emreder. Yiyecekler gemi ambarının dibine yerleştirilir; “yolculuk esnasında gemi ambarlarının ağız iyice kalafatlanır, her delik ziftle sıvanır”<sup>117</sup>. Mürettebatın yaşadığı yer ile gemi yükünün muhafaza edildiği bölmeler tamamen ayrılır. Kaptan Cook gemisi, ambarlardan yayılan mikroplu hava yüzünden mürettebatı yok olmuş hayalet geminin tam karşısı olarak, ilk sağlıklı kentin örneği olarak karşımıza çıkar. Bu gemide mürettebat miyasma yayılmalarından korunmuştur; burada hava ve ateş sudan gelen tehdidi bertaraf eder.

Karada ise örnek oluşturan yer hastane, öncelikle de askeri hastanelerdir. Michel Foucault ve François Béguin, askeri hastanelerin nasıl hava akımlarını düzenleyecek ve miyasmayı dışarı atacak bir düzenek olarak görüldüklerini göstermişlerdir. 1767’den itibaren Boissieu, izlenecek yeni stratejiyi açıkça bildirir: Hastanelerde yığılan yaralılar, havadan mikrop kapmakta ve ölmektedirler; “mikropların yayılmasını önlemek için hastane odalarını ve salonlarını fazla doldurmamak gerekir; buralardan bulaşıcı hastalıklara neden olabilecek her şeyi uzak tutmak ve buraların temiz tutulmasını sağlamak gerekir. Tehlikeli yayılımlar ancak odalar havalandırılırsa atılabilir [...] Kubbeler, bir üst kata kadar açılan tavan delikleri, sobada değil şöminede yakılan ateş, Sutton makinesi ya da Hales vantilatörleri”<sup>118</sup> havanın tahliyesini sağlayabilir. Temiz hava girişini sağlamak

115) Stratejisini Duhamel de Monceau özetler, *a.g.y.*, s. 73 vd.

116) Howard, *Histoire des principaux lazarets...*, *a.g.y.*, s. II. cilt, s. 408. (John Haygart’ın yazara mektubu, 30 Mayıs 1789).

117) *A.g.y.*, s. 411. Cook’un arkadaşı Kaptan Furneaux’un *L’Adventure* hakkında benzer kaygılar belirlenir, *Relations de voyage autour du monde*, Maspero, I. cilt, 1980, s. 302.

118) Boissieu, *a.g.y.*, s. 66.

için kapı ve pencereler açılacak, bacalarda daha fazla hava deliği olacak, ayrıca her yatağın başucuna birer hava borusu yerleştirilecektir. Son olarak da tütsüleme yapılacaktır<sup>119</sup>.

Yirmi yıl sonra Jean-Noël Hallé'nin tanımladığı strateji öncelikle kokuları yok etmeye yönelir. Kamu sağlığının babası, Boissieu'nün dile getirdiği öğütleri yinedikten sonra pis kokularla sürekli mücadele edilmesini savunur. "Hastalar soyunup yatmalıdır; yatak örtüleri ince kumaştan yapılmalı, sandalyeler iyice temizlenmeli ve kaplanmalıdır; tuvaletler etrafı kokutmayacak şekilde yerleştirilmelidir; özellikle yemek yendikten ve pansumanlar yapıldıktan sonra yerler süpürülmeli, büyük bir özenle suyla yıkanmalıdır; yer döşemeleri de tercihen kumla ovalanarak temizlenmelidir"<sup>120</sup>.

Bu düşünceler birçok projeye esin kaynağı olur, özellikle 1787 yılında Académie des Sciences (Bilimler Akademisi) mimarlara çağrıda bulunduğunda<sup>121</sup>. "Fabrikanın tamamını bir havalandırma düzeneği haline getirme"<sup>122</sup> tasarısı sunulur; hava akımına ilişkin şemalar kartonlara çizilir. Birçok aygıt yeni zorunlulukları ifade eder; örnek olarak İngiltere'de Plymouth askeri hastanesi ile Greenwich'te bulunan Invalides hastanesi gösterilebilir<sup>123</sup>. Southwork'te bulunan Guy hastanesinin tavanına yerleştirilen gömme vantilatörler, bir üst katın şöminesine bağlıdır; bu hastanede tuvaletler hiç kokmaz, çünkü kapılar açılıp kapanırken su püskürtülür<sup>124</sup>. Fransa'da askeri hastaneler, Saint-Landry (1748) salonu, Lyon hastanesi ve Saint-Louis hastanesi yenilikçilerin yararlandıkları örnekler haline gelir. 1786 yılında C. F. Viel, Salpêtrière hastanesinin tuvaletlerine su boruları ve su depoları yerleştirir<sup>125</sup>; daha önce de (1784-1786) Bicêtre'de bir gübre üretim aygıtına kötü de olsa kendi kendini temizleyen büyük bir sistemi inşa etmişti.

Hastaların kokulardan arındırılması için beden temizliği denetimi ve tuvalet denetimi gereklidir. Havalandırma yeterli olmamaktadır; bireysel davranışların da değişmesi gerekir. Bu yolla hastane disiplinli bir yer olmaya başlar. Yönetmelikler sertleşir. Gosport yakınlarında bulunan Haslar hastanesinde kirli çamaşırların giyilmesi yasaklanır; hasta gömleği dört günde bir ve çarşaflar da on beş günde bir değiştirilmelidir. Boneler, iç

119) Bkz. 74.

120) *Encyclopédie méthodique*, "air" maddesi, "air des hôpitaux et de terre et de mer", s. 575.

121) Bkz. Lassone et Daubenton'un raporu, 20 Haziran 1787.

122) Richard Ertlin, a.g.m., s. 132.

123) *Encyclopédie méthodique*, a.g.m., s.575.

124) Howard, *Histoire des principaux lazarets...*, a.g.y., II. cilt, s. 37.

125) Bkz. Pierre Saddy, a.g.m., s. 209.

çamaşırlar ile çoraplar haftada bir değiştirilir. Erkek hastalar, her üç günde bir tıraş olurlar. Hastaların giysilerini çıkartmadan yatmaları engellenir, yanlarındaki pılı pırtıyı örtü olarak kullanmaları, “yatakların etrafında ya da başuçlarında ekmek, tereyağı ya da herhangi bir yiyecek ya da gıda maddesi bulundurmaları” yasaklanır<sup>126</sup>. “Hastalar doğal ihtiyaçlarını sadece bunun için ayrılan yerlerde gidereceklerdir”<sup>127</sup>. “Bağırış çağırış, gürültü” hoşgörülmez; tütün içmek ya da kumar oynamak yasaktır; dinsel ayine katılmak zorunludur. “Hiç kimse küfür edemez, yasak sözler edemez, beddua edemez, sarhoş ve kirli gezemez, yalan söyleyemez”<sup>128</sup>. Chester hastanesinde “her hasta girerken eski giysilerini çıkarıp temiz giysiler giymek zorundadır”<sup>129</sup>.

Amaç, uygulamada birlik sağlamak ve eski alışkanlıklardan kurtulmak, artık anarşik ve tehlikeli olarak görülen teklifsiz davranışları yasaklamaktır. Bu açıklayıcı örneklerde hastane halk arasında, ev şartlarında yaygınlaştırılması henüz düşünülemeyecek bir bireysel hijyenin öğrenildiği yerdir. Paris'te Hôtel-Dieu'de Tenon “leğen biçiminde tuvaletler” yaptırır. Hastanelere yatırılan hastalar ve birkaç ayrıcalıklı kişi, yeni konforlu tuvaletleri kullanan nadir kimselerdir.

Benzer projeler hapishane yenilikçilerinin de akıllarına gelir, ancak onlar bir ikileme karşı karşıya kalırlar. Tuvaleti kullananların hareketlerinin kısıtlandığı bu yerlerde; su, hava ve insan pisliğinin akışı nasıl sağlanmalıdır? Durgunluğun ve sabitliğin neden olabileceği tehlikeleri, hapishanelerin kapalı ortamında nasıl ortadan kaldırmalıdır? Hava akımlarının denetimi ile tutukluların dağılımı nasıl yapılmalıdır? Hapishane binalarının içini havalandırabilmek için hava delikleri çoğaltılmalı ve havalandırma boşluklarının ağı genişletilmelidir, oysa hapishanenin tamamen kapalı olması gerekir. Howard bu ikilemi çözebilmek için, hücrelere kapı yerine parmaklıklı kapı, metal pencere yerine parmaklıklı pencere takılmasını önerir. Ayrıca bez vantilatör ya da *tread-mill* (kol ya da hayvan gücüyle işleyen dolap, ç.n.) gibi elle çalışan körükler hapishane şartlarında en uygun havalandırma sistemidir.

Hapishanelerin içinde dışkının tahliye edilmesi büyük bir sorundur. Birey açık alana çıkmadan tuvalet ihtiyacını gidermelidir. Bir sonraki

126) Howard, *Histoire des principaux lazarets...*, a.g.y., I. cilt, s. 170.

127) A.g.y., s. 172.

128) A.g.y.

129) A.g.y., s. 247.

yüzyılda bilim adamları, bu özel soruna hijyenik bir çözüm bulunmadan önce Lavoisier<sup>130</sup> 1780 yılından itibaren hapishane lağımının kokusunu yok etme planları yapar. Lavoisier bunun için hapishanelerin etrafına, lağımın boşaltılabileceği bir kanalın kazılması fikrini ortaya atar. İki ya da üç günde bir açılacak vanadan çıkan tazyikli su kanalı temizleyecektir; pis kokular çatılarda kurt ağzı biçiminde açılan havalandırma deliklerinden dışarı atılacak ve binanın içine yayılmaları önlenecektir<sup>131</sup>.

Gardiyanların disiplini hastanelere kıyasla hapishanelerdeki davranışlarını daha sıkı denetlemeyi sağlar. Hapishaneler ve başka nedenlerden dolayı da manastırlar, bireysel bakım kurallarının öğretildiği, temizlik alışkanlıklarının edinildiği özel yerler olmaya başlar. Artık sadece çalışanların işine verilen önemin yanı sıra beden temizliğine koruyucu hekimlik açısından anlam atfedilir. Howard, Portsmouth civarlarına demirleyen, tutuklu taşıyan gemilerden birinden söz ederken şunları söyler: “Tutukluların cumartesi günleri sabahdan akşama kadar çamaşırlarını yıkamalarını, beyazlatmalarını, giysilerini onarıp yama yapmalarını, tıraş olmalarını, kendilerine çeki düzen vermelerini, gemiyi yıkayıp temizlemelerini, yatak ve örtülerini silkeleyip havalandırmalarını isterim. Bu yolla tutukluları temizliğe alıştırmak çok önemlidir”<sup>132</sup>. Birçok subay, “temiz insanların her zaman en dürüst ve en ahlaklı davranan kimseleri olduğunu, pasaklıların ise aynı zamanda kötülüğe ve düzensizliğe en yatkın kişiler olduklarını” belirler.

“Temiz ve tertipli”<sup>133</sup> olma zorunluluğunun, ev işlerinin öğrenilmesinin birçok amacı vardır. Daha önce sadece mikroptan arındırmadan söz edildiği yerlerde artık ahlaki eğitimden ve içgüdülerin denetlenmesinden dem vurulur. Günahkarın pis kokusu ilk anlamıyla anlaşılır. Bedenini yıkamayı bilmek suçlunun düzelmesini hızlandırır. Pişmanlık duyan suçlu, toplum tarafından yeniden vaftiz edilmeden önce eskiden onu suç ortaklarına bağlayan kötü kokularından kurtularak yeni birisi olduğunu kanıtlamalıdır.

Hollanda hapishaneleri buna örnek olarak verilebilir. Burada her mahkûmun kendi odası, ayrı tahta yatağı ve saklama dolabı bulunur. İngiliz hapishane tüzüklerinde sağlıkla ilgili belli bazı kaygıların dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Lancaster hapishane tüzüğünün VII. maddesinde şöyle

130) Bkz. bu kitap, s. 147.

131) Lavoisier, *a.g.y.*, s. 469.

132) Howard, *Histoire des principaux lazarets...*, *a.g.y.*, II. cilt, s. 271.

133) Geneviève Heller'in yapıtının başlığı, En-bas Yayınları, 1979.

denir: “Gardiyan mahkûma kömür, sabun, sirke, örtü, saman, temizlik bezi, kum, fırça, süpürge, kova, leğen, el havlusu ve kömür sepeti verir; böylelikle mahkûmlar hem kendi bedenlerini hem de hapishaneyi temiz ve sağlıklı olarak koruyabileceklerdir”<sup>134</sup>. Mahkûm gelir gelmez eski giysilerini çıkaracak, yıkanacak ve üniforma giyecektir. Hummadan korunmak için mahkûmun kokuları yok edilmelidir. XII. madde: “Gardiyan özellikle bir ya da daha fazla mahkûmun bütün gündüz odalarını, yatakhaneleri ve hücreleri her gün öğle yemeğinden önce sırayla süpürmelerini ve Salı, Perşembe ve Cuma günleri de yıkamalarını sağlayacaktır.” Temizlik takvimi işler tutulmalıdır. “Yüz ve ellerini yıkamayanlar, temiz görünmeyenler” bir öğün yemek hakkından mahrum edilir (XIII. madde). En düzgün tutuklulara Pazar günleri istedikleri bir yemekten ek porsiyon hakkı verilir; buradaki amaç “çalışmaya, temizliğe, düzene, ibadetin sürekliliğine teşvik etmektir”. Kıta Avrupa’sında da benzer bir biçimde temizlik ve sağlık kurallarına uygun hapishaneler yaratılmıştır, örneğin Breslau ya da Roma’daki Capitoie hapishaneleri bunlardandır.

Herkese ayrı yatak düşüncesini savunan Lavoisier<sup>135</sup> de yeni getirilen mahkûmların içeriye alınmadan önce yıkanmalarını, hatta banyo yapmalarını gerekli görür. Havalandırma tarihinde önemli bir aşamayı belirleyen bir buluş Lavoisier’dan gelir; ona göre her hücrede, biri duvarın üstünde, diğeri kapı hizasında olmak üzere iki ayrı delik açılmalıdır; bunlardan ilkinden kötü kokular çıkacak, aşağıdakinden de temiz hava girecektir.

Hasta ve mahkûmlara yönelik bu tür sağlık ve temizlik modelleri ile Vicq d’Azyr’in hayvan yetiştiricilerine önerdiği modeli karşılaştırmak ilginç olabilir; temiz kokulardan arınmış ahırlar, sağlıklı, temiz ve tertipli hayvanlar toplum sağlığını koruyarak davranışları düzenleme isteğine işaret etmektedir.

134) Howard, *Histoire des principaux lazarets...*, a.g.y., II. cilt, s. 231.

135) A.g.y., s. 474 vd.

2.

## *Kokular ve Toplumsal Düzenin Fizyolojisi*

### *Koku Bilimi Kısa Ömürlü Altın Çağı ve Lavoisier Devriminin Sonuçları*

XVIII. yüzyılın sonunda, bir zamanlar Ramazzini tarafından dile getirilen tasarı, kokuların doğal tarihinin yazılması tasarısı, gerçekleştirilemeyecek bir düş olmaktan çıkar. Krallığın yıkılmasından sonra duyumcu (*sensualiste*) felsefe resmi tekeli eline geçirir. Yeniden yapılandırılan Enstitü'de felsefeciler 1803 yılına kadar “duyguların ve düşüncelerin çözümlemesini” inceleyecek bölümler kurarlar. Ancak koku biliminin kurulması için bilimsel kavram dağarcığının geliştirilmesi gerekmektedir. Condillac'ın düşünceleri doğrultusunda koku alma duyusunu ifade edebilecek bilimsel bir dilin yaratılması demek, o zamana kadar birlikte düşünülen hayvansallık ile koku alma duygusunu birbirinden ayırmak demektir. Bundan başka koku alma duyusuna ilişkin endişe verici karmaşıklığı bir bilim disiplini haline getirmek, bunları birer sistem haline getirecek bir dil olmadan nasıl başarılabilir<sup>1</sup>?

Kısacası kokuları tanımlama ve sınıflandırma çalışmalarının sayısı artmaktadır. Bunlar yeni olduğu kadar, sıkıcı ve fazlaca öznel, dolayısıyla

1) Bkz. Roland Barthes, *Sade, Fourier, Layola*, görsel temsil sistemleri konusunda.

elde edilen sonuçlar uzmanları memnun etmez. Sırasıyla Linné, Haller, Lorry, Virey ıtlara ilişkin sınıflandırmalarını sunarlar, ama bunlardan hiçbiri bütüncül değildir; kısa sürede, koku almaya ilişkin izlenimlerin bilimsel dilin kesinlikleri içine hapsedilemeyeceği anlaşılır.

En azından bilim adamlarının bildikleri kesin bir şey vardır: ıtlara ilişkin inanç bir çözümleme hatasından ileri gelmektedir. Daha önce de Romieu'nün (1756), sonra Prévost'nun (1797) koku verici maddeciklerin çembersel hareketlerine ilişkin çalışmaları eski dogmalara ciddi bir darbe indirmişti. 1798'de Fourcroy her tür kokunun "sadece koku veren organizmanın havada ya da bir sıvıda çözünmesiyle oluş"tuğunu doğrular<sup>2</sup>. Berthollet buna ilişkin kesin kanıtını sunacaktır. O zamandan sonra her maddenin kendine özgü bir kokusunun olduğuna ve bunun o maddenin "uçuculuğuna ve çözünürlülüğüne bağlı" olduğuna inanılır. Antikçağ'da Theophrastos'un doğruladığı şey bilimsel bir inanışa dönüşmüştür<sup>3</sup>.

Fourcroy'nın kuramının kazandığı zafer Lavoisier'nin keşiflerinin psikolojik etkisini karmaşıktır. Yanma olgularına benzetilen soluk alıp vermeye ilişkin olguların anlaşılması artık işleyiş biçimi açığa çıkarılmış olan boğulma olgusunun yarattığı dehşetle karşılaşır; bununla birlikte yönlendirmeye dayalı zihniyetin yıkıma uğraması enfeksiyon korkusunu artırır ve kokular karşısında dikkatli olunması gerekliliğini haklı çıkarır: Miyasma ile koku yayan maddecikten daha fazla birbirine benzeyen bir şey var mıdır?

Bir çeyrek yüzyıl boyunca kimse Fourcroy ve Berthollet'nin kuramlarını sorguya açmaz; Hippolyte Cloquet de onlara katılır. 1821'de Robiquet soruyu yeni bir tarzda sorar; ona göre koku veren maddeler yayılmak için gazlı bir bileşim oluşturmalıdır. Bunun için bir araca, bir "vasıtaya" ihtiyaçları vardır. Bu araç kükürt ya da büyük bir olasılıkla amonyak olabilir. Bu gazın rolünün değer kazanması –Parent-Duchâtelet de bunu kabul eder ve tek örnek o değildir– dışkısal kokuların yarattığı sıkıntıyı daha da artırır.

Böylelikle Linné'nin çalışmalarından itibaren bilimsel bir kokubilgisi güçlükle oluşturulur. 1812'den itibaren Virey bu bilime ait geçici bir bilanço çıkarır ve Antikçağ verileri üzerinde yapılan yeni keşifleri güçlendirir. Aynı yıl Britanyalı bilgin Prout tatları çözümlemeyi sağlayan şeyin koku alma duyusu olduğunu gösterir; Kıta Avrupa'sında bunu Chevreul de doğrular. Nihayet 1821'de Cloquet XX. yüzyılın ortalarına kadar başvuru

2) Robiquet, "Considérations sur l'arôme", *Annales de Chimie et de Physique*, XV. cilt, 1820, s. 28, ayrıca diğer alıntılar.

3) Locke bu kuramı daha önce de önermişti; bunu yaparken Kartezyen nitelikler olan duyumsanabilir nitelikleri açıklama biçimini benimsiyordu (J. Locke, *a.g.y.*, s.s. 436-437).

kitabı olarak kalacak etkileyici *Osphrésologie* (Koku bilimi) ya da *Traité des odeurs* (Kokulara dair) başlıklı kitabını yayımlar. Bu kitap dev bir derlemidir; muazzam, delice denebilecek bir çalışmanın ürünü olan yapıt bitmek bilmez bir yağmaya maruz kalır; burada bilimsel keşiflerle sezgisel çıkarımlar ve ayrıca en inanılmaz dedikodular bir arada yer alır; bununla birlikte her sözlük ya da el kitabı yazarı için tam bir hazinedir, çünkü özellikle koku sağlığı konusuyla ilgili maddeleri kopyalamaları yeterli olacaktır.

Cloquet'nin kitabı yayımlandığında zaferiyle koku bilimine olan ilgiyi destekleyen bu duyumculuk büyük bir tehditle karşılaşır. Açıkça görüldüğü gibi Lavoisier devrimi duyusal izlenimi bir yana bırakıp fiziksel ve kimyasal analize öncelik verir. Bilginler arayışlarını iki yönde sürdürürler. Kimileri bazı gereçlerle ele gelmez miyasmayı avlar; önceki yüzyılda oluşturulmuş ve zararları hâlâ akıldan çıkmayan o göz korkutucu pis koku kataloğu üstünde araştırma yaparlar. Berthollet çürümeyle çıkan gazları çözümler. Kimyacılar lağım çukurlarından yayılan kokuların tam listesini çıkarır; Boussingault ve başkaları ilginç aygıtlarla bataklıklardan çıkan yayılımları toplamaya ve uçsuz bucaksız çalışma alanlarından topladıkları "pislikleri" analiz etmeye çalışırlar. Chaussier insan nefesiyle oluşan gazları çözümler. Daha iddialı olan Brachet bireysel kokuları tanımlayan ince nefeslerin kimyasal bileşimini belirlemeye girer.

Koku ölçerlerini ellerine alan diğer bilim adamları çeşitli kamu alanlarındaki havaların analizini daha da ilerletmeyi denerler; bu tür bir çalışmayı daha önce Fontana ve Priestley de yapmıştı. Bu konuda ilk anlamlı sonuçlara Lavoisier ulaşmıştır. "Çok sayıda kişinin uzunca bir süre bir arada bulunduğu kapalı alanlardaki" hava anormal ölçüde fazla karbon gazı içermektedir<sup>4</sup>. 1804 yılında Humbolt ve Gay-Lussac buralarda oksijenin azaldığını belirlerler. Buna karşılık Magendie'nin uğradığı sürekli başarısızlıklardan sonra, Paris'in çeşitli semtlerindeki havanın bileşiminde herhangi bir fark belirleyemeyen kimyacılar kentlerin havasını temizleme umutlarını yitirirler. Forget'nin belirttiği gibi "temizleyici maddelerin zaferi (bundan böyle) sınırlı alanlarda geçerlidir"<sup>5</sup>. Dumas ve Boussingault tarafından yeni bir analiz yönteminin geliştirilmesi bu alandaki çalışmaların 1830'lu yıllarda yeniden canlanmasını sağladı. Bu sayede özellikle

4) Bkz. Leblanc, *Recherches sur la composition de l'air confiné*, 1842, s. 4, şu yapıta göre: "mémoire sur les altérations qui arrivent à l'air dans plusieurs circonstances où se trouvent les hommes réunis en société", *Histoire et Mémoires de la Société Royale de Médecine*, 1782-1783 (1787).

5) A.g.y., s. 191.

Leblanc ve Péclet karbon gazı yoğunluğuna göre mekânın temizlik ölçütlerini tanımlamışlardır.

Hissedilir olanın bir anda gözden düşmüş olduğunu söyleyemeyiz. Gerçi havanın kaydığını, aktığını hissettiren dokunma duyusuna, hava hareketinin zorunlu olarak temizlik anlamına gelmediğinin biliniyor olmasından beri pek başvurulmaz; bizzat koku alma duyusunun rolü de sorgulanır, çünkü bilginler pis kokunun bozulmuş havanın tam eşdeğeri olmadığını doğrularlar. Bununla birlikte gündelik pratikte akışkanın kalitesini bildiren duyu yine koku alma duyusudur. Özellikle bütün sırrını kendine saklayan “hava-ya eklenmiş maddecikler” olan miyasmanın bilimsel varlığına ilişkin ısrarlı inancı unutmamak gerekir. Bu tehlikeli maddeyi “kimya bize öğretmemiştir [...]”; ama kimyadan daha hassas olan duyularımız bize açık biçimde insanın uzun süre kaldığı bir ortamda çürümüş maddeciklerin olduğunu gösterir<sup>6</sup>. “Burada mükemmel bir belirleyici olan koku alma duyusu büyük miktarda bulunduğu yerlerde yine bazı kokuları bulmayı sürdürdükçe”<sup>7</sup> duyular üzerindeki tutumu ayarlamak ve havayı yenilemeye devam etmek gerekecektir. Bizzat Leblanc miyasma varlığını “itici bir kokuyla” belli eder<sup>8</sup>.

Kirli havanın ve temizlenmesi için gerekli araçların analizine yönelik olarak yapılmış çalışmalar dikkatle okunduğunda bu araçların belirsizliği ve duyu deneyimine başvurmaları karşısında bilginler düşüklüğüne uğramışlardır. Grassi’nin belirttiği gibi sonuç olarak gemilerdeki ambarların havalandırılması ve mahkûm hücrelerinde havanın temizlenmesine karar veren araç yine koku alma duyusudur<sup>9</sup>.

### *Yararcılık ve Kamusal Alandaki Kokular*

Consulat döneminden itibaren kamu sağlığı daha tutarlı hale gelir. Bu alanda ideologların düşünceleri ve özellikle Cabanis’in hekimlerin toplumsal düzene rehberlik etmeleri yolundaki isteği yönetici kesimde yankısını bulur. Sağlık stratejisi de bazı konularda eskimiştir. Yüzyılın ortalarına kadar koku duyusuna ilişkin endişe (nedenlerini biliyoruz) tehdit edici pis kokulara karşı savaşı düzenlemiştir. Parislilerin sağlık kuruluna ilettikleri şikâyetlerin çoğunluğu yine yakınlarda olan çürümüş hayvan-

6) Piorry, *Des habitations*, 1857, s. 5.

7) A.g.y., s. 91.

8) A.g.y., s. 7.

9) *De la ventilation des navires*, 1857, s. 5.

sal atıklara ilişkindir. Sanayinin tahribatları konusunda gösterilen iyimserliğe karşın bizzat uzmanlar da pis koku yayan atölyelerden şikâyet ederler. Bu konuda bir Parent-Duchâtelet'nin kuşkuçuluğu ona yöneltilmiş acımasız eleştirilerin de gösterdiği gibi bir istisna olarak kalır.

Başkentin ortasına doğru gittikçe artan akın "dışkıların ve çöpün sürekli yükselen dalgası"na<sup>10</sup> ilişkin bir fantazma yaratır. Bu fantazma Louis-Sébastien Mercier'nin saplantı haline getirdiği tehditlerle dolu bataklık kent imgesini yaratır. 1826 bu bakımdan tam bir dönüm yılı olur. O yıl Paris'in çöpe boğulacağına ilişkin öngörü ilk kez ifade edilir; Amelot lağımu tıkanır, Roquette ve Chemin Vert lağımları tıkanmaya başlar; kentin tam ortasında mide bulandırıcı bir birikinti oluşur; çöplükler sınırlardan taşar<sup>11</sup>. Tıpkı eskiden iskeletlerin çıkarılıp tahliye edilmesi gibi "çöplerin aktarımı"<sup>12</sup> ivedi yapılacak işlerdendir<sup>13</sup>. Kentin fizyolojisinin çöplerin

10) Bu konuda Louis Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIX<sup>e</sup> siècle*, Plon, 1958, s. 168-182.

11) J.-B. Huzar, oğul, *De l'enlèvement des boues et des immondices de Paris*, 1826. Yazar o yıl Château-Landon sokağını, Voirie sokağını, ayrıca Montreuil sınırını, Fourmeaux ve Enfer sınırını kokuya boğan çöplüklerin kent dışına taşınmasını ister.

12) V. Moléon, *Rapports généraux sur les travaux du Conseil de Salubrité*, Paris, 1828, s. 265 (1823 yılıyla ilgili rapor).

13) R.-H. Guerrand, pislikle ilgili edebiyatın silinmesi konusunda belirttiği gibi, "bokla eğlenmenin zamanı geçmiş". ("Petite histoire du quotidien. L'avènement de la chasse d'eau." *L'Histoire*, no: 43, 1982, s. 97). Dışkı tehlikesi tanıklıklarda bir saplantıdır. Bu saplantı XVII. yüzyıldaki sıızlanmanın bir devamıdır, şu farkla ki kokusal çözümleme henüz daha acımasızdır. İğrenmenin yoğunluğunu belirten birkaç başvuru: C. Lachaise (*Topographie médicale de Paris*, 1822, s. 139), Montfaucon çöplüğünün kokusu hakkında; Dr F.-I. Moreau 1832'de gerçekleştiren temizlikten önce Saint-Loire fuarı çıkmasını şöyle betimler: (*Histoire du choléra-morbus dans le quartier du faubourg Saint-Denis*, 1833, s. 40): Bazı yerlerde zemin dışkıyla o kadar kaplı ki toprak neredeyse görülüyor." Dışkının her yerde olmasına karşı duyarlılığın isyanını en iyi yansıtan muhtemelen Dr. Félix Hatin'dir (*Essai médico-philosophique sur les moyens d'améliorer l'état sanitaire de la classe indigente...*, 1832); Notre-Dame civanna ilişkin betimlemeleri bunu gösterir: "Biz, medeni halk, incelmış halk, doğanın bizi beşikten beri mahkûm ettiği zayıflıkları bize sürekli anımsatan pislikler içinde yaşıyoruz. Bana göre etrafları dışkıyla çevrili büyük yapılarımızdan daha dehşet verici bir şey yoktur" (s. 3).

Paris kokuları hakkında Mme Trollope'un tanıklığını ekleyebiliriz (a.g.y., s. 146: "Bu aynı kentte bakışlarınız ve burnunuz akla gelebilecek her tür dehşet verici manzara ve kokuyla karşılaşmadan bir adım bile atamazsınız"), Victor Considerant (bkz. R.-H. Guerrand et Elsie Canfora-Argandona, *La répartition de la population. Les conditions de logement des classes ouvrières à Paris au XIX<sup>e</sup> siècle*, 1976, s. 19-20); Aynca Balzac'tan (*La Fille aux yeux d'or*) örnek verebiliriz. Başvurduğum yazarlardan yalnızca biri, Antoine Caillot, Consulat döneminden beri dışkının kamusal alandan çekilmeye başladığını görerek mutluluk duyar (*Mémoire pour servir à l'histoire des mœurs et usages des Français*, 1827, I. cilt, s. 303); belirli bir yerden söz etmektedir: Palais Royal bahçeleri; bu bahçeler XVIII. yüzyıl sonundan beri hep koku saçmış dışkılardan arındırılmıştır.

Lille kentinin dışkı cennetini konusunda Pierre Pierrard'ı, ve özellikle birkaç sapla tıkanan boşaltma fiçilerinin betimlemesini okumak gerekir (a.g.y.); bu iş "berneux" ya da "bernatiens"

sistemli olarak taşınması yoluyla bütün atıklardan kurtarılmasının zamanı gelmiştir. Romanlarda saplantılı biçimde hep karşımıza çıkan<sup>14</sup> çöp toplayıcısı tasarı için en önemli rolü üstlenir gibidir; bu iş evlerde çöpleri ayıklamak, düzenlemek, organik atıkları, kemikleri ve küçükbaş hayvanların leşlerini birbirinden ayırıp eskiden de sıkı biçimde denerlenen boşaltım işini kusursuz hale getirmekten ibarettir<sup>15</sup>.

Çukurlarda biriken ve çürüyen dışkıların değil ama taşma tehlikesi, yani bunları üstten ve yeraltından taşıyıp yok eden yetersiz dolaşım sisteminin bilincine varılması Restauration döneminde, kentin çöpleriyle ve kendi atıklarıyla boğulan kenar mahallelerin başkent için temsil ettiği tehdidin ortaya çıkmasına eşlik eder. XVIII. yüzyılın sonundan itibaren, tek başlarına kalmış uzmanlar tarafından öngörülen lağım tehlikesinin yeniden belirmesi sorumluların gözünü korkutur. Bir zamanlar Mercier tarafından sunulan belirlemelere resmiyet kazandıran Sağlık Kurulunun raportörü 1827'de şunları yazar: "Bugün Paris'ten çıkın ve istediğiniz yolu seçin, çok sayıda çamur, çöp yığını görürsünüz, ayrıca her an tam bir leş kokusu rüzgârı altında kalırsınız. Daha şimdiden başkent'in dört bir yanından soluduğumuz pis hava kendini belli ediyor [...] Gözler daha anıtların tepesine bakmaya fırsat bulamadan dünyanın en pis koku kenti olarak tanınacağız."<sup>16</sup> O yıl Sağlık Kurulu dış bulvarların kenarlarına, kent merkezine doğru akan pis suları Seine nehrine akıtacak tabanı taş döşenmiş geniş kanallar açmayı önerir<sup>17</sup>. 1828'de Kurul raportörü Thouret'nin geçmişten gelen sesine kulak verir: "Paris'i çevreleyen zeminin uzak bir mesafeden bu iğrenç gübreyle bulanmıştır"<sup>18</sup>; ayrıca kentin çevresine kentsel atık-

denilen küçük esnaf tarafından yapılır; bunlar arabalarıyla gezip bağırırlar: "fıçısı dört para" (s. 54), sonra da biriktirdiklerini Flaman gübresi hazırlayan çiftçilere götürürler. 1850'de Lille'de hâlâ umumi tuvaletler yoktur; "duvar boyu dizilmiş birkaç gerdel bu işi görürdü; bunlar da Belediye Binası yanında bulunan bir sarnıça boşaltırdı" (s. 53).

Çok daha sonraları Nevers'de ve Charité-sur-Loire'da dışkıları konusunda dile getirilen şikâyetler hakkında bkz. Guy Thuillier (*Pour une histoire du quotidien au XIX<sup>e</sup> siècle en Nivernais*, 1977, s. 334).

14) Bkz. Louis Chevalier, a.g.y., s. 461-463.

15) Bu konuda bkz. Alain Faure: "Classe malpropre, classe dangereuse?", *Recherches. L'Histoire des Faubourgs*, 1977, s. 79-102.

16) V. Moléon, a.g.y., II. cilt, s. 46. Lille'de köylülerin geldiği iğrenç Saint-Agnès gübreligi hakkında kente doğru kayan kenar mahallelerin bulaştırdığı pislige ilişkin saplantıyı buluruz.

17) Sağlık siyasetin ve özellikle 8 Mart 1822 tarihli sağlık yasasına esin kaynağı olan ayırma, uzaklaştırma ilkesinin uygulanması. Bu konuda Blandine Barret-Kriegel, "Les demeures de la misère", *Politique de l'habitat*, s. 93.

18) V. Moléon, a.g.y., s. 75.

ların atılmaması gerektiğini de ekler. Kolera-morbus salgınının baş göstermesi bu saplantıyı artırır. 1835'te Kurul uzmanları banliyö yerleşimlerinde yığılmış pislikleri görmeye giderler. Gennevilliers'de pis kokulu depoların yol boylarında ve avlularda her yere yayılmış olduğunu gözlemlediler.

Aslında gerçek yenilik sıkıntısının vurgulanması değil yürürlükte olan yararçılık düşüncesiyle pisliğin ve dışkının bir arada düşünülmesi, çatıştırılmasıdır. Miyasmadan duyulan endişe kayıp saplantısıyla iki katına çıkar. İlgrenç maddelerden yararlanma konusu dikkati çeker. Atığın geri kazanılması yönündeki istek koku duyusuna gösterilen dikkati artırır.

Bitmekte olan XVIII. yüzyıl hakkında söylediklerimizin aksine dışkı konusundaki söylem türlerini en fazla çeşidi artık yararlar ilgilidir. Mide bulandırıcı yayılımlar artık hem miyasmayı hem de açığı haber verir. "Her kötü koku kentlerde kamu sağlığına gösterilmesi gereken özeni ve köylerde de gübre kaybını ifade eder"<sup>19</sup>, diye özetler Mille biraz şematikleştirerek. Ona göre pis koku "öğelerin kaybı ve dağılmasını"<sup>20</sup> belirler. Tıpkı parfümlerin ince kokularının tamir edilemez olanı ve verimsiz savurganlığı göstermesi gibi dışkının itici kokusu da kaybı gösterir. Yararçılık ve tasarruf gerekliliği sağlık kaygısını güçlendirir: Her üçü kokuların giderilmesini gerektirir.

Geri kazanma isteği bitmek bilmez hesaplara yol açar. İktisat bilimi dışkıyı hesaba katar; kârların ve kayıpların hesabını yapmaya girer. Daha yüzyılın başında Institut'nun bir kurulu Paris'in bütün atığını Seine nehrine atma fikrini reddetmişti; nedeni ise suyun temizliğini korumak değil böyle bir işlemin yol açabileceği savurganlığı önlemektir<sup>21</sup>. Parent-Duchâtelet dışkılarının taşınmasının kentin olası gelir kaynaklarından biri olabileceğini düşünür; 1833'ten itibaren bu maddeleri demir yoluyla tahliye etmeyi tasarlar, idarenin taşıma şirketlerini yönetmesini ister; özel kişilere yönelik bir çağrıda bulunur: "Onlara para yardımı yapın; bu şirketlerden hisse alın"<sup>22</sup>. 1834'te Paris 102.800 metreküp atık taşıtmış ve sadece Montfaucon çöplüğüne her yıl yarım milyon metreküp çöp geldiği kaydedilmiştir.

19) Mille, "Rapport sur le mode d'assainissement des villes en Angleterre et en Écosse", *Annales d'Hygiène publique et de Médecine légale*, Temmuz-Ekim 1855, s. 199-226, s. 210.

20) A.g.y., s. 209. Bu nedenle bir gübrenin değerinin "koku yokluğuna göre değerlendirilmesi" gerektiğini yazar (s. 210).

21) Bkz. Alexandre Parent-Duchâtelet, *Rapport sur les améliorations à introduire dans les fosses d'aisances, leur mode de vidange et les voiries de la ville de Paris* (Labarraque ve Chevallier'yle birlikte), 1835, s. 371.

22) Alexandre Parent-Duchâtelet, *Rapport sur les nouveaux procédés de MM. Salmon et Payen et Cie pour la dessiccation des chevaux morts...*, 1833, s. 293.

Bertherand Lille kentindeki çöp endüstrisinin otuz bin frank cirosu olduğunu hesaplar<sup>23</sup>. Sponi sifonun ve pis su kanallarının benimsenmesiyle her yıl İngilizlerin iki yüz elli bin frank kayıpları olduğunu belirtir<sup>24</sup>; 1857'de *Journal de chimie médicale*'in (Tıbbi kimya dergisi) bir redaktörü 332.000 metre küp pis suyun Seine nehrine atılmasının 275.600 ton gübre kaybına neden olduğunu hesaplar. Bunlar sadece birkaç örnektir. Diğer örnekler psikanalistlerin para ile *stercus* arasındaki bağı güçlendirmeyi sağlar. Belki de istatistik tarihçileri ile iktisat bilimcilerinin bunları da hesaba katmalarının uygun olacağı düşünülür. Malthus'tan Pierre Leroux'ya kadar izlerini sürebildiğimizi kayıp saplantısı<sup>25</sup>, atıkların toplumsal fizyolojisinin iyi işlemesine yönelik istek, insanları ve malları kayda geçirme, dolaşımını sağlama kaygısı bir bütün oluşturur. Bu tarihin herhangi bir boyutunu görmezden gelmek geçmişin ancak kısmi olarak anlaşılabilmesine neden olmaktadır.

Artık eskisinden de ivedilik kazanan kamusal alanın pis kokulardan arındırılması atığın geri kazanılması, değerlendirilmesi ve kullanılmasıyla birlikte düşünülür<sup>26</sup>. Tasarı sahipleri bu bilinmeyen yararçı yönleriyle toplumsal tasavvur düzenine atıkları geri kazanma isteğini kazandırır. Çöplerin toplanması ve işlenmesi konusunda toplumsal atıkların kullanılmasıyla salık vermede hemfikirdirler. Atığın değerlendirilmesinde kullanılan toplumsal çöpün kârını hesaplamaya başlarlar; XVIII. yüzyılın sonunda sağlıkçıların sundukları belirsiz projeler artık bilimsel hesaplamalara konu olmaktadır. Artık mahkûmlar ya da dilenciler değil muhtaçlar ve yaşlılar düşünülmektedir. Yaşlılar çöp toplayarak mal oldukları masrafin bir bölümünü çıkarabileceklerdir. Artık hayır işleriyle çöp toplama işi ilişkilendirilmektedir; geri kazanım sayesinde çöp sahipleri harcadıkları çabayı hafifletebileceklerdir. Artık örnek olarak Berne değil Belçika kentleri alınır. Bruges'de pislikler halktan kişilerce ve yaşlılarca kaldırılır<sup>27</sup>. Belediye el arabası olmayanlara el arabası verir. Böyle bir politika sayesinde Gand ve Liège çok iyi temizlenmiştir<sup>28</sup>.

23) Dr. E.-L. Bertherand, *Mémoire sur la vidange des latrines et des urinoirs publics*, 1858, s. 7.

24) H. Sponi, *De la vidange au passé, au présent et au futur*, Paris, 1856, s. 29. *Journal de Chimie médicale*'in tahmini R.-H. Guérard'ın belirtilen makalesinde yer almaktadır, s. 97.

25) Bkz. ünlü "circulus" kuramı.

26) Bu uğraşlar gübre üretimi Montfaucon'da başladığı zamana, XVIII. yüzyıla tarihlenir.

27) M.-A. Chevalier, adı geçen tez, s. 318.

28) Pierre Pierrard İkinci İmparatorluk döneminde çöp işletmecilerinin kullandıkları iş gücünün yarıyı hâlâ sakatlardan ve yaşlılardan oluşmaktadır.

Chevalier başkentte kadınlara ve erkeklere yönelik bedava umumi tuvaletlerin yapılmasını ister ve bunların bakımını yoksullara bırakmayı önerir<sup>29</sup>. Ona göre meydancıları ve çöp toplayıcılarını hayır işleri daireleri belirlemelidir. Stains'in belediye başkanı bunu denemiştir; meydanların süpürülmesi işini hayır bürolarına kayıtlı kişilere vermiştir<sup>30</sup>. 1832'den itibaren Chevalier hiç durmadan taşranın her kentinde, her kırsal yerleşimde bu yerlerin uzağında bir alan seçip buralarda çöplerin konulacağı kuyular açılmasını salık verir. Bundan sonra çalışmak için yoksullar tutulmalı ve yerleşim birimlerinde oturanlar bunların masraflarını karşılamalıdır. "Onlara bir eşeğin ya da işe yaramaz bir atın koşulu olduğu küçük bir araba verilecek ve iş günlerinde yerleşim birimini ve çevresini sürekli dolaşmaları, buldukları bütün pislikleri kürek ve süpürgeyle almaları ve bunları birimin çöp kuyusuna götürmeleri sağlanacaktır. *Her an sürecek bu temizlik* büyük bir atık birikintisinin durmadan toplanmasını ve bunların kaldırılması da arzu edilen temizliğin ve sağlığın oluşturulmasını sağlayacaktır<sup>31</sup>." Yenilik sokaklarda dışkı toplayıcıları modelini izleyen bu işin niteliğinde değil önerilen çalışma ritmindedir. İşin sürekli yapılması hem çöplerin tam olarak toplanmasını ve kesin temizliği hem de pis kokuların giderilmesini ve sağlıklı ortamı sağlayacaktır.

İnsan dışkılarının toplanması daha da önemlidir, çünkü bunlar o zaman da üstün atıklar olarak görülmüştür<sup>32</sup>. Sıvı ya da katı olsun, insan dışkısı en zengin gübredir. "Bir kilo sidik bir kilo has buğdayla eş değerdedir", der Sponi<sup>33</sup>. Dominique Laporte amacı valilerin dikkatini bu olağanüstü değere çekmek olan bir dizi anlamlı metni alıntılar<sup>34</sup>. 31 Aralık 1720 tarihli yönerge eskiden Paris bölgesinde bu gübrelerin kullanımını yasaya bağlamış ve teşvik etmişti. Ancak 1760 ile 1780 arasında tam bir ilgisizlik görülmüştü. Eski Rejim'in sonunda kullanılan dışkının hacmi, kullanılışı gelenek olan Flandre bölgesi gibi bölgeler hariç birden düşmüştü. Ardından bu gübrenin kullanımı gittikçe artar<sup>35</sup>; yararcılığın yükseldiği dönemdir bu. İlginin artması Sağlık Kurulu'nun genel bir politika belirle-

29) M.-A. Chevallier, adı geçen tez, s. 307

30) A.g.y., s. 319.

31) A.g.y., s. 313. Vurgu bze ait.

32) Bkz. berthherand, a.g.y., birçok sayfada, D. Laporte tarafından alıntılanmıştır.

33) A.g.y., s. 26.

34) *Histoire de la merde*, s. 99 vd.

35) Bu dalgalanmalara ilişkin bkz. L. Liger, a.g.y., s. 87 vd. Yazar fiyatların gelişimine ilişkin belirlemelerde de bulunuyor.

mesine yol açar. Atıkların birbirine karışmasını, yani kaybını engelleme isteği bu kurulu 1835 yılında sıvı maddelerle katı maddeleri birbirinden ayıran aygıtlar önermeye iter<sup>36</sup>.

Geriye İngilizlerde bütün atıkların atıldığı lağım sistemi kalmaktadır. Bu çözümün Paris'te de başarılı olması için yüzyılın en sonunu beklemek gerekecektir. Bununla birlikte Restauration'dan itibaren bu yöntemin taraftarları ortaya çıkar. Bu sistem zaten başkentte kısmen uygulanmaktadır: Askeri Okul, Invalides, Bicêtre, la Salpêtrière, L'Hôtel de la Monnaie lağımalarını Seine'e boşalan kanallara vermektedir. Montfaucon'un pis suları kent çevresindeki büyük lağım kanalları yoluyla nehre, daha sonra 1825 yılından sonra da yan kanallarla Saint-Martin kanalına akıtılmaktadır.

Bu boşaltım sistemi taşrada yüzyıl sonuna, hatta İkinci Dünya Savaşı'na kadar kullanılacaktır. 1860'ta aşağı Deule Lille kentinin lağım kuyusu olarak ün kazanır; umumi tuvaletlerin boruları ve kesimhanelerin atıkları buraya boşalır. İğrenç atıklar kanallarda birikir ve kenti kokuya boğar<sup>37</sup>. Caen'da Osons tam bir üstü açık lağım kuyusuna dönüşmüştür; yüz yıldır gündemde olan sorun bir "yılan hikâyesine" döner<sup>38</sup>. 1876'da Nevers'deki Nièvre artık sadece "devasa bir lağım"dır<sup>39</sup>. Kent alanının sistemli olarak mikroptan arındırılması burada ancak yüzyıl sonunda gerçekleştirilebilecektir.

Sponi'den Guéneau de Mussy bütün atıkların lağıma verilmesinden yana olanlar bu yöntemin dışkıların hareketini ve dolaşımını sağlayabilecek ve dolayısıyla korkunç durağanlık tehdidini bertaraf edecek tek yol olduğunu sürekli söylerler. Bundan başka lağım çukurunun aksine kanalizasyon, akıntıları denetim altına almayı da sağlamaktadır: "Lağım çukurları sürekli denetlenir. Bunlar görülebilir, kolay ve düzenlidir"<sup>40</sup>, diyecektir Émile Trélat 1882 yılında.

Durum böyle olunca bu çözümün bir yüzyıl boyunca reddedilmiş olması nasıl açıklanabilir? Gérard Jacquenet tartışmanın karmaşıklığını ve bu sistemin benimsenmesinin bazı çıkarılara nasıl zarar vereceğini açıkça göstermiştir<sup>41</sup>.

36) V. Moléon, *a.g.y.*, 1835 yılıyla ilgili rapor, s. 234. Ayırma aygıtları fazla sayıda yazı yazılmasına kaynaklık etmiştir.

37) Pierre Pierrard, *a.g.y.*, s. 49.

38) Gabriel Désert, *Histoire de Caen* içinde, Privat, 1981, s. 199 ve 228.

39) Guy Thuillier, *a.g.y.*, s. 34.

40) "Rapport d'Émile Trélat sur l'évacuation des vidanges hors des habitations", 25 ocak 1882'de okunmuştur; şu yapıtta yer alır: *De l'évacuation des vidanges dans la ville de Paris*, 1880-1882, s. 29.

41) Gérard Jacquemet, "Urbanisme parisien: la bataille du tout-à-l'égout à la fin du XIX<sup>e</sup> siècle", *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, Ekim-Kasım 1979, s. 505-548.

Bu sistemin ev sahiplerine uzun süre ödenecek büyük bir yük getireceği düşünülmüştü. 1856'da başkentte otuz iki bin binanın sadece on bininde şebeke suyu vardı. Kanalizasyon sistemi etkili bir baskı grubu oluşturan boşaltım şirketlerini iflasa sürükleyebilirdi. Buna benzer engeller bilim adamlarının talepleri direnişle karşılaşmasaydı belki aşılabılırdı. Yine kayıp saplantısıyla karşılaşılıyor. Chevreul tehlikeye işaret eder<sup>42</sup>: Atıkları arındırmak, onları zayıflatmaktadır, temizlik kaygıları bu tehlikeyi gözden kaçırmaktadır. İsrafın bir örneği olan kanalizasyon sistemi bir yana, lağım-ları kapatmak bile azot miktarını düşürmektedir. Boşaltım işini yapanlar bunu iyi bilirler, yoksulların çukurlarındaki dışkıları fazla sıvı olan zengin lağım-larına yeğlerler. Belgrand tam bir kesinlikle dışkının değerini toplumsal tabakalara göre belirler. Başkentte dışkılarının azot yoğunluğuna göre coğrafi dağılımını gerçekleştirir<sup>43</sup>. Sokakların ve kamusal alanların pis kokulardan arındırılmasını teşvik eden yararcılık aynı zamanda Paris'te ve Fransa'nın birçok kentinde kanalizasyon sisteminin benimsenmesini frenleyecektir. Çelişkili yönlerinin belirlenmesi gereken farklı sonuçlardır bunlar.

Restauration döneminde insan dışkısı kimya sanayisinin hammaddelelerinden biri haline gelir. Bondy'de, yeni lağım gölünün yanında bir fabrika kurulur, amonyak üretmektedir. Böylelikle temizlik ve yararcılık bir araya gelmiş olur. Böylelikle dışkıyı yok etmeye dair tasarılar gerçekleşmiş olur; bu da sağlıkçıları tuvaletlerde dışkıları anında mükemmel gübre haline getirebilecek maddelerin kullanılmasına sürükler<sup>44</sup>. Daha sonra pislige dayalı kimya büyük projelere esin kaynağı olacaktır, 1844'te Garnier si-diği işleyecek geniş bir sanayi kompleksinin yapımını düşlemektedir; bu-raya *ammonipolis* (amonyak kenti) adını vermeyi düşünmektedir<sup>45</sup>.

1825 yılı mezbahacılık için bir dönüm noktası olur<sup>46</sup>. Bu değişimin arefesinde pis kokunun Montfaucon çıkmazında o zamana kadar görülmemiş bir yoğunluğa ulaşmış olduğunu belirtmek gerekir. Pantin ve Romainville

42) A.g.y., s. 42.

43) Bkz. Marié-Davy, şu yapıtta: *De l'évacuation des vidanges dans la ville de Paris*, s. 67 vd. Bu kıvam halk kontunda toplanan katıksız pis su atığı için metreküpte dokuz kilodan, Grand Hôtel lağımının içinde metreküpte yetmiş grama kadar düşer.

44) Ürünün ateli savunucusu Parent-Duchâtelet, etkisini halka kanıtlamak için kent kaldırımlarında ürünün denenmesini önerir.

45) Georges Knaebel, *Les problèmes d'assainissement d'une ville du Tiers Monde: Pointe-Noire*, tez, 3<sup>e</sup> cycle, Ekim 1978, VI. bölüm: "Construction du réseau d'égouts parisiens au XIX<sup>e</sup> siècle", s. 249.

46) Parent-Duchâtelet, *Les chantiers d'équiparrissage de la ville de Paris envisagés sous le rapport de l'hygiène publique*, 1832, s. 29.

köylüleri sürekli bu iğrenç kokuyu koklamaktadırlar. Koku giderme uzmanı Parent-Duchâtelet kısa süre önce mide bulandırıcı kokulara ilişkin ayrıntılı bir çalışmaya girişmiştir<sup>47</sup>. Coğrafi yapı sayesinde yolu değişen bu kokular çok şükür ki başkentin büyük bölümüne ulaşamıyordu, ama Combat sınırlarını işgal ediyor ve bazı rüzgârların etkisiyle de kimi kez Le Marais'yi, Jardin de Tuileries'yi etkiliyordu; üç yıl önce Lachaise'in acı biçimde yakındığı şey de buydu<sup>48</sup>.

1815'te Sağlık Kurulu'nun çalışmalarına ilişkin raporunda Mauléon daha o zaman sorunu belirliyordu: "Paris'te her yıl kesilen on iki bin atın sinirlerini, kanını, yağını, kemiklerini ve bağırsaklarını ticari olarak anında kullanılabilir maddelere nasıl dönüştürmelidir?"<sup>49</sup> 31 Mart 1814'te üç bin hayvanın itlafı bir çözüm bulmanın ne denli ivedi olduğunu göstermişti.

1821'den itibaren kimyacılar Payen, Pluvinet kardeşler ve Boulier yağların sıvılaştırılarak gübre haline getirilmesi ve leşlerin etli kısımlarının sıkıştırılmasına ilişkin olarak buldukları üretim yönteminin onayını almışlardı. 1816'da Foucques "kesilen atların eti, kemikleri ve bağırsaklarından çeşitli renklerde sabun ve temizleme sıvısı yapmayı" öneriyordu<sup>50</sup>. 1825 yılından itibaren Payen'in Grenelle'e kurulan yeni imalathanesi bu sanayide devrim yaratır. Kapalı sistemde işleme ve hayvan parçalarının kullanımı iç karartıcı mezbahacılık işini "önemli gelirler sağlayan bir sağlık etkinliği" haline getirir<sup>51</sup>.

Kireçle işlenen hayvan iç yağları da eskiden sürekli şikâyetlere neden olan bir sanayinin kokusuz olmasını sağlar. Genç Barrouel'in çalışmaları sayesinde hayvan kemikleri, kemik kazıntılarından amonyak tuzu üretimi, su arıtma işleri gelişir<sup>52</sup>. Kimya sanayisinin ham madde talebi daha önce çöplüğe atılan hayvan kemik ve artıklarının toplanmasını sağlar; bunun çevre temizliğine de katkısı olur. Pluvinet fabrikası Clichy'ye kurulduğundan beri "artık başkentte kemikler büyük yığıntılar oluşturmuyor ya da caddelere saçılmıyor"<sup>53</sup>. Kaldırıma akan ve mezbahalarda pis kokular sa-

47) A.g.y., s. 100.

48) C. Lachaise, a.g.y., s. 139.

49) V. Moléon, a.g.y., 1815 yılı, s. 89.

50) Bkz. Parent-Duchâtelet, *Les chantiers...*, s. 28.

51) Bu sanayinin kârlarını hesaplayan J.-B. Monfalcon'un ve A. De Polinière'in fikri budur: *Traité de la salubrité dans les grandes villes*, 1846

52) Bkz. V. Moléon, a.g.y., 1827 yılı raporu, s. 16.

53) V. Moléon, a.g.y., 1825 yılı raporu, s. 325.

çan hayvan kanı bundan böyle kurutma tesislerinde işlenir, fabrikanın ürünleri ise sömürgelerde kurulan şeker rafinelerine ihraç edilir<sup>54</sup>.

Kâr amacı kamusal alanın kötü kokulardan arındırılması işine, sağlık kaygısından daha fazla dikkat çeker; bu alanın leşlerden, kandan ve kemikten arındırılmasını sağlar. Başlangıçta kimya sanayisinin kirliliğe neden olduğu, çevreye kötü kokular yaydığı doğrudur; entegre sanayi modelinin gelişmesi, mikrop kırıcı karışım ve maddelerin de kullanılması, sağlıksız fabrikalar konusundaki hukuki yaptırımlar sayesinde bu zararları önlemede katkıda bulunur.

Böylece bir zamanlar çürümekte olan hayvan leşinden kaynaklanan sıkıntı yavaş yavaş giderilmeye başlar. Geçen yüzyılda ayrıntısıyla incelenmiş olan etlerin çürüme süreci o kadar hızlanmıştı ki dönüşümün âni geliştiği anlaşılmıştı. Miyasmanın çoğalması kokuların yok edilmesiyle önlenir. Mezbahacılık bundan böyle daha fazla ilgi çekmeye başlar. Parent-Duchâtelet, meydana gelen devrimden etkilendiğini saklamaz. Hayvan cesetleri kokudan arındırıldıktan sonra özenle parçalara ayrılır ve her parça ziyan edilmeden üretimde kullanılır<sup>55</sup>. Bundan sonra yeni fabrikalara tekel imkânı sağlamak için başkentte yaygın olan kaçak mezbahacılığın önüne geçilmeye çalışılır. Valiliğin atadığı kurullar uyulacak yönetmelikleri oluştururlar. Bunun sonucunda “yüksek bacalı fırınların” yapılması şartı getirilir; bunlar gazları “atmosferin yüksek katmanlarına”<sup>56</sup> çıkarır, böylece et fabrikaları kokusuz ortama sahip olur.

İnsan kadvralarının sanayide değerlendirilebileceği düşüncesi süregelen bir tabudur. Quartier Latin’de öğrenim gören tıp öğrencilerinin inceledikleri kadvraların yağlarını boşa harcamaları yerine bunların fabrikalara götürülmesine ilişkin uzun yazılar yazan dindar Parent-Duchâtelet bu tabuyu ihlal etmiş olmuyordu<sup>57</sup>. Chrétien adında bir mühendisin ne yazık ki acı veren bir öngörüyle öncü olarak nitelendirdiği bir tasarıdan söz etmesi için 1881 yılını beklemek gerekmiştir. “Cenaze defninde tek amaç cansız bedenlerin yararlı ürünlere dönüştürülmesi olmalıdır”, diye yazmıştır<sup>58</sup>.

54) V. Moléon, a.g.y., 1824 yılı raporu, s. 286.

55) Parent-Duchâtelet, *Rapports sur les nouveaux procédés de MM. Salmon Payen et Cie...*, *Hygiène publique*, II. cilt, s. 295 ve *Projet [...] d'un rapport [...] sur la construction d'un clos central d'équarrissage pour la ville de Paris*, *Hygiène publique*, II. cilt, s. 310.

56) Monfalcon ve Polinière, a.g.y., s. 224.

57) Parent-Duchâtelet, *De l'influence de l'assainissement des salles de dissection*, *Hygiène publique*, II. cilt, s. 22-24.

58) J. Chrétien, *Les odeurs de Paris*, 1881, s. 33.

## Klorür Devrimi ve Akımların Denetimi

Pis koku ve gazların doğru analizine dayanan koku giderme işlemleri bundan böyle bilimsel yöntemlerle yapılır ve hızla gelişir. Günlük hayatta Guyton tarzı tütsüleme<sup>59</sup>, ama ondan da önemlisi, Kont d'Artois'nın imalathanelerinde 1788 yılından beri üretilen Javel suyunun (çamaşır suyu) kullanımı yaygınlaşır<sup>60</sup>. Dijon'lu kimyacının geliştirdiği ürün daha sonra yapılan iki buluşla daha da gelişir. Eczacı Labarraque klorun yerine kireç klorürünü kullanarak çürümenin ilerleyişini durdurma olanağı bulur. Ürünün kesin denemesi 1 Ağustos 1823 yılında yapılır. O gün saat 7.30'da bir mezar açılır; büyük Orfila otopsi yapar. Ancak ceset kokusu dayanılacak gibi değildir. Labarraque, suda eritilmiş kireç klorür püskürtülmesini önerir. Sonuç "tam bir başarı"dır, "iğrenç koku anında yok olmuştur"<sup>61</sup>. Vali Delavau, bu deneyden gerekli dersleri çıkarır. Vali "başkentin açık olan tüm tuvalet, pisuar ve bulaşikhanelerinin" klorürlü suyla arıtılmasını buyurur. 1824 yılında Labarraque, *Instruction à l'usage des boyaudiers, contenant le moyen de travailler sans fétidité* (Bağırsak işletmelerinde çalışan işçiler için kokusuz çalışma ortamı sağlamaya yönelik yönerge) hazırlar.

XVIII. Louis'nin ölümünden sonra Labarraque'ın geliştirdiği ürünün başarısı doğrulanır. Ölen kralın cesedi çürüdüğünden inanılmaz derecede kokuşur. Bunun üzerine eczacı çağırılır. Çağrılan eczacı, klorürlü suya batırdığı bir çarşafı cesedin üzerine örter ve arada bir çarşafın üzerine klorürlü su püskürtmeye devam eder. Böylece ceset kokusu yok olur<sup>62</sup>.

Labarraque'ın kullandığı temizlik gereci, büyük çaplı temizlik işlerinin vazgeçilmez gereci olur. 1826 yılında Amelot lağımının temizleyen işçilerin elbiseleri Labarraque tipi temizlik gereciyle arıtılır<sup>63</sup>. Temmuz 1830 ayaklanması sırasında ölenlerin cesetleri kokuşmamaları için bu yeni mikrop kırıcı karışımla yıkanır. Trois Glorieuses günleri klorürlü suyun da zaferini kutlar. Dr. Torche, Marché des Innocents meydanının altına ve Louvre sütunlarının ön tarafına kazdırdığı lağım çukurunu bu karışımla arın-

59) Doğu hekimleri tarafından geniş ölçüde uygulanır. Bkz. Jacques Léonard, *Les médecins de L'ouest au XIX<sup>e</sup> siècle*, 1979, III. cilt, s. 1141.

60) Reutter de Rosemond, a.g.y., s. II, s. 286.

61) A.-G. Labarraque, *...observations sur l'emploi des chlorures*, 1825, s. 5.

62) Maxime du Camp'ın aktardığı ve şu yapıtta yayımlanmış olan Labarraque'in sözleri: *La Chronique médicale*, 1915, s. 280.

63) Parent-Duchâtelet, *Rapport sur le curage des égouts...*, *Hygiène publique*, I. cilt, s. 362.

dırır<sup>64</sup>. Birkaç gün sonra Parent-Duchâtelet Labarraque karışımını kullanarak Saint-Eustache mezarlığına alelacele gömülen cesetlerin yaydığı kokuyu yok etmeyi başarır. İki yıldan az bir süre sonra kolera-morbus salgını patlak verdiğinde bu değerli karışımla bu kez bütün Paris boydan boya arındırılmaya çalışılır. Gisquet kesim yerlerini, kasap ve şarküteri tezgâh ve tahtalarını klorürlü karışımla yıkama emri verir; ayrıca “çirkef kuyularından, çukur ve hendeklerden yayılan pis kokuları”<sup>65</sup> “ortadan kaldırmak” için klorürlü karışım kullanmayı emreder; bunun yanı sıra, çarşı ve pazaryerlerinde döşeme taşları ile sokak kaldırımlarını, yollar-daki çukurları yıkattırır.

Labarraque’ın buluşu sayesinde, büyük sorunlara yol açan kadavra incelemesi sorunu çözülür. O zamana kadar amfilerde korkunç bir koku hâkimdi<sup>66</sup>. Bundan dolayı tıp öğrencileriyle öğretim üyeleri morgda her gün işkence çekmekteydi; bazıları ise hastalık kapmaktan korkuyordu. Quartier Latin civarlarında, ara sokaklarda insan ve hayvan kadavra kesim yerleri vardı, bu nedenle etrafa ağır kokular yayılıyordu. Kaçak kesim yerleri faaliyetlerinin yasaklanması ve Tıp Fakültesinde kadvraların üzerine yatırıldığı masa ve ameliyat yerlerinin klorürlü karışımla yıkanmaya başlanmasıyla koku sorunu da çözülmüş oldu; bu reform başkentin bütün bir mahallesinin arındırılmasını sağladı<sup>67</sup>.

Geriye hastanelerin ağır kokuları kalıyordu. Labarraque buralarda da çalıştı. O ünlü sodyum oksit klorür karışımını hazırladı ve hemen sonuç aldı. Uzmanlar, hazırlanan karışımın “canlıların çürümesini durdurduğunu”<sup>68</sup> iddia ederken abartmıyorlardı. Kangrene yol açan şarbon hastalığını, “ülser ve zührevi hastalıklarını, hastanelerin olağandışı kirli ortamını ve kanser hastalarının taşıdığı mikropları” bu “dezenfektanla” etkisiz hale getirmek, yani kötü kokuları gidermek olasıydı.

Bir başka önemli buluş Salmon’un 1825 yılında hazırladığı karışımdır. Kömür tozunun mikrop kırıcı özelliği eskiden beri biliniyordu; hayvan atıklarını toprakla karıştırıp yüksek ısıda pişirdikten sonra her türlü “çürük

64) Troche, *Notice historique sur les inhumations provisoires faites sur la place du marché des Innocents en 1830, 1837*; ve Parent-Duchâtelet, *Notes sur les inhumations et les exhumations qui ont eu lieu à Paris, à la suite des événements de juillet 1830*, s. 81.

65) *Mémoire de M. Gisquet*, 1840, I. cilt, s. 425-427. Ayrıca bkz. Blandine Barret-Kriegel, *a.g.y.*, s. 108.

66) Bkz. bu kitap, s. 43 ve V. Moléon, *a.g.y.*, 1823 yılı raporu, s. 264.

67) Parent-Duchâtelet, *De l'influence de l'assainissement des salles de dissection*, 1831.

68) Labarraque, *a.g.y.*, s. 5. Yazar uzmanların gözlemlerini alıntılanmaktadır.

ve kokuşmuş organizmayı"<sup>69</sup> anında kokusuzlaştıran hayvansal özlü toz karışımını yapıldı. Bu işlem sonucunda elde edilen madde verimli bir gübre çeşididir. Salmon sağlık görevlileri ile iktisatçıları buluşturmayı başarır; "Pierrotin'in arabasına"<sup>70</sup> kapanmış, *Un début dans la vie*'nin (Balzac, *Yaşamda Bir Başlangıç*) kahramanlarının burunlarını yakan o tozları, kullanımı sakıncalı ve ilkel ilan eder ve tarihin çöplüğüne atar.

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren dışkısal atıkları arındırmak için onlarca yol denenir. 1856 yılında Sponi 1762 yılından bu yana sözü edilen tüm projelerin dökümünü çıkarır; bu sayı en az elli yedidir<sup>71</sup>. Yaklaşık bir yüzyıl boyunca en iyi bilim adamları bu konu üzerinde düşünür, çeşitli deneyler yaparlar; dışkı kokularını yok etmek için biraz olsun kafa patlatmamış kimyacı bulunmadığını söylersek abartmış olmayız<sup>72</sup>. Önce hayvan parçalarından elde edilen sıvı, sonra demir sülfat bileşimi etkin sonuçlar verir. Bu karışımlar sayesinde atık boru ve pislik kanallarını temizleyen işçiler rahatlar. Lyon kentinde yüzyılın ortalarına doğru çoğu zaman örnek olarak gösterilen "Gübre Şirketi" hiçbir şikâyetle konu olmadan tam gün faaliyetlerini sürdürür; "bir mağazanın içerisinde açılan kuyu, artık müşterilerin gelmesine ve alışveriş yapmasına engel değildir". 12 Aralık 1849 tarihli buyrukla lağım boru ve çukurlarının çinko klorür ve sülfatla arındırılması zorunluluğu getirilmeden önce, başkentte bu konudaki ilerleme henüz yavaştı. Mikrop kırıcı ve koku giderici ürünlerin çeşitlenip çoğalması burada en iyi çözümlerin uygulanmasını geciktirmişe benzemektedir. 1817 yılından itibaren Neuve-Saint-Augustin sokağına yapılan ve koku yaymayan umumi tuvaletlerin model alınması hemen gerçekleşmemiştir.

Kalabalık yerlerin kötü kokulardan arınması, hava akımlarının kontrolüne bağlıdır; sadece hava dolaşımını sağlamak yetmez, hava akımını yönlendirmek de gereklidir. Bu olmadan kuytu yer ve köşelerde havanın duraganlaşması ve kokunun ağırlaşması engellenemez. Havalandırma alanında kaydedilen aşama budur. İngiltere'de Tredgold'un<sup>73</sup> çalışması, pratisyen

69) V. Moléon, a.g.y., s. 1838 yılı raporu, s. 428.

70) H. De Balzac, *Un début dans la vie*, La Pléiade, *Scènes de la vie privée*, I. cilt, s. 777 (Türkçesi: *Yaşamda Bir Başlangıç*, çev.: Tahsin Yücel, YKY, 2001).

71) H. Sponi, a.g.y., s. 8.

72) Kaynakçada özellikle boussingault, D'Arcet, Dupuytren, Fourcroy, Hallé, Labarraque, Parent-Duchâtelet, Parmentier, Payen, Thouret ve Trébuchet'nin adları görülür. Bu konuda bkz. H. Sponi, a.g.y., s. 10.

73) Bkz. Thomas Tredgold, *Principes de l'art de chauffer et d'aérer les édifices publics, les maisons d'habitation, les manufactures, les hôpitaux, les serres...*, Paris, 1825.

olan d'Arcet ile Kıta Avrupalı kuramcı Pécler'nin araştırmaları, bu yeni bir projeye<sup>74</sup> işaret eder.

D'Arcet'nin yolundan giden mühendis Grouvelle, "istediğimiz biçimde yönetemeyeceğimiz bir teknik işlem hep başarısızlığa mahkûmdur"<sup>75</sup>, der. Kirli havayı dışarı çıkarıp kapalı yerlerde hava akımlarını doğru yönlendirmek demek kokulu ortamları düzene sokmak demektir.

Böyle bir projenin kapalı devre sistemini uygulaması gerekir. "Havadaki değişimlere bağlı kalan, rüzgârlara, kapı ve pencerelerin açık ya da kapalı olmasına bağlı olarak değişen ve havalandırma sisteminin uygulanmadığı yerlerde iyi bir havalandırma yönteminden söz edilemez"<sup>76</sup>. Grouvelle'in belirlediği gibi, d'Arcet oluşturulacak "güçlü hava akımının değişmeden ve kesintiye uğramadan bütün tesadüfi akımlara hâkim olması için yeterince düzenli ve güçlü araçlar gerektiğini" anlamıştır.

Pearson'un tam kapalı odası buna bir örnektir. İngiliz doktor veremlilere evlerinde tedavi edebilmek ve böylelikle onların güney bölgelerinde uzun süre kalmalarının önüne geçmek için, hastalarına hoş bir oda sıcaklığını yaratmaya çalışır; bu amaçla şömineyi kapatmayı, çift kapı ve çift pencere yapmayı ve bir çeşit insan için ısıtılmalı sera yaratmayı düşünür<sup>77</sup>. Bu koşulları sağlamak yaşamlarda tam bir devrim gerektiriyordu. D'Arcet'nin 1821 yılında geliştirdiği yeni tip mutfakta kapı ve pencerelerin açılmasına gerek yoktur. Bilim adamı şöyle belirtir: "Ev hanımı eski alışkanlığından kurtulacaktır: Eski tip mutfaklarda tüm kapı ve pencereler açıktı, çünkü boğulmak için içeri fazla miktarda temiz hava girmesini sağlamalıydı; içeri dolan duman ve zararlı gazların etkisini ancak böyle azaltabilirdi; ancak bizim sistemimizde [...] sürekli hava çekilir; mutfakta hiçbir buhar kalmaz"<sup>78</sup>.

D'Arcet aynı nedenlerden dolayı sifon kullanımını ve kapalı alanda sanayi üretimini över. Yeni havalandırma sisteminde şömine ile ateş ocak yerlerini fırınlara ve kazanlara bırakır. Düz yüzeyler akımlarının kontrolünü kolaylaştırdığı için sistemin mantığı emayenin ve cılanın avantajlarını bilir; bunlar üzerinde hava da su da kolayca kayar gider. Yüzyıl so-

74) Bu da Maurice Daumas'nın belirlemesini ayrıntılandırmaktadır (*Histoire générales des techniques*, III. cilt, s. 522-523); buna göre havalandırma bu dönemde gelişmiştir.

75) J.-P. d'Arcet'nin kitabının giriş bölümü: *Collection de mémoires relatifs à l'assainissement des ateliers, des édifices et des maisons particulières*, I. cilt, 1843, s. vii.

76) A.g.y., sonraki alıntı da burada.

77) Thomas Tredgold, a.g.y., s. 271.

78) D'Arcet, "Rapport sur des [...] fourneaux de cuisine salubres et économiques", 1821, *Collection...*, a.g.y., s. 113.

nunda *clean and decent* (temiz ve uygun) olarak görülen banyonun kökeni Restauration döneminden itibaren ifade edilen, bu akımları düzenleme isteğinde yer alır<sup>79</sup>.

Havalandırılacak yerlerde d'Arcet iki ilkeyi gözetir: "Bir yandan güç kullanılarak havanın emilmesi, diğer yandan *havanın dengeli dağılımı*"<sup>80</sup>; bunlardan sadece ikincisi yenidir. Ayrıca d'Arcet'e göre kokuları yok edebilmek için tam yanma sağlanmalıdır; kurduğu ve sürekli övdüğü, dumanları yutan fırınlar aynı tür kaygılara yöneliktir.

Hapishaneler sıkıntıyı artırmayı sürdürmektedir. Başka hiçbir yerde hava dolaşımı böylesine bir önem taşımamaktadır. Bu yüzden Villermé, havalandırılan bölmenin mutlaka önceden sınırlandırılması gerektiğini düşünür; kötü kokuların yeniden içeriye sızmasını önlemek için bu yerin etrafı duvarlarla çevrilmelidir<sup>81</sup>. Tutukluların atıklarını yaydığı kokuların giderilmesi, yapılması gereken ikinci önemli iştir.

Hapishane içinde hücreler koku giderme tekniklerin ilişkin deneylerin uygulandığı laboratuvarlara dönüşür. En yetkin kimyacıardan (Dumas, Leblanc, Pécler, Boussingault) oluşan kurul üyeleri, pis kokan bir hücrenin kokusundan arınması ve havanın temizlenmesi için gereken süre ile içeriye giren temiz hava miktarı arasındaki orantıyı kokuların ağırlığına göre ölçerler. Kötü koku kaynağı lazımlığın etrafına toplanan bilim adamları, saatler sonunda "havalandırma ve tüm hücrelerin temizlenmesi için temel ölçütleri belirleyecek"<sup>82</sup> tabloları oluşturmayı başarırlar. Havalandırmayı belirleyecek şey bir kişinin yaşaması için gereken oksijen miktarı ile değil, tutukluların pis dışkı kokularını ortadan kaldıracak hava akımının yoğunluğudur.

Öğrencilerin teri ve kirli elbiselerinin etkisiyle havasız kalmış bir sınıfta yapılan aynı deneyler sonuçta kişi başına saatte altı metreküpün havayı temizlemek için yeterli olduğu anlaşılmıştır<sup>83</sup>. Bu da saatte on iki metreküp

79) Burada aynı şemaların toplumsal temsillerde nasıl görülebildiğini incelemek benim konuma girmiyor; ama kapalı bölgede fahişelik etkinliğini tamamen dizginleme isteğini nasıl yönlendirdiğini biliyoruz.

80) Philippe Grouvelle, *Collection...*, a.g.y., s. vi.

81) Villermé, *Des prisons...*, a.g.y., s. 18.

82) *Chauffage et ventilation de la nouvelle Force par Philippe Grouvelle*, s. 25.

83) Bu konulara ilişkin olarak bkz. Félix Leblanc, *Recherches sur la composition de l'air confiné*, 1842. Bir yatak odasında, bir huzur evi salonunda, ilkökul sınıfında, Sorbonne'un bir amfisinde, millet meclisinde, gösteri salonunda (Favart salonu), askeri hararlarda ve Jardin Royal'in bir serasında yapılan çalışmaların sentezi. Bu yerlerin her biri için "yerin kapasitesi, birey sayısı, sıcaklık, ısıtma türü" Combes'un havaölçerine göre "havalandırmanın olup olmadığı" belirtilmiştir (s. 11).

Odanın havasının tahlili konusunda bkz. E. Péchet, *Instruction sur l'assainissement des écoles primaires et des salles d'asile*, 1846.

temiz havanın yetişkin kalabalığının olduğu bir yerdeki her tür kokuyu gidermeye yeteceğini gösterir. Bu yeni normlar dönemin mühendislerine esin kaynağı olur. Mazas hapishanesinde Grouvelle, tuvalet borularının yarıdımıyla “aşağı” çekilen pis kokuların dışarıya atılmasıyla bin iki yüz hücreyi “temizlemeyi” başarır. Duvoir Adliye Sarayında tamamen farklı bir yöntemle başvurur ve sifonlu oturaklar yerleştirerek iyi sonuçlar elde eder<sup>84</sup>.

Van Hecke'in icat ettiği mekanik vantilatör 1853 yılından itibaren cezaevlerinde örnek alınır; Ducpétiaux<sup>85</sup> bunlar karşısında hayranlığını dile getirir. Brüksel'de Petits-Carmes cezaevinde kurulan hava ölçme aleti bu cihazın kişi başına saatte kırk sekiz metreküp temiz hava ürettiğini gösterir; oysa idare sadece yirmi metreküp temiz hava talep etmişti. Özellikle galeriden görünen yelkovanlı bir kadran, gece gündüz “hava akışının gerçek yoğunluğunu gösterir ve bu yoğunluğu birden sekize kadar değişen farklı derecelerini görebilmek için kadrana şöyle bir bakmak yeterlidir”<sup>86</sup>. Hava emme ilkesini kullanmasa da vantilatör, d'Arcet'nin düşlerini gerçekleştirmeye yarar. Ayarlanabilen sürekli ölçülebilen, herdaim kontrol edilebilen hava akışı, vücut kokularının yok edilmesi için gereklidir. Aygıtın düzgün çalışması, başarısını göstermektedir: “Deneylerin yapıldığı süre boyunca kadran üzerindeki yelkovan neredeyse hiç değişmeden dört ile beş derece arasında kalmıştır”<sup>87</sup>. Bu tip bir aygıt 1856 yılında Beaujon hastanesi binasına kurulur. Sonraki yıl, Van Hecke vantilatörü, Toulon'dan Cayenne'e 500 tutukluyu “taşıyan” *Adour* gemisinde mucizeler yaratır. Bu vantilatör sayesinde cerrahbaşı, bütün yolculuk boyunca bir tek hasta raporu vermemiştir.<sup>88</sup>

Bununla birlikte kapalı yerlerin, havalandırma yöntemiyle kötü kokulardan arındırılması, sorumlularının yokluğundan yakındıkları bir arındırma disiplini gerektirir.<sup>89</sup> Okullarda ve evlerde<sup>90</sup> bu tür bir disiplin

84) Bkz. Dr. Grassi, *Rapport [...] sur la construction et l'assainissement des latrines et fosses d'aisances*, 1858, s. 32.

85) Ducpétiaux, “Extrait du rapport sur les deux systèmes de ventilation établies à titre d'essai dans la prison cellulaire des femmes, à Bruxelles”, *Annales d'Hygiène publique et de Médecine légale*, 1853, I. cilt, s. 459 vd.

86) A.g.y., s. 461.

87) A.g.y., s. 461.

88) C. Grassi, *e la ventilation des navires*, 1857, s. 23.

89) Bkz. Geneviève ve Bruno Carrière, “Santé et hygiène au bain de Brest au XIX<sup>e</sup> siècle”, *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, 1981, no: 3, s. 349. 1822 yılında mühendis Trotté de la Roche zindan konusunda şunları yazıyor: “insanlar geceye tuvalete gitme zahmetine katlanmıyor. Lağım borusuna gidecek çiş zeminde kalıyor, ahşabın içine işliyor...”.

90) Bkz. bu kitap, s. 226.

henüz kazanılmadan çok önce temizliği sağlama gayretleri ve pislik ve atıkları aynı yere toplayıp atma gereği, çeşitli yurtlarda şaşırtıcı disiplin alışkanlıkları ve ilginç uygulamaların ortaya çıkmasına neden olur<sup>91</sup>. Girard de Cailleux'nün kuralları iyi birer örnektir. Girard de Cailleux hastabakıcılar hastalarına gündüz ve gece aynı saatlerde ve belirli yerlerde tuvalet ihtiyaçlarını gidermelerini öğretmek için demir kollara bağlanması emrini verir. Örnek alınacak bu tuvalet eğitimi sonuç verir. Yapılan gözlemler bunu göstermiştir. "Tuvalet çıkma sıklığı konusunda hastalara, akılları tam olarak yerinde olmadığı için temizlik alışkanlıkları edinmek, kamu binalarına gelen diğer normal insanlara uygulanmayan baskılar yapılabilir, çünkü hastalar itaat etmesini öğrenmelidir"<sup>92</sup>.

Aynı yıl Duponchel *Annales d'hygiène publique*'te (Kamu hijyeni yıllık-ları) yayımladığı etkileyici projesinde umumi yerlerde yükselen dışkı kokularını yok etme, ayrıca teçhizatın yapısıyla oynayarak disiplin uygulama isteğini belirtir<sup>93</sup>. Duponchel askeri koğuş ve hastaneleri kötü kokularından arındırmak için sarmal biçiminde özel bir kule tuvalet kurulmasını önerir; "minare" biçimindeki bu barok yapı gemi tuvaletinden ve kuşkusuz d'Arcet'nin evindeki güvercinliğin biçiminden esinlenmiştir; böylelikle kişinin üzerine hiçbir pislik bulaşmayacaktır. Artık hastanın ya da askerin kirletebileceği zemin ya da duvar diye bir şey yoktur; hasta ya da asker neredeyse havada asılı duran oturaklara demir kollara bağlanır; buraya da metalden bir geçitten girilir.

D'Arcet Sağlık Kurulundan meslektaşları, özellikle arkadaşı Parent-Duchâtelet gibi, bütün sanayi işletmelerini sağlığa uygun hale getirmeyi düşlemektedir. D'Arcet kirli havayı emerek ve daha da ötesinde duman yutan, giderli fırınlar ve ocaklar sayesinde birçok imalathaneyi kötü kokulardan arındırır. "Tırtılların nefes alıp vermesi ve terlemelerinden, dışkılardan, değiştirilen derilerden, leşlerden ve kokuların fermentasyonundan dolayı"<sup>94</sup> havasız kalan ipekböceği işlikleri Olivier de Serres'i kaygılandırır. 1835 yılında d'Arcet buralardaki kötü kokuları da yok etmeyi başarır; aynı yöntemi kullanarak altın ve gümüş işletmelerinde, daha sonra tütün

91) Bkz. Dominique Laporte, "Contribution pour une histoire de la merde. La merde des asiles, 1830-1880", *Ornicar? Analytica*, 4. cilt, Temmuz 1977, s. 31-48.

92) Alıntı: C. Grassi, *Rapport...*, a.g.y., s. 37.

93) Edmond Duponchel, "Nouveau système de latrines pour les grands établissements publics et notamment pour les casernes, les hôpitaux militaires et les hospices civils", *Annales d'Hygiène publique et de Médecine légale*, Haziran 1858, s. 356-362.

94) Ph. Grouvelle, *Collection...*, a.g.y., s. xxiii.

atölyelerinde çalışma ortamını “sağlıklı hale getirmeyi” başarır. D’Arcet, şehir merkezinde, yaydığı ağır kokularla vatandaşları isyan noktasına getiren atölyelerin benzer havalandırma sistemleriyle “arındırılmasına” önyak olur.

Böylece havalandırma sanayinin temelleri atılır ve kötü kokular, uzun süredir insanların başlarına dert olduğundan bu sanayi gelişir<sup>95</sup>. Bu alanda Fransa açık bir gecikme içindedir. İngiliz meslektaşlarından farklı olarak kıta Avrupa’sı mimarları, fizik biliminde kaydedilen gelişmelerden pek haberdar değillerdi; sayıları azdı, mühendisleri küçümsüyorlardı ve biçem ve estetiğe daha fazla önem veriyorlardı. Roma gezisi ısıtma ya da havalandırma sistemlerini yerinde inceleyip öğrenmek amacından çok saygınlık kazandırdığı için yapılırdı; havalandırma sobacıların işiydi; ayrıca bütün binanın tasarımı nadiren havalandırma esas alınarak yapılırdı ve daha önce verdiğimiz örnekler de istisna gibi görünmektedir. Havalandırma ilke ve bilimini geliştiren kuramcılar kimse dinlemezdi. İnşaat mühendisliği bilinmiyordu ve bu nedenle mimarlar ile inşaatçılar arasında koordinasyon sağlayacak ve işleri yürütecek yeterince etkin inşaat mühendisi kadrosu oluşmamıştı. İngiltere’de kamu binalarının neredeyse hepsi, evlerin çoğu ve birçok gemide havalandırma sistemleri kuruldu; bunların henüz birçok eksikliği vardı; büyük kentlerde inşaat mühendisliği bilimine uygun inşa edilmiş sadece birkaç bina görülebilirdi. Paris’teki burjuva ve soylu müdavimlerin saatlerce kapalı kaldıkları gösteri salonları sağlıkçıların dikkatini çekiyordu. Avize içlerinin bu iş için kullanan d’Arcet sistemiyle havalandırıldığı *Varyete* salonları kısa süre içinde ve geniş ölçüde taklit edilen bir model oluşturmuştur.

95) François Caron, *Histoire économique de la France. XIX<sup>e</sup>-XX<sup>e</sup> siècle*, A. Colin, 1981, s. 65.

3.

## *Siyaset ve Zararlı Etkileri*

### *Yasanın Oluşturulması ve Koku Almanın Önceliği*

Fransız Devrimi'nden Pasteur'ün buluşlarını yaptığı döneme kadar uzanan süre içinde kamu temizliği çeşitli esinlerle yürütülmüş gibi görünmektedir; oluşturulan sağlık yönetmelikleri Eski Rejim döneminde kabul edilen önlemlerden çokça yararlanmıştır; bunların etkileri de çoğunlukla tartışılır niteliktedir. Ayrıca çevreci zihniyetin oluşma sürecinde önce mezarlara, sonra hava ve koku kirliliği yaratan kalabalık yerlere karşı alınan tavırlar yolları belirlemiş, belirli bir duyarlılık, itina ve müdahale modeli oluşturmuştur. Böylece, XIX. yüzyılda oluşan ve çok erkenden kökten biçimde moderniteye ait olduğunu söyleyeceğimiz sanayi kirliliği birçok bakımdan sadece bir sonuçtur. Daha önce de söylediğimiz gibi yeni olan, kararların tutarlılığıdır. Consulat döneminden itibaren tam bir *yasa* yavaş yavaş oluşturulur. Bir yandan çevre kirliliğinin zararlarının ne olabileceği saptanırken öte yandan izlenmesi gereken sağlık politikasının normları belirlenir. Yeni Sağlık politikası, mikroptan arındırma çalışmalarını artırma eğilimindedir; bu yeni politika, kamu binalarının ve toplumun tamamını kapsayacak biçimde genişletilir.

Sağlığın yönergelere bağlanma tarihi açıktır. 1790 ve 1791 yıllarında sanayi işletmeleri ve temizlikle ilgili iki yasa kabul edilmiştir. Bunların etkisi sınırlı olacaktır; bu yasalarda sağlığa aykırı kuruluşlara ilişkin herhangi bir sınıflandırma yoktur; sanayi kuruluşlarının çevreye verdiği zararlar ne incelenmiş ne de tanımlanmıştır; bu durumda mahkemeler çaresiz, adalet belirsiz ve keyfi kalmıştı. Bu yasal önlemler Eski Rejim'in etkisiz hukukunun bir tekrarıdır.

Seine Bölgesi Sağlık Kurulunun 18 Messidor XI'de (7 Temmuz 1802) kurulmasıyla birlikte belediye idaresi sağlam bir danışma ve denetim organı kazanır; Kurul yeni tasarımlara olanak sağlar, ama daha kesin bir yasanın tanımlanmasını ister. İçişleri bakanının isteği üzerine Institut'nün fizik ve matematik sınıfları 26 Frimaire XIII'te (17 Aralık 1804) sağlık normlarına uymayan ve tehlike arz eden kuruluşların belirlenmesini önerir. Yaklaşık üç yıl boyunca belediye idaresi işlerini bu yönetmeliğe göre yürütür. 12 Şubat 1806 yılında Vali Dubois'nın aldığı karar doğrultusunda şirket kurmak isteyen iş adamlarına etkinlikleri öncesinde bildirimde bulunma koşulu getirilir. Buna göre yapılması planlanan işletme ya da atölyenin planları sunulacaktır. "Sanat ehilleri" ile bir polis komiseri binaları gezecek ve denetleyeceklerdir. Araştırmaların sonucunda ise "uygun" ya da "uygun değil" biçiminde tutanak düzenlenir.

1809 yılında soda imalathaneleriyle ilgili şikâyetlerden dolayı, İçişleri bakanı yeniden Institut'ye başvurur. Frimaire XIII'te (Aralık 1804) kabul edilen raporda belirsizlikler vardır. Yirmi yıldan beri imalathanelerin sürekli artan üretimi kamuoyunu o denli rahatsız eder ki sanayi tesislerinin şehir içinde kurulmasını kabullenmek artık zordur. Mezbahalar, sakatatçı- lar, içyağ imalathaneleri tehlikeyi gündemde tutar. Bununla birlikte kaygılar merdiveninde daha üst basamakta başka kuruluşlar vardır: Ülkedeki kentlerin dörtbir yanına yayılmış olduğu söylenen Prusya mavisî, koyu tutkal ve gübre tozu imalathaneleridir bunlar. Bilim adamları, demeçlerinde, asitli gazların zararlarına daha az yer vermiş ve hastalıklı mikroorganizmalar taşıyan kirli havanın yarattığı tehlikenin üzerinde daha fazla durmuş olsalar da İmparatorluk döneminin başında çoğalan zaçyağı, (sülfürik asit), kurşun, amonyak tuzu, özellikle de soda imalathaneleri kamuoyunu epey rahatsız etmektedir. Metal kaplama üreten işletmeler, kurşun, bakır ve cıva gibi metallerin kullanıldığı bütün atölyeler yakınlarındaki yerleşimlere zarar veren kuruluşlar listesinde yerlerini alırlar<sup>1</sup>.

1) Bkz. Sağlık Kurulu. Şikâyet derlemesi. Valilik Arşivi, genel kullanım.

Bizzat Fransa İmparatorunun davranışları bu yeni tahammülsüzlüğü gösterir gibidir. Grenelle'de kurulmuş olan pirojene yağ üretilen fabrikadan tüm Saint-Cloud semtine yayılan mide bulandırıcı kokular yüzünden rahatsız olan Napolyon fabrika atıklarının nehre atılmasını yasaklar<sup>2</sup>.

Sanayi tesislerini incelemekle görevlendirilen Institut'nün kimya bölümü uzmanları, Paris'teki bütün sanayi tesislerini gösteren listenin hazırlanması için emniyet müdürlüğüne başvurur. Yapılan incelemelerin sonucunda uzmanlar sanayi kuruluşları için bir yerleşim hazırlarlar; bu belge 15 Ekim 1810 tarihli kararname ile onaylanır ve sonraki düzenlemeler buna göre yapılır. Kralın 1815 tarihli emri bu belgenin içeriğini genişletecektir. Bütün bu metinlerin altında aynı felsefe vardır; bu felsefenin ana hatları incelenmelidir.

Yönetmeliklerin esin kaynağı sanayidir. İş yeri sahiplerini kısıkanç ve kötü niyetli kimselerden korumak, onlara rahatlık sağlamak ve böylece işlerini büyütmek için en uygun ortam yaratmak en önemli amaçtır. Institut bilginlerinin kendi sözleriyle, sanayiye ortama uydurmaya, kent ortasında sanayinin varlığını dayatmaya çalışırlar, tıpkı bir zamanlar, "etkinlikleriyle etrafta bulunanları rahatsız eden" kazancı, bakırcı, fıçıcı ya da dokumacı-lara tahammül edilmesinin dayatılmış olması gibi. Eski Rejim döneminin sonunda işletmeleri şehir dışına taşıma yolundaki tasarı unutulmuştur<sup>3</sup>. Var olan hoşgörü, kimyanın, "ateşin kullanımına" ilişkin kaydettiği ilerlemelerle zararların azaltılacağına olan inançla desteklenir. 1809 tarihli raporlarda bazı soda ve Prusya mavisii fabrikalarının hiçbir rahatsızlık yaratmadan çalıştığı kaydedilmiştir.

Az çok tıp kitaplarından anlayanlar ya da Eski Rejim'e ait sağlık kurallarından haberi olanlar için sağlıklı ortam tanımlaması artık çok kısıtlayıcı kalmaktadır. XVIII. yüzyıl sonu kimya uzmanlarının karamsar söylemi kaybolmuştur. Bunun yerine bir süreliğine bilginlerin söylemlerine iyimserlik hâkim olur. Bundan böyle sadece paslı metal ya da çürüyen bitkilerden yayılan hastalıklı miyasmlar için "zararlı" sıfatı kullanılır. Gerçi "büyük miktarlarda hayvan eti ya da bitkilerin çürütülerek işlendiği atölyeler, sağlığa zararlı kuruluşlar" olarak görülür<sup>4</sup>, ancak esas olan sağlığa zararlı

2) Piorry, a.g.y., s. 38.

3) Arlette Farge, "Les artisans malades de leur travail", *Annales E. S. C.*, Eylül-Ekim 1977.

4) İşçileri Bakanlığı raporu; 15 Ekim 1810 tarihli karamamede amaçlar. Alıntılan: Dr. Maxime Vernois, *Traité pratique d'hygiène industrielle et administrative*, 1860, s. 14.

kavramının yerine daha çok rahatsızlık kavramının almış olmasıdır. Kimyasal gazların çoğunluğu “yüksek ısıda oluşturulduğu” ve sıkılaştırılabilirlikleri gerekçesiyle sağlığa zararlı olarak görülmüşe benzemektedir. XIII. yılın Frimaire ayında (Aralık 1804) yayımlanan bir rapora göre “bakımları iyi yapıldığında asit, amonyak tuzu, Prusya mavis, satürn tuzu, beyaz kurşun fabrikalarının, kasap dükkânlarının, nişasta fabrikalarının, tabakhanelerin ve bira (hatta sülfürik asit) imalathanelerinin çevreyi rahatsız etmeyeceğinin” ilan edilmesi gerekmektedir.

- Rahatsızlık kavramı bile çok az belirtilir. Bu kavram kötü kokan yerleri ifade etmekle sınırlıdır; bu da bizi pek şaşırtmamalıdır. 15 Ekim 1810 tarihli kararnamenin 1. maddesi açıktır: “İşbu kararname yürürlüğe girdikten sonra havaya sağlıksız ya da rahatsız edici kokular saçan imalathane ve atölyeler, idari makamların izni olmadan açılmaz.” Gürültü konusuna yapılan ender atıflar sadece kamuoyunu hoşgörülü olmaya davet içindir. Duman henüz kimsenin dikkatini çekmez. Toz ile de kimse ilgilenmez. Haklı olarak alıntılarladığımız yazılarda görüntüye dair herhangi bir ima yoktur; göz zevkine aykırı ya da gün ışığını karartan unsurlara dikkat edilmez.

Böylelikle sanayici, kendini tamamıyla güvende hissedebilir; ama sanayici toprak sahibi değildi ve sadece bu durum sanayinin başıboş biçimde gelişmesini engelleyebilirdi. Kesin sınav, zararın ölçüsü sanayi kuruluşlarının yanında bulunan arsaların satış ya da kira bedelinin düşmesi olmuştur. Gerekçe sürekli tekrarlanır. 9 Şubat 1814 tarihinde sanayi bakanı, 1810 tarihli Sağlık Bakanlığı kararnamesinin imalathane sahibi ile mülk sahibi arasında olası anlaşmazlıkları önlemek düşüncesiyle çıkarıldığını görecektir açıkça<sup>5</sup>. İşçilerin sağlığı çok fazla dikkate alınmamıştır; yakınlardakilerin durumu ise ikincil bir kaygı olarak kalır.

15 Ekim 1810 tarihli kararname, birçok ayrıntıyla tamamlanır. 1832’den itibaren Trébuchet tarafından bir araya getirilmiş bu metinlerin tamamı “her tür sanayi, her bireyin konumu için açık ve ayrıntılı bir program”<sup>6</sup> oluşturmaktadır. Yeni düzenleme kuruluşları üç sınıfa ayırır ve önceden izin alma sisteminin genelleştirilmesini öngörür<sup>7</sup>; atölyelerin ve dolayısıyla zararların ve hasarların denetimsiz biçimde artmasını engellemek için bir denetim sistemi oluşturur

5) Alıntı: Dr. Vernois, a.g.y., 28.

6) V. Moléon, a.g.y., II. cilt, s. iv.

7) Tehlikeli ya da sağlıksız işletmeler, uygunsuz kuruluşlar ve diğerleri.

## *Kirliliğe Karşı Duyarsızlığın Yerleşmesi*

Sağlık kurulları yeni yönetmeliğe uyulup uyulmadığını denetler. 1822 ile 1830 yılları arasında krallığın belli başlı kentlerinde bu kurullardan oluşturulur.

Kurullarda mühendisler, kimyagerler ve hekimler bir araya gelir. Bilirkişilerin etkinlikleri tüzüğün oluşturulmasında gözetilen ilkelerle uyumludur. Kurul üyelerinin sergiledikleri uzlaştırmacı tutum onların sıkı bir denetim uygulama eğiliminde tam yetkili organlar olmadıkların gösterir. Sağlık kurullarının görevi, öncelikle kötü kokuların yarattığı rahatsızlığı yatıştırmak ve buna ilişkin kaygıları gidermek, sanayi kuruluşlarının yanındakilerin huzurunu sağlamaktır. Bu uzmanların zararlı atıkların etkisi konusundaki iyimserlikleri kimyanın ilerleyişine olan inançtan kaynaklanıyordu; ancak bu iyimserlik bilim adamlarının aklından hiç çıkmayan, kentin dışkıya boğulmasına ilişkin korkuyla çelişir. Aziz Augustinus'un öğretilerinden etkilenen, emniyet subabları yapılmasının gerekli olduğuna, kısaca kötülöklere katlanılması gerektiğine inanmış olan sağlıkçılar hoşgörü oluşturmaya çalışmışlardır. Aydınlık aynı zamanda temizlik anlamına geldiği için kaçak işletmelerin peşine düşmüşlerdir; ayrıca girişimde bulunmak için kamuoyunun şikâyet ve dilekçelerle başvurmasını beklemişlerdir. Yetkililerin atadıkları sağlıkçılar müfettiş olmaktan çok hakem rolünü üstlenmişlerdi.

Kamu alanını kirlüten sanayi kuruluşlarından yayılan pis kokuların giderilmesi konusunun neden yavaş ilerlediği anlaşılmaktadır böylece; yasa koyucunun kötü kokulara verdiği önemle bağdaşmayan bir başarısızlıktır bu. Başkentte sağlık kurulunun onayladığı çok sayıda akılsızca uygulama bulunuyordu. Bu uygulamaların çoğunda bilirkişi kurulu üyeleri kimyasal gazların sadece bunları çok yakından soluyan fabrika işçileri için tehlikeli olduğunu belirtirler. Bu ise işletmelerin kapatılması için yeterli değildir. Yine burada da “sağlığa zararlı” kavramı sadece yakın çevre için kullanılır. “Rahatsız edici” nitelemesi fabrikalarda çalışanlar için geçerli olamazdı, çünkü işçiler alışkanlık nedeniyle zararlı etkileri ve rahatsızlıkları fark etmezlerdi. Örneğin 1809 yılında kimyacılar Institut’ye şunu bildirirler: “Sülfürik, nitrik ve kloridrik asit, basit ve oksitli asit fabrikalarına girildiğinde bu maddelerin kokuları hemen alınır, oysa işçiler bu kokuları belli belisiz alırlar ve ancak ihmalkarlık edip gazları fazlaca solurlarsa rahatsızlanırlar”. Monfalcon ve Polinière 1846 yılında daha da ileri giderek şöyle söyler: “İşçilerin çoğunlukla çalışma koşullarına alıştıklarına

dikkat etmek gerekir; çok azı şikâyet etmektedir, çok azı yaşamaya mahkûm olduğu sağlıksız ortamın farkındadır"<sup>8</sup>. Sanayinin çalışanların sağlığını nasıl etkilediğini ölçmek istatistikçilerin işidir. Duyarsız işçiler bu durumu değerlendiremez.

Teknik ilerlemelerin ustaca övülmesi sayesinde kurul üyeleri, sanayinin yerleşim yerlerine yakın bölgelerde kurulmasını kamuoyuna kabul ettirmeyi başarmışlardır. Bu konuda süreç neredeyse hep aynı olmuştur. Yenilikler önce rahatsız eder, sonra bunlara razı olunur, ardından örtük biçimde kabullenilir. XVIII. yüzyılın sonunda reddedilen, 1839'da zararları ilan edilen taşkömürüne alışılmıştır; böylece buharla çalışan makinelere tahammül edilmiştir. "Asitlerin damıtılması", sonra da aydınlatma gazı üretimi ve yakılması için de aynı süreç geçerlidir. Parent-Duchâtelet'nin tavrı, Fransa'da kötü kokulara karşı yeni taleplerin yaygınlaşmasına karşın kentlerin sürekli pis kalmasına neden olmuş olan bu hoşgörüyü bir örnektir.

Ancak, hastalık saçı kötü kokulara karşı yürütülen savaşın tarihi sadece hukuki metinlerde bulunmaz; bu tarih duyarsızlığın kazandığı zaferden ibaret değildir; bu tarih aynı zamanda iddialı projelerin ve çoğunlukla bayağılağa kaçan kavgaların da tarihidir.

Consulat ve İmparatorluk dönemlerinde kısmen başarılı olan Paris sokaklarını temizleme girişiminden sonra Restauration dönemi, hepsi gerçekleştirilmemiş de olsa büyük projelerin dönemi olarak ortaya çıkar. Hijyen taraftarlarının siyasi istekleri *Annales d'hygiène publique et de médecine légale* (Siyasal hijyen ve yasal tıp yıllıkları) türü yayınların başladığı dönemde (1829) olduğundan daha güçlü hiçbir dönemde dile getirilmemiştir<sup>9</sup>. O dönemde koğuş ve hapishane gibi kalabalık yerlerin temizliğini sağlamak için bazı stratejiler geliştirildi<sup>10</sup>. Bununla birlikte kanalizasyon taşmalarına karşı verilen savaşım bu çabaları açıkça sergilemektedir. 1821 yılında kötü kokuları dayanılmaz hale gelen La Bièvre<sup>11</sup>, kısmen ıslah edilmiştir. La Roquette, Chemin Vert ve Amelot lağımlarının temizlenmesi, daha önce de gördüğümüz gibi, yeni havalandırma, tütsüleme ve arındırma yöntemlerinin denenmesi için bir fırsat olmuştur. Vincennes

8) A.g.y., s. 172.

9) Bkz. B.-P. Lécuyer, "Démographie, statistique et hygiène publique sous la Monarchie censitaire", *Annales de démographie historique*, 1977, s. 242.

10) Bkz. kışlalara ilişkin olarak, V. Moléon, a.g.y., 1829 yılı, s. 123 vd. Ve, hapishanelere ilişkin olarak, s. 141-150.

11) Bkz. Moléon, a.g.y., 1821 yılı, s. 185. Bu konuda Parent-Duchâtelet, *Recherches et considérations sur la rivière de Bièvre ou des Gobelins, et sur les moyens d'améliorer son cours...* 1822.

ve Clichy'de bütünsel temizlik planları, artık özellikle tehlikeli olduğu düşünülen kenar mahalleleri temizleme isteğini ortaya koymaktadır.

Temmuz Monarşisi'nin ilk yılları bir dönüm noktası olmuştur. 1832 yılındaki kolera-morbus salgını bütün krallık ölçeğinde bir arındırma stratejisi geliştirmeyi zorunlu hale getirmişti; bu arıtma planı, daha sonra da göreceğimiz gibi, kalabalık özel alanların kötü kokulardan arındırılması sürecini başlatır; bu, daha kısa bir sürede sağlık yönergelerinin oluşturulmasını teşvik etmiştir.

Bu arada yeni kaygılar ortaya çıkar. Louis Chevalier, Louis-Philippe döneminde kentlerde güzel görüntü taleplerine daha fazla önem verildiğini belirtir haklı olarak<sup>12</sup>. Böylece halk arasında yeni bir ortak duyarlılık oluşur. Nefesle ilgili olgular –ve verem– zihniyetler üzerindeki hâkimiyeti güçlendirmiştir. Ancak aynı dönemde taşkömürü kullanımı aniden artmış, Wilkinson tarzı dökümhanelerin sayısı çoğalmış ve gazla aydınlatma benimsenmişti. Buna bağlı olarak Paris'te taşkömürü (1839)<sup>13</sup> ya da buharla çalışan makinelerle, bitüm ve kauçuk fabrikalarının açılışıyla ilgili sayısız şikâyet dilekçesi verilmiştir (1836)<sup>14</sup>. Duman bu kez kokusu nedeniyle değil koyu ve ılık geçirmeyen rengi yüzünden, tam da ışığın arandığı bir dönemde, insanın ciğerlerine dolması, evlerin cephelerini karartması ve havayı kapatması nedeniyle kaygı vericidir.

Bununla birlikte artık iyimserlikleri azalan yöneticiler ve uzmanlar eli kolu bağlı durmuyorlardı. Uzun zamandan beri polis yetkilileri ve uzmanlar yüksek tuğla bacaların ve ikinci olarak da yüksek duvarların dumanın ve buharın dışarı taşarak rahatsız etmesini engellediğini düşünüyorlardı. Bundan başka duman yutan fırınların ne kadar etkili olduğu deneyle kanıtlanmıştı<sup>15</sup>. Bu aletler taşkömürünün, tütün artıklarının yakılması ve şekerin işlenmesi sırasında çıkan yoğun dumanların üstesinden gelmektedir. Bununla birlikte idarenin gökyüzünü kaplayan siyah du-

12) A.g.y., s. 173 vd.

13) Taşrada yeni beliren tahammülsüzlük sonraki zamanlara rastlar. Nevers'de 1854'ten itibaren kara tozun yarattığı şikâyetler fazlalaşır (Guy Thuillier, a.g.y., s. 38-39).

14) Charles de Launay (Mme Émile de Girardin'in takma adı) 1837'de bu kokunun her yerde olmasından acı biçimde yakınır: "Her an iğrenç bir kokuya boğulursunuz [...] bulvarların her köşesinde tuhaf biçimli kısa boylu kişilerin sürekli beslediği büyük ocaklar üstünde devasa kazanlar görsünüz" (*Lettres parisiennes*, 1836-1839, XIX. mektup, s. 181). Dominique Paris'e ilk geldiğinde gaz kokusunun yoğunluğuna şaşırır (Fromentin, *Dominique*, 1862, Livre de Poche, 1972, s. 132).

15) Daha 1850'den önce Fourchambault'da, dumanı ve tozu azaltmak için girişimlerde bulunulmuştur (Guy Thuillier, a.g.y., s. 35).

manların yarattığı kirliliğe etkin bir çözüm bulabilmesi için 1854 yılını beklemek gerekmiş, ama bu çabalar da başarısız olmuştu.

Ancak o zamandan itibaren eski kaygılar kamu alanlarının betimlenmesinde kokuya ilişkin ayrıntıların artmasıyla yeniden ortaya çıktı. 1846 yılında Monfalcon ve Polinière<sup>16</sup> 213 kategoriye ayrılan sağlıklı, tehlikeli ve oturmaya elverişsiz kuruluşun “sakıncalarını” bir bir sıralamıştır. Bu sonuçların nicel incelenmesi, kötü kokuların ilk sırada yer aldığını gösterir (listedeki yapıların % 69,4 için bu olumsuzluk belirtilmişti)<sup>17</sup>; aynı listede gürültüye (% 2,7) ve toza (% 2,7)<sup>18</sup> karşı duyarlılığın az olduğu görülüyordu; ancak dumanın kaygı verici bulunduğu (21,5) görülüyordu. İncelemiş olduğum belgeler ile 1866 tarihli sağlık kararnamesinde belirtilen sakıncalar karşılaştırıldığında evrimin yavaşlığı görülür<sup>19</sup>; bu karşılaştırma gürültü, toz, özellikle de dumana karşı duyarlılığın sürekli arttığını göstermektedir.

Krallık dönemindeki siyaset, duyarlılıkların evrimini açıklamaktadır. 1853'te Seine bölgesi valiliğine getirilen Baron Hausmann, Paris'in karanlığını azaltmaya çalışacaktır. Uyguladığı şehircilik anlayışı kısmen merkezdeki karanlığı dağıtmaya yöneliktir. Hâlâ iğrenç kokmasına karşın –bunun nedenini biliyoruz– Paris'te, kamu alanlarının kötü kokularına ilişkin duyarlılık düşüşe geçmeye başlar.

Hausmann'ın siyasetinin haklı olarak “arındırmaya ilişkin toplumsal dikotomi” gibi okunmasının<sup>20</sup> ve eskiden kentte neredeyse tek biçimli

16) A.g.y., s. 327-351.

17) Paris belediyesinin sağlıklı konutlarına bakan kurul koku konusunun önceliğini ve yeni kaygıların yükselişe geçtiğini doğrulamaktadır. 1850'de kurulan bu kurulun üyeleri öncelikli bir soru sorarlar: “Kurul sağlıklı koşullardan neyi anlamalıdır? (...) bu konuda Sağlık Kurulu'yla hemfikir, kontların havasını bozan kötü kokunun olduğu, ayrıca nemin, pisliğin olduğu, havanın ve ışığın az olduğu her yerde sağlıklı ortam var demektir.” *Rapport général des travaux de la commission [...] pendant l'année 1851* (Paris, 1852), s. 4.

18) *Rapport général des travaux du Conseil de Salubrité*'de bu uğraşın 1847'de ortaya çıktığı görülür (bkz. s. 1075 vd.).

19) Jacques Léonard, alıntılanan tez, s. 1151.

20) Georges Knaebel, a.g.y., s. 242-243 ve Gabriel Dupuy ve Georges Knaebel, *Choix techniques et ssainissement urbain en France de 1800 à 1977*, Institut d'Urbanisme de Paris. Hausmann'a göre, diye yazar Georges Knaebel (s. 242), burjuvanın temsil olarak öne çıktığı, güzelleştirilen bir kent vardır ve burada hiçbir şey duyulara rahatsız etmemelidir –bu da kirli, yoksul, pis, pis kokulu olan şeylerin dışarı atılmasını gerektirir–, bunun yanında bir de “kent-olmayan” vardır. Hausmann kanalizasyon sistemini bunun için düşlemiş ve yüznumaraları yeraltından boşaltmayı düşünmüştür. Yorum kışkırtıcıdır; dışkıların atılma biçimi toplumsal güç ilişkilerinin tasarımını dile getirdiği yolundaki iddia (s. 46) çok daha ayrıntılı bir incelemeyi gerektirmektedir. Bununla birlikte tarihçilerin çalışmaları ve özellikle Jeanne Gaillard'ın ve Jan Le Yaouanq'ın

olan kokunun toplumbilimsel açıdan dağılımının yapılabiliyor olmasının nedeni yaklaşık yirmi yıldan beri yaşanan değişimdir. Yoksul kesimin koku ve kokuşma konusundaki duyarsızlığına çekilen dikkat bu tarihten sonra kötü kokan mekânların yarattığı endişeyi ortadan kaldırıyor. Eğitimle koku duyarlılığı<sup>21</sup> toplumun tüm kesimlerine yayılıp olabildiğince eşitlen-medikçe, arıtmaya yönelik taleplerin elemeye tabi tutulması gerektiğine inanılıyordu; öte yandan burjuva sınıfına özgü gelişmelerin kaydedildiği yerlerin mikrop-lardan arındırılması ise temizliği vurguluyordu. Bu yerlerde pisliğin hacmi azalıp kokunun yoğunluğu düşünce altın artıyordu. O dönemde kayıtsız işçi kalabalığının bulunduğu binaların koşullarını iyileştirme çalışmaları mülk sahibi için masrafları büyük ölçüde artırıyor. Kâr arayışı, sonraki bölümlerde inceleyeceğimiz kokuların bu toplumsal dağılımını pekiştirmektedir.

çalışmaları geleneksel kentin İkinci İmparatorluğun belediye işlerinin karşısına nasıl bir direnç çıkardığını ve çoğunlukla da savaşı kazandığını göstermişlerdir. Yoksulların ve marjinallerin dışarı atılması çok sık yinelenmesine karşılık pek o kadar da kesin değildir; ve kanalizasyon sisteminin ancak yüzyıl sonunda zafer kazandığını biliyoruz. Kısaca VIII. bölge bir yana kent-olmayan kentin göbeğine yerleşmiştir.

21) Daniel Roche (Colloque franco-québécois, E.H.E.S.S., Mayıs 1981) bu konuda zararlar konusundaki yakınlıkların farklı semtlerde aynı olmadığını belirtir. Başka bir konuda Parent-Duchâtel de Feydeau sokağında rezalet olarak görülebilecek şu ya da bu genelevin “minik” bir mahallede kimsenin dikkatini çekmeyeceğini yazdığında işte bu tahammül eşiklerine ilişkin sosyolojiye başvurur.

ÜÇÜNCÜ KISIM

KOKULAR, SEMBOLLER  
VE TOPLUMSAL TEMSİLLERİ



## *Cabanis ve İlişkilerin Anlamı*

Lavoisier'nin buluşlarıyla atılımlar yapan kimya ortam-mekân figürünü ters düz edip eski hava kavramından uzaklaşırken, kuramsal bir kayma gerçekleşir. Bu kayma koku bilimindeki bilgilerin başarısızlığa uğramasına karşın koku algılarına yeni anlamlar yükler ve koku mesajlarına beklenmedik derecede önem verir.

Cabanis'te, ilk başta, algısal tutumun eleştirisi göze çarpmaktadır: “İyi bir analiz, incelemelerde hiçbir duyuya diğerine göre ayrıcalık tanıyamaz.” “Duyular sürekli birbirlerine bağlıdır”. Gül kokusu kimi özelliklerini “aynı anda ortaya çıkan diğer duyumların bir araya gelmesiyle”<sup>1</sup> kazanmaktadır. Oysa Condillac bu durumu haksız yere yadsımıştır.

Özellikle, “ancak organların bütün genel sistemlerinin önceden gerçekleştirdikleri eylemlerin gücüyle harekete geçebilen ve yine ancak bunların eş anlı hareket etmeleriyle var olabilen duyular kaçınılmaz olarak alışlageldiği gibi algılanırlar ve az çok en normal etkileri paylaşırlar. Böyle-

1) Cabanis, *Rapports du physique et du moral de l'homme.*, 1844 yılı yayını, (birinci basım 1802) s. 526, 527 ve 528.

likle algı sisteminin duyarlılık derecesi ve tetikleyici sistemle olan denge ilişkileri özellikle her bir duyunun algıladığı izlenimlerin özelliklerini oldukça etkilemektedir.”<sup>2</sup>

Koku alma duyusu ise birçok organla “yakın ilişkiler” içerisinde; bu ilişkiler o derece yakındır ki, kendisini sempati duyusu olarak kabul ettirir. Tatla olan yakın bağlantısı önceden biliniyordu; buna burunla, bağırsak kanalı arasındaki ilişkiyi de eklemek gerekir; birçok karın hastalığı koku yitimini ortaya çıkartmaktadır. Fliess’ten<sup>3</sup> yüzyıl önce, *Rapports du physique et du moral de l’homme* (İnsanın fiziği ile ahlakı arasındaki ilişkiler) adlı yapıtın yazarı uzun polemiklere yol açan bir olgunun, koku zarıyla genital organlar arasındaki ilişkilerin, altını çizmektedir.

Cabanis, duyu organlarının kendi aralarında ve diğer organlarla oluşturdıkları ilişkiler üzerine kurulu yeni bir duyu kitabının hayalini kurmaktadır. Bu “duyuların fizyolojik tarihi”<sup>4</sup> uygulamada, Maine de Biran’ın *Journal* (Günlük) adlı yapıtında ele aldığı “duyusal varlık bilimi”nden çok da uzak değildir ve yeni bakış açıları getirmektedir. Mantıklı olmasıyla, oluşmaya çalışan koku biliminden ayrılmaktadır. Dolayısıyla bu disiplinin uzun süren durgunluk dönemine şaşırmamak gerekir<sup>5</sup>. Restauration dönemi doktorlarının benimsediği Condillac sisteminin<sup>6</sup> sonu gelmez itirazlarının ve dirimselciliğin gecikmeli olarak yeniden kazanılmasının bu ilgisizliği yalnızca hızlandırdığını da eklemek gerekir.

Ama, “kişisel hayatın duyularda saklı olduğunu”<sup>7</sup> düşünen Cabanis, kokuyu varlıklar arasındaki sempati ve antipati algısı olarak nitelendirmektedir<sup>8</sup>. Tıpkı yakın tarihli koku bilimi gibi, kişisel kokuların ve atmosferlerin kendilerine özgü yapıları üzerinde durmaktadır. Artık koku farklılıkları yaşa, cinsiyete ya da iklime göre değerlendirilmemektedir. Kişinin

2) A.g.y., s. 528. Burada Maine de Biran tarafından oluşturulan, tamamen pasif duyumla, organların belli aktivitelerini varsayan algı arasındaki ayrımı hatırlatmak gerekir. Destutt de Tracy algıyı kesin, ruh karşısında açılan bir duyum olarak görmektedir. Bu konuda bkz. Jean-Pierre Richard, *Littérature et sensation*, s. 112 ve 28.

3) Wilhelm Fliess, *Les relations entre le nez et les organes génitaux féminins présentés selon leur signification biologique*, Le Seuil, 1977 (1. basım 1897).

4) L. Peisse, Cabanis’in adı geçen yapıtındaki giriş bölümü.

5) Havelock Ellis şöyle demektedir: “Elli yıldan fazla bir süre boyunca bu alanda neredeyse hiç gelişme kaydedilmedi [...] koku konusu tuhaf konularla ilgilenenlere bırakılmıştı.”, a.g.y., s. 89.

6) “Duyu ilkesinin yapısıyla, zekânınki arasında hiçbir bağlantı yoktur” diye belirtmektedir Tourtelle 1815’te tartışmaya yer vermeden, a.g.y., s. 479.

7) A.g.y., s. 293.

8) A.g.y., s. 543 vd.

atmosferini ve kokusal yapısını belirleyen yine kendisidir. Dr. Fournier *Dictionnaire des Sciences médicales*'de (Tıp bilimleri sözlüğü) koku konusunda “duyuları daha kişisel olan başka bir organ yoktur” demektedir<sup>9</sup>.

Bu duyunun inceliği *habitus*'a göre değişmektedir. “Daha sosyal ilişkiler içerisinde yaşayanlarda bitki kokusu daha hâkimdir, buna karşın yabani yaşam sürenlerdeyse hayvan bedenlerinin çürümüş kötü kokuları daha baskındır” diye vurgulamaktadır Virey<sup>10</sup>; Dr. Kirwan uygarlaşmanın keskin kokuları tahammül edilmez ve tehlikeli kıldığını eklemiştir<sup>11</sup>. Tıpkı tıp gibi antropoloji de bitkisel kokunun ilgi çektiğini ve hayvansal parfüm-se gücünün azaldığını doğrulamaktadır.

Böylelikle bir başka çelişki açıklanmış olmaktadır: Kokusal uygunluğu, dolayısıyla da çevrenin kokudan arınmasını kapsayan oldukça güzel olan kokulara olan duyarlılık, tam tersine, uzun bir öğrenme dönemi gerektiren kokuların incelenebilirlik kapasitelerine göre gelişir. Vitrey “Kamçatların ispiertolu melisa suyu ya da kolonyadan (Fr., *eau de Cologne*, Köln suyu, y.n.) başka bir şey kokmadıklarını, oysa uzaktan kokuşmuş balık ya da karaya vurmuş balina kokusu yaydıklarını” belirtmektedir<sup>12</sup>.

Aynı şekilde, gece gündüz yağlı kokuların sindiği pis bir atmosferde elleriyle çalışan bir insan ağır kokular yayar, kokusal uygunluğunu kaybeder; organların gelişimini yöneten ödünleme yasası gereği kolun gücü burnun mükemmel çalışmasını engeller. Burnun keskinliği el işçiliği yapmayanlara özgü bir özelliktir. Organlar arasındaki eşitsizlik yalnızca bireyler arasındaki eşitsizliği yansıtmaktadır<sup>13</sup>.

Bence pek uymasa da, burjuva tarzı bir koku yönetimi ve güzel kokunun üstünlüğü üzerine kurulu bir algı şeması sistemini oluşturan bir yığın kanı bulunmaktadır.

Kişisel atmosferin mükemmelliği ve koklamanın hassasiyeti kişinin inceliğini ortaya koymakta ve çalışırken açığa çıkan terin yadsındığını kanıtla-

9) Bkz. Hippolyte Cloquet, *a.g.y.*, s. 45.

10) *Des odeurs...*, *a.g.y.*, s. 256. Duyusal yoğunluk, öğrenme ve davranış Joseph-Marie de Gerando'nun da belirttiği gibi antropolojinin araştırma alanını oluşturmaktadır. Bu konuda bkz. Jean Copans ve Jean Jamin, *À la recherche des origines de l'anthropologie française*, Paris, Le Sycomore, 1981, s. 149.

11) *A.g.y.*, s. 32-34.

12) *Des odeurs...*, *a.g.y.*, s. 256. Cook'un gözlemlerinden esinlenmiştir. Konu Hippolyte Cloquet tarafından yeniden ele alınmıştır bkz. *A.g.y.*, s. 137. Michel Tournier'nin *Météores* adlı yapıtındaki Alexandre kişiliği çöp koleksiyoncusudur ve pis kokuları çok iyi analiz edebilmektedir (Türkçesi: *Meteorlar*, çev.: Yaşar Avunç, Ayrıntı Yayınları, 2001).

13) Michel Lévy, *Traité d'hygiène*, 1856, I. cilt, s. 91.

maktadır. Algının bu titizliği daha da aşırıya kaçabilir, hatta tehlikeli boyutlara ulaşabilir. Koku algılama bozukluğu olan genç kızlar çok iyi durumdadırlar. Bu korunaklı, uygun dünyada kokusal mesajlar çok büyük önem taşımaktadır. Burada koku, mükemmelliğin masumiyeti desteklediği beğenileri yönetmektedir.

Algı tarihi bu gelişmeleri bir kez daha ortaya koymaktadır. Kimyasal analiz, algıların yaptıklarının yerini almaya çalışırken ve koku bilimi araştırmaları ilerlerken koku alma duyusu, XIX. yüzyıla damgasını vuran, bölümlerine ayrılma ve toplumsal uygulama sürecine girmektedir. Kişisel, ailevi, toplumsal atmosferlerin bu zekice oyunu ilişkileri yönetmeye yardımcı olmakta, ilişkiler gibi, iticiliği düzenlemekte, çekiciliği yönetmekte, sevgililerin birbirlerini beğenmelerini sağlamakta ve toplumsal alanın yeni bölümlerinin oluşumuna katkıda bulunmaktadır.

1.

## *Yoksulun Kokusu*

### *Sefalet Salgıları*

XIX. yüzyıl koku tarihinin dönüm noktası, Pasteur'ün kuramlarının yankı uyandırmasından çok önce, toplumun kokularına verilen önemin giderek artışıdır. Toprağın, durgun suyun, ölünün ve sonrasında çürümüş etin pis kokusuna giderek daha az gönderme yapılırken, sağlıkbilimcilerin külliyatlarında, romanlarda ve henüz yeni yeni ortaya çıkan toplum araştırmalarında, insan yığınının bünaltıcı kokusuna giderek daha fazla gönderme yapılmıştır. Bu alanda, yaşamın toplumsal uzama transferi, Cabanis'in girişimlerinin bir ifadesidir. Uzamın ve insanların yeni tanımları, bu bilim adamının amacını değiştirmesine neden olmuştur. Koku gözlemcilerinin incelemeleri, artık, birbirinden bağımsız kokularıyla, hastanelerin, hapishanelerin, kalabalık mekânların, pis kokulu insan yığınlarının tekelinden kurtulmuştu. Yeni merak konuları, sefillik kokusunu uzaklaştırmak, yoksulun ve bunların hayvan inlerini andıran konutlarının pis kokularını keşfetmektir.

Toplumsal uzama geçiş, stratejilerin yenilenmesi zorunluluğunu getirmiştir: Kamu uzamından özel uzama taktik bir geçiş gerçekleştirilmişti bile. Piorry, 1830 ile 1836 yılları arasında Fransa'yı saran salgın hastalık-

larla ilgili raporları okuduktan sonra, "sokakların genişliğinin, evlerin güzelleştirilmesinin, şehirlerin temizliğinin, çamurlu alanların kurutulmasının yararları üzerinde ısrarla dursak da, temizliğine en fazla dikkat edilmesi gereken yerin, dışarıdaki duvar değil, oturduğumuz mekân olduğunu vurguluyor(uz)"<sup>1</sup> yazmıştır; Passot, on beş yıl sonra, bu çıkarsamayı oldukça iyi bir biçimde özetler: "Büyük bir şehrin temizliği, temiz özel konutların toplamından ibarettir"<sup>2</sup>. Kısacası sefaletin kalbindeki pisliğin peşine düşmenin zamanı gelmiştir.

Bu yeni proje, burjuva toplumunun bağrında, kokunun, yalnızca bir bileşen olarak yer aldığı, kısa bir süre içerisinde de iyice geri planda kaldığı davranış ve tasavvurlar sisteminin oluşturulması projesiyle birlikte yürümüştür. Toplumun giderek daha fazla farklılaştığının, kültürel katmanların giderek daha da karmaşıklaştığının bilincine varılınca<sup>3</sup>, koku araştırmaları daha fazla değer kazanmaya başlamıştır. Böylece ötekinin kokusu, önemli ölçütler konumuna yükselmiştir<sup>4</sup>. Charles-Léonard Pfeiffer, Balzac'ın, *İnsanlık Komedyası*'ndaki köylülerin ya da hayat kadınlarının yaşam koşullarını tanımladığı gibi burjuvaların ve küçük burjuvaların toplumsal konumlarını, yaydıkları kokularla nasıl büyük bir maharetle<sup>5</sup> tanımladığını göstermiştir.

Tüm *excreta*'dan (safra, dışkı) yayılan kokuların yok edilmesiyle, ben'in en derin kimliğini ortaya koyan beden kokuları serbest kalmıştır. Halkın ağır kokusundan usanmış, bir birey olarak kendini ortaya koyamamanın güçlüğüne yaşayan, dokunma yasağının iğnesini sürekli teninde hissedilen burjuva, mahremiyetin bu başdöndürücü mesajlarına karşı giderek daha da hassaslaşmıştır.

Bu hassasiyetin toplumsal anlamı çok açık bir biçimde ortaya çıkmıştır. Rahatsızlık verici bir koku salgılamamak, sizi, kötü kokular yayan, ölüm

1) Piorry, "Extrait du Rapport sur les épidémies qui ont régné en France de 1830 à 1836, lu le 9 août 1836", *Mémoires de l'Académie Royale de Médecine*, VI. cilt, 1837, s. 17.

2) A.g.y., s. 26.

3) Bu konuyla ilgili olarak bkz. Maurice Agulhon, *Le cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848, étude d'une mutation de sociabilité*, Paris, A. Collin, s. 79.

4) Mme Girardin'in 21 Ekim 1837'de belli bir karamsarlıkla yazdıklarının bizlere düşündürdükleri de bunlar değil midir? (Charles de Launay, *Lettres parisiennes*, s. 190): "Ellerini yıkamayanlar her zaman ellerini yıkayanlardan nefret edeceklerdir ve ellerini yıkamayanlar da her zaman ellerini yıkamayanları küçük görecektir. Bu ikisini hiçbir zaman birleştiremezsiniz, hiçbir zaman birlikte yaşayamazlar (...) çünkü asla alt edilemeyecek bir şey vardır, o da tiksinti! Alsa dayanılamayacak bir şey vardır o da aşağılanmadır!"

5) Charles-Léonard Pfeiffer, *Taste and smell in Balzac's novels*, Arizona Üniversitesi, 1949, 118 sayfa.

gibi, günah gibi pis kokan öteki halktan ayırmakta ve bu halka reva görülen her muameleyi de bir anda örtülü bir biçimde haklı kılmaktadır. Emekçi sınıfın iğrenç kokuğunun altını çizmek ve bu insanların sadece varlıklarıyla bile salgın hastalık tehlikesi taşıdıklarını vurgulamak, burjuvanın haklı olduğunu düşündüğü bu terörü desteklemekte ve vicdan azabını bastırmaktadır. Böylece boyun eğişle mikroplardan arınmayı özdeşleştiren simgesel bir sağlık stratejisi ortaya çıkmıştır. “Toplumsal felaketlerin kokuşmuşluğu”<sup>6</sup> imgesi, bu kokuşmuşluk kendisini ister başkaldırı ister salgın hastalık biçiminde gösterebilir, işçi sınıfının bir kere kokularından arındırılınca disiplinli ve çalışkan olacağı görüşünü getirmiştir.

Tıp çevrelerinin söylemi de bu algısal davranış evrimine ayak uydurmuştur. Yeni oluşmakta olan antropoloji ve deneysel toplumbilim çalışmalarıyla sarsılan Tıp bilimi, Neo-Hippokratesçiliğin temel ilkelerinden bazılarını bir kenara bırakmıştır. Topografik özellikler, toprağın türü, hava durumu, rüzgârların yönü gibi olgular yavaş yavaş belirleyici olmaktan çıkmışlardır<sup>7</sup>; uzmanlar, yığınlaşmanın zararları ve dışkıların atık alanlarının bitişik olmasının tehlikesi üzerinde hiç olmadığı kadar durmaya ve özellikle de “sefaletin salgıladıkları” büyük bir önem atfetmeye başlamışlardır. 1832’deki kolera-morbus salgınıyla ilgili rapor bu saptamalarla sonuçlanır<sup>8</sup>. Doktorlar ve toplumbilimciler, salgın hastalıkları körükleyen toplumsal bir grup olduğunu fark etmişlerdir: Kendi iğrenç pisliklerinde kokuşanlar sınıfı.

Dışkının neden olduğu derin endişeyi şimdi daha iyi anlayabiliyoruz. Dışkı olayının egemen sınıflarda nasıl kaygı verici takıntılı bir hal aldığı sürekli yinelenenektir. Fizyolojinizin, burjuvanın yadsımaya çalıştığı<sup>9</sup>, kaçınılmaz bir ürünü olan bok, zalim bir geri dönüşle, hayalgücümüzü meşgul etmekte ve bedenden sıyrılma çabalarını boşa çıkarıp en yakın geçmişini ortaya döktüğü organik yaşamımızla aramızda bir bağ oluşturmaktadır. Victor Hugo, atıklarla ilgili tarihsel söyleminden hemen önce, “Pislikle kurduğumuz bu samimiyet hoşumuza gitmekte ve ruhumuzu dinlendirmektedir” itirafında bulunmuştur<sup>10</sup>. Parent-Duchâtelet ve başka araştırmacılar, şehir atıklarının mekanizmasını, boş yere, düzenlenmeci ve

6) Victor Hugo, *Les Misérables*, Garnier Yayınları, 1963, II. cilt, s. 513.

7) Bkz. dn. 2. Her zaman için ayırtılamak iyidir. Yayınla baktığınızda, bir yüzyıl yakın süren bu Monarşi dönemi “tıp topografilerinin” altın çağı olmuştur.

8) Dr. Henri Bayard tarafından söz edilmiştir, *Mémoire sur la topographie médicale du IV<sup>e</sup> Arrondissement de Paris...*, 1842, s. 103 vd.

9) Beslenme düzeni dışında, bkz. Jean-Paul Aron, *Le Mangeur au XIX<sup>e</sup> siècle*, 1976.

10) *Les Misérables*, a.g.y., II. cilt, s. 512.

Augustinusçu bir yaklaşımla keşfetmeye çalışmışlardır. Şehrin karın boşluğuna yaptıkları yolculukta karşlarına çöp işçileri çıkmıştır. Bir kez daha dışkı, toplumsal tasavvurları belirlemektedir. Burjuva sınıfı, yadsımak, unutmak istediğini yoksula yansıtmaktadır. Bu sınıfın, halkla ilgili görüşü, pislik hakkında düşündükleriyle bağlantılı olarak yapılmıştır. İninde kendi pisliği içinde yuvarlanan iğrenç hayvan, bir model oluşturur. O halde, yoksulun pis kokusu ile burjuvanın kokudan arınma isteğini birbirinden ayrı düşünmek yapay bir yaklaşım olacaktır.

Bu noktada geriye dönüp bakmak gereklidir. Bildiğiniz gibi, XVIII. yüzyıl antropolojisi, beden kokusuyla saplantılı bir biçimde ilgilenmiştir; beden kokusunu, yoksulluk koşullarına bağlamadan, hava koşullarına, beslenmeye, mesleğe ya da mizaca bağlama gayreti göstermiştir. Antropologlar bu dönemde, yaşlıların, sarhoşların, kangren hastalarının, Samoyedlerin ya da seyislerin, ender olarak da yoksulların kokularını incelemişlerdir. İnsan yığınlarının pisliği, insanların iç içe yaşamaları açısından yalnızca bu açıdan bile büyük bir tehlike oluşturmaktadır. Hatta Howard, yoksulun etrafındaki havanın, zenginin etrafındaki havadan daha bulaşıcı olduğunu belirtmeye kadar gitmiştir. Ancak burada özgün bir kokunun varlığının altını çizmemiştir<sup>11</sup>. Bu saptamanın amacı daha çok mikroptan arınma tekniklerini ekonomik duruma göre belirlemektir<sup>12</sup>.

Bu arada dönemin Tıp bilimi bazı kişilerin hayvan gibi koktukları teşhisini koymuştur. Uzun süredir sefaletin en son sınırında çürüyen biri, kötü kokmaktadır çünkü organik sıvıları henüz yeterince olgunlaşmamış ve “insan türüne özgü hayvansallık derecesi”<sup>13</sup> yüksek eşikte kalmıştır. Bu kişi insan gibi kokmuyorsa bunun nedeni geri kalmış olması değil insan türünü tanımlayan hayat eşliğini aşamamış olmasındandır. Bu nedenle, delilerin ve bazı tutukluların portresi, yalağında kıvrılıp yatan, saman yatağını gübrelige çeviren ve sidiği gübre suyuna karışan, zincire bağlı köpek modeline oturur. Bu portre, *lağım kokulu-adam* modelini de kapsar, pisliğe bulanmış bu insan figürü, bir anlamda, Temmuz Monarşisi’nin<sup>13bis</sup> kötü kokulu, işçi sınıfının portresini de şekillendirmiştir.

11) *Histoires des principaux lazarets...*, a.g.y., 1. cilt, s. 101.

12) Ramel’in önerdiği, a.g.y., s. 271-272. Mikroptan arındırma ile ilgili oldukça ilginç bir toplumbilim incelemesidir.

13) *Encyclopédie méthodique*, “Air des hôpitaux de terre et de mer”, s. 571.

13<sup>bis</sup>) Louis-Sébastien Mercier’in bazı sayfalarının sonraki tanımlamalarının tonuyla ilgili olarak önde gittiğini belirtelim; bu da Mercier’in, Saint-Marcel kasabesindeki hayvansallık karşısında kapıldığı tiksinti nedeniyle geri çekildiğini göstermektedir (bkz. Daniel Roche, *Le Peuple de Paris*, a.g.y., s. 100. Yazar, Tıp biliminin özel yaşamın sınırlarında duraksadığını da kabul eder).

XVIII. yüzyıldan sonra başka sınıflar da bu çerçeveye girerler; öncelikle pislikle haşır neşir olan hayat kadınlarının varlıkları, çöplerin ve pisliklerin ortadan kalkmasıyla silikleşir. Chauvet, Floransa'da sokakların kaldırım taşlarıyla döşeli, lağımaların üstlerinin örtülü, dışkılarının ızgaraların ardında kapalı, sokakların "çiçek ve güzel kokulu ağaçlarla kaplı"<sup>14</sup> olduğunu söyledikten sonra ortalıkta tek bir hayat kadınının dahi olmadığını ekler.

Yahudiler de pis insan figürünü temsil ederler. Kötü kokularını, karakterlerini niteleyen pisliklerine borçludurlar. Chauvet "Bu İbranilerin bir araya toplandıkları, güvenliğini ve disiplini sağladıkları mekânlardan yayılan pis.koku özellikle çok etkilidir"<sup>15</sup> demektedir.

Çaputçular da zanaatkarlar arasında en kötü kokan meslek grubu olarak dikkatleri çekmektedir; mide bulandırıcı dışkı ve ölü kokusu onların kişiliğinde şekillenir<sup>16</sup>. Zamanla yaşam koşulları ve temizlik düzeni iyileşse de hizmetçiler de kötü kokanlar arasında yer almaktadırlar; 1755'te Malouin hizmetçinin kaldığı odanın mümkün olduğu kadar havalandırması gerektiğini söyler<sup>17</sup>. 1797'de Hufeland, hizmetçinin çocukların odasından uzak tutulmasını emretmiştir<sup>18</sup>.

XIX. yüzyılın başlarından kolera-morbus salgının sonrasına kadar süren dönemde, pislği içinde oturan Eyüp\* modeline bağlı olarak, modern zamanların lağım-kokulu adam imgesi, bir mite dönüşür. Toplumsal araştırmalar, öncelikli özneleri olarak şehrin parya takımını yani pislikle içli dışlı olanları, çamur, çöp, dışkı ve seksle uğraşanları belirler. Lağımçılar, sakatatçılar, mezbahada et ve kemik parçalayanlar, ayak yolu temizlikçileri, çöp toplayanlar, tarak (deri) atölyelerinde çalışanlar, deneysel toplumbilimin öncülerinin dikkatlerini çekmeyi başarmışlardır. Paris'teki hayat kadınları üzerine gerçekleştirilen ve çok önemli sonuçlar getiren epistemolojik bir araştırmayı daha önce de özellikle vurgulamıştım. Parent-

14) A.g.y., s. 10.

15) A.g.y., s. 8. Bu tema, İspanya'da Altın çağ'da oldukça fazla işlenmiştir. (Bkz. Gilles Lapouge, a.g.m., s. 117).

16) Rammazzini, a.g.y., s. 383.

17) A.g.y., s. 55.

18) C.-F. Hufeland, *La macrobiotique ou l'art de prolonger la vie de l'homme*, 1838 (1. basım Almanca, 1797), s. 472: Çocukların odasında hizmetçiden, gece bırakılan bitkilerden ve sobanın etrafına kuruması için asılan çamaşırdan kaçınmak gereklidir. Bununla birlikte bu toplumsal tasavvurların hizmetçilerinin yaşam koşullarının iyileşmesine bir engel oluşturmadığını da belirtelim; bkz. D. Roche, *Le peuple de Paris*, s. 76 vd.

\* Eyüp, sonsuz çilesi içinde, kendi pislğinin içinde oturarak çıbanlarından yere düşen kurtları yerden alıp tekrar yerlerine koyar (ç.n.).

Duchâtelet sekiz yıl boyunca bu araştırma üzerinde çalışmıştır<sup>19</sup>. Sağlık Konseyi'nin arşivleri okunduğunda bu konuya verilen önem açıkça ortaya çıkmaktadır.

Bu açık örnekler üzerinde tekrar tekrar durmak yerine ben başka örnekler sunmaya çalışacağım. Kendi içinde çürüyen tutuklu da bu alandaki sonu gelmez temalardan biridir. Kuşkusuz kuramcıların gözünde bu tema çoktan eskimiş, gerilerde kalmış bir konudur. Ancak cezaevleri gerçeğiyle ilgili incelemeler<sup>20</sup> bu temanın hâlâ varlığını sürdürdüğünü göstermektedir; bu nedenle bu temanın bir portreye dönüşmüş olması şaşırtıcı değildir. Dr. Cottu, Reims hapishanesindeki zindanlardan birine yaptığı ziyareti şöyle anlatır: "Bu zindandan içeriye girer girmez, yüzüme çarpan korkunç kokuyu hâlâ duyuyorum sanki, bu kokuyla boğulacak gibi olmuştum [...] Elimden geldiğince yumuşak ve sakinleştirici bir ses tonuyla içeriye seslendim, gübre yığınının arasından bir kadının kafasını yavaşça kaldırdığını gördüm. Kadının kafası, birden bana sanki kesilip bu gübrelige atılmış bir kafa gibi göründü; bu zavallının bedeninin geri kalanı pislikten gözüküyordu". "Çok az ve ince giyinmiş olduğu için kendi pisliğinin içine bulanarak sert geçen mevsim soğuklarından korunmaya çalışıyordu."<sup>21</sup>

1822 yılı boyunca, kötü kokan meslek gruplarının anafigürlerinden çaputçular, Sağlık Konseyi'nin hazırlamış olduğu on yedi rapora konu oldular<sup>22</sup>. Yetkililer, bunların şehirden topladıkları bütün çöpü, leşi ve kemikleri yığıdıkları pis kokulu depoları şehrin dışına çıkarmaya çalıştılar. Bu depolardaki çöpler daha sonra ayrıştırılıyorlardı. Yalnızca "burjuvaların çaputlarını" toplayanlar Konsey'den izin alabildiler; çünkü bunlar halka salgın hastalık bulaştırma tehlikesi taşımıyorlardı. Sefaletin kokusu çaputçuların üzerine siniyordu ve bunun pis kokusu simgesel bir değer kazanıyordu. Eyüp'ten ve çürüyen tutukludan farklı olarak, çaputçu, kendi dışkısı içinde çürümüyordu; halkın pisliğinin bu yapmacık figürü, başkalarının gübresi üstünde yaşıyordu.

19) Parent-Duchâtelet'nin eserinin sunum bölümü, Seuil Yayınları, 1981.

20) Özellikle Jean-Jacques Darmon, "Sous la Restauration, des juges sondent la plaie si vive des prisons", *L'impossible prison*, Paris, Le Seuil, 1979, s.123-146 ve Hélène Chew, "Loin du débat pénitentiaire: La prison de Chartres durant la première moitié du XIX<sup>e</sup> siècle", *Bulletin de l'Institut d'histoire de la presse et de l'opinion*, Tours, no. 6, 1981, s. 43-67.

21) Villerme tarafından alınatılmıştır, *Des prisons...*, a.g.y., s. 25 ve 26.

22) V. Moléon, a.g.y., s. 225. Ayrıca çaputçunun kötü kokusuna ve üzerine sinen, içine işleyen pis kokulara yapılan göndermeler bölgeseldir; örneğin Dr. Moreau, a.g.y., s. 41. C. Lachaise, a.g.y., s. 190-192. *Commissions des logements insalubres*, 1851, s. 12. P. Passot, a.g.y., s. 3. Lille'li çaputçular için bkz. Pierre Pierrard, a.g.y., s. 54.

Neuve-Saint-Médard Sokağı, Triperer Sokağı ve dahası Boulangers Sokağı'nda, "üzerlerinde ne gömlekleri ne corapları hatta kimi zamanlarda ne ayakkabıları olan, paçavralar içinde birtakım insanlar gezinirler ve genelde evlerine, ellerinde şehrin çöplüklerinden topladıkları çerçöple sırtıslıklam dönerler. [...] Kötü kokuları kişilikleriyle öyle özdeşleşir ki kendileri de gezici gübre yığınlarına benzerler. Burunları sürekli gübre yığınlarının peşinde, sokaklarda gezinen bu kişilerin başka türlü kokmaları ya da başka türlü olmaları beklenebilir mi zaten?"<sup>23</sup> Evlerine döndüklerinde de pis kokulu çöplerin arasında, pis ve kötü kokulu saman yığınlarının üstüne yatıp büzüşüp kalırlardı.

Blandine Barret-Kriegel, Condorcet'den Engels'e, Villemé'den Victor Hugo'ya, yoksulları ziyaret ederken nefesleri kesilen bütün bu ziyaretçilerin, "çaputçunun bu çöp evi", "cehennem konutu", "daha korkunç ve daha acımasız bambaşka bir hayatın bu pis kokusu", "kötü ve şeytani güçlerin bu ebedi yurdu"<sup>24</sup> karşısında neredeyse büyülenmiş olduklarını belirtmiştir. Koku araştırmalarının genel tavrı ve cehennemin pis kokularına yapılan bunca gönderme bu saptamayı daha kuvvetlendirmektedir ki bizim konumuz da bu çizgide yer almaktadır. İster dışkı ister hayat kadınlığı ya da çaputçuluk olsun büyülenmeden tiksinti duymaya varan bu sonu gelmez gidiş gelişler bu konudaki bütün söylemi, sağlıkbilimcilerin ve araştırmacıların tavırlarını düzenlediği gibi düzenlemektedir.

Eşcinseller de, aslında bunu söylemeye gerek bile yoktur, çöplükle haşır nesir olanların pis kokularına dahil olurlar. Anüse değin ne varsa onun simgesi olan<sup>25</sup>, her zaman tuvaletlerin yakınlarında bulunduğu izlenimi taşıyan eşcinsel de hayvanların kokuşmuşluğunu paylaşanlardır. Carlier'nin de belirttiği gibi, ağır kokular sürünen oğlancının kokusu, misk ve dışkı karışımı bir kokudur<sup>26</sup>.

Bu tür incelemelere daha az konu olmuş denizcilere geelim. bütün pis kokuların kaynaştığı dev bir kazanı andıran gemi, kısa bir süre içerisinde havalandırma ve mikroptan arındırma tekniklerinin deneme alanına dö-

23) Jardin des Plantes'in [Bitki Bahçesi] Sağlık Kurulu tarafından hazırlanan raporundan alıntı, 8 Kasım 1831. *Annales d'Hygiène publique et de Médecine légale*, Ocak-Nisan 1832, s. 200.

24) *Politiques de l'habitat*, a.g.y., s. 130.

25) Bkz. Jean-Paul Aron ve Roger Kempf, "Canum more", *Le Pénis et la démorilisation de l'Occident*, 1978, s. 47 vd.

26) Felix Carlier, *Etudes de pathologie sociale. Les deux prostitutions*, 1887. "Bu tür yerlerden yayılan kokular, pek çok oğlancının aradığı koşullardan biridir, onlar için vazgeçilmez bir zevktir.", s. 305 ve 370. Eserin bu bölümü, bir tekrar basımın konusunu oluşturmaktadır, Paris, Le Sycomore, 1981, başlık: *La prostitution antiphyisque*.

nüştüğüne göre, bu geminin sakinleri olan tayfalar da önemli bir örnek olarak kabul edilebilirler. Çünkü gemici, tıpkı *Arthur*'un trajik sonu gibi, mide bulandırıcı kokuların kurbanı olma tehlikesini herkesten daha fazla taşıyandır.

Denizcilerin ve gemilerin hijyenleriyle ilgili araştırmaların yazarları bu konuda oldukça açıktırlar: Gemi tayfası pis kokar, tiksinti verir. “Zevke ve eğlenceye çok düşkündürler; sarhoş olmaktan büyük bir mutluluk duyarlar; şarap, alkol, sarımsak ve yemekten çok hoşlandıkları kötü kokulu bir sürü yiyeceğin kokusu, harmanlanmış tütün kokusuna karışır; giysileri, ter, kir ve katran kokmakta ve yanlarında durmak bile çok zor olmaktadır.”<sup>27</sup> Ya uzun cinsel perhiz dönemlerine katlanmak zorunda kalan ya da sürekli mastürbasyon yapmak durumunda olan “güçlü ve şehvetli” gemicinin yaydığı pis koku, yoğun sperm salgılarıyla ikiye katlanır.

Ne mutlu ki gemici –gemi tayfası burada halkı temsil etmektedir– çok iyi koku almaz. Subaylarının mide bulantılarını paylaşmaz çünkü duyuları o derece keskinleşmemiştir. Dr. Itard da, Aveyron’daki vahşi çocuğun kendi dışkısından iğrenmediğini saptamamış mıdır?<sup>28</sup> Sağlık bilimcilerin pis koku ile toplumun belirli kesimlerinin koku duyularının zayıf oluşuyla ilgili kurdukları bağlar burjuva sınıfının kokudan arınma olgusunu desteklemektedir. Gemicilerin görüşlerinin “keskin ve net” olduğunu (çünkü gemiciler en fazla görme duyularını kullanırlar) ancak fırtınaların ve top ateşinin gürültüsü nedeniyle “işitme güçlükleri” olduğunu kabul edersek, çok fazla kullanmadıkları için “koku duyularının fazla gelişmemiş olduğunu da kabul etmemiz gerekir; örneğin günlük işlerin sert ve çetin olması nedeniyle dokunma duyuları da incelikten yoksundur ve tat alma duyuları yedikleri kaba saba ve lezzetten yoksun yemekler nedeniyle de iyice körelmiştir.”<sup>29</sup>

“Denizciler duyu organlarını fazla çalıştırmazlar: Büyük bir ihtimalle sinir sistemleri fiziksel çalışmalarının zorluğu ve sertliği nedeniyle kabalaşmış ve düşünsel etkinliklerin azlığı nedeniyle de körelmiştir.”<sup>30</sup> Örne-

27) C. Forget, a.g.y., s. 127.

28) Dr. Itard. *Premier rapport...sur le sauvage de l'Aveyron*, s. 88. Dr. Itard, bu duyarsızlığı, *percepta* öğrenimindeki bir yoksunluktan ya da bir eksiklikten kaynaklandığını düşünmektedir. Bu rapor, kısa bir süre önce Thierry Gineste tarafından yeniden basılmıştır, *Victor de l'Aveyron, dernier enfant sauvage, premier enfant fou*, Paris, Le Sycomore, 1981, Bkz. H. Lane, *The wild boy of Aveyron*, Harvard Üniversitesi Yayınları, 1976.

29) C. Forget, a.g.y., s. 126.

30) A.g.y., s. 128.

ğin bir gemici büyük bir olasılıkla, ilkbahar çiçeklerinin iç bayıcı, keskin kokularına duyarsız kalmaktadır: Kır ve doğa manzaralarından uzak kaldığı için “bu manzaraların içimizde uyandırdığı hoş ve büyümlü duyguları hissedebilecek kadar ince duylara sahip değildir artık”<sup>31</sup>. Büyük heyecanlar duyamayan gemici, ince ve narin hislere de sahip olamaz. Bu toplumun düşkünlüğü, daha doğrusu duyusal açıdan sakatlığı, düşünce yoksunluğu ve duygusal ikellik getirmektedir. Subayın ruh durumu da *a contrario* (çelişkili bir biçimde) gemicilerin, bu subaylara karşı duydukları aşırı saygı da, gemi tayfasının bu duyusal zayıflığını çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Kolera-morbus salgınının ertesinde, ahlak incelemeleri giderek çoğalıırken, işçi sınıfının sefaleti, toplum araştırmalarının en favori konularından biri olmuştur. Artık simgesel olarak pislikle ve çöple özdeşleştirilen belirli toplumsal sınıfların sefilliğinin ve pisliliğinin üzerinde durmak yerine, genel olarak bütün halk tabakasının pis koktuğundan söz edilmeye başlanmıştı. Hizmetçiler, bebek bakıcıları ve uşaklar kötü kokuyorlardı<sup>32</sup>, çünkü işçi sınıfının kokusunu burjuva ailesinin bağına sokuyorlardı. Bu da bu insanların maruz kaldığı dışlanmayı doğruluyordu; yalnızca “ev içinde kalmaları gereken” bebek bakıcıları bu dışlanmanın kurbanı olmuyorlardı. Flaubert de, nevrozunu nedeniyle, halktan gelen bu “bodrum kokusu” karşısında bu sınıfın dışlanmasının ayrıcalıklı tanıklarından biri olmuştur. Mme Bonenfant’a 2 Mayıs 1842’de yazdığı bir mektupta “Geri dönüş yolculuğum çok iyi geçti, tabii üst kat komşularımın, yolculuğa çıkarken görmüş olduğunuz işçilerin, yaydığı pis kokuları saymazsak. Gece çok az uyudum ve kasketimi kaybettim”<sup>33</sup>. Huysmans da bu kokulara karşı tahammülsüzlüğü en uç noktasına götürenlerden biri olmuştur.

Jacques Léonard, tıp söyleminin dilsel incelemelerini yaptığı sırada, sefil/pis/yoksun/pis kokulu/pis kokutmak sözcüklerinin bir arada çok sık kullanıldığının altını çizmiştir<sup>34</sup>. Yaklaşık bir yirmi beş yıl, halkın ahlak seviyesini yükseltme, halk sınıflarını birbirine alıştırma, eğitime ve bütünleştirme çabaları meyvelerini vermeye başlayana kadar, pis kokulu işçi sınıfı ana örneklerden biri olarak kaldı. Açık hava, ışık, geniş ve yüksek tavanlar, bahçeler zengin sınıfın inisiyatifinde kalırken, yoksullara, kapalı ve karanlık mekânlar, alçak tavanlar, ağır hava, pis kokulu

31) A.g.y., s. 135.

32) Örneğin P. Passot, a.g.y., s. 7.

33) Gustave Flaubert, *Correspondance*, La Pléiade, I. cilt, s. 103.

34) *Sözii edilen* tez, III. cilt, s. 1140.

ortamlar düşmekteydi. Birbirini tekrar eden bu kaynakların bitmek tükenmek bilmez söylemlerinin en açık ifadeleri olan, Sağlık Kurulu arşivlerinden ve 1848'de Kurucu Meclis tarafından hazırlatılan tarım ve endüstri incelemelerinden özellikle söz etmek gereklidir.

Konuya ışık tutan pek çok imge, sefaletin bu biçimde tanımlanmasını getirmiştir. Örneğin bazı sanatçıların sefalet tanımlamaları bu imgelerin etkisinde kalmıştır; yoksulun kötü kokusu, bu sınıfın, ihmalden çok, ki aslında bütün *excreta*'dan kurtulma çabalarının yetersizliği bunu kanıtlamaktadır, maruz kaldığı kötü yaşam koşullarının *iliklerine işlemesinin* bir sonucudur. Kötü kokulu özler, toprağa, ağaca, taşa işledikleri gibi işçinin derisine ve özellikle de giysilerine işlemektedir. Dr. Hyacinthe Ledain, "Pompairin'in dokuma fabrikalarında, çocuklar raşitiktir" yazmıştır. "Çocukların bu durumunu, bu fabrikalarda kullanılan yoğun miktardaki gres yağı nedeniyle sağlıksızlaşan ortam havasıyla açıklayabiliriz. Bu yağ çocukların giysilerine öyle *siner ki* onlara yaklaştığınızda son derece güçlü kötü bir koku duyarsınız"<sup>35</sup>. Secondigny dokuma fabrikaları da çok sağlıksızdır. Çocuklar acınası durumdadırlar. "Onları yağa bulanmış paçavralar içinde atölyelerinden çıkarken görebilirsiniz". Jacques Vingtras, Puy Koleji'nin, çok ağır makine yağı kokan lambacısından öğrendiğini itiraf eder<sup>36</sup>. Yine 1884 yılında, Dr. Arnold, Lille'in yoksullarının "yalnızca işleriyle değil pis ve dar sığınakları (yoksulun konutu yoktur), onları çevreleyen ve içlerine işleyen kirlilik, yakınlarından uzaklaştırmaları için ne zamanlarının ne de araçlarının olduğu ve hatta aldıkları eğitimin yetersizliği nedeniyle bunlardan uzak durmaları gerektiğinden bile habersiz oldukları atıklarla bir arada bulunmaları nedeniyle de zenginlerden aşağı olduklarını"<sup>37</sup> belirtmiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde, Kuzey bölgelerinin çalışma koşullarıyla ilgili olarak yürüttüğü geriye dönüşlü bir inceleme sırasında Thierry Leleu, "Dokuma atölyelerinde çalışan kızların, makinelerden akan sıvı nedeniyle 'chiot' (çapaklı) olarak adlandırıldıklarını ve 'yün koktuklarını' ve bir dokuma işçisinin sokakta yalnızca kokusuyla bile tanınabildiğini; bu kokunun derilerine işlemiş olduğunu"<sup>37bis</sup> yazar.

35) Pierre Arches tarafından alıntılanmıştır, "La médicalisation des Deux-Sèvres au milieu du XIX<sup>e</sup> siècle". *Bull. de la Soc. Hist. et Scient. des Deux-Sèvres*, 1979, üç ayda bir yayımlanan bülten, no. 3, s. 261.

36) Jules Vallès, *L'Enfant*, "Folio", s. 65.

37) Alıntılan: Pierre Pierrard, sözü edilen tez, s. 87.

37<sup>bis</sup>) Thierry Leleu, "Scènes de la vie quotidienne: les femmes de la vallée de la Lys: 1870-1920". *Histoires des femmes du Nord*, 1981, s. 661.

Popüler roman da, belli bir zamansal kaymayla, bu işçiler hakkındaki yargıların ve bu işçilere karşı duyulan tiksintinin örneklerini sunar. Bir romanda, bize fabrikadan söz ediliyorsa, bunun amacı, genelde, sanayide çalışmayı betimlemekten çok, bu mekânın pis kokusunun altını çizmek ve boğucu sıcaklığı tanımlamaktır<sup>37ter</sup>.

Halk sınıflarının üzerine sinen acı tütün kokusu da ana örneklerden biridir<sup>38</sup>. XVIII. yüzyılın sonlarında, tütün kokusuna tahammül eşiği oldukça aşağıya inmişti. Ancak egemen sınıfların gaz ve mahzen kokularına karşı tahammülsüzlüğünden bir derece yüksekti. XIX. yüzyılın ilk yarısında tütün, pipo, puro ve sonraları sigara biçiminde, kamu mekânlarına egemen olmaya başlamıştı. İlk bakışta, bu olayın, o sıralarda sürmekte olan koku-dan arındırma sürecine karşıt bir süreç olduğu düşünülebilir. Ancak bazı doktorların o dönemde dumanın mikrop arındırıcı yararları olduğuna inandıklarını unutmamak gereklidir. Eski askerler, muhafız birliği eski erleri, sömürge askerleri ve gemiciler bu kokuyu en fazla yayanlardandırlar<sup>39</sup>.

Bu tarihten sonra da, tütün sürekli olarak belli belirsiz bir konumda değerlendirilir. Kokusu kaba sabalığın ifadesidir<sup>40</sup> ve sağlık bilimcilerin çoğu bu kokuyu reddederler. Michelet, tütünün cinsel isteği öldürdüğünü ve kadınları yalnızlığa ittiğini söylerken, Adolphe Blanqui, bu uyuşturucunun, kadınlara ve çocuklara yasaklanmasını ister, çünkü "bu alışkanlık, bütün başıbozuklukların başlangıcıdır"<sup>40bis</sup>.

İğrenme duygusunun genelde toplumsal bir boyutu da vardır. Forget, tütün çiğneyen gemiciye hakaretler yağdırır, çünkü tütün kokusu, gemicilerin nefesine, ellerine ve giysilerine sinmektedir. Ancak daha sonra sakinleşir ve şunları yazar: "Aslında bu, bir tür rahatlama yoludur; tahammül edilmesi gerekir; "nasıl biz kafelere, balolara ve tiyatroya gidiyorsak, nasıl bir edebiyatçı Voltaire'le rahatlıyorsa, nasıl bir bilim adamı soyut bir soruyu çözmekle uğraşıyorsa denizciler de tütün çiğniyorlar"<sup>41</sup>. Ernest Bourdin,

37ter) Marie-Hélène Zylberberg-Hocquard, "L'ouvrière dans les romans populaires du XIX<sup>e</sup> siècle", *Histoires des femmes du Nord*, s. 629.

38) Bu konu bu başlık altında ele alınamayacak kadar geniş bir konudur; konuyla ilgili olarak bkz. Ned Rival'in yakın zamanlı eseri, *Tabac, miroir du temps, Histoire de mœurs et des fumeurs*, Paris, 1981.

39) Ernest Bourdin, *La physiologie de la fumée*, s. 21.

40) Bkz. Maurice Agulhon, a.g.y., s. 53. L. Rostan'ın da düşüncesi böyledir, *Cours élémentaire d'hygiène*, 1828, I. cilt, s. 546 vd.

40bis) Michelet, *Histoire de France*, XI. cilt, 1857, s. 285-287 ve Adolphe Blanqui, *Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848, 1849*, s. 209.

41) A.g.y., s. 292 ve 294.

*Physiologie de la fumée* (Dumanın fizyolojisi) adlı kitabında şu savı getirir: “Yoksulun hayalini süsleyen yalnızca tütündür”<sup>42</sup>.

Ancak tütünün zaferi aynı zamanda liberalizmin zaferidir; toplumsallaşmanın erkeksi yönüne işaret eder, bir süre sonra da bu hareketin aracı olur. Askere alma teşkilatı gibi, zaten yayılımını büyük oranda bu teşkilata borçludur, tütün de eşitlikçi, “vatanseverci” erdemler kazanır. Bu noktada, tütün, soylu sınıfa yükselir. “Tütün içen bir adam ancak tütün içen bir adamla eşittir [...] Zengini de yoksulu da tütün satılan yerlerde birbirlerini yadırgamadan yan yana gelirler”<sup>43</sup> ve yalnızca bu mekânlarda bir araya gelirler. Tütüne “en sıkı destek kurucu hükümetten gelir”<sup>44</sup> ve tütünün zaferi, Temmuz Monarşisi’yle ilan edilir. Ancak bizim için önemli olan, tütünün bu zafer doluyu yayılımının, işçi sınıflarının kötü koktuğunun ilan edildiği zamanlarla aynı döneme denk gelmiş olmasıdır.

Kötü koktukları için, işçi sınıfına karşı duyulan tiksintinin giderek artışı, doktorların ve yoksulları ziyaret edenlerin anlatılarında açıkça belli olmaktadır. Yeni yeni ortaya çıkan bu tahammülsüzlüğün altının özellikle çizilmemiş olması da ilginçtir. O güne kadar doktor, tiksinti ya da iğrenme duygularına yabancı olarak kabul edilirdi; yalnızca enfeksiyon kaygısı nedeniyle bazı önlemler alırdı<sup>45</sup>. Ama XIX. yüzyılın ikinci yarısında, kötü kokuları nedeniyle, halkın bazı sınıflarına karşı duyulan tiksinti çekinmeden dile getirilir olmuştu; bu ifşada söz konusu olanın tahammülsüzlüğün artık dile getiriliyor olması mı yoksa yeni bir tür samimiyet mi olduğu da bilinmezdi. Doktorlar için, hasta ziyaretleri, her gün katlanılmak zorunda olunan bir tür işkenceydi. Monfalcon ve Polinière “Buralarda nefesinizi tutmak zorundasınız. Bu mikrop yuvalarına girmek imkânsızdır; bir yoksul-

42) S. 86.

43) A.g.y., s. 292 ve 294.

44) A.g.y., s. 75.

45) Bu konuda Parent-Duchâtelet’in tutumu çok anlamlıdır. Önlemlerle ilgili olarak iki örnek vererek: Fodéré’nin öğütlerine göre “Hastalar ziyaret edildiğinde, doktorların önlerini sıkı sıkı düğmelemeleri gerekmektedir [...] kesinlikle tükürüklerini yutmamalıdır; gerektiğinde bir mendile tükürülmelidir ve hastanelerde olduğu gibi, ellerinin altında sürekli olarak bir elbise bulundurmaları [...] Yatak örtüsünü açtırdıktan sonra, hastanın üzerine eğilmeden ve hastadan gelen kokuları solumadan önce bir süre beklemelidirler; aslında hastanın soluğundan uzak durmalı ve hastanın ağzından belli bir mesafede durulmasına özen göstermelidirler” (a.g.y., VI. cilt, s. 111). Hasta bedenlerden uzak durulmasıyla ilgili modellerden biri budur. Hapishaneleri, hastaneleri, karantinaları sürekli ziyaret eden Howard ise, kendisini hastanın soluğundan sürekli olarak koruduğunu itiraf etmiştir. Hatta böyle durumlarda yapabildiği kadar nefesini tuttuğunu söylemiştir. (*Etat des prisons...*, a.g.y., II. cilt, s. 451; *Histoire des principaux lazarets*, a.g.y., II. cilt, s. 309.)

lu ziyaret eden doktor, hastanın odasındaki iğrenç kokuya dayanamamakta ve reçetesini kapı ya da pencere kenarında yazmaktadır<sup>46</sup> demişlerdir.

Yoksul müşterilerinin aksine, doktorlar hayvan kokularına da tahammül edemiyorlardı. Dr. Joiré 1851'de şunları yazmıştır: "Bu eve girerken, buradaki iğrenç koku karşısında sarsıldım. Boğucu ve tahammül edilmez bu koku, en iğrenç gübre kokusunu andırıyordu; aralık bırakılan kapıdan içeriye hava girmesine karşın, koku her yere yayılmıştı özellikle de hastanın yatağının çevresinde yoğunlaşıyordu. Hasta kadının yanında kaldığım süre boyunca, ağızmdan ve burnumdan mendilimi bir an bile çekemedim. Buna karşın ne evin sakinleri ne de hasta bu korkunç kokudan rahatsız olmuş gibi durmuyorlardı"<sup>47</sup>. Adolphe Blanqui, Lille'deki mahzenlerden yayılan iğrenç koku ve buralardan etrafa dağılan pis insan kokusu karşısında sarsılarak bu "insan çukurlarının"<sup>48</sup> girişinde duraksamıştır; "insan müsvettelerinin" kaynaştığı bu cehennemlerden birine inmek "durumunda kaldığında" ancak bir doktor ya da bir polis eşliğinde inebilmiştir.

Atölyenin içinde, gemi güvertesinde, hasta odasında, kokuyu algıma eşliği ya da daha doğrusu kokuya tahammül eşliği toplumsal sınıfı belirlemektedir. Burjuvanın pis kokular karşısında geri çekilişine, dokunma fobisi de eşlik etmiş hatta duyulan tiksinti, bu fobiye haklı çıkarmıştır. Steteskopun kullanımının kökeninde kadın hastaların iffetine duyulan saygıdan daha çok hastanın pis kokusu yatmaktadır<sup>49</sup>.

Gözetmene ya da okutmaya hatta öğretmene, Paul Gerbod öğretmenin nasıl anti-kahramana<sup>50</sup> dönüştüğünü çok iyi göstermiştir, karşı duyulan tiksinti, beden mesajlarıyla ortaya koyulan mesafeli duruşla birlikte değerlendirilmelidir. Eski burjuva öğrencilerinin anılarında sperm ve acı tütün kokularıyla yer eden bu tatminsiz müzmin bekârlar, yükselme hayallerini gerçekleştirmekten âciz kalmışlardır; ruhban sınıfın halktan gelen üyeleri gibi<sup>51</sup>, onların da bu pis kokuları nereden geldiklerini sürekli olarak hatırlatmaya devam etmiştir.

46) A.g.y., s. 90.

47) Des logements du pauvre et de l'ouvrier considérés sous le rapport de l'hygiène publique et privée dans les villes industrielles", *Annales d'Hygiène publique et de la Médecine légale*, XLV. cilt, Ocak 1851, s. 310.

48) Adolphe Blanqui, a.g.y., s. 103 ve 98.

49) Michel Foucault, *Naissance de la clinique*, s. 167.

50) Paul Gerbod, *La condition universitaire en France au XIX<sup>e</sup> siècle*, Paris, PUF, 1965, s. 629.

51) Bu konuyla ilgili olarak, *La faute de l'abbé Mouret* hikâyesinde Peder Archangais'nin tekesinin kokusu oldukça anlamlı bir göstergedir.

Bu iğrenme duygusu yavaş yavaş halk sınıfları arasında da yayılmaya başlar. Bu yeni duyarlılık, gecelerini bu dayanılmaz el mesaisinden kurtulmak için çaba harcayarak geçiren işçi sınıfına da ulaşır. Kültürü yayma girişimleri de o güne kadar bilinmeyen boğucu sıkıntılar getirir; bu sıkıntı, başkasının yakınında olmakla duyulan sıcaklık duygusunu reddetmeye kadar varır. Demiryollarında işçi olan Norbert Truquin, iş arkadaşlarından yayılan şarap ve tütün kokuları nedeniyle midesinin bulandığını fark eder ve yatağını başka bir adamla paylaşmak zorunda kaldığından artık başka bir insanın kendisine dokunmasına tahammül edemediğini, bundan iğrendiğini itiraf eder<sup>51bis</sup>.

### Kafes ve İn

1832 yılındaki kolera-morbus salgınının ertesinde, tartışmaların ana konusunu halkın yaşadığı konutlar ve bunların boğucu atmosferleri oluşturdu. En kötü kokular hiyerarşisinde “evin bataklığı andırır ağır havası<sup>52”</sup>, şehir kanalizasyonlarının yerini aldı. Bu iyi bilinen olay üzerinde fazla durmayacağım. Sadece birkaç örnek vermekle yetineceğim. Şehirlerde rahatsızlık yaratan, halk konutlarının ortak bölümlerinin pis kokularıdır. Aslında ağır eleştirilerin esası, pislik ve dışkı kokularına yönelikti. Çünkü bu ortamlarda dışkı ve çöp henüz özelleştirilmemişlerdi. Bu nedenle pis koku eleştirileri, konutların ve yaşam yerlerinin iç içe olması eleştirileriyle sınırlı kalıyordu. Bu bağlamda sağlıkbilimcilerin söylemleri tam bir monotonluk içindeydi. Lachaise, Hatın, Bayard, Adolphe Blanqui, Passot, Lecadre, Tetrais, Ledain ve başkaları sürekli olarak birbirlerini tekrar ediyorlar ya da birbirlerinden alıntı yapıyorlardı. Psikotarihin ilgi alanına girebilecek bu takıntılı eleştiri kısır döngüsünü ayrıntılı bir biçimde incelemek ilginç olacaktır. Marie-Hélène Zylberberg’in gösterdiği gibi popüler romanlar da, bu mide bulandırıcı, rahatsızlık verici betimleri kendi açılarından kullanmışlardır; aslında bunda şaşılacak bir yön yoktur çünkü dönemin yazarları toplumbilimcilerin araştırmalarından esinlenmişlerdir<sup>52bis</sup>.

<sup>51bis</sup>) Norbert Truquin, *Mémoires, vie, aventure d'un prolétaire à travers la révolution*, Paris, 1888, yeniden basım Maspero, 1977, s. 129. (Bu örnek 1852 yılındandır) İşçilerle ilgili olarak bkz. Jacques Rancière, *La Nuit des prolétaires*, Fayard, 1981.

<sup>52</sup>) P. Passot, *ag.y.*, s. 16.

<sup>52bis</sup>) A.g.m., s. 627-628. Özellikle bkz. Lille mahzenlerinin ve avlularının betimleri için Euphrasie, *histoire d'une femme pauvre*, 1868, Mathilde de Bourdon ve *Les Réprouvées M.-I.*, Gagneur.

Küçük ve dar kanallarda donmuş, kaldırımlarda kurumuş, duvarlara işlemiş sidik kokusu, yoksulun evine girmek için sonu gelmez gibi görünen, dar ve uzun bir geçitten geçmek zorunda kalan ziyaretçileri son derece rahatsız ederdi. O zamanlar, “yoksulların konutlarına ancak bu dar, karanlık ve basık geçitlerden geçerek girebilirdiniz. Konutun bütün katlarından yağmur gibi boşanan, her türden pislikle dolu, yağlı, atık suları da bir dere gibi bu geçitlerden geçip sokağa boşalırdı”<sup>53</sup>. Yoksulun pis kokulu konutuna girmek demek yeraltına doğru bir keşif gezisine çıkmak demektir. Adolphe Blanqui, Lille bölgesinin iç avlularını ya da Rouen’lilerin sefil ve pis konutlarını büyük bir itina ve dikkat göstererek incelemiştir; Parent-Duchâtelet de bu incelemeden esinlenerek şehrin kanalizasyonlarında keşif gezileri yapmıştır. Duchâtelet, konutlara giden pis geçitlerin açıldığı dar, karanlık ve nemli küçük iç avluları, zemininin pisliklerle kaplı olduğu kuyulara benzetmiştir. Yiyecek, içecek çöpleri bu kuyularda çürümekte, bulaşık ve çamaşır suları burada birikmekte, pis kokulu bütün atıklar buraya yığılmakta ve bu durum, evlerden yayılan pis kokuları daha şiddetlendirmektedir. Bu tür bir tasavvur siteminde, merdivenler boşaltma kanalları işlevi görmektedir, mide bulandırıcı bir şelale bu merdivenlerden aşağı katlara boşalmakta ancak her katta kare biçimli aralarda hızını kesmekte ve buralarda dışkılarla çevrelenmiş tuvaletlerin pisliğini ve kösnüllüğünü ortaya koyan aralık bırakılmış kapılardan dışarı süzülen atıklarla beslenmekte ve çoğalarak yoluna devam etmektedir. Dr. Bayard, Paris’teki 4. bölgenin merdivenlerinden küçük bir dere gibi akan “atık suların sınıltısının” hâlâ kulaklarında çınladığını belirtir<sup>54</sup>. Bütün konutların pis kokuları birbirine karışarak baskın genel bir koku oluşturuyordu. Dışkı kokusu baskın olarak hissediliyordu; yalnızca yoğunluğu belirli yerlere göre değişiyordu. Bu noktada kokuları ince ayarla birbirinden ayırıştırmanın imkânı yoktu.

Konutların içerisinde tam bir dağınıklık, alet edevat yığıntısı, pis giysi ve bulaşık karmaşası hüküm sürerdi. Yoksullar genelde hayvanlarıyla birlikte bu dağınıklığın ortasında bir yere “sinmiş” olurlardı<sup>55</sup>; burada kafamızda uyanan imge, in imgesinden çok kafes imgesidir. “Yoksulluk dar bir

53) Adolphe Blanqui, *a.g.y.*, s. 71.

54) *A.g.y.*, s. 49.

55) Bkz. C. Lachaise, *a.g.y.*, s. 198. Seine bölgesi Sağlık Kurulu’nun Raporları, sağlık bilimcilerin şehirlerde hayvan bulundurulmasıyla ilgili kaygıların giderek arttığını göstermiştir; bunlar arasında sığır (1810-1820) ve domuz (1849-1858) bannakları en fazla dikkati çekenlerdir; 1859’dan sonra, bu bannakların verdiği rahatsızlık daha da fazla hissedilir olmuştur; hayvan sayısının sınırlandırılması istenmiştir. 1880’de köpek bannaklarından şikâyet edilmeye başlanmıştır.

kafese tıklıkmıştı<sup>56</sup>. Bu kafes, havasızlığı daha da yoğunlaştırıyordu; havasızlık kendini o kadar fazla hissettiriyordu ki bilim adamları havalandırma için kesin ölçütler belirlemişlerdi. Kötü koku, kokuşmuşluğun varlığını işaret etmekten çok havasız kalma, boğulma tehlikesini işaret etmekteydi; yeni önlem ve denetim biçimlerini açıklayan derin bir psikolojik dönüşümü gösteriyordu.

Bu alandaki söylem, darlık ve sıkışıklık üzerinde yoğunlaşmıştır. Uyku ya yatılan yerin boğuculuğu, avlunun derinliğiyle ve uzayıp giden geçitlerin darlığıyla daha da vurgulanmaktadır; bu mekânlar, açıklıklara ve geniş mekânlara alışık burjuvaların içinde, alttan alta bütün betimlemeleri yönlendiren bir boğulma hissi uyandırıyor. Asma katında arbedenin içinde çalışan zanaatçının boğucu atmosferi, havasızlık fobisini daha da şiddetlendirmekteydi; alçak tavanlı bodrumlar, kapıcının bir köpek gibi kıvrılıp yattığı konutu, tüccarın dükkânının dar arka bölümleri, öğrencinin ya da manifaturacı çırağının küçük ve boğucu çalışma odası bu tür eleştirilerin odağını oluşturunuyorlardı.

Pansiyonların ve yurtların durumu daha da kötüydü. Louis Chevalier taşradan gelen göçmenlerin kötü kokularının uyandırdığı tiksintinin altını çizmiştir<sup>57</sup>. Şehirlilerin Limousin'den ve Auvergnat'dan gelen mevsimlik işçilerin üzerine sinmiş toprak kokusuna karşı duydukları bu tiksinti ve küçümseme, köylülerin şehir yaşamına uymalarını uzun süre zorlaştıracak "ayrımcılığın" en açık göstergeleri olmuştur<sup>58</sup>. Martin Nadaud, Creuse'den gelen duvar işçilerinin, odalarının kötü kokusuna duyarsızlıkları karşısında çok sarsılmıştır. Pierre Mazerolle gibi Haussonville Vikontu da bu işçilerin kaldıkları yerlerden yoğun bir domuz salamı ve peynir kokusu geldiğini belirtmiştir<sup>59</sup>.

Üstelik Limousin'deki yatakhaneler yine de düzenli sayılırlardı, bazı pansiyonlarda geceleri hüküm süren karmaşıklık burjuvanın hayalgücüne malzeme olmayı sürdürüyordu. Ziyaretçiler, bu iç içe geçmişlik, bu tıksık tıksıklık nedeniyle bunalıyorlardı. Bu konutlar, insanların pislikleriyle bu kadar iç içe yaşamaları nedeniyle hayvan barınaklarını andırıyordu; bura-

56) Piorry, *Extrait...*, a.g.y., s. 17.

57) A.g.y., s. 182.

58) Bkz. A. Corbin, "Les Paysans de Paris", *Ethnologie française*, 1980, no: 2, s. 169-176.

59) Martin Nadaud, *Mémoires de Léonard, ancien garçon maçon*, Maurice Agulhon tarafından düzenlenen yeni basım, 1976, s. 103. O. d'Haussonville, "La misère à Paris. La population nomade, les asiles de nuit et la vie populaire", *Revue des Deux-Mondes*, Ekim 1881, s. 612. Pierre Mazerolle, *La misère de Paris. Les mauvais gîtes*, 1874, s. 28-31. XIX. yüzyılın ilk yarısında gastronominin peyniri görmezden gelmesi bir rastlantı mıdır acaba?

larda herkesin rahatça çiftleştığı bile anlatılıyordu<sup>60</sup> Victor Hugo, romanında, Jacressade'daki hayali pansiyonelerle ilgili olarak "bu kişiler birbirlerini tanıyorlar mı? Hayır birbirlerini kokluyorlar yalnızca"<sup>61</sup> yazmıştır.

Piorry, halk konutlarıyla ilgili olarak "Bir insanın kalması için çok küçük olan odalar, pek çok kişinin birleştiği geniş salonlar kadar zararlı sonuçlar doğuruyorlar" yazmıştır<sup>62</sup>. Bu ortamlarda hastanın odası alüvyonlu toprak gibidir. "Ekvator ormanlarındaki bataklık koşullarının hepsini bu ortamlarda da bulmak mümkündür" demiştir Dr. Smith<sup>63</sup>. Böyle yerlerde kötü kokulu yüksek ateş vakaları tetikte beklemektedir, bu ateşli hastalıkların sarsaklık ve tutuklukla birlikte sinsi bir biçimde ilerleyen solunum tıkanıklığından kaynaklanıp kaynaklanmadığı araştırılabilir<sup>64</sup>. Kötü koku genelde iş gücünün enerjisini alan havasızlık sorununa işaret eder. Aslında tembellik de "sağıksız konutlardaki kötü hava koşullarının (...) neden olduğu güçsüzlük"<sup>65</sup> halinden başka bir şey değildir. Sağlık bilimciler ve doktorlar, yoksulların konutlarının havalandırılması gerektiğini sözbirliğiyle belirtirler. Havalandırmak ve kokulardan arındırmak ekonomik açıdan da olmazsa olmaz koşullardır. Andral, Louis, Bouillaud, Chomel ve başka pek çok araştırmacı, sıkışıklığın ve havasızlığın kötü etkilerini ölçmek için uygulanacak gözlem yöntemleri üzerinde çalışmışlardır. Baudelocque'a göre sıracı\* hastalığının başka bir nedeni olamaz. Kolera üzerine yapılan araştırmalar "hastalık belirtilerinin ağırlık derecesiyle söz konusu konutun küçüklüğü arasında neredeyse kesin bir ilişki (olduğunu) göstermiştir"<sup>66</sup>; hastalığa "ölümcül ve bulaşıcı" niteliği atfeden de büyük bir olasılıkla bu konutların küçüklüğü ve sıkışıklığıdır. Villermé koleranın pansiyonlarda çok daha ağır yaşandığının altını çizerek; en sıkışık ve en kalabalık mahalleler en fazla ölüm vakasının görüldüğü yerlerdir.

Havalandırma koşullarını ölçmek ve sıkışıklığın kötü sonuçlarıyla ilgili ön saptamalarda bulunmak söz konusu olduğunda koku verileri, fizik biliminin araçlarından daha yararlı ve daha etkili olmuşlardır. Bununla birlikte kamu alanlarında olduğu gibi buralarda da aydınlık kaygısı baskın-

60) Bkz. Pansiyonlarla ilgili anketlere, *Statistique de l'industrie à Paris résultant d'une enquête faite par la Chambre de Commerce pour les années 1847-1848*, Paris, Guillaumin, 1851.

61) Victor Hugo, *Les travailleurs de la mer*, "Folio", s. 220.

62) P. Piorry, *Extrait...*, a.g.y., s. 17.

63) Bkz. Jean Borie, *Mythologies de l'héritage au XIX<sup>e</sup> siècle*, Paris, Galilée, 1981, s. 113.

64) Örn. Dr. Joiré, a.g.m., s. 318.

65) A.g.y., s. 320.

\* Tıp dilinde *scrofula* (ç.n.).

66) P.-A., Piorry, *Des habitations...*, a.g.y., s. 74.

dır; görselliğin tartışılmaz üstünlüğünü getiren büyük değişim bu alanda da kendini göstermiştir. Baudelocque, karanlık yerlerin kaslarda esneklik, yumuşaklık, şişme ve gevşeme yarattığını belirtmiştir; yeterli ışık olmaması, kan dolaşımını yavaşlatmakta ve Jean Starobinski'nin hayalgücünün etkisinde olduğunu belirttiği genç kız vakasındaki gibi çok ağır bir kloroz vakasına neden olmaktadır<sup>67</sup>. Karanlık, gece hayvanlarını karanlık ve uğursuz yaratıklar yapar<sup>68</sup>; oysa uygun bir ışık sağlık, çalışma şevki ve cinsel istek getirir. Michelet'e göre bir kocanın en önemli görevi, çocuğa ve genç anneye "neşe ve mutluluk veren iyi bir konut"<sup>68bis</sup> sağlamaktır.

Çiftçinin temizlikten uzak olması ve ter kokusu oldukça eski temalardan biridir. Sancho Pança, Dulcinea'nın ter kokulu koltuk altlarının hayalini kurar örneğin<sup>69</sup>. Rousseau'nun çağdaşları da bu türden şikâyetlerden yoksun kalmamışlardır. Thouret'den Louis-Sebastien Mercier'ye kadar hemen hemen bütün yazarlarda, şehri çepeçevre sarmış taşranın lağım kuyularının uyandırdığı tiksintiyi görebiliriz. Bu acı eleştirilerde köylülük duygusu yoğun olarak kendini belli etmektedir. 1713'te Ramazzini gübrelige çok yakın olduğundan dem vurmakta ve çürümüş keten kokusunun korkunçluğunu anlatmaktadır<sup>70</sup>. Priestley ve Ingenhousz gibi araştırmacıların buluşlarından önce, bir ağacın yakınında bulunmak kaygı uyandırır; ağacın zararları, çiftçiyi tehlikeye sokan yerden çıkan buharlarla birlikte anılırdı. Gübrenin etkisiyle kötü kokan bahçelerin havasını solamak da tehlikeliydi. Bataklık gibi kasaba da kötü kokular üretti<sup>71</sup>.

Tüm bunlar bizi Julie'nin Bahçesinden ve Jean-Jacques'ın hayallerinden uzaklara götürmektedir. İlk bakışta birbirine karşıt görünen iki tasavvur sistemi böylelikle birbirine geçmektedir; bu ikilik sonraki yüzyıl boyunca da karmaşık kır-köy imgesini beslemeyi sürdürecektir<sup>72</sup>. Ancak o günlerde, bu karşıtlık, sadece görünüştedir. Rousseau'nun ve ardılarının göklere çıkardığı kır, iç içe yaşayan köylülerin ve kasabanın kötü kokularından uzakta, yalnızca bahar çiçeklerinin hoş ve güzel kokularının bulunduğu balsam kokulu bir ortam olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısacası kır, yalnız kalmak için yaratılmış gibidir; gezgin, kırdan yalnızca kapalı çiftlik evlerine,

67) "Sur la chlorose", *Sang, Romantisme* adlı derginin özel sayısı, 1981, s. 113-130.

68) Dr. Joiré, a.g.m., s. 296.

68bis) J. Michelet, *La Femme* (1859), Flammarion, 1981, s. 90.

69) Cervantes, *Don Quichotte...*, 1. bölüm, Bordas, 1946, s. 219.

70) A.g.y., s. 447-448.

71) Bkz. daha sonraki bölümler, s. 106-107.

72) Hatta ötesi, bkz. Rose-Marie Lagrave, *Le village romanesque*, Actes-Sud, 1980.

değirmenlere, ahşap köy evlerine, olsa olsa küçük köylere ve sadece bir an olmak kaydıyla çobanın varlığına tahammül edebilir.

Köylünün ve köy yaşamının bu ideal imgesi XIX. yüzyıl boyunca devam eder. Kır gezileri ve ikonografi bu imgeyi canlı tutmayı başarırlar<sup>73</sup>. Doktorların dokunmanın ve koklamanın bulaşıcı olabileceği günlük hasta ziyaretlerinden farklı olarak, gözleme dayanan etnoloji mesafeli duruşu öne çıkarır; böylelikle tiksinti duygusu en aza indirgenir. Sanatçının fırça darbesi, bizi, gerçeklikten simge düzlemine kolaylıkla geçirir.

Bununla birlikte, kısa süre içerisinde saf havayla sarmalanan dağ zirvesinin anti-tezi olarak algılanan kasaba, bir süre sonra melankolik ve karanlık bir imgeye bürünür. Vadinin dibinde toplumun bütün kokuları mayalanmaktadır; yolcu, yamaçlardan ayrılmamalıdır. Oberman alçak topraklardan kaçır, Dr. Benassis, bunları kesip atmak için uğraşır. Bu girişimler çok da sonuçsuz kalmazlar: 1756'dan beri, Howard, Cardington köylülerinin, ona göre, vahşiler gibi yaşadıkları "çamur içindeki sazdan kulübelerini" güler yüzlü küçük kır evlerine çevirmeyi başarmıştır<sup>74</sup>.

Charles-Léonard Pfeiffer, Balzac'ın köylülerle ilgili olarak eserinde ortaya koyduğu tiksinti ifadelerinden kokularla ilgili olanlarını derlemiştir. Bir örnek verirse: "Sokak müdavimleri o kadar garip ve iğrenç kokuyorlardı ki, kokuları bütün yemek salonunu doldurmuştu, son derece ince duylara sahip olan Mme de Montcornet buna daha fazla dayanamayıp dışarı çıkmak zorunda kaldı; oysa Mouche ve Fourchon daha uzun süre salonda kalabildiler."<sup>75</sup>

Balzac'ın *Le Médecin de Campagne* (Köy Doktoru, 1833) ve *Les Paysans* (Köylüler, 1844) adlı eserlerini yazdığı dönemde, kasabaların mikrop yuvaları oldukları düşüncesi bir süredir ortalıkta dönen bir söylemi beslemekteydi. Gün geçmiyordu ki Sağlık Konseyi'nde herhangi bir taşra bölgesiyle ilgili bir rapor okunmasın, köy yaşamı ve köylüler üzerine bir doktora tezi yazılmasın, Temmuz Monarşisi ya da II. Cumhuriyet döneminde köy

73) Bkz. Neil Mac Williams, Loughboroug Üniversitesi Kolokyumu bildirisi, Eylül 1981. Buna karşın, yüzyıl başında gerçekleştirilen etnografik projelerde, toplum yaşamıyla ilgili gözlemler ve ekolojik-toplumsal araştırmaları bir köşeye bırakılmıştır; Tıp incelemeleriyle başlayan somut antropoloji yadsınır. (Bkz. Mona Ozouf, "L'invention de l'ethnographie française: le questionnaire de l'Académie celtique.", *Annales E.S.C.*, Mart-Nisan, 1981, s. 213).

74) Bkz. Henry Roberts, *Des habitations des classes ouvrières*, 1850, s. 30 vd. Arthur Young, Combourg köylülerini, Huronlarla karşılaştırmıştır (a.g.y., s. 229). Tarih yazımının köy yaşamı betimlerinin üzerine çöken benzetmeler bu biçimde kök salmışlardır ve bu imgenin izine oldukça ilginç başka bir eserde de rastlıyoruz, Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen*.

75) *Les Paysans*, 9. cilt, s. 121.

ortamındaki kötü hijyen koşullarını yeren bir anket yapılmasın. Bu nedenle bu dönemde Fransa'daki köy yaşamıyla ilgili yazılan toplumsal tarih çalışmalarında bu tür sıkıntı ve şikâyetler büyük bir yer kaplamaktadır. Ben de XIX. yüzyılın ortalarında Limousin'li köylülerin kötü hijyen koşullarıyla ilgili yaklaşık yirmi sayfalık bir inceleme hazırladım<sup>76</sup>. Bu uzun tanımlamaları burada özetlemeye çalışmak yersiz ve boş bir gayret olacaktır. Yazarlar da, çok da masum niyetler taşımadan, burjuvalı gözlemcilerin bu incelemelerinden yararlanmışlardır. Bu imgeler sisteminin iskeletini çözümlmeye çalışmak ve özellikle temel tarihsel olguların, büyük bir olasılıkla, hiç değişmeyen gerçekler değil geleneksel gerçekliğin yeni bir tahammül eşiği ya da yeni bir algı biçimi olduklarını göstermek daha yararlı bir çaba olacaktır. Aydın sınıfı içindeki bu duysal değişim, bu değişimin aydın söylemde yarattığı gel-git, sonraki dönemlerde hijyen devrimini getirecek, modernliğin yolunu açacaktır.

Sonuç olarak tasavvurlar düzleminde tam bir ters dönüş yaşanacaktır. Hassas şehirlilerin bu kadar çekindikleri çamur ve pislik bütün kır imgelemine kaplayacaktır. Köylü, geçmişte olduğundan daha fazla, gübre kokusu üzerine sinmiş, sidik ve hayvan pisliğiyle içli dışlı olmuş "taşralı"yla özdeşleşecektir. O güne kadar kamu alanındaki kokuların sürekli olarak dile getirildiği şehir pisliklerinden –yavaş yavaş– sıyrılacaktır. Bir elli yıl sonra şehir, yoksullarından kurtulmayı başarır. Köy ortamıyla ilişkisi tersine döner; şehir paranın hüküm sürdüğü, arınması mümkün olmayan bir mekâna dönüşürken köyde yoksulluğun ve kokuşmuş dışkının simgesi olur<sup>77</sup>. Köy yaşamını yücelten ideoloji de, bir yüzyıldan fazla bir süredir göçmenlere karşı takınılan tavırların ve şehirli turistlerin ya da yolcuların davranışlarının açıkça gösterdiği fenomenolojiyi sorgulamakta yetersiz kalır<sup>78</sup>. Şehir ile köy arasında yeni tür bir ilişkinin kurulduğunu görmek için her yere suyun taşındığını, mekanikleştirmizi, temizlik aletlerinin yaygınlaştığını ve çevrecilik propagandasının başladığı günleri görmemiz gerekecektir. Ancak bu yeni ilişki konumuz kapsamında değildir.

Ana örneklerin çok azı, bizi, Temmuz Monarşisi döneminde köylülerin inlerini keşfedenlerin sürekli yineledikleri tanımlara götürmektedir.

76) *Archaisme et modernité en Limousin au XIX<sup>e</sup> siècle*, Paris, 1975, I. cilt, s.74-94. Bu konuda Guy Thuillier'nin kitabı da aydınlatıcıdır, *Aspects de l'économie nivernaise au XIX<sup>e</sup> siècle*, Paris, A. Colin, 1966.

77) Bkz. Dominique Laporte, *Histoire de la merde*, s. 42.

78) Pierre Barral tarafından incelenir, *Les agrariens français de Méline à Pisani*, Paris, A. Colin, 1968.

Bu söylem kısa sürede kilitlenir, en önemli nedeni de artık okurun bu söylemlerden bıkmış olmasıdır. Dr. Piorry'nin yapmış olduğu incelemeyle gözler önüne serdiği gibi 1836'dan beri durum budur<sup>79</sup>. Yerleşim yerlerinin darlığı ve sıkışıklığı, iç içe yaşama, karanlık ve loş yerler, havasızlık, kaldırım olmadığı için sürekli nemli kalan toprak, duman ve is, bulaşık ve çamaşır kokularına karışan hayvan pisliği kokuları, kokuşmuş ve mayalanmış kokular salan ahırların ve süt işleme yerlerinin hemen yakınlıklarına kurulan evler genel manzarayı oluşturmaktadır. Uyuyanın terini sünger gibi emen kalın “döşekler”, nefesleri insanların nefesine karışan evcil hayvanlar, tavandan sarkan bir yığın domuz eti gözlemcilerin en sık şikâyet ettikleri konulardır; köylülerin kirli oluşundan çok ender yakınılır. O dönemde en çok rahatsızlık duyulan hayvanların kokusudur, bu yerlerin güzellikten ve ferahlıktan yoksun olması henüz dile getirilen şikâyetler arasında değildir. Yeni yeni oluşan normlar ve kurallara henüz köylülere uygulanmamaktadır<sup>80</sup>; köylüden, yalnızca, lağımu ve kümes hayvanlarının pisliklerini evinin yakınlardan uzaklaştırması ve kapı ve pencerelerini ardına kadar açması istenmektedir.

Bu yüzyılın ikinci yarısı boyunca, yoksulun kokusu, üzerinde çok fazla durulan bir rahatsızlık olmadı. Hijyen konusunda kaydedilen gelişmeler bu bağlamdaki rahatsızlıkları atıklarla ilgili rahatsızlıklar çerçevesinde tuttu. Köylü, taşrada, uzun bir süre, şehirde, mevsimlik işçilerin, hizmetçilerin, uşağın, özellikle pis işlerle uğraşan işçi sınıfının örneğin Kuzey bölgesi “çapaklılarının” (dokumacı kızlar) maruz kaldıkları, geçmişte kalmış bir dışlanmışlıkla karşılaşmıştır; bu dışlanma da daha çok alay yoluyla ifadesini bulmuştur<sup>81</sup>. *Pot-Bouille*'daki servis merdivenlerinin betimini, bu bakış açısıyla yorumlamak gereklidir; bu tanımda, hiçbir biçimde ciddiye alınmayacak bir halkın talihsiz varlığından söz edilir.

Bu dönemde özellikle dilencilerin ve serserilerin pis kokuları belirtilir; bu da işçi sınıfının kokusunun artık tehdit edici kokulardan biri olmaktan çıktığını göstermektedir. Goncourt'lara göre, mayısböceğinin kokusu “valilikte, dilencilerin, köprü altında yatanların, kürek mahkûmlarının ve

79) *Extrait...*, a.g.y., birçok sayfada.

80) G. Thuillier (*Pour une histoire du quotidien...*, s. 64), en azından XX. yüzyılın başına kadar Nivernais'de köylülere yönelik hijyen önlemlerinin içe yaramazlığıyla ilgili bir inanın var olduğundan söz eder.

81) Askeri yatakhanelerin iç içe geçmişliği, genç burjuva için, kokuya dayalı bir dışlamanın ilk örneklerinden birini oluşturmaktadır. Pierre Louÿs'i ikna eden anlayış da bu olmuştur; bu tarihten sonra kendini yenilemek zorunda kalmıştır. (bkz. Bana saygıdeğer Paul-Ursin Dumont tarafından ulaştırılan yayımlanmamış mektuplarına).

tutukluların kokusu olarak da bilinir”<sup>82</sup>. İşte yeniden mahkûm kokusuna geri döndük; bu döngü işçi sınıfının karmaşık kokusuyla tamamlanır. Bu tarihten sonra bilim adamlarının özellikle meşgul olacakları koku, ırklara dayalı koku çeşitliliği olacaktır<sup>83</sup>. Ama bu, başka bir tarihtir.

## Sefaleti Yola Getirmek

Temmuz Monarşisi dönemine gelirsek, bu dönemde, yoksulların koktuğu ifadesi bir kez yer bulduktan sonra konu bu kez yoksulları kokularından arındırmaya ya da daha doğru ifadeyle onları mikroptan arındırmaya gelir. Artık önemli olan, ölümü hatırlatan ve “ruhun ateşini”\* yeniden yükseltme tehlikesi taşıyan organik kokulardan, mide bulandırıcı kokulardan kurtulmaktır<sup>84</sup>. Durkheim’ın daha sonra getireceği ayrımlara<sup>85</sup> karşın, hijyen sağlama girişimlerinin ahlaki gereklilikleri pek çok kez dile getirilir olmuştur; özellikle de XVII. ve XVIII. yüzyıllarla ilgili olarak, bu girişimler Meşru Monarşi (1815-1848 Monarşisi, ç.n.) sırasında oldukça açık bir biçimde ortaya konulmuştur. Halkı hayvan gibi kokmaktan kurtarmak, onu dışkılardan belli bir mesafede tutmak, toplum patolojisiyle birlikte gelişen tedavibiliminin bir parçası oldu. Mikroplardan kurtulunca şiddet de azaldı. Hijyen her yerde egemen oldu, 1821 tarihinden sonra Sağlık Kurulu’nun raportörü olan Moléon “Ruhun kusurlarına karşı [...] temizlikle dost olan bir halk düzene girmiş ve disiplin altına alınmış demektir” yazmıştır<sup>86</sup>. 1820 yılında da Gérando şunları belirtir: “Temizlik bir bütündür, korunma biçimidir; zihin açıklığını ve muhafazakârlığı gösteren bir işarettir; yerli halkın temizlikten ne kadar bihaber yaşadığını görünce üzölmekteyiz. Bu, bu zavallıların yakalanmış olduğu ahlaki çöküntünün üzüntü verici bir belirtisidir.”<sup>87</sup>

82) Dr. E. Monin tarafından alıntılanmıştır, a.g.y., s. 72.

83) Bkz. Carl Vogt, *Leçons sur l'homme*, Paris, 1865. Kitabında “Ten kokusunun da kendine özgü özellikleri vardır, bazı ırklar söz konusu olduğunda ne kadar temiz ve kokudan arındırılmış olunursa olsun bu ten kokusu asla kaybolmaz. Bu koku çeşitliliği, aynı ırk içinde de gözlemlenen, beslenme rejimine dayalı kokularla karıştırılmamalıdır [...] Siyah ırkın kendine özgü ten kokusu, ne kadar yıkanılırsa yıkanılсын ya da alınan besin türü ne olursa olsun aynı kalır. Nasıl keçi peyniri keçi gibi kokuyorsa bu koku da türe aittir...”

\* Ruhun gazabı, ruhun hastalığı, “ince hastalık”, verem anlamları da vardır (ç.n.).

84) A. Blanqui, a.g.y., s. 151.

85) Luc. Boltanski, *Prime éducation et morale de classe*, 1969, s. 110.

86) I. cilt, s. 199.

87) De Gérando, *Le visiteur du pauvre*, 3. basım, 1826, s. 227.

Yirmi yıl sonra bile Monfalcon ve Polinière gibi yazarlar, kötü kokmayan işçiye hayal etmekten hâlâ vazgeçmemişlerdir: “Temizlik ve azla yetinme, temiz bir hava solumaktan sonra, işçi sınıfının iyi yaşamasını sağlayacak olan temel koşullardır”; iyi bir işçinin konutunda “lüks yoktur ama rahatsızlık veren çirkin görüntüler ve kötü kokular da yoktur”<sup>88</sup>. “İşçi yeterli miktarda temiz hava aldığı ve günlük ihtiyaçlarını karşılayacak kadar suya sahip olduğunda daha iyi davranır ve kazancı daha bereketli olur. Konutundan hoşnut olan işçi, temizliğine daha fazla özen gösterir, kurallara daha fazla dikkat eder ve görevlerini yerine getirme konusunda daha özenli olur.”<sup>89</sup> Hiç yorulmadan çalışan küçük işçi, kötü kokmaz ve Pauline’e âşık olan Zola, “bu ev kadınının kollarının güzel kokusunu” över<sup>90</sup>.

Bununla birlikte henüz banyo yapmak söz konusu değildir, hatta beden temizliğinden daha yeni yeni söz edilir olmuştur; beden temizliği oldukça kesin sınırlarla belli sınıflara ayrılmış bir gerekliliktir; neredeyse yalnızca çocuklar, kömür tozuna bulanmış şoförler ve soylu sınıfla yakın temasta olan hizmetçiler yıkanmaktadır. Yağlardan arınılır, sinmiş kokulardan kurtulunur, temizlenilir en fazlası “yüz yıkanır”. Bu noktada giysilerin kokularından arındırılmasının ne kadar önemli bir mücadele olduğunu belirtmeye gerek bile yoktur. Temiz olmak demek, temizlenmiş ve kokularından arındırılmış giysiler giymek demektir<sup>91</sup>. Giysilerini temizlemek, uzun bir süre, halk arasında, beden temizliğinin ilk koşullarından biri olarak görülür. Cadet de Vaux 1821’de<sup>92</sup> “yakası kirli pelerin, kirli ve çirkin elbise, halk tabakasından kadının, çirkin görünmesine neden olur ve karşı cinsi etkileme yeteneğinin büyük bir kısmı böylece yok olur” diye yazmıştır.

Şehirlerde, “halk sınıfının” pisliğinden kurtulmak ve iç avluların lağım-larını kurutmak en önemli zorunluluklardan biri olarak görülmekteydi. Tuvaletlerin kısmen özelleştirilmesi ve merdiven aralığına bakan evlerdeki kullanıcılara anahtarlar dağıtılmasıyla ilerleme kaydedilmiştir<sup>93</sup>. Bu ortamda, “privacy” (mahremiyet) çabası öncelikle başkalarının kokuların-

88) A.g.y., s. 91 ve s. 89.

89) A.g.y., s. 89.

90) *La joie de vivre*, La Pléaïde, s. 1026.

91) Bkz. Philippe Perrot, a.g.y., s. 227.

92) Cadet de Vaux, “De l’atmosphère de la femme et de sa puissance”, *Revue encyclopédique*, 1821, s. 435.

93) P. Passot, a.g.y., s. 20.

dan ve çöplerinden korunmaktan, dışkıyla iç içe olmayı yalnızca yaşadığımız grubun dışkılarıyla sınırlandırmayı başarmak, olası sahnelerden uzak durarak iffetini korumaktan ibaretti. Tuvaletlerin yerleşim yerlerinin çok yakınına yerleştirilmemesinin sağlanması, kapılarının sürekli kapalı tutulması, atıkların dışarı atılması için atık borularının döşenmesi gibi önlemler, kötü kokulardan kurtulmak ve boklardan arınma işini başarıyla yürütmek için yerine getirilmesi gereken ilk önlemlerdi. İnsanların geçitlere işemesinin de engellenmesi gerekiyordu ve iyi bir kapıcının en önde gelen görevi de buydu. Passot, gerektiğinde kapıcının dışarıya küçük bir engel koyabileceğinden ve atık kanallarını bir plakayla kapatabileceğinden söz eder<sup>94</sup>. Kısacası, bütün bu çabaların tek amacı “ortak olanları” aşamalı olarak “özel olan” durumuna getirmektir. Duvarları, atıkların buralara nüfuz etmesinin önüne geçmek için kireçle temizlemek ve sık sık boyamak gibi önlemler alınıyordu ve bu önlemler diğer önlemlerle tamamlanıyordu. Ancak bu önlemlerde ilerlemek için suyla haşır neşir olmak gerekiyordu ve bunun önündeki engeller de bilinmekteydi.

Taşrada ve pek çok küçük şehirde, dışkı kokularına karşı girişilen bu mücadele, gübrelik sahipleri ve kullanıcılarıyla belediye görevlilerini karşı karşıya getiren oldukça uzun sürecek bir savaşın da başlangıç işareti oldu. Bu savaştaki direniş kimizaman oldukça şiddetlendi hatta umutsuzluktan kaynaklanan bir saldırganlık haline dönüştü<sup>95</sup>. Bu savaşta genelde kaybeden taraf sağlıkbilimciler oldu; sağlıkbilimciler gübreliklerin çukurlara gömülmesini bir türlü sağlayamadılar. Kireç kullanımı, yeni çukurların aşılması, bitişik duvarların yıkılması ve evlerin birbirlerinden ayrılmasının sağlanması, köy evlerinin mikroplardan arındırılması için alınan önlemleri oluşturdular<sup>96</sup>.

Geriye modellerin gerçekleştirilmesi kalıyor: Mulhouse, Brüksel ya da Paris'te ve Rochechouart'da işçi kentleri kuruldu. Bu kentlerde her tür yakınlığın ve iç içeliğin önüne geçmek, aile mahremiyetini korumak, koridorlardaki ve merdivenlerdeki açık saçıklığın önüne geçmek için Villermé<sup>97</sup> gibi sağlıkbilimciler ve bu kentlerin kurucuları tarafından yürütülen incelelikli strateji sürekli olarak vurgulandı<sup>98</sup>. Ancak şunu da belirtmeliyiz,

94) A.g.y., s. 21.

95) Bkz. s. 249.

96) Bkz. Piorry, *Des habitations...*, a.g.y., s. 93.

97) Villermé, “Sur les cités ouvrières”, *Annales d'Hygiène publique et de Médecine légale*, Ocak 1850, 43. cilt, özellikle s. 246-258

98) Bkz. Örneğin R.-H. Guerrand ve E. Confora-Argandona, a.g.y., s. 33-41.

oldukça anlamlı bu ahlak ve sağlık hedeflerinin etkileri oldukça küçük çaplı kaldı.

Bizim konumuz açısından, halk yerleşimlerinin denetimi ve gözetimi daha büyük bir önem arz etmektedir. 1832'deki korkunç salgın, yeni bir stratejinin doğmasına neden oldu. Bu korkunç felaketin haberiyle, mahalle komisyonları oluşturuldu; bu komisyonların görevi, bütün evleri ziyaret etmek, hastalığa neden olabilecek koşulları denetlemek ve ev sahiplerinin güvenlik önlemlerine uymasını sağlamaktı. Gerçekten bu komisyonlar görevlerini yerine getirdiler; Lüksemburg mahallesindeki komisyon iki aydan kısa bir sürede dokuz yüz yirmi dört evi ziyaret etti. Vali Gisquet bu örgütlerden yaklaşık iki bin rapor aldıklarını belirtmiştir<sup>99</sup>.

Manş ötesinde, 1848 yılında *General Board of Health*'in (sağlık genel müdürlüğü) kurulmasından çok önce, halk konutu "sağlık polisleri tarafından denetleniyordu"<sup>100</sup>. Yerel komitelerin belirli yetkileri vardı. Londra'da, müfettişler evleri ziyaret ederler ve "temizlenmesi, kireçlenmesi, çöplerden arındırılması gereken evleri, kaldırım ile döşenmesi gereken avluları ya da mahzenleri, su sağlanması gereken, kurutulması, havalandırılması gereken konutları kısacası daha sağlıklı ve temiz koşulların sağlanması gereken yerleri belirleyen"<sup>101</sup> notlar bırakırlardı. Doktorlar da bu uyarıların ne kadar yerinde olup olmadıklarını denetler ve onların onaylarıyla ev sahibine en geç on beş gün içinde yerine getirmesi gereken talimatlar verirdi. 1853 yılında müfettişler bu biçimde 3147 evi yani Londra'daki evlerin % 20'sini ziyaret ettiler ve 1587 "uyarı" da bulundular.

Fransa'da sağlıksız konutlarla ilgili olarak, Sağlık Kurulu'nun 1846 yılından beri gerçekleştirmiş olduğu çalışmalarla hazırlanan, Paris'te 20 Kasım 1848'de ilan edilen polis talimatnamesiyle ön koşulları belirlendikten kısa bir süre sonra resmi olarak ilan edilen kanun 13 Nisan 1850'de yürürlüğe girmişti. Başmimarı Vogüé Markisi'nin formülüne göre, bu kanun, konutlar üzerinde "daha yakın bir gözetleme ve denetim"<sup>102</sup> sistemi kurulmasını amaçlamaktaydı. Kanun metninin ekinde belirtilen göze-

99) *Mémoires de M. Gisquet*, 1840, I. cilt, s. 423-424.

100) Mille, a.g.m., s. 223.

101) A.g.y., s. 213.

102) Emery'nin 12 Temmuz 1848'de sunduğu kanun tasarsını savunmak için 13 Temmuz günü, Meclis'te yaptığı konuşmada bu biçimde belirtmiştir. Tartışmaların Haziran ayındaki ayaklanmanın bastırılmasının ardından iki hafta sürdüğü anlaşılmaktadır. Anatole de Melun kanun tasarsını 17 Temmuz'da sunmuştur ve bu tasan, Riancey'in 8 Aralık 1849'da hazırlamış olduğu rapora da konu olmuştur.

tim fişi<sup>103</sup>, konut içindeki tuvaletlerin durumunun incelenmesini ve buradan yayılan kokuların saptanmasını kapsamaktaydı. İdarenin, hayvanat bahçesindeki hayvan barınakları gibi yoksulların konutlarını da gözetmesi ve bunları kontrol altında tutması gerektiğini düşünen Polinière ve Monfalcon bu tasarımı büyük bir memnuniyetle karşılamış olmalı<sup>104</sup>. Passot kendi açısından polislerin işçilerin tuvaletlerini denetlemesini ve tutanak tutmaya da yetkili olmalarını istemiştir<sup>105</sup>. Ancak bu kanunun uygulamasında çok başarısız olunur; bu konudaki bütün incelemeler bu noktada fikir birliği içindedirler<sup>106</sup>.

103) Kolera-morbus salgınının ertesinde Paris'te gerçekleştirilen bir soruşturmada Dr. Moreau her ev için bir fiş hazırlamıştır. Blandine Barret-Kriegel (a.g.y., s. 119 vd.) genel bir bakış açısıyla bu dönemi, soruşturma yöntemleri tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul etmekte haklıdır.

104) A.g.y., s. 92.

105) A.g.y., s. 20.

106) Bkz. Paris'le ilgili olarak R.-H., Guerrand, a.g.y., s. 55 vd., A. Thalamy, *Politiques de l'habitat*, s. 59 ve özellikle Danielle Rancière, "La loi du 13 Juillet 1850 sur les logements insalubres. Les philanthropes et le problème insoluble de l'habitat du pauvre.", a.g.y., s. 187-207. Lille'le ilgili Pierre Pierrard, a.g.y., s. 92 vd.; Nivernais'de kanunun kötü uygulamalarıyla ilgili Guy Thuillier, a.g.y., s. 36 vd.

2.

## “Evin Kokusu”<sup>1</sup>

### *Havasız Kalma Fobisi ve Kalıtsal Koku*

XVIII. yüzyılın ortalarından beri, özel mimari, konutlarda rahatlık sağlamak ve yeni gerekleri karşılayabilmek isteğiyle, ortamların özelleştirilmesine ve her ortamın işlevinin ayrı ayrı belirlenmesine özen göstermekteydi. Yeni konutlarda ve mimarlık projelerinde, birbirine açılan odalardan vazgeçilirken, koridorların sayısı artırılarak ev içinde daha fazla özerk alan sağlanmasına çalışılmıştı. Temsil alanları, mahremiyet alanlarından ayrılmaya başlamıştı. Claude Nicolas Ledoux, iyi havalandırılan bir ortamda yalnız başına kalmayı, hem fiziksel hem de ahlaksal açıdan bir tedavi zorunluluğu olarak belirlemişti.

Bu evrime zamanla yeni duyuşsal gerekler de eklenmiştir. 1762 yılında, Papaz Jacquin, cemaatini, konutlardaki kötü kokularla mücadele etmeye ve mutfakları temiz tutmaya çağırmıştır<sup>2</sup>. Odaların içinde, çok fazla su ve vernik kullanılmaması, duman çıkışının sağlanması ve ev içinde köpek ya da kedi bulundurulmaması tavsiyelerinde bulunmuş; “tuvaletlerin” konutlardan uzaklaştırılmasını ve perdelerin açık tutulmasını salık vermiş-

1) Edmond ve Jules de Goncourt, *Manette Salomon*, basım 10/18, s. 158.

2) A.g.y., s. 294-5 ve C.-N. Ledoux hakkında, Mona Ozouf, a.g.m., s. 1279-1280.

tir. Papaz Jacquin'in kitabı okunduğunda, kötü kokulardan kurtulma girişimlerini ve stratejilerinin oluşturulmasını tamamen XIX. yüzyıla atfetmekle hata yapıldığını, bireysel hijyenin, çok daha önce, yönetici sınıfın dikkatini çekmiş olduğunu görüyoruz. Ancak 1832 yılından sonra, konuyla ilgili olarak daha canlı ve etkili alarmların verilmesi, daha ısrarcı olunması, konseylerin bu işe tutarlılık içinde eğilmeleri toplumsal psikolojinin oldukça hızlı biçimde ilerlediğini bize göstermiştir.

Bu konudaki yenilikler, bir kez daha, burjuvanın hem halkla arasına daha fazla mesafe koymak ve kendisini halktan daha iyi korumak hem de halkı daha yakından denetlemek isteğiyle aynı doğrultuda ilerlemiştir. Konumuzu oluşturan kötü kokulardan kurtulma gayretleri, insanların konutlarına çekilmeleri, özel alanın oluşturulması, kısacası, XVIII. yüzyılda başlayan, Robert Mauzi'nin "burjuvanın mutluluğu, evinden başka bir yerde değildir"<sup>3</sup> tanımıyla vurguladığı "ehlileşme-evcilleşme" hareketinin gelişimi sonuçlarını getirmiştir. "Ev hijyeninin" sağlanması gayretleri, ki bu gayretler, zamanla beden hijyenin ve "aile içinde hijyenin" sağlanması gayretlerine dönüşmüştür, kamu yaşamından çekilişin öteki yüzünü oluşturmıştır. Bu girişimler, özel alanının doktor gözetimi altına girmesine bağlı olarak yeni bir konut biçiminin oluşmasına yol açtılar. Evinde, yoksulların kötü kokularından ve taşıdıkları tehlikelerden uzakta, güven içinde yaşayan burjuva, o dönemde moda olan narsis zevklerin tadına vardığı kadar, yeni duyarlılığın meydana getirdiği duyuşsal alışverişlerin oluşturduğu beden dilinin inceliklerinin de farkına varıyordu.

Papaz Jacquin'den sonra çok önemli pek çok gelişme yaşanmıştır. Lavoisier sayesinde artık havayı kirletenin, hava hareketleri olmadığı öğrenilmiştir. Bir ortam içindeki havayı, kirlenmekten koruyacak olan tek şey bu havanın yenilenmesidir. Bu tarihten sonra, organizmanın nicel ve nitel ihtiyaçlarının karşılanması için, her konutun havalandırılmasına, havasının yenilenmesine çok önem verilmiştir; bu gereklilik de bireylere özgün normların belirlenmesi sonucunu getirmiştir. Pisliklerden arınmak için hava hareketini sağlamak yeterli olmamaktadır artık; temiz hava rezervlerinin sağlanması ve atıkların akış rejimlerine daha fazla dikkat edilmesi gerekmektedir. Dr. Bayard'a göre, Rambuteau sokağının kazılması sonucunda, kamu alanının daha fazla havalandırılmasından çok, birbirine komşu konutların yararlanabileceği hava rezervleri oluşturulmuştur<sup>4</sup>.

3) A.g.y., s. 281.

4) A.g.y., s. 90.

Konut içine geldiğimizde, kötü kokulardan arınma gayretleri, ev içinde solunan havanın yaşamsal önemine, daha önce olmadığı kadar odaklanmıştı. Meşru Monarşi döneminde toplum, soluk almakla ilgili olayların gelişimine kulak verir olmuştur. Solunan havanın kalitesiyle ilgili yeni yeni ortaya çıkan gereklilikler, havalandırılmamış ortamlardan kaçış ve kapalı kalan her ortamın kokusunun uyandırdığı tiksinti, hastalık korkusunu doruğa çıkaran verem hastalığının bir türlü önüne geçilemiyor olması, artık çok daha doğru biçimde tanımlanan ve pek çok benzetmenin konusu olarak bir ana örnek oluşturan havasız kalma fobisi, havalandırma kaygılarını öne çıkaran koşullar olmuşlar ve özellikle bilimsel çevrelerde giderek daha da fazla vurgulanmışlardır. Louis Chevalier, toplum olarak havasız kalma korkusunun, bir şehri nasıl yeniden biçimlendirdiğini, ortamının, yapılarının ve bu yapıların açıklıklarının nasıl yeniden düzenlenmesine neden olduğunu göstermiştir: Sisinden neden olduğu yeni bir korku türüne işaret etmiştir: “Delphine Gay sis için “Korku duyulan bütün kokuların en iğrenç karışımı [...] kaldırımı çatıyla birleştiren bütün bu duman ve buhar balosu [...] şöminenin iç geçirmelerinin ve lağımaların nefeslerinin ölümcül birleşiminin meyvesi canavar” yazmıştır”<sup>5</sup>. Güvenli bir yere sığınabilme rüyası ile “havasız bir ortamda kısıp kalma” saplantısı arasında gidip gelen toplum, “hava banyosu” yapmayı düşlemektedir; ancak, hâlâ klorozlu kızlarını ve bitkin kadınlarını ürkek bir biçimde de olsa kapatmayı sürdürmektedir.

Kamu alanında olduğu kadar özel alanda da, duyarlılıklar “özel alana saldırı”<sup>6</sup> çerçevesinde değerlendirilmeye başlanmıştır; dışkılar, beden salgıları, kişiye ait alanı ihlal suçunu işlemekte, kişiye ait alana utanmadan girmektedirler. Başkasının yakınlığından kaynaklanan kötü kokulara tahammül eşiği giderek aşağıya inmiştir. Chaussier, buharlaşarak havaya karışan terin kaçınılmaz bir biçimde mikrop saçtığını belirtmemiş midir?

Özel alan içinde de ailenin kokusu rahatsızlık verir olmuştur. Bu konuda 1840'lara doğru yeni bir alarm verilmiştir. Erdemleriyle onca övülen aile, tehlike saçmaktadır; özel bir hijyen gerektirir. Pasteur öncesi bilim çevrelerinin bu düşüncelerinin, hastalık kalıtımı ve hastalık kapmaya elverişli olma kaygıları gibi çok fazla incelemeye konu olmuş kaygılarla örtüştüğüne dikkat çekmek gerekmektedir. Ancak bu örtüşme üzerinde çok fazla durulmamıştır.

5) Alıntı: Louis Chevalier tarafından alıntılanmıştır, s. 179.

6) Erving Goffman, *La mise en scène de la vie quotidienne*, 1973, II. cilt, s. 62.

1844'ten sonra döneminin en büyük sağık bilimcilerinden biri olan Dr. Michel Lévy, okurlarını "ailenin birlikte soluduğu havanın" zararlarına ve "ailenin çıkardığı gazlara" karşı uyarmıştır<sup>7</sup>. "Ailenin soluduğu hava" aileyi oluşturan bireylerin aynı konut içinde ayrı ayrı soludukları havanın bir sentezidir tıpkı şehrin havasının toplumsal salgıların toplamından ibaret olması gibi<sup>8</sup>. Sağık bilimcilerin imgelemi, özel alanın, toplum için de tehlike oluşturabilecek tehditlerine yönelmiştir. Bu kez söz konusu olan, solunacak yeterli hava olmamasıyla ya da toplumsal hijyen eksikliğiyle ilgisi olmayan, yeni, özel bir tehlikedir; halkın kötü kokularının herhangi bir biçimde nüfuz etmesine gerek olmadan da "ailenin birlikte soluduğu hava" kaygı duyulan durumlar yaratabilir. Akrabalık bağı ve kalıtım nedeniyle aynı türden pek çok kötü kokunun yığılmasıyla oluşan bu mide bulandırıcı hava, tek başına hastalığa neden olabilir. "Ev ortamı"<sup>9</sup> adını verdiğimiz bu "yaşam habitus"una nüfuz eden "ailevi duyarlılık, aile mizacı" işte bu biçimde oluşmaktadır. Ailenin "ev ortamı içinde biriken kötü kokuları değiş-tokuş yapması" sonucunda, her evin kendine özgü bir kokusu oluşmakta ve her aile, sürekli olarak tekrar eden "özel aile hastalıklarına" sahip olmakta ve bu hastalıklı durum, duvarlara sinen kokuların etkisiyle daha da şiddetlenmektedir.

Michel Lévy'ye kulak verirse: "Meseleyi bu biçimde ortaya koyduğumuzda, iç içe geçmişlikten ve ev içinde ısınma ya da aydınlanma için kullanılan gazlardan vb. kaynaklanan hava kirliliğini değil aynı kandan gelen, aynı olasılıkları taşıyan pek çok bireyin kendine ait ortamda oluşturduğu etkilerin karşılıklı olarak alışverişiyle ortaya çıkan kirliliği göz önünde bulunduruyoruz."<sup>10</sup> "Bir arada yaşamak, aynı ortamda yaşayanların özel, kişisel ortamlarını da tehlikeye atmaktadır; evin içinde, bazı bireylerde, bunların bir zamanlar yakalanmış oldukları hastalıklardan kaynaklanan hastalık durumlarını daha da şiddetlendiren ve henüz bu hastalıklara yakalanmamış bireylerde de hastalık tehlikesini artıran karşılıklı bir doygunluk haliyle dengeler sağlanmaktadır."<sup>11</sup>

Birbirine hastalık bulaştırma tehlikesine girmeden, aile içinde hijyenin sağlanmasıyla ve aileyi oluşturan her bireyin soluduğu havanın bulaşıcılık riski olmadan serbestçe yayılmasına izin veren özerk mekânların yaratılma-

7) Passot tarafından alıntılanmıştır, a.g.y., s. 16.

8) Michel Lévy, a.g.y., 1844, I. cilt, s. 544.

9) A.g.y., s. 545, bu paragrafta yer alan öteki bütün kısa alıntılar gibi.

10) A.g.y.

11) A.g.y.

sıyla “ev içinde solunan havanın” zararlarının yok edilmesiyle mümkündür. Aile içindeki koku ve hava alışverişi bireye ait özel bir mekânın oluşturulmasını gerektirmektedir tıpkı toplum genelindeki kötü kokuların, şehir dışına kaçmayı ya da aile konutuna çekilmeyi gerektirdiği gibi. Aynı aile içinde olsa bile başka birinin yaydığı kötü kokulara karşı oluşan bu tahammülsüzlük, XVIII. yüzyıl ortalarından sonra giderek daha da yaygınlaşan bireysellik hareketini hızlandırmıştır. Herkese ayrı bir yatak zaferinden sonra herkese ayrı bir oda zaferinin tohumları atılmıştır.

Ancak o dönemde halk sınıfları için bu istekler göz ardı edilmiştir; belli normlara uyması ve kalıplara girmesi amaçlanan işçi ailesi, birbirine yakın oturmaktan kaynaklanan kötü kokuların biriken etkilerine maruz kalarak, hastalık tehlikesinden kurtulma şansına çok fazla sahip olamamıştır. Oğlanın sıracı hastalığı (scrofula), kızın klorozu (kansızlık) konutun koku ortamının bir parçası olmuştur bile. Yoksulun kötü kokması, kalıtım bozukluğuyla özdeşleştirilmiştir.

### *Sağlıkbilimcilerin Israrları ve Yeni Duyarlılık*

Yeni düşünceler ve saptamalar, ev ortamını ve bu ortamın kokusal çehresini yeniden biçimlendirmiştir; yeni ilkeler getirmiştir. Vidalin 1825'te *Traité d'hygiène domestique* (Ev hijyeni) adlı kitabında “Bir konut, hiçbir zaman, tek ve yalıtılmış olduğu zamanki kadar sağlıklı olmaz” demiştir<sup>12</sup>. Toplumsal kokuların karışımından ve bitişikteki “aile ortamlarının” koku paylaşımından kaçınması gereken evin kendisidir. Bu kaygı, İngiliz evlerine hayranlık duyulması sonucunu getirmiştir; İngiliz evleri, çiftlikten, dükkândan, küçük işletmeden hatta bürodan uzakta, özerk evlerdir. Mille'in belirttiği gibi, Londra'da, bir evin sadece tek bir aileye kiralanması uygulaması başarıya ulaşmıştır<sup>13</sup>.

Temiz hava rezervlerine yakınlık ve hava atıklarının kontrolü en önemli önlemler arasında yer almıştır; bu konuyla ilgili oldukça geniş çaplı araştırmalar yapılmıştır; bu konuya tekrar dönmeyeceğim. Michelet, Michel Foucault'dan çok önce, bu hijyen zorunlulukları ile evlerin önünün ve çevresinin açık olması ve ahlak kaygıları arasında sıkı bağlar olduğunu göstermiştir. Michelet, Eski Rejim'in büyük maliyetli binaları için “hava-

12) s. 131.

13) A.g.m., s. 199.

landırma, temizlik ve gözetim bu üç koşulu sağlamak aynı oranda imkânsız görünmektedir [...] sonu görünmez koridorlarıyla bu labirentler, geçitler, gizli merdivenler, küçük iç avlular, çatı katları ve korkuluklu düz çatılar bağırılarında binlerce macera saklamaktadır”, diye yazmıştır<sup>14</sup>.

Ev içinde kapalı kalmış kokuları ve havayı temizlemek bu dönemde sağlıkbilimcilerin en önemli girişimleri olmuştur. Araştırmacılar, özel kokuların hiçbir hava akımı olmadan kapalı kaldıkları mekânların saptanmasını hiç çekinmeden salık vermeye başlamışlardır. Konutlardaki kötü koku olgusu bugüne bu doğrultuda ulaşmıştır. Yeni kaygılar, sayısız iç mekân tanımlamasının yapılmasına neden olurken, bu mekânların düzenlenmesine etki etmiş gözlemlerin, saptamaların çokluğu, ortam kokusunun giderek daha yoğun bir biçimde sağlıkbilimcilerin ilgisini çektiğini göstermiştir. Bu ilgi, bize, en azından bunca çeşitlilik ve karmaşa içinde bir döküm yapabilme olanağı sunmaktadır.

Özel alanda, duvarların içine işleyerek, kamu alanında olduğundan daha fazla tehlike saçan kötü kokular, hiç olmadığı kadar kaygılı bakışları üzerine toplamıştır. Aslında bu yeni takıntıyı besleyen eski bir kaygıdır: “Hava dolaşımının zorlukla sağlandığı” ve loşluğun her tür sapkınlığı beslediği dar oda, gizli köşe, duvar dibi kaygısı. Çocukların uyudukları yerlerdeki tuvaletlerin pisliği, ev sahibinin daracık bürosundaki tuvaletin pisliğiyle yarışmaktadır. Koridorlar da merdivenler gibi özel bir ilgi gerektirmektedir. Koridorlara özellikle dikkat edilmesi gerekmektedir çünkü bütün atık akışı buralardan geçmektedir. Durgun hava, koridorların durağanlığı, kötü kokusu ve loşluğu içinde bütün tehlikeleri bağrında taşımakta ya da bu koridorlarda ani hava akımları meydana gelmekte ve böylece tehlikeli cereyanlar oluşmaktadır. Merdivenlerse, eğer dikkat edilirse, merdivenlerin, evlerdeki kötü kokular için bir tür acil çıkış görevi üstlendikleri görülmektedir. bütün bu koku karışımının yok edilmesi önemlidir; ayrıca bu tür yerlerde karşı cinslerin karşılaşmalarının da önüne geçilmelidir, gizli saklı köşelerde yürütülen ahlaksızlık da kontrol altına alınmalıdır.

“İlkel kulübenin yarım yamalak gerçekleştirilmiş bölümlerinden”<sup>15</sup> karıkoca odası, genelde çok pis kokmaktaydı ve kolera salgını sırasında ölümcül etkileri olmuştur. Bu mekândan kalıcı kokuları uzak tutmak gerekirdi; zevkin ve mahremiyetin bu ılık mekânı yeni bir yasaklama dalgasına ve dışlanmaya maruz kalmış ve bu bölümün hastalık taşıyan nemli ortamı

14) Jules Michelet, *Histoire de la Régence*, 1863, s. 394.

15) Piorry, *Des habitations...*, a.g.y., s. 126.

sürekli eleştirilere konu olmuştur. Bu mahrem bölmeyi öteki bölümlerden ayırmak için kullanılan perde yoksul konutunda bile yasaklanmıştır. Artık eşyaların bile kokusundan çekinilir olmuştur; kokularla ilgili yapılan araştırmalar, her eşyanın kendine özgü bir kokusu olduğunu ortaya çıkarmıştır. Dolapların ve komodinlerin ev içinde bir yığın oluşturmaları, fındıkfarelerinin ya da sıçanların önünü açmaktadır. “Dahası bu dolaplar temiz ve düzenli tutulmadığı takdirde burada biriken hava bozulmakta ve kimi durumlarda bu dolaplardan kötü kokular çıkmaktadır ki bu da başlı başına bir tehlike demektir”<sup>16</sup>.

Hufeland, kuştüyü yataklar için “kötü kokuların etrafa yayıldığı bir mikrop yuvasıdır ve bütün bir yıl burada yatmak zorunda olan zavallı, bu tür bir gübre yuvasının üstünde uyumakta, en korkunç etkilere maruz kalmaktan kurtulamamaktadır”<sup>17</sup> yazmıştır. John Sinclair de bu kötü koku yuvasını şiddetle eleştirmektedir<sup>18</sup>. Londe bu konuda daha yasakçıdır ve yastık ve ayak örtüsü kullanımının kaldırılmasını salık vermekte ve salgıları harekete geçiren<sup>19</sup> ve mastürbasyona teşvik eden yatak örtülerinin kullanımına şiddetle karşı çıkmaktadır. Günahın kötü kokusu, bedenın sıcak ve nemli kokularıyla mayalanır. Sinclair gece uyumadan önce gecelik giyilmesini önerir, gecelik kullanımı o dönemde oldukça yaygındır; ancak “geceliğin kol ve yaka düğmelerinin açık bırakılmasını tembihler çünkü gece kan dolaşımını hiçbir şey engellememelidir”<sup>20</sup>.

Görüldüğü gibi evlerin kendilerine özgü kokularıyla ilgili bilgileri, yoksulun ini hakkındaki kaba bir biçimde dile getirilmiş, incelikten yoksun tanımlamalardan edinmekteyiz. Dışkı kokusu bu çerçevede ısrarla vurgulanan kokulardan biri olmaktan çıkmaktadır tabii kimi odalarda kullanılan gece lazımlığı kokusu dışında, bu hâlâ bir sorundur. En kötüsü mutfaktan yayılan kokudur. Hizmetçiler, uzun bir süre burjuvaların hassas duyularını rahatsız eden bu bulaşık ve atık kokusu içinde yaşamışlardır. Yüzyılın sonunda da bu mekândan yayılan karmaşık kokular, tiksinti uyandırmaya devam etmiştir<sup>21</sup>. Komşu evlerin havalandırma delikleri, evyenin

16) A.g.y., s. 57.

17) A.g.y., s. 470.

18) *Principes d'hygiène extraits du code de santé et de longue vie de sir John Sinclair*, Louis Odier, 1823, s. 574.

19) C. Londe, a.g.y., I. cilt, s. 405 vd.

20) A.g.y., s. 577.

21) Anne Martin-Fugier, *La place des bonnes. La domesticité féminine à Paris en 1900*, Paris, Grasset, 1979, s. 113.

altında yığılan çöplerin biriktiği kapaksız çöp bidonları, sürekli yıkandığı için hep nemli kalan, etrafa rutubet kokusu yayan bulaşık bezi ve yeterince temizlenmeyen hizmetçinin bütün bu kokulara karışan kokusuyla oluşan kokuşmuşluk yığını, burjuva konutundaki halk kokusunun oldukça kısa bir sürede simgesel bir önem kazanan betimidir.

Sağlıkbilimciler, dikkatlerini özellikle kırılğan genç kızın odasına yöneltmişlerdir; bu konuda Césarine'in tavrını haber veren âşık, César Birotteau'nun davranışı örnek oluşturmaktadır. Bir ortamın havası sonuç olarak ölümcül kokular yayabilir. Véro galerisinin kostümcüsü<sup>22</sup>, odasının havasının kötü kokması sonucu ölür; uykularında çiçeklerin kokusundan boğularak ölen kadın ya da kızlar sayılamayacak kadar çoktur. Toplumdaki kimi gelişmeler yeni tehlikelerin doğmasına yol açmıştır; ancak ne mutlu ki kokular bu tehlikelere karşı bizleri uyarmaktadırlar. Sağlıkbilimciler, defalarca, Guy Thuillier'nin çok ender olarak şöminenin etekliğine yerleştirdiğini<sup>23</sup> söylediği sobanın yaydığı sıcak sac kokusunun<sup>24</sup>, aslında bu koku sayesinde karbondioksitin yayılımı azalır, ısıtıcılardan yayılan kömür buharını kokusunun<sup>25</sup>, İngilizlerin melankolik durumlarını bu buharın zararlı etkisine atfeden bir önyargı bulunmaktadır, şamdanların iç yağı kokusuna karışan ya da zamanla bu kokunun yerine geçen gaz lambasının kokusunun<sup>26</sup> ve ev hayvanlarının kokuları üzerinde durmuş ve bu kokuların kötü etkilerini vurgulamışlardır. Evcil hayvanlar konusundaki en ağır eleştiriler köpekten çok kedi kokusu üzerinde yoğunlaşmıştır. Jean-Pierre Chaline, Rouen burjuvasında, ayakkabıların yatılan yerlerden uzaklaştırılmaya oldukça geç bir dönemde başladığını ve böylece bunların rahatsız edici kokularından uzak durulması gerektiğinin oldukça geç fark edildiğini belirtmiştir<sup>27</sup>.

Herkese ayrı yatak düşüncesi ne hastanelerde ne de hapishanelerde yeterince yayılamamış, bir ilerleme kaydedilmemiş olsa da aile içindeki

22) Piorry, *Des habitations...*, a.g.y., s. 85.

23) A.g.y., s. 104, Londe, a.g.y., II. cilt, s. 322. Her ikisi de sobanın dayanılmaz kokusundan söz etmişlerdir.

24) A.g.y., s. 41.

25) Guy Thuillier Nivernais'yle ilgili olarak kadınların ısıtıcılara olan bağımlılığından söz eder; ısıtılan yatak tandırlarıyla değiştirmek istememişlerdir. (A.g.y., s. 48). Bkz. Dr. Cabanes, a.g.y., s. 67 vd.

26) Dr. L. Rostan'a göre "mikroplu koku" (a.g.y., II. cilt, s. 44).

27) Yeni duyarlılıkları gösteren yeni bir hareket. J.-P. Chaline, *La Bourgeoisie rouennaise au XIX<sup>e</sup> siècle*, Paris IV'de tez, 1979, s. 805. "Oda içinde üç şeyin tutulması yasaktır: Parfümler, kokular ve ayakkabılar, hepsi kötü kokuya neden olmaktadır".

her bireyin ayrı bir yatağının olması gerekliliği, burjuva sınıfında herkesin uymak zorunda olduğu bir zorunluluk olarak kabul görmeye başlamıştır<sup>28</sup>.

Bu nedenle sağık bilimciler, sağlık ve ahlak koşulları olarak, ortak mekânlarda uyulması gereken zorunlu kuralları tanımlamaya çalışmışlardır. Mesajları Avrupa çapında ses getiren büyük usta Hufeland, yatak odalarından yalnızca hizmetçileri değil çiçekleri ve kirli çamaşırları da uzak tutmak gerektiğini söylemiştir; daha kısa bir ifadeyle olası bütün kötü koku kaynaklarını yok etmeyi emreder. Özellikle çocukların oturma odalarında yatırılmamaları gerektiğini belirtir. Birkaç yıl sonra, Londe takınılması gereken tutumu özlü sözleriyle özetler: "Nefes aldığımız havayı hiçbir şey tüketmesin, ne de solunmuş hava kalsın yatağın çevresinde. Ne bir lamba ne bir ateş ne hayvan ne de çiçek. Açık kalsın cibinlik sonuna dek"<sup>29</sup>.

Sağık bilimciler bu özel mekân için saatte on iki ilâ yirmi metre küp hava gerektiğini belirtirler; bu oran, mekânın oldukça büyük olmasını dahası çok uzun bir süre de pencerelerin ardında kadar açık kalmasını gerektirmektedir. Doktorların önerisi yatak odasını sokaktan gelen mikroplu ve sakıncalı kötü kokulardan olduğu kadar ev içindeki kötü kokulardan da uzak tutmaktır.

Ev kokularına gösterilen bu aşırı duyarlılık sağık bilimcilerin tutumlarından mı kaynaklanmaktadır yoksa sağık bilimciler yeni bir tutumun haberciliğini ve yayıcılığını mı yapmaktadırlar? Edebiyatta ikinci varsayımın doğru olduğunu gösteren oldukça çok sayıda örnek vardır. Léonard Pfeiffer, Balzac'ın da mekân kokularını sıkça işlendiğini saptar<sup>30</sup> Bu yazarın eserlerinde mutfaklarla ilgili pek çok tanımlama vardır (*Un début dans la vie*, *Le Père Goriot*, *Pierre Grassou*, *La maison Nucingen*, *Les Comédiens sans le savoir*... [Yaşamda Bir Başlangıç, Goriot Baba, Nucingen Bankası, Oyun bilmez oyuncular]). Balzac'ın, evye kokusuna, kötü temizlenen odaların kokusuna (*Madame de la Chanterie*, *L'Initié*... [Madame de la Chanterie, Çaylak]) büroların kendine özgü kokusuna (*La Maison du*

28) Fodéré (a.g.y., V. cilt, s. 44) Marsilya hastanesinde yığılan yeni doğmuş bebeklerin her biri için bir beşik olması gerektiğinin altını çizmiştir ve "Fransız İmparatorluğunun bütün liselerindeki düzeni, her öğrencinin kendi odası vardır, ancak bu odaların üstü kapalı değildir, bu mekânlarda hava rahatça dolaşmakta aynı zamanda her öğrenci her an gece ve gündüz gözetlenebilmektedir" (V. cilt, s. 48). Çünkü asıl sorun budur: havalandırmayı engellemeden kokuları ayırmak, mastürbasyonu kontrol altında tutarak, iç içeliği ve homoseksüel ilişkileri ortadan kaldırmak oldukça ince bir denge gerektirmektedir.

29) Dr. C. Londe, a.g.y., I. cilt, s. 404.

30) Ve bu görüşünü, *La Comédie humaine*'de kokuyla ilgili göndermelerin oldukça titiz ve ayrıntılı bir dökümünü sunarak kanıtlamıştır.

*chat qui p  lote*) karşı oldukça hassas olduğu ortaya çıkmıştır. Özellikle büroların kokusu, pek çok bekar insanın uğrak yeri olduğu için bu konuda ana örneklerden biri olmuştur<sup>31</sup>. Balzac, eski otellerdeki havalandırmasız odaların kendilerine özgü kokularıyla (a.g.y.) beden ısıısıyla ısınan yatağın i   bulandırıcı kokusunu birbirinden ayırmayı bilmıştır; “eski döşemelerin, halıların ve toz kaplı dolapların yaydığı acı ve sert kokuyu” tanımlamıştır (*L’Elixir de longue vie* [Uzun yaşam iksiri]); pek çok kez   l   odasının kötü kokusunu incelemiştir. Varlıkların ve mekânların   rt   t     d    ncesine sahip olan Balzac odaların kendilerine özgü kokuları ile bu odalarda yaşayan insanların mizaçları arasında bağlantı kurmuştur; bu noktada, bir konut içinde hüküm süren hastalıklar ile “ailenin birlikte soluduğu havanın”   zg  nl     arasında ilişki kuran sağlık bilimcilerin içgüdülerini paylaşır.

Bu nedenle özellikle Paris’te bazı daireler güzel kokmaktadır. Soyunma ya da süslenme odaları ve holler   i  ek kokarlar (*Les Employ  s, La Maison du chat...* [Memurlar, Kedi Evi]). Buralardaki sandıklar kokulu ah  ptan yapılmıştır ve içinde genç kız   eyizlerinin bulunduğu komodinlerin   ekmecelerinden yayılan kokuyla oda, mis gibi kokmaktadır (*M  moires de deux jeunes mari  es* [Yeni evlilerin günlükleri]).

Balzac, bazı yarı-özel mek  nlardaki koku ortamını tanımlamaktan her zaman büyük bir zevk duymuştur: Eczane, konser ya da balo salonları, hanlar, duru  ma salonları<sup>32</sup>. Balzac’ın en tiksindiği koku pansiyonların kokusu olmuştur<sup>33</sup>. Pansiyonlar “kapalı kalmışlık, rutubet, pis ya   kokar; soğuktur

31) Köşk memur için “ortam koşulları, havasız koridorların kokusundan, havalandırmanın olmadığı odalarda sıkı  p kalan eril salgıların kokusundan, k    t ve mürekkep kokusundan oluşmaktadır.” (*Physiologie de l’Employ  *, 1841, s. 44). Gaboriau (*Les gens de bureau*, 1862), anlatımında kokulara büyük yer vermiştir (bkz. Guy Thuillier, *La vie quotidienne dans les minist  res au XIX  e si  cle*, Paris, 1976, s. 15, 16 ve 41). Ko  u   sakinleri için olduğu gibi burada da söz konusu olan daha çok yöresel kokulardır. “Alsace’ların bürosu lahana Province’lilerin bürosu sarımsak kokar”. 1900’lere doğru memur sayısında büyük bir artış olunca büroların koku ortamlarında derin değişimler meydana gelmiştir; ucuz par   mler ve çiçekler kötü kokan havayı tazelemiş ve Guy Thuillier’in “1880’de belirttiği kötü kokular” yok olmuştur. Daha   nceki dönemlerdeki eleştirilerde büroların kötü kokusu daha çok erili  e ve bek  rlı  a ba  lanmı  tır. Bunun nedenlerini biliyoruz.

32) Duruşma salonlarının kötü kokusu, su  tan kaynaklanan sefilli  in ve kötü kokunun, oldukça duyarlı, g  c  l  l  l   duyuuları olan kaymak tabakasına bulaşması açısından bir ana örnek oluşturmaktadır; bu ısrar, “ateşli hummadan” [typhus] kaynaklanan, çok eski zamanlardan kalma bir korkunun uzaktan mirası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Jean-Louis Debr  ’nin kısa bir süre önce yayımlanan çalışmasına, *La justice au XIX  e si  cle. Les magistrats*, 1981, s. 176.

33) *Le P  re Goriot*, La Pl  aide basımı, III. cilt, s. 53. En kötüsü de kolejlerin pansiyonlarının kokusudur (bkz. *Louis Lambert*, birçok sayfada). XIX. yüzyılda eril duyarlılığın doğuşunda kötü kokulu pansiyonların yarattığı uzamın önemi hiçbir zaman yeterince vurgulanmamıştır. Tiksinti uyandıran bu kokunun kaynağı olarak bir kez daha bu pansiyonların karma olmamaları gösterilmiştir. Kolej pansiyonlarında duvarlardan yayılan kötü kokular, hizmet personelinin

ve rutubet kemiklerinize işler, giysilerinize siner; buraları yemek odaları, hizmetçi odaları, bürolar ya da huzur evleri gibi kokarlar. Pansiyonların kokusu, ancak, genç ya da yaşlı her pansiyonerin *sui generis* kokusu ve sürekli nezle birilerinin olması nedeniyle havaya yayılan hastalık kokusunun oluşturduğu bu mide bulandırıcı öğelerin nitel ve nicel bir incelemesini yapabilecek bir yöntem geliştirildiğinde değerlendirilebilir". Bir kez dahayazarın ve sağlıkbilimcilerin görüşleri ortak bir noktada buluşmaktadır.

Pasteur devrimine kadar, görselliğin öneminin her geçen gün giderek artmasına karşın, mekânların ve eşyaların kendilerine özgü kokularına karşı aşırı duyarlı olunmuştur; bu duyarlılık kimi zaman oldukça çarpıcı bir biçimde dile getirilmiştir. Baudelaire'le, Goncourt'larla hatta Huysmans'la ilgili incelemeler sayesinde, bizi, "dairenin ruhunun"<sup>34</sup> arayışından daha da öteye, mekânlar ve ruhun çeşitli halleri (*stimmung*) arasında uyum sağlama arayışına götüren nevrotik keşfin bütün güzergâhı gözler önüne serilmektedir. Adolphe amcanın odasının kapalı kalmışlık kokusu ve orman içindeki av köşkünün kokusu, küçük Madeleine çikolataların ya da Guer-mantes'taki otelin kaldırım kokusu kadar çarpıcıdır ve bazı güçlü duyguların uyanmasına neden olmaktadır<sup>34bis</sup>. Yaklaşık bir elli yıl sonra, Bachelard, mahremiyet uzamının bu duyuşsal oluşumunu incelemeye çalışacaktır<sup>35</sup>. Uzunca bir süre kokunun tetiklediği uyanış durumlarında özel bir yere sahip olacak bu yeni duyarlılığın doğuşunu ve izliğini tarihlendirebilmek bana oldukça önemli gözükmektedir.

Bir daireyi oluşturan her odanın kendine özgü bir kokusunun olduğunun keşfedilmesi, tekil kokuların öne çıkarılması ve tercih edilmesi sonucunu getirmiş ve aile ortamının bunaltıcı karmaşık kokusundan kurtulmak için gayret gösterilmeye başlanmıştır; ev kokularının birbirine karışık karmaşık bir bütün oluşturmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bir arada, iç

toplumsal yani sınıfsal kokusuna, mastürbasyon yapan gözetmenin ya da nöbetçinin ve öğrencilerin yaydıkları sperm kokusuna karışmaktadır. Erkek kokusu olarak nitelendirilen bu mide bulandırıcı, ağır koku, kadına olan açlığı ortaya koymaktadır.

34) Charles Baudelaire, "L'invitation au voyage" (düz yazı şiiri).

34bis) Jean-Pierre Richard, *Proust et le monde sensible*, 1974, s. 101

35) Bkz. *La Poétique de l'espace*, Paris, P.U.F., 1957, s. 32 ve 83. Bachelard "mahremiyeti işaret eden özel kokulu, tekil dolapları", "düzenin kaynağı" bitki kokulu dolapları tutkuyla över. "Mevsimlerin zamansal düzeni", lavantayla dolapların yaşam alanına girmiştir. Lavanta, örtülerin tarihsel hiyerarşisine Bergson'vari bir zaman akışına, yalnızca dolapları dahil etmiştir. Bizde denildiği gibi örtüleri kullanmadan önce iyice lavantalanmış olmalarını beklemek gerekmez midir? Düzen ve bitki kokuları arasında kurulan bu bağa dikkat etmek gerekir; sanki hayvanların kokularının reddi her şeyden önce bize bu kokuların düzensizliği ve dağınıklığı çağrıştırmasından kaynaklanmaktadır.

içe geçmiş bir halde yaşamak gibi kokuların birbirine karışması da cinsel açıdan kaba saba, açık seçik bir olgu olarak görülmeye başlanmıştır. Kapalı kalmışlık, havasızlık kokusundan kurtulduktan sonra, kötü kokulardan kurtulmanın ve ortamı mahremiyetin ince kokularına özel bir mekân haline getirmenin tek yolu, kokuları birbirinden ayırt etmek ve en ağır kokuları belirli bölgeler içine hapsetmek olmuştur. Bu alanda ortaya çıkan yeni tahammülsüzlük, kendisini en çok beden kokularının ve ince parfümlerin karışımına karşı gösterilmiştir; kokuların birbirine karışmasını önlemek, modern mutfakların, banyoların ve tuvaletlerin yeni görevi olmuştur.

İnsanların tek başlarına kaldıkları bu tür mahrem yerler, yatak odasının ve oturma odasının kokusal olarak temiz kalmasını sağlamıştır; bu durum, özel bir mekânın içinde yeni bir koku estetiğinin doğmasına yol açmıştır. Mahrem mekânları güzelleştirmeyi amaçlayan güzel koku sanatı, parfüm imalatında gerçekleştirilen çekingen ilerlemelerle birlikte gelişmiştir. Bir birey olarak ötekilerde uyandırılan izlenimlerde incelik aranması, kişinin bireyselliğinin ortaya çıkarılması ve vurgulanması kaygısı, koku sanatının ve zanaatının ilerlemesini sağlamıştır. Her iki gereklilik de aynı koşullara boyun eğmektedir ve hanımlara özel süslenme odalarının kokuları ile bu odalara sinen kadın kokusunu ayrı ayrı incelemek saçma ve boş bir çaba olacaktır<sup>36</sup>.

Kokularından arındırılmaya çalışılan özel oda, bu sürecin simgesi olmuştur; özel odalar, mahrem kokuların mekânı olarak belirlenmiştir<sup>37</sup>. Birbirinden ayrı düşmüş âşıklar, bu sığınakta sevdiklerinin kokusuyla teselli bulurlar<sup>38</sup>. Özel odaların, ruhun aynası olarak görülmelerinde kokuların büyük payı vardır. Tek başına ağlanabilen ve gizli zevklerin tadına varılabilen bu sığınığın ince ve narin havası, hayvansı nitelikli karı-koca yatağının yerini almıştır.

## *Alışkanlıklar ve Normlar*

XVIII. yüzyıl sonunda gemiler, mahzenler, hapisaneler ve hastaneler, havalandırma ve mikropardan arındırma tekniklerinin geliştirildiği

36) Daha sonraki bölümlerde bu konuya tekrar döneceğiz, s. 220 vd.

37) Bachelard (*La Poétique de l'espace*, s. 44, 47 ve s. 130) "tam olarak tek başına kalma mekânı olarak değerlendirilen", ev içinde "basit ve tekil merkezlerin" arayışını teşvik eden ve çocuğun tek başına kıvrılıp yalnız kalabildiği en küçük köşenin bile bir "oda" sayılabileceği inancını getiren "sığınığın ilkeliliği" temasını ortaya atmıştır.

38) Bkz. daha sonraki bölümler, s. 271 vd.

laboratuarlar görevini görmüşlerdir. Bu konuda daha önce de gördüğümüz gibi daha sonraki yüzyıllarda da bir değişiklik olmamıştır; temizlik alışkanlıklarının belirlendiği ve yeni bilimsel bilgiler ışığında havalandırma normlarının tanımlandığı mekânlar yine buraları olmuştur<sup>39</sup>.

Howard'a bir kez daha başvuralım, ancak bu kez hapishanede değil Venedik kentinin girişindeki karantina yerinde buluşalım ve memurların eşyaları arındırdığı bölüme girelim. Eşyaların sarılıp sarmalandığı balyalar burada itilip kakılıp yer değiştirmekte, hareket ettirilmekte ve bir oraya bir buraya döndürülmektedir; yatak örtüleri açılmakta, iyice silkelenmekte kimi zaman da iplere serilmektedir; kürkler iyice silkelenmekte, deriler dövülmekte, bütün eşyalar havalandırılmaktadır<sup>40</sup>.

Bu noktada odaların temizliğiyle ilgili Charles Londe'a (1827) kulak verelim: "Çarşaf, yatak örtüleri, yataklar, yastıklar her gün silkelenmelidir ve bu işlem sırasında karşılıklı pencereler açık bırakılarak oda içinde sürekli bir hava akımı olması sağlanmalıdır."<sup>41</sup> Yatakları, en azından yılda bir defa, "hastalığa neden olan hayvansal artıklardan temizlemek" için sopalarla döverek temizlemelidir. John Sinclair de, günlük temizlik alışkanlıklarını belirtmekten geri durmamıştır: Yatağın "kokulardan ve havasızlıktan kaynaklanan kötü etkilerini, odanın pencerelerini açarak ve çarşaf, örtüleri ve perdeleri havalandırarak"<sup>42</sup> yok etmek gereklidir.

Havalandırmak, sopalarla dövmek, kaldırmak, silkelemek, süpürmek, kapalı kalmışlık kokusundan kurtulmak için yapılan bütün bu hareketler temizlik alışkanlıklarını oluşturmaktadır. Amaç, mekânı tozlardan arındırmak<sup>43</sup> kadar, eşyaları ve odaları pis havadan, kötü kokudan arındırmak ve mekânları mikroplarından temizlemektir. Toz, örümcek ağları gibi, havasızlık, kapalı kalmışlık belirtisidir. Toz, kuşkusuz pek çok bilimsel çalışmaya konu olmuştur<sup>44</sup>, ancak bu çalışmaların amacı daha çok tozun içindeki kirli ve mikroplu özleri saptamak olmuştur. Forget'nin gemilerde sürekli olarak süpürge kullanılmasını emretmesinin nedeni de ulaşamayan

39) Bu konuyu daha önce hijyen tarihiyle ilgili bölümde ele almıştık, bkz. bu kitap, s. 140 vd. Ancak bu bölümde mikroplardan arındırmadan söz etmemiştik; bu bölümde inceleyeceğimiz günlük alışkanlıkların doğuşu olacaktır.

40) *Histoire des principaux lazarets*, a.g.y., I. cilt, s. 59 vd.

41) A.g.y., I. cilt, s. 406 ve 407.

42) A.g.y., s. 577.

43) Guy Thuillier (a.g.y., s. 41) 1900'lere kadar, Nivernais okullarında yerleri süpürmenin bir kural olduğundan söz eder.

44) Piorty, (*Des habitations...*, s. 34) bu konuyla ilgili bir liste verir, bu listede Benoiston de Châteauneuf'ün adı da geçmektedir.

yerlerde biriken çöplerin ve pisliklerin, yığın oluşturmalarının önüne geçmektir<sup>45</sup>. Bu konuda bir tarih yanlışlığına düşmemek ve XIX. yüzyıldaki temizlik alışkanlıklarıyla Pasteur devrimiyle ortaya çıkan tozlardan arınma nevrozunu özdeşleştirmekte çok aceleci davranmamak gereklidir.

Bu konudaki en önemli girişim, mekânlarda rahat nefes alınması için uzamsal normların belirlenmesi olmuştur. Arbuthnot, bir kişinin nefessiz kalıp boğulma riskinin olduğu minimum hava hacmini belirlemeye çalışmıştır. Howard, kesin bir biçimde, bir hücrenin on ayak (yaklaşık olarak 305 cm., ç.n.) uzunluğunda, on ayak yüksekliğinde ve sekiz ayak (244 cm., ç.n.) eninde olması gerektiğini belirtmiştir, ancak bu kuralı doğrulama gereği duymamıştır<sup>46</sup>. Tenon, hastanelerde, odaların yüksekliğinin, hastaların durumlarına, hastalıklarının niteliklerine göre ayarlanması gerektiğini vurgulamıştır; "ateşli hastalıklar", öteki hastalıklara göre daha fazla havalandırma gerektirir<sup>47</sup>. Lavoisier, 1786'da, küp ölçülerini önermiştir<sup>48</sup>.

Bir sonraki yüzyılda da, havasız kalmakla ilgili incelemelerdeki ilerlemelerin ardından, bilim adamları "uzam ile beden arasındaki uyum"<sup>49</sup> normlarını belirlemeye gayret etmişlerdir. Ancak bu gayretleri, ilerleyen senelerde, gerçek bir Sisyphos kayası haline dönüşmüştür. Ölçümlerindeki belirsizliklere karşın Leblanc ve Péclelet sonunda fikir birliğine varmışlardır. Bir kişinin saatte altı ilâ on metre küp havaya ihtiyacı olduğunu saptamışlardır<sup>50</sup>. Ev temizliği uzmanlarının belirlediği oran budur<sup>51</sup>; ancak uzmanlar bu konuda temkinlidirler: Uyuyan birinin, her tür bilimsel ölçüm tekniğinin dışında, bu miktarın en az iki katına gereksinim duyduğunu da belirtmişlerdir. Tümevarım yöntemiyle Monfalcon ve Polinière, ahırdaki bir atın saatte yirmi metre küp havaya ihtiyacı olduğunu saptamışlardır<sup>52</sup>.

Nefes almak için ihtiyaç duyulan havayla ilgili normlara yapılan bu göndermeler, en uygun büyüklüğe sahip ortamı göstermektedir. Doğrula-

45) A.g.y., I. cilt, s. 198, devam eder: "Her yerin, her köşenin süpürülmesi gereklidir, sandıkların altlarının, üstlerinin, aralarının, arkalarının da süpürülmesi gerekir. En çok dikkat edilmesi gereken yerler, kıyıda köşede, karanlıkta ve arkalarda kalmış yerlerdir."

46) *Histoire des principaux lazarets...*, a.g.y., II. cilt, s. 228.

47) Tenon, *sözü edilen master-yüksek lisans tezi*, s. 186 vd.

48) Bkz. Denis I. Duveen and Herbert S. Klickstein, "Antoine Laurent, Lavoisier's contributions to medicine and public health", *Bulletin of the history of medicine*, 29, 1955, s. 169.

49) François Béguin, "Evolution de quelques stratégies médico-spatiales", *La Politique de l'espace parisien...*, a.g.y., s. 236.

50) E. Péclelet, *Instruction sur l'assainissement des écoles primaires...*, 1846. Félix Leblanc, *Recherche sur la composition de l'air confiné*, 1842, s. 21.

51) Özellikle P. Passot, a.g.y., s. 16.

52) A.g.y., s. 65.

masız bir hesaplama göre: Herhangi bir mekânda kapalı kalan birinin gereksinim duyduğu hava hacmi bu ortamdaki çeşitli akımların yoğunluğuna göre değişmektedir; ayrıca gereksinim duyulan miktar, kişiye, sıcaklığa ve nem derecesine göre farklılık göstermektedir. Péclet, somut cisimler üzerine yaptığı bir deneyde tündengelim yöntemiyle şu sonuca varmıştır: Otuz yataklık bir hastane koğuşunda gerek duyulan optimal hava hacmi, bin üç yüz otuz beş metreküptür. Piorry ve Monfalcon bu oranı ev ortamına taşımıştır.

İdari sistem, sağlık bilimcilerin bu hesaplamalarını vakit kaybetmeden kayda geçirmiştir. Polisin 20 Nisan 1848'de duyurduğu bir kararnamede, her bireye on dört metreküp hava hacmine sahip bir ortam sağlanması hükmü yer almıştır. Aynı sene, Paris'te Sağlık Kurulu'nun bünyesinde oluşturulan Sağlıksız Konutlar Komisyonu, bir ev içindeki her odanın bir bireyin ihtiyaç duyduğu on üç metreküplük hava hacmine sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Gaz fiziki bilim dalının da XVIII. yüzyılda sağlık bilimcilerin önerilerinin sağlam temellere dayandığını doğruladığını belirtmek gerekir. Piorry, oda tavanının on üç ya da on üç buçuk metreden daha alçak olmaması gerektiğini, aksi halde, insanların "en hafif ve en sağlıksız gazların oda içinde dolaştığı katmandaki"<sup>53</sup> havayı solumak durumunda kalacaklarını yazmıştır.

Aslında bütün bu bilgiler çoğunlukla kuram düzeyinde kalmışlardır. Fransa'da, daha önce belirttiğimiz stratejilerden esinlenerek oluşturulan uygulamaların bir listesi yapılmamıştır. Sağlık bilimcilerin buyrukları, her uzamın işlevinin ayrı ayrı belirlenmesini ile hizmet, ağırlama ve mahremiyet mekânlarının birbirinden ayrılmasını gerektiren konfor isteği<sup>54</sup> ve bölmelere ayrılmış mekânların daha da artmasını getiren kâr arayışı bazı şehirlerde geleneksel konut planının yeniden biçimlendirilmesi sonucunu getirmiştir. Örneğin Foville'in 1894'te betimlediği tipik Lille evinde, her şey kötü koku salgılarını dışarı atacak şekilde düzenlenmiştir: "Mutfak, çamaşırhane, tuvaletler ek bir binada bulunmaktadır ve buralardan yayılan kötü kokular, evin içine girmeden, avluda ya da bahçede dağılıp gitmektedir."<sup>55</sup> Buna benzer bir evrim de Tours'da gerçekleşmiştir; bu evlerde, çok estetik olmayan yeni bir yapı, "özel odaların" açıldığı küçük

53) A.g.y., s. 89.

54) Bu yüzyılın ikinci yansında, mimarlar sağlık koşullarıyla çok fazla ilgilenmemiş, konut içinde yaşam keyfine ve rahatlığına daha fazla ilgi göstermişlerdir. Hijyen bu tarihten sonra konforun daimi bir ögesi olarak ele alınmıştır. Bkz. A. Thalamy, *Politiques de l'habitat*, s. 50.

55) Anne Thalamy tarafından alıntılanmış, a.g.y., s. 54.

bahçeye uzanmaktadır; girişte mutfak, birinci ve ikinci katlarda tuvaletleri ve çamaşırhaneleri kapsamaktadır.

Yüzyılın başında oluşturulan bazı prototiplerin önemi bu açıdan yadsınamaz; gelecek vaat eden modellerdir bunlar. Önemli olaylarla meşgul olan tarihçi, davranışlarda süregelen bazı eski kalıpları ve klişeleri çok fazla vurguladığından, yeniliklerin yavaş ilerleyen izliğini geçici bir körlükle fark edemeyip gözden kaçırabilir. Nicel tarih aynı zamanda bireyselliğin de tarihidir özellikle bireysellik tarihi, öncül işaretler ortaya koyduğunda.

Konumuzla ilgili olarak bu alanda en girişimci ülkenin İngiltere olduğunu söyleyebiliriz. İngilizlerin getirdikleri çözümler, her ne kadar bu gerçek inkâr edilse de, Fransa'da belirli yeniliklerin doğmasına yol açmıştır. Manş ötesi'nde "kimse bu gerçeği inkâr edemez: Konut içindeki kötü koku [...] kamu sağlığına yöneltilmiş bir tehdittir."<sup>55bis</sup> Mille, İngiliz stratejisinin üç ilke üzerine kurulu olduğundan söz eder: "Özellikle mutfakta ve tuvaletlerde, "tazikli su ve her işleve bir musluk" kullanımı, lağımaların boşaltımının azaltılması ve yeni konfor sağlayan makinelerin kullanımı; bu konu François Beguin tarafından ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir<sup>56</sup>. Kısacası, sıvı atıkların boşaltım işlemlerinin düzenlenmesi, hava akımının kontrolü, düzene sokulması, pisliklerin otomatik olarak boşaltılması işlemleriyle birlikte yürütülmektedir.

Yüzyılın ortalarına doğru, Londra'daki üç yüz bin konuta su getirilmişti. Glasgow'da "Zenginlerin evlerinde, her katta bir tuvalet, sıcak su ve duş" vardı. Daha ortalama büyüklükteki şehirlerde, belediye vergisi sayesinde, su dağıtım şebekesi ve doğrudan atık su sistemi (kanalizasyon) aynı anda döşenebiliyordu. Böylece altyapı, toplu olarak düzenlenmiş oluyordu. Rugby'de bin yüz evden "yedi yüz ilâ yedi yüz elli kadarı yükümlülüklerini yerine getirmişlerdi; bu evlerde artık iki ayrı musluk vardı, biri mutfakta öteki de tuvalette bulunuyordu<sup>57</sup>". Croydon, Warwick ve Douvres'de de ilerleme kaydedilmişti.

Yirmi ilâ otuz yıl içinde Britanya adaları ile Avrupa kıtası arasındaki uçurum giderek büyümüşü<sup>58</sup>. Temizlik konusunda kimi Fransızların takındığı umarsızlık, su kullanımından kaçınılması, vücutlardan yayılan ko-

<sup>55bis</sup>) A.g.m., s. 224

<sup>56</sup>) François Beguin, "Les machineries anglaises du confort", *L'Haleine des faubourgs, Recherches*, 1977, no: 29, s. 155-186.

<sup>57</sup>) Mille, a.g.m., s. 219 ve 221.

<sup>58</sup>) Mme Trollope 1836'de (a.g.y., s. 302) "Geçen yıl Calais'de gemiden ayrılırken yaşadığım bir anıyı hatırlıyorum. Deneyimli bir yolcu, ilk deniz yolculuğunu gerçekleştiren bir miço'ya verdiği cevapla beni çok eğlendirmişti. Genç "Aman ne korkunç bir koku!" demişti ve burnunu mendiliyle kapatmıştı. Beyefendi "Bu [Avrupa] Kıtanın kokusu bayım" cevabını vermişti ve haklıydı", yazmıştır.

kulara karşı daha fazla tahammül, dışkıların ve pisliklerin özelleştirilmesi- nin uzun sürmesi ne yeniliklere karşı kör bir küçümsemeyle ne yoksullukla ne de şehirleşme çalışmalarının yavaşlığıyla açıklanabilir. Bu davranışları belirleyen söz konusu toplumların insan bedenine, organik işlevlere ve kulara karşı takındığı tutumdur. Ancak bu konuda, tarihçilerin bu bedenci toplumun geçmişine yeterince eğilmediklerini söyleyebiliyoruz yalnızca.

Atık su sisteminin açılmasının reddi<sup>59</sup>, su dağıtım şebekesinin yayılımının yavaşlığı, konfor sağlayan makinelerin ülkeye geç gelişi, Fransa'da gerçekleştirilen yeniliklerin havalandırma ve yeni ev mekânları bulmak gibi çalışmalarla sınırlandırılması sonucunu getirmiştir. Örneğin bu açıdan Lion Murard'ın ve Patrick Zylberman'ın<sup>60</sup> 1827 tarihli buluşları olan "batarya odalar inşası" (aynı işlevleri olan bölümleri birleştirme düşüncesi, ç.n.) önemli bir yeniliktir. Bu buluş, aynı yıl, Arcet'in *Description d'une salle de bain* (Banyonun betimlenmesi) adlı yayınında ilan edilmiştir. On yedi yıl sonra, Piorry, kimyacıların ve mühendislerin uymak zorunda oldukları yükümlülükleri şu biçimde özetliyordu: "İyi bir mutfak, büyük olmalı, tavanı yüksek olmalı ve döşemelerle kaplanmış olmalıdır, iyi temizlenmelidir ve hem tavandan hem tabandan havalandırılmalıdır"; "ocağın üstüne bir davlumbaz yerleştirilmeli ve bunun açıklığı belirli bir hava akımı sağlayacak ve kömür gazının ve artıkların dışarıya atılmasını gerçekleştirecek şekilde ayarlanmış olmalıdır"<sup>61</sup>; üstünde çentikler olan çan biçimli bir cam kapak evyenin kokusunu bastıracaktır.

Suyun az bulunması ve atık boşaltım sisteminin olmayışı nedeniyle, ev atıklarına bir çözüm getirmek zorunda olan sağlıkbilimciler, mühendislik bilgilerini sonuna kadar kullanıyorlardı. Bu durum önemini ispatlamakta gecikmemişti. 1858'deki komisyonun bu sorunu çözmekle görevlendirdiği raportör Grassi, raporunu şu biçimde sonuçlandırmıştır: "Tuvaletler bir evin en temiz yeri olmalıdır"<sup>62</sup>. Bu noktada biraz geriye gidip Parent-Duchâtelet'nin girişiminden söz etmek yerinde olacaktır. Parent-Duchâtelet, lağım işçisini, işçi modeli olarak sunmak istemiş ve bu yerlerin düzenlenmesinin özel mekânın kokularından arındırılması sonucunu getirmesini beklemişlerdir. Tımarhanelerdeki ve kamu yerlerindeki tuvaletlerden sonra, burjuvaların tuvaletleri sağlıkbilimcilerin en fazla dikkatini çeken ve en fazla deneyim kazandıkları ayrıcalıklı yerler olmuşlardır.

59) Lyon hariç.

60) "Hygiène corporelle et espace domestique, la salle de bains", s. 292.

61) *Des habitations...*, a.g.y., s. 130 ve 131.

62) *Sözii edilen rapor.*, s. 89.

Grassi bu konuda “oturağın üstüne, tuvalete girecek kişilerin bunun üstüne çıkmasını ve bu bölümün adının çağrıştırdığından farklı bir konum almasını engelleyecek bir engel konulmalı ya da bir tür oyuk yapılmalıdır”<sup>63</sup> yazmıştır. Bu yerlerin temizliği “bir gözetim ve disiplin meselesidir”.

Tuvalet alışkanlığının ve kurallarının okulda öğretilmesi sonucunda belirlenen tutumlar özel alanlara da yayılmış ve bu konuda zengin ve geniş bir edebiyat oluşmuştur<sup>64</sup>. Müfettişler ve sağlıkbilimciler normları belirliyorlar, donanımı seçiyorlar, pek çok deney gerçekleştiriyorlar ve kuralları uygulayabilen okul müdürlerini örnek gösteriyorlardı. Örneğin Réunion sokağındaki erkek okulunun müdürü birkaç gün içinde öğrencilerinin tuvalet oturaklarına tüneme alışkanlıklarından vazgeçip bu yerlere oturma alışkanlığı edinmelerini sağlamıştı<sup>65</sup>. Bu konudaki özel bir gerekliliğin altı sürekli çizilmiştir: Öğretmenin kürsüsünden tuvaletlerin hem tavanını hem de tabanını görebilmesi gerekliliği<sup>66</sup>. Roger-Henri Guerrand, kızların pansiyonlarında disiplinin çok daha katı olduğundan söz etmektedir<sup>67</sup>; öğretmenler kız öğrencilerine davranışlarına dikkat etmeleri konusunda sık sık uyarıda bulunmaktadır; bir hanımefendi, fizyolojik ihtiyaçlarını kontrol ve denetim altında tutarak, bedeninin bütün hezeyanlarına dayanabileceğini göstermek zorundadır.

Sağlıkbilimciler, tuvaletlerle ilgili donanım bilgileri ve öneriler vermekle kalmamış yeni bir erek de oluşturmuşlardı. Bu yeni ereğe göre,

63) A.g.y., s. 29 ve 30.

64) Seine bölgesi (1862-1865 seneleri) Sağlıksız Binalar Komisyonu'nun çalışmaları sonucunda yazılan *Rapports*'da Paris idaresinin bu mücadelesiyle ilgili pek çok belge yer almaktadır. Alaturka tuvaletlere ve o dönemde kullanılan tuvaletlere karşı son derece sistematik bir mücadele yürütülmüştür; belediye meclisi üyeleri umutlarını okul öğretimine bağlamışlardı. Belli normlar belirlenmişti (bkz. s. 79); idarenin programı, tuvaletlerin “kapalı bir avluya yerleştirilmeleri, öteki binalardan ayrı tutulmaları, kuzeye bakmaları, yüz öğrenci için iki tuvalet olması, uygun biçimde havalandırılması ve hava akımının sürekli olması” öngörüyordu, bu tuvaletler dışkıya karşı açılan savaşta “General” olarak kabul edilen kapıcının tam sorumluluğunda olacaktı ve devamlı olarak temizleneceklerdi. Pilot okul olarak Rueilly sokağı 77 no'lu okul belirlenmişti. Çünkü burada yaşlı bir hanım tuvaletleri düzenli olarak temizlemekteydi (s. 32).

Bu belgelerde dikkatimizi çeken (bkz. s. 34) önerilerin son derece kesin ve net bir biçimde ifade edilmiş olmasıdır. Okullarda ilk öğretimden daha çok orta öğretimlerde başarı sağlandığı görülmüştür, buna karşın, kız okulları erkek okullarından daha başarılı olmuştur.

65) s. 34.

66) Bkz. s. 29. Dominique Laporte (*Omnicar? Analytica*, a.g.m., s. 224 vd.) geç zamanlı ama tam olarak örnek gösterilebilecek bir metinden söz eder. Müfettişler, raporlarında okullardaki kötü kokulardan sık sık şikâyet etmektedirler; hatta kimi durumlarda okulun kapatıldığı görülmüştür.

67) Roger-Henri Guerrand, “Petite histoire du quotidien: l'avènement de la chasse d'eau”, *L'Histoire*, no. 43, 1982, s. 96-99.

tuvaletler, bir daire içinde önemi giderek artan gerçek bir bölüm, ayrı bir oda olarak görülmeliydiler. Victoria döneminde İngiltere’de ve Charles de Gaulle’ün<sup>68</sup> de belirttiği gibi Wilhelm Almanya’sında doruğa ulaşan dekorasyon lüksü, tuvaletlerin bu şaşırtıcı ve önemli atılımlarıyla aynı dönemde gelişmiştir. Grassi, model oluşturacak tuvaleti şu biçimde anlatmaktadır: Klozette bir sifon bulunmalı, tekne bölümü seramik ya da verniklenmiş pişmiş topraktan yapılmalı ve huni biçiminde olmalıdır. Tuvaletlerin tabanı da, oturaklar da ve oturakların kapağı da meşeden yapılmalıdır. Yakına yerleştirilen “işeme yeri-çişlik” (pisuar) gece kullanılan lazımlıkların boşaltılması için gereklidir. Böylece sidik kokusu daireye yayılmayacaktır. Tuvaletler kokudan sifon ya da bir hava aralığı sayesinde arındırılacaktır; ya da en azından lağım çukurunun tepesine yerleştirilen bir havalandırma borusu kötü kokuların dışarıya atılmasını sağlayacaktır. Çoklu oturaklar ve “birbirlerinden sadece uzun ve geniş bir tahtayla ayrılan ala turka tuvaletler” yasaktır<sup>69</sup>. Görüldüğü kadarıyla, boşaltım yerlerinin eskisi gibi birbirine yakın olmasına ve dışkı kokularının birbirine karışmasına artık tahammül edilememektedir hatta bu tür yerlerin yıkılması her şeyden önemli görülmektedir.

Ancak uygulamalara bakarsak Grassi’nin modeline uygun tuvaletlere çok ender rastlanmaktadır. Taşra bölgelerinde, dışkılarının dışarıya boşaltılması hatta yollara dökülmesi burjuva çevresinde bile hâlâ yaygın bir uygulamadır. 1849’da Havre’da<sup>70</sup>, yalnızca zenginler için inşa edilen yeni evlerde ayak yolu çukuru bulunmaktadır; Paris’te yaklaşık bir yüzyıldır devam eden bu uygulama, taşrada bir ilerleme olarak görülmektedir. Limoges’da, Manigne meydanında, Belediye Sarayı’na yüz metre uzaklıkta, XX. yüzyılın başında hâlâ boşaltma kanalları kullanılmaktadır.

Modern tuvaletler çok daha geç bir dönemde ortaya çıkarken, tuvalet kabinleri daha yeni yeni kullanılmaya başlanmıştır. İncelediğimiz dönemde yeni ortaya çıkmışlardır. Yüzyılın sonuna doğru geniş ölçüde yaygınlaşmaya başladıklarında bile<sup>71</sup> “içinde bir klozetten ve bir masrapadan başka bir şey olmayan ısıtılmayan yerlerdi”; Jean-Pierre Chaline, Rouen burjuvasından bir örnek verir, kimi burjuvaların masanın altına sürülmüş bide’lerini (taha-

68) Charles de Gaulle, ulusların mizaçlarını betimlerken, Almanların “ihtiyaçlar için gotik saraylar dikme” alışkanlıklarından söz eder. *Vers l’armée de métier*, 1934, Plon, 1971, s. 27.

69) A.g.m., s. 29.

70) Lecadre, a.g.m., s. 256-257.

71) A. De Foville 1894’de yerleşim yerlerinin koşullarıyla ilgili bir araştırmada Lille tipi evlerde, tuvaletlerin ilk katta olduklarını belirtir (A. Thalamy, *Politiques de l’habitat*, s. 33).

ret çanağı, ç.n.) unutup gittiklerini söyler<sup>72</sup>. Klozetten yayılan kokular, parfüme batırılmış süngerlerin iç bayıcı kokusu, bu tür yerlerin havasını daha da ağırlaştırmaktadır. En azından artık odalara sabun kokusu yayılmaktadır. Tuvalet kabinlerinin geç ortaya çıkışı, üzerinde durulması gereken bir olgudur; mahrem yerlerin özelleştirilmesi sürecinde önemli bir adımı işaret eder. Ayrıca XIX. yüzyıl ev yaşamı tarihinin de en önemli olayını oluşturur.

Tuvaletlerin kokudan arındırılması, banyoların yaygınlaşmasından çok sonra gerçekleşir ki bunu da banyo alışkanlıklarının yaygınlaşmasıyla karıştırmamak gereklidir. Banyo alışkanlığı, uzun bir süre, zenginlerin, turizm otellerinin ve lüks genelevlerin tekelinde kalmıştır<sup>73</sup>. 1900'de Alfred Picard, Paris'te yalnızca kirası yüksek evlerin banyoları olduğundan söz eder<sup>74</sup>. Hareket halindeki bedenın çıplaklığı, tuvalet jestlerinin tam bir serbestlik içinde gerçekleştirilmesi ve her tür müdahaleden uzak hassas mahremiyet gibi olgular sonucunda, uzun bir süre bu tür yerler bir sefahat kokusuyla donanmış, bu sefahat da musluklara işlenen Leda figürleriyle daha da vurgulanmıştır.

XIX. yüzyılda ender rastladığımız banyolar, oldukça ağır mobilyalarla döşenirlerdi ve sıcak tutan kaplamalarla korunurlardı ve nedenini bildiğimiz üzere, genelde oldukça geniş mekânlardı. Sağlık bilimciler banyo tekniklerinin saçıtan yapılmasını salık veriyorlardı çünkü mermerin tekneyi soğuk tutma olasılığı vardı. Banyoların açıklıklarının iyice tıkanmasını önerirlerdi çünkü duvarlardan yayılan kötü ve zehirli kokulardan bu biçimde kaçınılabilirdi ve özellikle de sağlam kapıların ve duvarların bu odayı nemden ve kötü kokulardan koruması, uzak tutması gerekmektedir. XX. yüzyılın başında, geleneksel mobilyaların banyolardan çıkarılması ve banyoların boru hattıyla sağlam bir düzeneğe bağlanan sağlıklı donanımlarla döşenmesi banyoların kötü kokulardan arındırılmasını sağladı. Daha sonraki dönemlerde, "clean and decent" (temiz ve uygun)<sup>75</sup> nitelikli geometrik uzamlar uygulanmaya başlandı ve bu da banyoların mikroplardan ve kötü kokulardan arındırılmasını ve temiz tutulmasını güvence altına aldı<sup>76</sup>.

72) A.g.y., s. 807.

73) Antoine Caillot (a.g.y., II. cilt, s. 100), 1827'den itibaren, banyo ve temizlik alışkanlıklarının yaygınlaşmasında kadınların rolünün altını çizer.

74) Alfred Picard, *Exposition de 1900, le bilan d'un siècle*, VI. cilt, "Hygiène", s. 3.

75) Lawrence Wright, *Clean and decent. The fascinating history of the bathroom and the water-closets*, Londra, 1960. Bu eserde (s. 206) Victoria dönemine ait lüks tuvaletleri gösteren resimler bulunmaktadır. Seramiklerin dekorasyonunda akasya yaprağı ve mavi manolyalar kullanılmıştır. Bu lüks tuvaletler arasındaki başeser, alt kısmı bir aslan heykelinden oluşan huni biçimli klozettir.

76) Bkz. Lion Murard ve Patrick Zyllberman, a.g.y., s. 291.

3.

## Mahremiyet Kokuları

Burjuva konutunda “*privacy*” (mahremiyet) kavramıyla eş zamanlı olarak ilerleyen yeni koku değerlendirmelerinde, kadının ön plana çıktığını ve özellikle vurgulanan bir özneye dönüştüğünü görüyoruz. Bu sıralarda, bir yandan kokuya bağlı göstergelerin yoğunluğunu azaltmaya öte yandan bu göstergeleri yeni bir değerlendirmeye tabi tutmaya yönelik beden dili, ince ayardan geçirilmeye başlanmıştı. Bu dönemde ortaya çıkan ve görselliği kısıtlayan yasaklar, kokuların toplumun gözünde şaşırtıcı bir biçimde yükselmesine yol açmışlardı. “Kadının havası” seksapelinin muğlak öğelerinden biri olarak görülmeye başlanmıştı. Genç kızın bakireliğinin yüceltilmesi, evli kadınla ve bunun aile ve toplum içindeki rolü ve erdemleriyle ilgili yeni tasavvurlar, uygunsuz istekleri bastırmaya yol açmışlardı. Kadın ile çiçek arasındaki yeni ittifakın ortaya koyduğu aşk oyunu, kokuların hayâya bir halel getirmeden arzuyu canlı tutma rolünü üstlenmesiyle daha ince ve zarif kurallara bağlanmıştı.

### “Dayanıklı Temizlik”<sup>1</sup>

Tıp alanında ortaya konulan yeni gelişmeler hastalıkları önlemek amacıyla pisliği ortadan kaldırmaya yönelik önlemleri haklı çıkarır. Lavoisier’in

1) Comtesse de Bradi (Asıl adı, Agathe Caylac de Caylan, Mme de Genlis’in öğrencisi olmuştur), *Du savoir-vivre en France au XIX<sup>e</sup> siècle*, 1838, s. 210.

ve Séguin'in terlemenin sonuçlarını ortaya koymalarından beri<sup>2</sup>, terlemeyi önleme kaygısı giderek artan bir önem kazanmıştır. Broussais, fizyolojiyle ilgili incelemelerinde, ter salgılayıcı organların temizliğine özel bir önem atfetmiştir, bu organların "mikroplardan ve pisliklerden arındırılması" bir görev kabul edilmiştir<sup>3</sup>. Tıp çevrelerinde, genel temizlik alışkanlığında bedenın belirli bölümlere ayrılıp bu biçimde temizlenmesi önlemi kabul görmektedir. Bu açıdan bakıldığında temizliklerine en fazla dikkat edilmesi gereken uzuvlar ve organlar, eller, ayaklar, koltukaltları, kasık bölgeleri ve cinsel organlardır. Broussais'nin derinin tahriş olmaması konusunda özellikle ısrar etmesi sonucunda, oksimetalik asit tuzlarının kullanıldığı kozmetiklerle ilgili yasaklar daha da şiddetlenmiştir. Artık tartışmalara konu olsa da etkisi hâlâ oldukça belirgin olan duyarlılık olgusu, oldukça titiz ve ince bir temizlik sonucunda derinin duyarlılığının iyileştirilebileceği ve dokunma duyusunun keskinleşebileceği düşüncesiyle birlikte ele alınır olmuştur<sup>4</sup>.

Beden estetiğiyle ilgili kurallarda, titiz ve ince temizliğin önemi giderek daha da fazla vurgulanmıştır. Sedef saydamlığına ve parlıtısına sahip duru beyaz ten, aristokratların güzellik ölçütü ve kozmetik ürünlerinin hedefi olmayı hâlâ sürdürmektedir. Yaklaşık bir yüzyıl boyunca, "Pompadour" teninin güzelliğine ve sedefli zambak saydamlığındaki bir tene sahip olmak en önemli estetik ölçütü olmayı sürdürmüştü<sup>5</sup>; estetik kuralları, bedenın görünen bölümlerinin yıkanmasını, güneş altında fazla gezilmemesini, serin gölgelik yerlerin tercih edilmesini ve "etli butlu, yumuşak, canlı ve beyaz"<sup>6</sup> eller için de eldiven takılmasını salık vermiştir.

Yoksullara görgü ve terbiye kazandırmak demek yoksulları adam etmek demektir. Burjuvayı yıkanmaya ikna etmekse onu, toplumsal sınıfının sahip olduğu erdemlere hazırlamak, alıştırmaktır. Temizlik, Franklin'in on üç bilgelik ilkesi içinde, ahlak ve ifetten önce onuncu sırada gelmek-

2) Duven ve Klickstein, a.g.m.

3) Bu yeni bir terimdir. İlk kez, Broussais kullanmıştır.

4) *Percepta*'nın hijyeni, temizlik ve sağlık el kitaplarında önemli yer tutmaktadır. Rostan (a.g.y., I. cilt, s. 530) dokunuşun temizliğinin önemini ısrarla vurgulamıştır.

5) Louis Claye "ten her zaman gül ve zambakla ovulmuş gibi kokmalıdır [...] beyaz, ince, duru ve taze bir ten saf bir parlaklığa ve renge sahip olmalıdır" demektedir (*Les talismans de la beauté*, 1860, s. 90-91).

6) A.g.y., s. 94. Jean-Pierre Richard (*L'univers imaginaire de Mallarmé*, 1961, s. 92 ve 61) yıldızların sonsuz kar beyazlığı imgesiyle bağlantılı, "saf beyazlığın ısıtısı" ve beyaz çiçeğin cennetten doğuşu konularında oldukça önemli gelişmeler kaydetmiştir. Simgeselliğin bu sedef tenin yüceltilmesinde nasıl etkili olduğunu biliyoruz. Mallarmé de kar beyazı rengin güzelliğini övmüştür.

tedir<sup>6bis</sup>. “Sağlık getiren, düzenlilik, saflık, ılımlılık gibi sağlıklı alışkanlıkları besleyen hijyen, tek başına, bu yönüyle güzelliğin ruhu olmuştur; çünkü bu değerli avantaj sağlıklı bir bedenin esenliğinden ve saf bir ruhun etkisinden oluşmaktadır”<sup>7</sup>, Vidalin ekonomi ve temizlik arasındaki şaşırtıcı ilişkinin altını çizer<sup>8</sup>. Temiz olmak en geniş anlamıyla, yiyeceklerin ve giyeceklerin çarçur edilmesini engellemekte, çöplerin belirlenmesini, kontrol altına alınmasını ve hatta yok edilmesini kolaylaştırmaktadır; bu alanlardaki zararlara karşı verilen mücadelenin araçlarından biri olmaktadır<sup>9</sup>. Kirlenmemeyi öğrenmek, her türlü mikrop temasından uzak durmak, bütün *excreta*’dan bedenini sakınmak en önemli hazırlıktır.

İffetli olma konusundaki ısrar, bilindiği gibi, beden hijyeniyle ilgili uygulamaları hem teşvik etmekte hem de sınırlamaktadır. Koku oldukça ilginç bir biçimde bir yasaklar ağı içinde algılanmaktadır. Richard Sennett, Victoria dönemi burjuvasında, kamuya açık yerlerde gaz çıkarmak kaygısı nedeniyle oluşan fizyolojik ve ruhsal buhranlardan söz eder<sup>10</sup>. Aslında görgü ve terbiye kurallarıyla ilgili el kitaplarında bu tartışmanın pek fazla adı geçmez; buna karşın bu kitaplar, bizi, tamamen yeni bir koku duyarlılığıyla karşı karşıya bırakırlar. Bradi Kontesi 1838’de “hizmetçinizden onu rahatsız edecek isteklerde bulunmayın”; hastalık durumları dışında “ayak-kabılarınızı çıkarmasını istemeyin” yazmıştır<sup>11</sup>.

Beden hijyeninin ilerlemesinin önüne çıkarılan pek çok engel, bu sınırlamaların lehine gelişen pek çok olguyla birlikte varlıklarını sürdürmektedir; örneğin evlerin döşenmesi ağırdan alınmaktadır, bu olgu da doktorların suyun düzensiz kullanımından kaynaklanan çekinceleriyle vurgulanmaktadır. Bu önlemler ve yasaklar listesinin uzunluğu ve önemi, sağlık-bilimcilerin söylemlerini ağırlaştırmıştır. Tuvalet ve banyo alışkanlıkları aylık dönemlerle düzenlenmeye çalışılmıştır. Ayda bir defadan fazla yıkan-

6bis) Werner Sombart, *Le Bourgeois*, Paris, 1926, s. 134.

7) Mme Celnart, *Manuel des dames ou l'art de l'élégance*, 1833, s. 100.

8) A.g.y., s. 159.

9) Geneviève Heler (*Propre en ordre*) Vaud kantonuyla ilgili olarak, aynı amaca yönelik stratejiyi çok açık bir biçimde ortaya koymuştur; bu strateji, İsviçre’yi, 1850’den sonra, bir temizlik diyanı yapmayı hedeflemiştir, temizlik, sebatkârlığı getirdiği için bütün erdemleri bünyesinde toplayan üstün bir erdem olarak kabul edilmiştir. Geneviève Heler, Birinci Dünya Savaşı’na kadar beden temizliğinden çok iç temizliğine yani ruh temizliğine önem verildiğini de göstermiştir. Bu konuda bkz. Marie-Hélène Guillon: “L’apprentissage de la propreté corporelle à Paris dans la deuxième moitié du XIX<sup>e</sup> siècle”. D.E.A. tezi, Paris VII, 1981.

10) Richard Sennett, “yeşil hastalık” (küf hastalığı, ç.n.) konusunda, *Les tyrannies de l'intimité*, Paris, Seuil, 1979, s. 145.

11) A.g.y., s. 180.

mayı salık veren uzmanların sayısı çok azdır; Hufeland haftada bir yıkanmayı salık vererek oldukça cüretkâr davranmıştır. Hatta Friedlander, banyoların uygunsuz bir biçimde kullanılmasına itiraz etmesine karşın çocukların haftada iki ilâ üç kere yıkanmasına izin vermiştir<sup>12</sup>.

Suyun içine uzanmak belirli tehlikeler getirmektedir; bu nedenle banyoda kalış süresini ve banyo sıcaklığını cinsiyete, yaşa, ruhaniyete, sağlık durumuna, mevsime göre ayarlamak gerekmektedir. Banyo günlük, sıradan bir temizlik alışkanlığı olarak görülmemektedir. bütün organizma üzerinde derin etkisi olan bir uygulamadır. Ruh doktorlarının ve ahlakçıların oldukça önerdiği bir uygulama olmasının yanı sıra çift yönlülüğünü kanıtlarcasına kadın-doğum doktorları tarafından kaygıyla karşılanan bir temizlik uygulamasıdır<sup>13</sup>. Delacoux sosyete fahişesinin kısırlığının çok fazla banyo yapmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Delacoux'ya göre "bu uygunsuz bakımlar"<sup>14</sup> nedeniyle anne olmak mutluluğundan yoksun kalan çok sayıda kadın vardır. Daha kötüsü, banyo güzelliği tehdit etmektedir; çok sık banyo yapan kadınlar "soluk benizlidirler ve dolgun etli olmaları da gözeneklerinin açık olmasından çok, bol beslenip semirmelerinden kaynaklanır"<sup>15</sup>. Çok sık yıkanırsa genç kız zayıf düşebilir.

Tourtelle yemeklerden sonra, bünyenin zayıf olduğu durumlarda ve adet dönemleri boyunca banyo yapılmasından kaçınılmasını emreder. Rostan banyo yapıldığında beyin kanaması tehlikesinden kaçınmak için başın ıslatılmasını salık verir<sup>16</sup>. "İkinci ürpermeden" hemen sonra sudan çıkılmalıdır, dikkatlice tamamen kurulanmalıdır ve odanın nemlenmesine olanak vermeden banyo yorgunluğunu atmak için bir kanepeye bir süre uzanmalıdır.

Banyoda kalış süresini azaltan ve banyo yapmaktan alınan hazı kısıtlayan düşün zaferini ilan etmesine kadar banyo yapmaya hep şüpheyle yaklaşıp-

12) D.-M. Friedlander, *De l'éducation physique de l'homme*, 1815, s. 54

13) 1804'de P.-J. Marie de Saint Ursin (*L'ami des femmes*, s. 169) şunları önermektedir: "Erdemli olmanın onuru ile şehvetin akıl kaşırtıcı zevkleri arasında tereddütte kaldığında, soluk benizli, kurumuş dudaklı, yersiz ağlamalarla sulanmış gözlü genç kız yalnız kalmak ister ve kendisini melankolik hüylara kaptırır; uzun süreli sıcak bir banyo, erotik orgazm duyularını uyarır ve doğanın bu ayrıcalıklı çocuğunun iradesini zayıflatır". Bu noktada bir zaman ayırımı yapmak gerekirse, "koket hijyeninden" "mizaç hijyenine" geçişin söz konusu olduğu söylenebilir.

14) Delacoux, *Hygiène des femmes*, 1829, s. 223 ve s. 224.

15) A.g.y., s. 226. Parent-Duchâtelet, fahişelerin dolgun etli olmalarını çok sık banyo yapmalarına bağlamıştır.

16) A.g.y., s. 507.

mıştır. Çıplaklıkla ilgili yasaklar, banyonun yaygınlaşmasını da önlemiştir. Cinsel organları kurulamak bir sorun olarak görülmüştür. Mme Celnart okurlarına “kurulama işlemini tamamlayana kadar gözlerinizi kapatın” önerisinde bulunmuştur<sup>17</sup>; suyun uygunsuz bir ayna işlevi göreceği doğrudur. Dr. Marie de Saint-Ursin genç kızın banyodaki mahcubiyetini vurgular: “Deneyimsiz kızımız, yüzü kızarak, suyun kristal saydamlığındaki dalgalarının içine doğru süzülür ve burada yeni hazinelerinin imgesiyle karşılaşır ve daha da kızarır”<sup>18</sup>. Yazar, kadınların iffetinin sorgulanması ile beden hijyenini sağlamaya yönelik uygulamalara hazırlık süreci arasındaki eşzamanlılığı oldukça tutumraklı sözlerle doğrulamaktadır<sup>19</sup>. Bradi Kontesi “eğer size yapmanız söylenmişse banyo yapın; yoksa ayda yalnızca bir kez yıkanın. Bir banyo küvetinin içine uzanma isteğinde nedenini bilmediğim bir başıboşluk, ıslaklık ve gevşeklik hissi var ve bu his genç bir kıza hiç yakışmamaktadır”<sup>20</sup>.

Bu açıdan bakıldığında bu konudaki yoğun ve ağır söylemler ile banyo alışkanlığının uygulanmasında gösterilen aşırı tutumluluk arasındaki gerilimi anlamak mümkündür<sup>21</sup>. Doktor önerdiği için banyo yapılmaktadır. Banyo olsa olsa bir tedavi yöntemi olarak görülmektedir. Banyo ritüelinin karmaşıklığı karşısında şaşırıp kalmamak elde değildir! Su taşınması, gerdelin önce doldurulup sonra boşaltılması, saç banyo küvetinin ya da teknesinin suyla doldurulması ve sonra bu suyun boşaltılması. bütün bu ritüel, çamaşır ya da bahar temizliği gibi her şeyi başlangıçtaki durumuna getiren büyük ev işlerinden sayılır.

Bu nedenle bedenın bir kısmının yıkanmasından ibaret olan banyo alışkanlığının yaygınlaşması önemli bir yenilik olarak görülmüştür; bu tür banyo alışkanlığı yaygınlaşınca da ayak banyoları, el banyoları, oturma banyosu ve yarım banyo uygulamaları da yaygınlaşmıştır. Temiz kalmak konusundaki özen, yeni banyo düzeni, uyulması gereken kuralların sıkça dile getirilmesi, burjuvanın banyo alışkanlığı eğitimini biçimlendirmiştir. Broussais'nin kuramlarında önemi vurgulanan salgı fizyolojisi, tuvalet ve temizlik alışkanlığının ritüelini bölümler halinde düzenlemekte ve beledi-

17) A.g.y., s. 37.

18) A.g.y., s.117.

19) Bu konuda, Marie-Françoise Guermont, *La grande fille. L'image de la jeune fille dans les manuels d'hygiène de la fin du XIX<sup>e</sup> siècle et du début du XX<sup>e</sup> siècle*, yüksek lisans tezi D.E.A., Tours, 1981

20) A.g.y., s. 210.

21) Bkz. Philippe Perrot, a.g.y., s. 228.

ye yönetim ütopyasını ve uygulamasını da tehdit eder bir hale bürünmektedir. Burjuvanın bedenini temiz tutması konusundaki ısrarlar, sağlıkbilimcilerin belirlediği gibi şehir atıklarının düzenli bir biçimde yok edilmesi, aynı projenin yani mikrop kapma, hasta olma tehlikesi kadar çoğalma, sıkışma tehlikesiyle de ortaya çıkan pislik ve atık tehdidini ortadan kaldırma projesinin bir parçasıdır.

Losyonların çoğalması ile bedenın belirli bölümlerinin yıkanması alışkanlığının yaygınlaşması aynı doğrultuda ilerlemiştir. Parfümün artık uygunsuz bir ürün olmasıyla öne çıkan ve bunun yerini alan losyon, yağla ovma uygulamalarıyla arasındaki ortak noktalardan faydalanmış ve canlandırıcı etkisi nedeniyle de sürekli salık verilmiştir. Bu konudaki liste, çeşitli temizlik ve tuvalet alışkanlıklarıyla da kısa sürede uzamıştır. Saçlarını pomatla ovma modası da kaybolmuştur<sup>22</sup>. Bunun nedeni açıktır. Saçların temizliği, saçları açarak, düzenli olarak sık dişli bir tarakla tarayarak, fırçalayarak ve uyumadan önce örerek sağlanmaktadır. Salerno tıp okulunun yasağı sürmektedir, saçlar yıkanmamaktadır. Mme Celnart, tozdan kurtulmak için saçların kuru bir bezle silinmesini önerir<sup>23</sup>; bir hanımefendi dikkatli olmak kaydıyla olsa olsa, saçlarına bir süngerle sabun bazı losyonlardan sürebilir. Şampuan kullanma alışkanlığı ancak III. Cumhuriyet döneminde yaygınlaşmıştır; saçtan yayılan kokular o güne kadar kadınların en önemli özelliklerinden biri sayılmıştır ve bu nedenle kadınların çok fazla parfüm sürmeleri yasaklanmıştır.

Ağız hijyeni de giderek daha fazla vurgulanmıştır; nefesin kokmaması için Londe bütün dişlerin her gün düzenli olarak fırçalanması gerektiğini söylemiştir. Londe genelde olduğu üzere sadece ön dişlerin değil bütün dişlerin fırçalanması gerektiğini özellikle vurgulamıştır<sup>24</sup>. Mme Celnart kokulu diş tozları kullanılmasını önermiştir<sup>25</sup>.

Temiz kokmak, özenli ve dikkatli bir hijyen alışkanlığından çok giysilerin kalitesi ve temizliğine bağlı görülmüştür<sup>26</sup>. Bu alandaki gelişme, zaman-sal düzenlemeler ve dönemsel atılımlarla kendini göstermiştir. Sağlıkbi-

22) Bradi Kontesi, a.g.y., s. 191.

23) A.g.y., s. 8-12. Saçların yağını almak için saçları yumurta sarısına bulamayı önerdiğini ekleyelim. Dr. Thouvenin (*Hygiène populaire à l'usage des ouvriers des manufactures de Lille et du département du Nord*, 1842, s. 27) okurlarına saçlarını arada sırada ılık sabunlu suyla yıkamalarını önerir.

24) A.g.y., II. cilt, s. 5.

25) A.g.y., s. 23.

26) Bu "görünmez giysinin" hızlı bir biçimde yaygınlaşmasını, (bkz. Philippe Perrot, a.g.y., s. 259) konumuzla ilgili olarak çok önemli bir olay olarak gördüğümüzü belirtelim.

limciler haftalık değişim dönemlerinde ısrar etmektedirler. Çamaşırların daha sık yıkanması<sup>27</sup>, temiz giysilerin güzel kokularına olan duyarlılık, çamaşır leğenlerinin, sandıkların ve çekmecelerinin güzel kokularla kokulandırılmasını getirmiştir; bu açıdan bakıldığında, bu uygulamaların yaygınlaşması beden hijyeniyle ilgili uygulamaların yaygınlaşmasından çok önce gerçekleşmiştir<sup>28</sup>.

Ancak burjuva sınıfında bile bu yeni davranış biçimleri oldukça yavaş bir biçimde yaygınlaşmaktaydı; tuvalet sayısının azlığı bunun göstergelerindendir. Tahret çanağı ancak yüzyıl sonunda yaygınlaşmıştır<sup>29</sup>; İngiltere'den getirilen *tub*'ün (leğen) kullanımı uzun bir süre snopluk, züppelik olarak nitelendirilmiştir. 1900'de Parisli iyi bir burjuva, düzenli olarak ayaklarını yıkamakla yetinirdi yalnızca<sup>30</sup>. Dönemin doktorlarının, tabii envanterlere dayanacak olursak, oldukça fazla sayıda yarım küvetlere sahip olmalarının nedeni aslında bu doktorların hijyen mücadelesinde öncü rol üstlenmeleri idi<sup>31</sup>.

Ama yalnızca aydın sınıf içinde kabul gören ritüelleri halka dayatmak henüz söz konusu değildi. Halk, hem ahlak hem de temizlik ve hijyen açısından sakıncalı kamuya açık hamamlarla mücadele etmedikçe kendi pis yağında, kir pası içinde debelenmeye mahkûmdu. Guy Thuillier, Nivernais'de beden hijyenine yönelik temizlik alışkanlıklarının ancak 1930'dan sonra yaygınlaşabildiğini göstermiştir<sup>32</sup>. O güne kadar okulda, kışlada ve spor ekiplerinde verilen eğitim çok yüzeysel kalmıştır; tarak kullanılması için verilen mücadele, öğretmen in yaptığı temizlik denetimleri, Mme Fouillée'nin *Le Tour de la France par deux enfants* (İki çocuğun Fransa turu) adlı eserinde verdiği öğütler bunu açıkça göstermektedir<sup>33</sup>.

Bununla birlikte, burjuva sınıfına yönelik normlar, pek çok kategoride karşımıza çıkmaktadır. Bu alanda, hapishaneler de pansiyonlar kadar ince-

27) Bkz. Guy Thuillier, *a.g.y.*, s. 124 vd.

28) Büyük bir olasılıkla Minot'da da böyle olmuştur; bkz. Y. Verdier, *a.g.y.*, s. 111-112. Ergen bir kız için, yeni kumaşlardan yayılan güzel kokular, terzilerde gerçekleştirilen kış öğretiminin en zevkli yanlarından birini oluşturmaktadır.

29) Guy Thuillier'e göre (*a.g.y.*, s. 52) 1900'de Nevers'de burjuva sınıfının kullandığı hijyenik bezler de çok yaygın değildi; ancak bunlar, 1920'den sonra başka sınıflandırmalar içinde yaygınlaşabilmişlerdir.

30) Anne Martin-Fugier, *a.g.y.*, s. 110.

31) Jacques Léonard, *sözü edilen tez*, 3. cilt, s. 1468.

32) Bu konudaki ilerleme, geniş ve büyük banyo küvetlerini ucuza imal etmeyi sağlayan emaye saç malzemesinin yaygınlaşmasıyla gerçekleşmiştir. Görüldüğü gibi yeni gereksinimler kuşaklar arasına yeni uçurumlar açmayı sürdürmektedir.

33) Bkz. Guy Thuillier, *a.g.y.*, s. 54-55.

leme laboratuvarı görevi görmüşlerdir; ön önemler öncelikle buralarda uygulanmış ve yeni gereksinimler açısından oldukça önemli uygulamalar denenmiştir. 1820'de, Villermé, mahkûmların saçlarını her gün taramalarını, sabah yüzlerini, gün içinde pek çok kez ellerini ve haftada bir olmak üzere de ayaklarını yıkamalarını istemiştir<sup>34</sup>. Haftada bir yayımlanacak bir temizlik bülteninin faydalarından söz etmiş ve yeni gelen mahkûmların yıkanmasını ve idarenin mahkûmların saçlarını kısa kestirmeleri konusunda ısrarcı olmasını önermiştir. Sağlıkbilimciler bir yüzyıl sonra öğrencilerden de aynı özeni göstermelerini isteyeceklerdir daha fazlasını değil.

Burjuvanın bebeklerini emziren "yatılı" süt anneleri, bebeğin aile fertlerinin uymak zorunda olduklarından çok daha katı ve kesin hijyen kurallarına uymak zorundaydılar. Doktorlar süt annelerinin ayda bir kez yıkanmalarını, her gün ağızlarını, memelerini ve cinsel organlarını temizlemelerini öneriyorlardı<sup>35</sup>. Bu kadınların köylerine döndüklerinde çevrelerindeki insanlar üzerinde ne ölçüde etkili olduklarını saptamak oldukça güçtür, ancak belli bir etkileri olduğu açıktır.

Taşrada, nehirde yıkanmanın tek temizlik uygulaması olduğu geleneksel olarak yüzyıllardan beri pislik içinde yaşayan toplumsal sınıfların, sağlıkbilimcilerin yönergeleriyle biçimlenen değerler ve göstergeler sistemine dahil olmaları, suyun temizlikte kullanımını gündeme getirmiştir. Bu konuda hâlâ çok iyi incelenmemiş önemli bir süreç, yüzyıl ortalarında meydana gelir. Minot örneği her açıdan önemli bir örnektir. Bu komünün toprakları üzerine, yeni bir su mimarisinin kurulmasıyla, yalaklardan, sarnıçlardan, gürgen yem teknelerinden, çamaşırhanelerden ve çeşmelerden oluşan büyük bir kompleks oluşturulmuştur; böylece 1875'te bölgedeki bütün su kaynakları ıslah edilmiştir<sup>36</sup>; artık terk edilmiş bulunan kuyu ve çeşme başlarından uzaklaşan kadınlar, yeni çalışma alanlarının ortaya çıkışıyla toplum yaşamına katılırlarken, ev ve beden hijyeni, oldukça yavaş olmakla birlikte, şehirlerde kibarlaşıp, inceleyen karmaşık stratejisini bir kez daha uygulamaya koymuştur. Bu ortamlarda, su kaynaklarının kontrolü günlük yaşam alışkanlıklarında yeni düzenlemeler yapılması sonucunu getirmiştir.

34) *Des prisons...*, a.g.y., s. 34.

35) Fanny Fay-Salloy, *Les nourrices à Paris au XIX<sup>e</sup> siècle*, Paris, Payot, 1980, s. 216.

36) Yvonne Verdier, a.g.y., s. 122-128. Guy Thuillier Nivernais'de de aynı oluşuma dikkat çeker. 1820-1830 tarihlerinden sonra, tam bir "çamaşırhane politikası" yürürlüğe konulmuştur. Taşra komünlerinde, su kaynaklarının kontrolü hızlı bir süreçle 1840 ve 1870 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Yine de, sistemli ve tutarlı bir sağlıkbilim politikası, ancak 15 Şubat 1902 kanunuyla yürürlüğe geçebilmiştir (a.g.y., s. 14 vd.).

## Kokular ve Zarafetin Yeni Tasavvurları

Meşru Monarşi'de, beyefendiler, "dandy" rolü oynamayı ya da "soyut" aşklar yaşamayı sürdürseler de koku sürmeyi bırakmışlardı. En fazla hafif bir tütün kokusu yayıyorlardı<sup>37</sup>, bu durumda da kadınlardan uzak durmaya çalışmalıydılar<sup>38</sup>. Artık zaman çalım atmak, gösteriş yapmak zamanı değildi; moda ve giysi tarihçileri bunu açıkça göstermişlerdir. Yeni erkek zarafetinde, ne kadar ince olduğu bilinmektedir, kokunun bir rolü kalmamıştı, yalnızca, ince zevkin ve özenli bir hijyenin önemli bir göstergesi olarak kabul edilen hiçbir kötü koku yaymamak ölçütü hâlâ önemli bir ölçüt olarak görülüyordu. Giysilerden belli belirsiz yayılan temizlik kokusunun simgeselliğine bağlı olarak, burjuva sınıfı artık bütün kokularından arınmış ve maskeye ihtiyacı olmayan bir sınıf olarak tanımlanıyordu.

Erkeğin hayat öğretmeni olan ve "eşinin sahip olduklarının ve kazandıklarının meşru tüketicisi"<sup>39</sup> olan kadınsa, bu tarihten sonra, babasının ya da eşinin zenginliğinin ve toplum içindeki konumunun temsilcisi görevini üstlenmişti. Güzel ve pahalı kumaşlar, canlı renkler, gösteriş ve lüks artık kadına özgüydü; bu lüks, bütün savrukluğu ve abartıyı doğruluyor ve kadını çalışmak ve emek vernekten uzak bir süs bebeği konumuna çıkarıyordu.

Koku dünyasında, zarafet kuralları daha da inceliyordu. Yüzyılın sonuna kadar, kullanılmasına izin verilen koku yelpazesi oldukça kısıtlıydı; modadaki kısa süreli çalkantılara karşın, yüksek sınıf Marie-Antoinette'in sarayında belirlenen estetik kurallarına uyuyordu. Meşru Monarşi boyunca doktorların salık verdiği koku hijyeni verilmek istenen mesajlara bağlı kalmayı sürdürdü ve doğanın yumuşak, hafif kokuları öne çıkarken misk keçisi, amber ya da misk kedisi kokusu gibi hayvansı, ağır kokulardan kaçınıldı<sup>40</sup>.

Bu yeni zarafetin keşfiyle, kozmetikte yeni bir uygulama da başlamış oldu. Güzellik bu tarihten sonra, "temiz, saf zarafetle"<sup>41</sup> özdeşleşti. Bu yeni

37) Mme Girardin'e göre (a.g.y., s. 317) 1837 Paris'inde bir beyefendi oldukça yoğun bir biçimde tütün kokabilirdi.

38) Bkz. *La fausse maîtresse*'in kahramanı Paz'ın davranış ve düşünce inceliğine; Kontes Laginska'nın gezinti arabasının havasını bozmaktan, arabayı kötü kokutmaktan endişe eder, çünkü biraz önce bir yaprak sigarası içmiştir (La Pléaide, II. cilt, s. 218).

39) Veblen, a.g.y., s. 56, 58 ve 97. Bu konuda, bkz. Philippe Perrot, a.g.y., birçok sayfada.

40) 1825'de Mme Gacon-Dufour (a.g.y., s. 31 ve 83) Köln kolonyasının ve melisa kokusunun öne çıktığını ve misk kokusunun arka planda kaldığını belirtir. Mme Celnart 1833'de (a.g.y., s. 11) "misk, amber, portakal çiçeği ve sümbül gibi ağır kokuların tamamen yasaklanması gerektiğini" yazmıştır.

41) E. Tourtelle, a.g.y., I. cilt, s. 434.

tanım, farların (beyaz ve kırmızı), pudraların tamamen ortadan kalkması ve pomatların da ölçülü bir biçimde kullanılması sonuçlarını getiriyordu<sup>42</sup>. Tourtelle modanın ve hijyenin bu yeni zorunluluklarını çok iyi bir biçimde özetlemiştir: “Gerçek kozmetikler, temizlik için kullanılan su bazlı losyonlar ve sütler, yağlar, ispermeçet, kakao yağı, sabun ve badem yağı gibi teni temizlemek ve yumuşatmak için kullanılan vücut yağları ve sütleridir” özellikle “hiçbir oksitmetalik ürün kullanılmamalıdır”<sup>43</sup>. Artık önemli olan maskelerden, lapalardan kurtulmak, derinin nefes almasını sağlamak ve gözenekleri açmaktır; böylece kadının havası tazelenecek, yenilenecektir.

Tüm gözlemciler bu dönemde parfümlerin arka planda kaldıklarını belirtirler; profesyoneller de, örneğin Rimmel gibi en büyüklerden biri bile bunu doğrulamaktadır<sup>44</sup>. Hanımefendiler ev kokularından da vazgeçmişlerdir ve o güne kadar, koku duyusunun incelmesini sağlayan koku harmanlama alışkanlığı yok olmaya başlamıştır<sup>45</sup>. Louis Claye'nin 1860'ta belirttiği gibi banyo kokuları da aynı biçimde kaybolmaya yüz tutmuştur<sup>46</sup>. Pudranın bırakılmasından sonra, saçların nasıl kokulandırılacağı konusunda bir tartışma kopmuştur; yalnızca en süslüler<sup>47</sup> (koketler) hâlâ pudra kullanma cüretini göstermişlerdir.

Zarafet kuralları gereği genç kızların parfüm kullanmaları yasaktı; evlenmek konusundaki isteklerini çok açık ve çiğ bir biçimde ortaya koyabilecek bu uygunsuz davranış iffetli genç bir kıza yakıştırılmıyordu. Böylece en kesin ve en belirgin ayrıcalıklarından birine zarar vermiş, halel getirmiş olmayacak mıydı? Makyaja da hiç gerek yoktu; erkek sperminin, özgün, saf kokusunu henüz bozmadığı, ulaşmadığı bu narin bedenden, belli belirsiz saf ve hafif bir koku yayılması yeterliydi: “Bakirenin yaydığı yumuşak mercanköşk kokusu bütün Arap parfümlerinden çok daha tatlı ve başdöndürücü bir kokudur”<sup>48</sup>.

Hiçbir biçimde parfüm doğrudan tene sürülmemeliydi. Yalnızca hafif kokulu parfümler –gül, plantin (muzgillerden, ancak meyve olarak tüketilmeyip, pişirilerek yemeği yapılan bir bitki, ç.n.), bakla ya da çilek kokulu

42) Bradi Kontesi, a.g.y., s. 214.

43) A.g.y., I. cilt, s. 434-435. Rostan da aynı fikirdedir, a.g.y., s. 528-529.

44) Eugène Rimmel, *Le livre de parfums*, Bruxelles, 1870, s. 25 (Fransızca basım).

45) A.g.y., s. 350.

46) A.g.y., s. 75.

47) Louis de Chaulieu, Marie Gaston için hâlâ pudra kullanmaktadır (*Mémoires de deux jeunes mariées*, s. 381).

48) A. Debay, *Les parfums et les fleurs*, s. 49.

parfümler- ve Köln suyu (kolonya, ç.n.) kullanılabilirdi<sup>49</sup>. Beden ve parfüm arasında hiç olmadığı kadar kesin ve net bir mesafe konulmuştu. Bu konudaki kuralların katılığı, oldukça kârlı bu sektörün ve ürün yelpazesinin gerilemesine yol açmıştı. Her ne kadar çamaşırları, çekmecelere konulan hoş kokularla kokulandırmak hâlâ geçerli bir kuralda da elbiseleri, kumaşları kokulandırmak kesinlikle yasaktı. İnce, hoş, tatlı kokular olsa olsa mendile<sup>50</sup> ve birkaç aksesuara sürülebiliyordu: Yelpaze, balolarda taşınan küçük çiçek buketlerini sarmak için kullanılan dantel, en kibarlar için, eldiven, sadece başparmağı takılan yarım eldivenler ve terlikler.

Ancak bu yeni yasaklar için teselli edici ödüller de getirilmiştir. Parfüm, kimi eşyaların kokulandırılmasında kullanılır olmuştur, bu eşyaların güzel kokusu, sahip olan hanımın ayrıcalığını vurgulamakta ve ortaya koymaktadır. Bundan böyle parfümün görevi, bir mücevher kutusu gibi, yarattığı koku dünyasıyla, kadının özel havasını vurgulamak, ona değer kazandırmak kısacası uzlaşmaz görülenle uzlaşmaktır. Kadın ve parfüm arasında konulan bu hassas mesafe cazibenin yeni kuralıdır; erotizm işte bu noktada iffetsiz iffet niteliğini kazanmaktadır.

Bu karmaşık proje, hayvansı kokuların terk edilmesini dayatmakta ve bu dayatmayı, haklı çıkarmaktadır. Çiçek kokuları modası, ten kokularıyla rekabete girmeden, kadının ve çiçeğin ilginç ittifakının yankısını getirir.

Londe, 1838'de "koku, doğanın kokularıyla ve güneşin ilk ışıklarıyla işlenmelidir"<sup>51</sup> demiştir. Bradi Vikontesi de aynı fikirdedir: "Özel olarak hazırlanan parfümleri size yasaklıyorum; ama doğal çiçek kokuları bana kullanılabilir gibi geliyor tabii hiçbir biçimde rahatsız edici olmamalıdır"<sup>52</sup>. Bu noktada zarafete damgasını vuran, kokunun doğallığı kadar kullanılan dozun ne az ne çok yeterli miktarda olmasıydı. Kullanılmasına izin verilen parfümlerin ve hafif kokuların listesi İkinci İmparatorluk dönemi ortalarında iyice netleşir. Parfüm imalatçıları 1860'a doğru, ürünlerini daha ince bir zevkle imal etmeye karar verdiklerinde, mendilleri kokulandırmak için hazırlanan preparatların yelpazesi oldukça sadeydi; Rimmel'e göre bu yelpaze altı temel kokudan oluşmaktadır: Gül, yasemin,

49) Bkz. Londe, *a.g.y.*, II. cilt, s. 501.

50) Hoşgörü dininden olan Mme Celnart (*a.g.y.*, s. 92) iç gömleğe ve çoraplara "birkaç damla Köln kolonyası damlatılabileceğini" söyler.

51) *A.g.y.*, I. cilt, s. 59.

52) *A.g.y.*, s. 220. Aynı ilkeler, A. Delacoux'nun 1829'da onayladığı parfüm listesini de yönlendirmiştir (*a.g.y.*, s. 233) ve Mme Celnart'ın 1833'de onay verdiği liste için de aynı durum söz konusudur (*a.g.y.*, s. 92).

portakal çiçeği, aroma akasyası (kokulu akasya ya da akasya çiçeği, ç.n.), menekşe ve sümbültember<sup>53</sup>; bu altı temel kokuyu birleştirerek koku demetleri hazırlamak parfüm imalatçısının işidir. Pomat imalatında bu altı koku dışında fulya çiçeği, nergis, rezena, leylak, akdiken ve yabani yasemin kullanılabiliyordu. Bu ürünlerin basit kuramsal zorunlulukların bir sonucu olduğunu düşünmemek gereklidir: Debay 1861'de Parisli ustaların "sinirlere zararı olan, uyarıcı, ağır ve rahatsız edici kokuları yasakladıklarını [...] ve yalnızca masum parfümler hazırladıklarını" belirtir<sup>54</sup>.

Çağdaş gözlemciler de kokulara bu mesafeli yaklaşımı doğrularlar. Doktorlar, XVIII. yüzyıl sonunda ortaya atılan ve bu tarihten sonra mikrop-lu olarak kabul edilen hayvan kokularının zararlarını ortaya koyan eski savları yineleyip durmuşlardır. Bu kokuların neredeyse yok olmalarından büyük bir mutluluk duymuşlardır. Temiz havaya duyulan gereklilik de bu kokulara olan güvensizliği iki kat artırmıştır. Hayvan bazlı kokuların, bu kokuları sürenlerin ruh hallerinde, bu kişileri cinnete vardıracak biçimde kötü etkileri olmalarına karşı duyulan kaygılar giderek daha da artmıştır ve bu durum, psikiyatrinin gelişimiyle aynı hızla ilerlemiştir. Dr. Rostan 1826'da "parfümlerin aşırı kullanılması sonucunda her türden nevroz oluşabilir" diye yazmıştır<sup>55</sup>. "Histeri, hastalık hastalığı, melankoli en sık rastlanılan etkilerdir". Tehlike, hamile kadınlarda olduğu gibi, kokuyla ilgili son derece şiddetli sapkınlıkların hatta kakozminin\* kurbanı olan klorozlu genç kızlar için çok daha büyüktür. Dr. Obry, bu konudaki tezinde "yanmış boynuz kokusuna ya da daha az ya da daha çok zararlı ve mikrop-lu başka kokulara tahammül etmekle kalmıyorlar, bu tür kokuları özellikle koklamak istiyorlar" diye yazmıştır<sup>56</sup>. Bu örnekler, kloroza yakalanma olasılıkları yüksek genç kızların parfüm kullanmalarının uygun görülmemesine yetmiştir.

Zarar verici, boğucu ve yoğun etkili kokuların kalıcılığı teması, okurlarını uyarma kaygısını taşıyan tıp söyleminin bir parçası olmuştur. Pasteur'un

53) A.g.y., s. 369.

54) *Les parfums et les fleurs*, a.g.y., s. 42.

55) *Dictionnaire de Médecine* (Béchet), "Koku" maddesi. Friedlander de aynı kötü etkilerden söz etmiştir, a.g.y., s. 70.

\* Kötü koku halüsinasyonu aduu taşıyan bir tür koku duyusu bozukluğu (ç.n.).

56) Z.-A. Obry, *Questions sur diverses branches des sciences médicales*, s. 13. Mme Celnart zarif okurları için bu tıbbi reçeteleri açıklamıştır: "solgunluk, zayıflık, gözlerin cansızlığı, güçsüzlük, asabilik, sinirleri az ya da çok güçsüz ya da dayanıksız olan kişilerin bu tür kokuları aşırı kullanmaları sonucunda görülen olağan rahatsızlıklardır" (a.g.y., s. 91). A. Debay (*Hygiène des mains et des pieds, de la poitrine et de la taille*, 1851, s. 20) parfümlü eldivenler kullanılmasını salık vermez, bunların kazalara yol açabileceğinden söz eder.

gerçekleştireceği devrimden kısa bir süre önce, bu konudaki sert eleştiriler yeni bir yoğunluk kazanmışlardır. Parfüm kullanmaya istekli olmak, “kötü ve uğursuz işaretli duyular”<sup>57</sup> arayışında olmak demektir; “başıboş ve kötü” bir eğitimin göstergesidir ve sınırları kötü etkilemektedir; bu tür arzular, kişileri, “feminizme” itmektedir, kösnüllüğü teşvik etmektedir. Tardieu’nün “koku takıntılıları-kokucuları”, “sapkın” kurbanların gide-rek uzayan listesine katılmaktadırlar. Zaman mikrop-lardan arındırıcı to-nik losyonların zamanıdır.

Ağır kokulu parfümlerin mikrop yayma tehlikesi taşıdıkları için yoğun olarak eleştirildiği dönemden çok daha ahlakçı bir yaklaşım sergileyen bu psikolojik strateji, Hippolyte Cloquet’nin kalın ciltli kitaplarının ortaya çıkışından beri, parfüm kullanımının koku bilimi olarak nitelendirilme-sine neden olmuştur. Deneysel psikoloji, koku duyusuna özel bir ilgi gös-termeye başlamıştır<sup>58</sup>.

Ancak bu olgularla yetinmek kolaycılık olacaktır; doğal koku moda-sının ve kışkırtıcı hayvan bazlı kokuların toplumdaki dışlanmasının çok daha farklı bir anlamı vardır. Zarafete ve inceliğe yönelik bu koku tutum-ları bize toplumsal psikoloji hakkında bilgi vermektedir ve bu bilgilerden özellikle birini öne çıkarmaya çalışmadan, fazla irdelenmemiş birkaç yo-rum üzerinde duracağım.

Robert Mauzi “Burjuva zenginliğini kendini göstermek için kullanma-maktadır”, bu zenginlik, ona, var olması için gereklidir” yazmıştır<sup>59</sup>. Bu, parfümlere karşı yönelen düşmanlığı açıklamaya yetmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi parfüm, savrukluğun simgesidir, bu durumda savur-ganlık geri dönülmez bir kayıptır ve nicel açıdan kabul görmeyen önün-deki engeldir. Ancak bu sav, XIX. yüzyıl burjuvasına çok rahat uygula-namaz. Burjuva artık, Werner Sombart’ın belirttiği gibi, yalnızca görev adamı, dünya zevklerine ve hatta her tür duyumsallığa düşman bir ah-lakçı değildir. Toplumdaki konumunu meşrulaştırmak kaygısının pençe-sinde kıvrandığı için, bundan böyle soylu bir kana sahip olmanın, soylu bir kuşağın parçası olmanın hayalini de kurnaktadır ve soyluların, aris-tokrat sınıfın pervasızlığına imrenmekte ve bu pervasızlığı taklit etmeyi görev bilmektedir. Yıllar geçtikçe, burjuva sınıfı, toplumdan dışlanan sınıf olmaktan çıkar; gösteriş ve lüks konusunda toplumu yönlendirdiği

57) Dr. Alexandre Layet, *Dictionnaire Dechambre*, 1880, “Kokular” maddesi.

58) Bkz. Antoine Combe, *Influence des parfums et des odeurs sur les névropathes et les hystériques*, 1905. Yazar bu soruyu irdelemektedir.

59) A.g.y., s. 271.

bile söylenebilir; Antin Caddesi'nin modaları, gösteriş ve ihtişam açısından, Saint-Germain Bulvarı'nın ince zevkine karşı üstünlük kazanır. Sanırım bu ipuçlarını izleyerek en iyi açıklamaya varabiliriz. Temmuz Monarşi'sinin ortalarına kadar zarafetin ve görgünün kuralları burada belirlenmiştir. Philippe Perrot, bu ortamda şekillenen sadeliği öne çıkaran ilişkilerin, zarafet kurallarını nasıl belirlediğini çok açık bir biçimde göstermiştir. Restauration döneminden sonra, toplumsal sınıflandırma daha ince ölçütlerle belirlenmeye başlamıştır ve göstergeler daha da karmaşıklaşmıştır; önceden tahmin edilemeyen kaymalar baş göstermiştir. Yeni temizlik alışkanlıkları zengini fakirden ayırırken, zenginlerin sınıfına dahil olmayanların algılamayacakları kimi ölçütler de zenginlerin dünyasını basamaklandırmıştır. Kokulardan alınan mesajların artık doludizgin giden zarafeti, işte bu karmaşık ayırım stratejisinin bir parçası olmuştur<sup>60</sup>.

Ayrıca, zarafetin ve inceliğin yeniden tanımlandığı bu ortamda, çiçek kokularına olan bağlılık ve hayvan bazlı parfümlerin küçümsenmesi bir Restauration olarak da yorumlanabilir; yeni koku zevkleri, artık kaybolmakta olan Eski Rejim'de moda olan zevklere geri dönüşü ve Karşı-Devrim'in simgesi "misk şekerlerinin" olmasa bile Directoire (Direktuar) döneminin "aşırı zarif ve ince koketlerinin" ve sonradan görmelerinin abartılı zevklerinin reddini ifade etmektedir. Bu zevkler, İmparatorluk sarayının gösterişine ve abartısına karşı gelişin simgeleri olmuşlardır. Modaların birbiriyle etkileşimine gönderme yapan ve bu nedenle çelişkili varsayımlara yol açan açıklamalardan daha çok başka öğelere ağırlık veren açıklamaların daha sağlam ve tutarlı olduklarını düşünüyorum.

Kadına atfedilen bütün erdemler içinde XIX. yüzyıl en çok iffeti öne çıkarmıştır. Parfüm gibi makyaj yapmanın da yasak olması, ahlak, görsellik ve estetik öğelerinin bir araya geldiği oldukça karmaşık bir tasavvur sistemi içinde değerlendirilmelidir. "Abartılı olmayan temizlik, bedenin ve ruhun doğal erdemleri ve zarafet, sevimlilik ve iffet kozmetiklerin en güçlüsüdür"<sup>61</sup>. Ovulmuş, yağlanmış etin yoğun kokusunu, ağır havasını, ağır kokuları ve miskli pudraları sosyete fahişesinin süslenme odasına ya da genelevlerin salonlarına bırakmak gereklidir. Etini satan kadın karşı-modeli, zarafetin tanımını yapmayı kolaylaştırmaktır.

60) Mme Celnart, bu konuyla ilgili olarak, parfümlerde, pahalılığın ve sıradanlığın başa baş gittiğini; bitki kokularının hayvan bazlı kokulardan daha çabuk uçtuğunu; bu nedenle, hafif parfümün daha büyük bir harcama gerektirdiğini ve zenginliği gösterdiğini vurgulamıştır.

61) L. Rostan, *Cours élémentaires d'hygiène*, I. cilt, s. 528.

Hafif kokulu taze çiçek-kadın simgesi, güçlü duyguların kontrol altında tutulması konusundaki kararlı iradeyi de ortaya koymaktadır. Hafif, doğal, hoş kokular, yalnızca ruhun basit bir yansımasından ibaret olan duru bedenın imgesidirler. İnsanın içindeki hayvansallığı bastırmayı ve şehvetin itkilerini dindirmeyi amaçlayan oldukça iddialı bir stratejinin parçasıdır. Kadının gül, menekşe ya da zambak olması istenmektedir, kesinlikle bir kedigil gibi vahşi ya da misk doğalı olmamalıdır<sup>62</sup>; çiçeklerle ilgili imgeler, etoburların döngüsünden alıntılanan imgeleri güzellik söyleminden ihraç ederler. Hatta bitki dünyasında bile, imgelerin masum tarla çiçekleri ya da sebze bahçelerinden alıntılanmasına dikkat edilir; sarmaşıkların, garip ve ilginç yabancı bitkilerin ya da zehirli çiçeklerin kafa karıştırıcı egzotizmi de kapı dışarı edilir. Genç kızın çevresine örülen ve alaycılığa kaçmamak için uzun süre incelemelerin dışında tutulan bu silik, cansız simgeler arka planlarında aslında oldukça büyüleyici ve iddialı bir kutsallaştırma sürecini gizlemektedirler. Kadın, Meryem Ana'nın sunağını çiçeklendirdiği gibi çiçeklensin; şaraplı ekmek yortularının sunaklarına giderken hazırlandığı gibi donatsın bedenini; yaşamını, erdemleriyle, ilk kûdas ayınındeki ikonları süsleyen çiçekler gibi çiçeklendirsın, süslesin ve hayvan doğasının azgınlığı söz konusu bile olmasın. Kanımızca, Tıp söylemlerine fazla önem verilip bunların incelemeleri öne çıkarılarak, bu ortamlarda çok daha önemli olan, dinsel ve ahlaksal öğretilerle bezenmiş iffet kavramının etkisi göz ardı edilmemelidir.

### *Beden Dilini İnceleyen Bilimadamı*

Aslında esas olan iffetin derin anlamını sorgulamaktır. Göreceli soğukluk, zarif çağrı, belirsiz buhranların itirafı, genç bakirenin bilinmemesi gereken günahın baş döndürücülüğüne gönderme yapan yüz kızarıklığı aslında kokuların verdiği ince mesajların da dahil olduğu oldukça ince ve hassas bir seks stratejisini ortaya koymaz mı?<sup>63</sup> Bakirenin yaydığı doğal, saf kokular ve havalandırılan tuvaletler tuzakların en erotiği değil midir? "Parfümler, insanın içinde son derece güçlü ve canlı bir koklama isteği uyandıracak biçimde işlenmelidir."<sup>64</sup> Debay, iffetin bu erotik bilimini bir-

62) Bkz. Jean Borie, *Mythologies...*, a.g.y., s. 57.

63) Bkz. Michel Foucault, *La volonté de savoir*, 1977, birçok sayfada (Türkçesi: *Cinselliğin Tarihi*, çev.: Hülya Tufan, Afa, 1986, 3 cilt).

64) *Les parfums et les fleurs...*, a.g.y., s. 50.

kaç sözcükle bu şekilde özetlemektedir. Bu yenistrateji çerçevesinde, koku duyusu yeni bir rol üstlenmiştir. Çıplaklığın büyüleyici etkilerinden çok daha ince, daha kapalı ve daha zarif etkileri olan ancak çok daha fazla kafa karıştıran kokunun bu ince çağrısı cezbetme arzusunun belli belirsizliğine belki de çok daha fazla uyum sağlamaktadır. Çünkü bu çağrı masumiyet görüntüsü altında olmanın avantajına sahiptir. Hafif kokular sürünmüş bedenın gönderdiği aşk mesajları, iffete, korsenin altında gizlenen ama bir o kadar da ortaya çıkarılan hatta vurgulanan yuvarlak hatlardan daha fazla gölge düşürmez elbette.

Kokunun ince tasavvurları, yüksek sosyetenin yeni alışkanlıklarıyla birlikte gelişir – belki de bu alışkanlıklara öncülük eder. Bireysel kokuların özgünlüğüne hiçbir zaman bu dönemde olduğu kadar önem verilmemiştir. Bilimadamı Barruel bireye özgü kokuları tanımanın bir yöntemini bulduğundan söz eder; kan kokusuyla ilgili bulgularını adli polise sunar<sup>65</sup>. Parmak izlerinin kullanılmasından önce koku izlerinin kullanılmasını önerir. Bu öneri, kimlik tarihinin bilinmeyen bir sayfasıdır.

O dönemde doktorlar, cinsel salgıların kokularının, döllenmeyle ilgili rollerini yadsımaaktadırlar. Çünkü Rostan'ın da saptadığı gibi koku hayvanların üremesinde etkili olmaktadır ama "bu olay, insan türünde aynı biçimde gerçekleşmemektedir"<sup>66</sup>. Londe'un dediğine göre erotik işlev dokunmayla gerçekleşir<sup>67</sup>; yalnızca dokunmak birini uyarabilir. Hippolyte Cloquet, hayvanda, kokunun "oldukça şiddetli bir biçimde her anlamdaki iştahı kabarttığını" söylemektedir; ancak koku, insanda "hafif duyumsamalar" meydana getirmektedir yalnızca<sup>68</sup>. Bu nedenle, antropolog Blumenbach ve Soemmering'in<sup>69</sup> iddialarına göre hayvan cinsine en yakın tür olan zenciler, kokunun cinsel etkisine en fazla duyarlılık gösteren ırktır.

Ev uzamının merkezine yerleştirilen kadın, cinselliği sahneye koyandır; tabii iffetin izin verdiği ölçüde, yaşamına oldukça ince hesaplanmış bir erotizm ölçüsü katar ve bu uzamı bir simgeler ormanına dönüştürür. Bu dönemin imgeselliği bunu çok iyi göstermektedir. Balzac *Physiologie du mariage* (Evliliğin Fizyolojisi) adlı eserinde bunu ortaya koymaktadır: Kış-

65) M. Barruel, "Mémoire sur l'existence d'un principe propre à caractériser le sang de l'homme et celui des diverses espèces d'animaux", *Annales d'Hygiène publique et de Médecine légale*, 1829, s. 267-277.

66) *Dictionnaire...* (Béchet), "Koku" maddesi.

67) *A.g.y.*, I. cilt, s. 59.

68) *Dictionnaire des Sciences médicales* (Panckoucke), 1819, "koku" maddesi, s. 229.

69) *Dictionnaire de Médecine*, (Béchet), 1840, Rostan, "koku" maddesi, s. 237.

kırtıcı olmamak kaydıyla, bitki kokuları yatak odasının ve kadının süslenme odasının güzel kokmasını sağlayabilirler. Ancak misk, zambak ve tabii sümbül yasaktır ve gülden uzak durulmalıdır.

Buhurdanlıklar hâlâ genç kızın dünyasının bir parçasıdır<sup>70</sup>. Kokulu pastiller tamamen ortadan yok olmamışlardır<sup>71</sup> ama bunları daha çok hasta odalarında bulundurmanın iyi olacağı düşünülmüştür. Yeni moda, kokulu şamdanlardır<sup>72</sup>, bunların kullanışlı olmaları masumiyetlerini garanti etmiş durumdadır. Artık esas olan cezbetmek planını kullanışlılık bahanesi ardına gizlemektir. Örneğin çamaşırlar hijyen koşulu gereği kokulandırılırlar. Mektup kâğıtları hoş kokular yaymaktadırlar; bu kokunun aslında bu kâğıtları kullananlardan gelen doğal kokular olduklarını düşünmeye kimse karşı çıkamaz elbette.

Balzac, parfümlerin masum bir biçimde kokulandığı giriş hollerinin ve süslenme odalarının tasvirlerinde yetenekli bir virtüözdür<sup>73</sup>; Mme Sommervieux'nün kokuları incelikle bir biçimde işleyerek ortaya koyduğu sahne, Augustine'in kafasını karıştırmış ve onun Saint-Denis sokağından bir kumaş tüccarının kızıyla yüksek sınıftan bir aristokratı ayıran derin uçurumu bütün açıklığıyla görebilmesini sağlamıştır. Süslenme odası, Balzac dünyasının koku kutbudur; çünkü bu yazarın bütün romanlarında, güzel koku sözcük ve imgeleri, çiçek/kadın/Parisli/gençlik/aşık kadın/zengin/temiz/ferah gibi sözcük ve sıfatlarla birlikte kullanılırken kötü koku sözcük ve imgeleri, sıkışmış/pis/yığılmış/yoksul/yaşlı/halk sözcükleri ve sıfatlarıyla birlikte kullanılmıştır.

Kuş gibi çiçeğin de arkadaşlığı masum bir arkadaşlıktır. Bradi Kontesi "bu, kadınlara özgü doğal bir zevktir"<sup>74</sup> demiştir; fahişeler bile içine düştükleri bataklığın içinde bu zevklerini korumaya devam ederler. Novalis'ten Nerval'e kadar bütün Romantiklere göre, sonsuzluğun çağrılarına açık,

70) Louise de Chaulieu'nün çeyizinde bir buhurdanlık vardır (*Mémoires de deux jeunes mariées*, s. 213).

71) Chaptal, *a.g.y.*, s. 109.

72) A. Debay, *Parfums...*, *a.g.y.*, s. 43.

73) Balzac'ın Laure d'Abrantès'in dairelerinden esinlendiği bilinmektedir. Antoine Caillot'ya göre (*a.g.y.*, s. 134), Directoire dönemi, süslenme odalarına gerçek değerini vermiştir ve özellikle de bu mekânların siyasal rollerine dikkat çekmiştir. Kuaförlerin moda olduğu dönem de bu dönemdir. Baron Mortemart de Boisse, süslenme odalarıyla ilgili olarak 1857'de "Kadın tam anlamıyla burada kendini gösterir....ve tabii bir de yatak odasında" demiştir (*La vie élégante à Paris*, s. 89).

74) *A.g.y.*, s. 221. "Kadınlar, çiçekleri, sanki mutlu bir rastlantıyla karşılaştıkları kardeşleri gibi heyecan ve mutlulukla karşılarlar" (Jules Janin, *Un été à Paris*, 1844, s. 238).

soyut ve gizemli genç kız, bir tarla çiçeği gibi şiirin ötesine parfümlü bir yol açar. Çiçekle kadın arasındaki bu yakınlık, bu gizemli uyum, simgesel bir dönüşüme neden olur ve karmaşayı da beraberinde getirir; Aurelia'nın silueti bir çiçek bahçesine dönüşmeden çok önce Senancour sıradan basit bir menekşe için şunları yazmıştır: "Arzunun biraz kaygıyla karışık güzelliği ve geçiciliği ve hayatın boşluğunun ön bilgisi. Belli belirsiz sevmeye isteği; gizli sevilme arzusu. Bağlılıklarda incelik"<sup>75</sup> Michelet, bahçıvan-kocaya, öteki adamların yaptığı gibi koparıp almak ve kokusunu içine çekerek soldurmak yerine "nazlı çiçeği, koparmadan, doğasına uygun" biçimde beslemeyi ve sulamayı önerir. "Kimisinin aşısı ihtiyacı vardır, ona başka bir öz daha verilir; hâlâ genç ve yabaniydir. Bu nazlı çiçek, narin ve tazedir, tamamen suyu emer başka bir sıvıya ihtiyacı yoktur; bu çiçeğe hayat sızdırmaktan başka bir şey yapmanıza gerek yoktur [...] aşk poleni rüzgârda savrulur; bu polene iyi bakmalı, bunu iyi korumalı, özellikle de döllemelidir"<sup>75bis</sup>. Erkeğin meyve verme mutluluğu ve neşesi, bütün taç yapraklarını açmış, masum ve uyumlu bir çiçekle iki katına katlanır.

Çiçeğin onaylanması yeni bir olgudur. Ingenhousz'un fotosentezi keşfetmesiyle, bu masumiyet doğrulanır. "Çiçeklerin ve yaprakların zararlı ve zehirli gazlar salgılaması, koku salgılamalarını sağlayan sistemden tamamen farklı bir sistemdir. Birinci işlev ne kadar kaygı verici bir işlevse ikincisi doğası gereği o kadar masumdur, zararsızdır." demiştir. "Bitkilerin kokularının, saldıkları kötü ve zararlı gazlarla hiçbir ortak yönü yoktur"<sup>76</sup>. Bu çok önemli ve hayati bir ayrımdır; yoğun koku veren bitkiler artık en tehlikeli bitkiler olarak kabul edilmemektedir; çiçeklerin bitkilerden daha zararlı oldukları da doğru değildir. Bitkilerin yanında uyumamak, bulundukları yerleri gün içinde havalandırmak ve evin içinde çok geniş yapraklı bitki bulundurmamak tehlikeden kaçınmak için yeterlidir. Hatta ısıtılı çiçekleri solumak kadınların sinirlerini güçlendirebilir. "Damarsız bir bitki, yumuşak bir yenileyici, sakinleştirici, tazeleyici ve masum bir arkadaştır"<sup>76bis</sup>. Ancak daha çok ahlaksal bir kaygıyla, Michelet "genç hanımefendinin" çiçek buketlerinin zararlı olabilecek "kafa karıştırıcı etkilerinden" uzak tutulmasını önerir.

Yeni kuramlar çiçeğe ani bir dönüş yapılmasını getirir. XVIII. yüzyıl bahçelerinde çiçeğin yeri giderek azalmıştı; yoksulların bahçelerindeyse çiçekler en iyi ihtimalle sebze bahçesinin kenarlarını süslüyorlardı; kokulu

75) Marcel Raymond'dan alıntı, a.g.y., s. 157.

75bis) Jules Michelet, *La femme*, a.g.y., s. 242-243.

76) J. Ingenhousz, a.g.y., s. LXXXVIII.

76bis) Jules Michelet, *La femme*, a.g.y., s. 127 ve 128.

çiçekler, İngiliz tarzı parkların yapay manzarasında daha önce de gördüğümüz gibi, yalnızca aksesuar rolü üstleniyorlardı. Bu çiçeklerin görevleri, görselliği ve ısıtmanın soylu duyularının yarattığı izlenimleri biraz daha vurgulamaktan ibaretti. XIX. yüzyıldaki doğal ya da gösterişli bahçelerle ilgili ilk incelemeleri okuduğumuzda bu konudaki gerçeğin, neredeyse hiç değişmediği görülmektedir<sup>77</sup>. Bu alanda, yenilikler, geniş ve büyük parklarda değil serada ve küçük burjuva bahçelerinde gerçekleşir.

XIX. yüzyılda seracılığın gelişmesi ve yayılması özel yaşam tarihçilerinin dikkatini çekmeyi hak edecek bir konudur. Pek çok örnek vardır: kış bahçesi, egzotik bitkiler için bütün yıl sıcak tutulan seralar, portakal bahçelerinin mirasçısı, bitkilerin soğuk mevsimleri atlatmalarına yarayan ılıman iklimli seralar. Uzun bir süre aristokrasinin ve yüksek sosyetenin tekelinde kalan seralar, özellikle İngiltere’de<sup>78</sup>, Orta Avrupa’da ve Fransa’da giderek çoğalmıştır.

Uzmanlar seraların konutlara yakın bir yerde olmaları hatta konutlara bitişik olmaları konusunda ısrarcıdır. Seralara soğuşa çıkmadan ya da yağmura yakalanmadan gidebilmek gereklidir. Mimarların tasarladığı, kokular güzergâhının basit bir aşaması olan sera, *pleasure ground*’a yani Fransa’daki deyişle “potager-fleuriste ya da jardin-fleuriste” yani sebze bahçesine ya da çiçek bahçesine açılır<sup>79</sup>. Sera konutun bir uzantısıdır ve özel yaşam alanının bir mekânıdır. Her mevsimde kullanılabilen bir gezinti yeri olan ve bu nedenle çiçek tarhlarının ve bankların yerleştirildiği sera, gizli buluşmaların ve maceralı randevuların yeri olur. Sera ev içindeki denetimin gevşediği, ortadan kalktığı yerdir. Küçük kaçamakların mekânıdır. Yaz mevsiminde, ılık havalı sera, dinlenme yeri, okuma odası, yemek odası hatta dans salonu olarak kullanılabilir<sup>80</sup>.

77) Yine de belli bir evrimin belli belirsiz işaretlerini almaktayız; her şeyi doğaya bırakmaktan vazgeçen kuramcılar, çimenliklere kokulu çiçekler ekilmesini önermişlerdir: Iris, müge, menekşe, ıtır çiçeği, çay çiçeği. Kokulara verilen bu önem, havalandırmanın bütün yönleriyle daha da vurgulanıyor olmasından kaynaklanmaktadır. “Nehirlerin kenarlarında kokulu bitkilerle şifalı otlar birbirinin içine girmektedir ve balsamık kokusu, kokulu çamların rezene kokusuna karışmakta, havayı güzel kokular sarmakta ve ciğerleri temizlemektedir” (J. Lalos, *De la composition des parcs et jardins pittoresques*, 1817, s. 88).

78) İngiltere’nin bu alandaki öncülüğü hakkında, bkz. Edmond Texier, *Tableau de Paris*, 1852, s.154.

79) Kont Alexandre de Laborde, *Description des nouveaux jardins de la France et des ses anciens châteaux*, 1808, s. 210.

80) 1857’de Mortemart de Boisse zarif hanımefendinin odasının tanımını şu sözcüklerle bitirir: “Çirîşe açılan bütün holler bir seraya çıkar. Kışın dört ya da beş kez burası hanımların ve beylerin özdeyiş oyunu oynadıkları küçük bir salona dönüştürülür” (a.g.y., s. 90).

Sonuç olarak, seralar tehlike taşıyan yerlerdir ve “marazi durumların” kontrol altında tutulması gerekir. Bitkilerin olgunlaşma süreçleri, bitki topraklarının getirdiği pislikler, eğer dikkatli olunmazsa, burasını tehlikeli bir bahçeye dönüştürebilir, konutun yanı başında bir miyasma deposu oluşturabilir<sup>81</sup>. Bu alanda havalandırma bir zorunluluktur.

Zamanla seralar burjuva sınıfında da yaygınlaşmışlardır. 1868’de Baron Ernouf seralar için “bugün toplumda biraz önemi olan her bahçenin ayrılmaz bir parçası olmuşlardır” diye yazmıştır<sup>82</sup>. Bu dönemde<sup>83</sup>, Fransa’da *Curée*’de betimlenen salon-sera modeli bir moda haline gelmiştir.

Kadın ve kokulu çiçek arasında, seranın bağrında kurulan bu incelikli ittifak, en azından Orta Avrupa’da, kısa bir sürede epey yaygınlaşmıştı. Kimi aşırı örneklerde, seraların büyük ölçüde yayıldığını, neredeyse bütün daireyi kapladığını görüyoruz; seradan yayılan çiçekler ve bitkiler merdivenleri ve duvarları sarıyor, süslenme odalarına kadar giriyordu; ev ortamı bu çiçek-bitki dekoruyla özdeşleşiyor ve ev, bitki ve çiçek kokularıyla doluyordu. Doğabilimci Bory de Saint-Vincent’in, 1805’te Viyana’ya geldiğinde içine düştüğü şaşkınlığa kulak verelim: “Zarif hanımefendilerinin çoğunun dairelerinin seralarla donanmış olduğunu, kışın bile en güzel çiçek kokularıyla dolu olduklarını görmek benim için son derece heyecan verici ve yeni bir sevinç olmuştur. Özellikle Kontes C\*\*\*’nin başdöndürücü güzellikteki süslenme odasını hatırlıyorum da; giriş holü, tatulalarla ve birinci kata tırmanan yasemin çiçeklerinin hoş ve cezbedici kokularıyla donanmıştı. Buradan, Afrika çalılıklarının, ortancaların, çok ender bulunan kamelyaların arasından ve menekşelerin, her renkten safran çiçeklerinin, sümbüllerin ve başka türden çiçeklerin çimenlerin üzerine serpiştirildiği büyük ve düz saksılara ekilmiş ender bulunan bir sürü küçük ağacın arasından geçerek yatak odasına varıyordunuz. Karşı köşede banyo bulunuyordu, burası da papirüs ve iris çiçeklerinin mermer banyo küvetini ve su borularını sarıp sarmaladığı bir sera içindeydi. Ayrıca her köşe güzel çiçekli bitkilerle süslenmişti...”<sup>84</sup>

XIX. yüzyılın ilk yarısında önceleri yüksek burjuva sınıfına olmak üzere, orta ve alt burjuva sınıfına da yönelik belli bir bahçe estetiğinin gelişmeye

81) C. Bailly, *Manuel complet théorique et pratique du jardinier*, Paris, Roret, 1829, I. cilt, s. 223.

82) Baron Ernouf, *L’Art des jardins*, 3. basım, s. 238.

83) Bkz. Edouard André, *Traité général de la composition des parcs et jardins*, 1879, s. 192.

84) Arthur Mangin, *Histoire des jardins, anciens et modernes*, 1887, s. 372, *Musée des familles*’den alıntılanmıştır, I. cilt, 1834.

başladığını görüyoruz. Bu gelişme, yabancı parklara fazlaca önem verilmesi nedeniyle arka planda kaldığını düşündüğüm, konumuz açısından oldukça önemli bir gelişmedir. Burjuvanın bahçesi, küçük mekânlar için fikirler üretmeye çalışan bahçe mimarlarının çalışmaları bir üründür. Bu mimarlar, güzel manzaralar yaratmaya çalışırken doğayla rekabete girişmenin gülünç olacağını düşünmüşlerdir. “Burjuva evinin hemen yanbaşında, bir dönümü geçmeyen alanlarda” gerçekleştirilecek bir çiçek bahçesi ve “küçük ağaçlık” (bu alanda tek manzara bu olabilir) uygun olabilecek tek kompozisyonlardır<sup>85</sup>. Bu kadar dar mekânlarda, projelerinin hem düzgün bir zemine oturması hem bütün görkemiyle göze hitap etmesi hem de optik kurallarından esinlenmesi mümkün olmadığından bahçe düzenleyicileri “neşeli sahneler” yaratmakla yetinmişler ve bu sahneler sayesinde, bahçelerin bağrında, koku ögesine dikkate alınması gereken bir yer atfetmişlerdir.

Bu çalışma, Gabriel Thouin’in parklardaki çiçek yığınlarına, çiçekliklere ve çimenliklere çoğaltarak bir çeki düzen verdiği dönemde tamamlanır. Öğrencilerinden birkaçı, özellikle Bailly, genel olarak düzen sağlamakta zorlanılan burjuva bahçesinin çevresine ustasından öğrendiği teknikleri uygulamıştır.

Zarafet ve incelik isteyen ev sahibi artık, öncelikle çiçek bahçesini, bostandan ayırmak zorundadır<sup>86</sup>. Alt burjuva sınıfının, uzun süre yaygın olan bir alışkanlığından, çiçekleri yalnızca çiçek tarhlarına ve bostan kenarlarına dikmek alışkanlığından vazgeçmesi gerekmektedir<sup>87</sup>. Çiçek bahçesi çitlerle, bostan da duvarlarla çevirili olacaktır; yani bu iki bahçenin birbirine karıştırılmaması önemlidir. Konutların bitişiğindeki bu yerlerin giderek yapılanması ve farklılaşması, bunların ait oldukları ev mekânının da yoğunlaşmasına, değişmesine neden olmuştur. Alexandre de Laborde, 1808’de çiçek bahçesiyle ilgili olarak “Ana yapıya bağlanan başka bir daire gibi” demiştir<sup>88</sup>.

Bu bahçeler evin içerisi gibi düzenlenirdi. Aynı kurallar geçerliydi. Buraları “son derece” temiz tutulmalı ve ortam “zarif ve düzenli” olmalıydı. Bu bahçeler “sanki bir daire gibiydiler, doğanın yapmacık bir taklidi ol-

85) M. Boitard, *L'art de composer et décorer des jardins*, II. cilt, s. 22.

86) J.-C. Loudon, *Traité de la composition et de l'exécution des jardins d'ornement*, 1830, s. 194.

87) Mme Roland’ın anlattığına göre, çocukluğunda genel uygulama bu biçimdeymiş (*Mémoires particuliers*, Mercure de France, 1966, s. 205).

88) A.g.y., s. 210.

maktan çok doğal eşyaların iyi bir biçimde düzenlenip sergilendiği bir galeri gibiydiler<sup>89</sup>. Tırmık süpürge'nin yerini almıştı.

Ama bu çelişkili bir projeydi: Bu bitki dairesinin titiz ortamında yapılan gezinti, mümkün olduğunca uzatılmalıydı. Bahçe yerleşikliğe müsaade etmemeliydi, yürüyüşe imkân vermeli, nefesi açmalıydı. Bu bahçeler, bir süre sonra dairesel geçitlerden oluşan labirentlere dönüştüler; bu geçitler Thouin modasının ürünüydüler; Thouin, çiçek sepetlerini ve eğik bükük çiçek tarhlarını çoğaltarak çok eski zamanlara dayanan Fransız tarzı bahçe bölümlendirmeye ve bahçelerin çeşitli bitkisel kakma işleriyle süslenmesi geleneğinden kopmak istiyordu.

Gezintiyi uzatmak ve arada sırada mola vermeyi kolaylaştırmak için oldukça karmaşık bir bitki mimarisi oluşturuldu. Büyük yapraklı bitkilerle sağlanan temiz havalı ve nefis kokulu gölgelikler, bitkilerle örülen geçitler ve holler birbirinin içine geçmiş kapalı mekânlar oluşturuyorlardı ve gezinenlere özel ve mahrem alanlar sağlıyorlardı ve tabii bu yerler, iffetli hanımefendiler için sakıncalı durumlar yaratmıyor da değildi. Bu mekânlar, zamanla yüksek sosyetenin seraları gibi aşk oyununun sahnelendiği buluşma noktalarına dönüştüler. Böylece burjuvanın özel yaşamında, bahçelerdeki bu geçitlerin oynadığı rolün önemi ve büyüklüğü giderek belirginleşti ve kesinleşti<sup>90</sup>. "Gül pembesi küçük dudağın, elinde olmadan mutluluğun ilk meyvelerini tattığı, itirafın tadına ilk kez baktığı yerdir burası."<sup>91</sup>

Meşru Monarşi'nin bu çok bilinmeyen geçici yeşil mekânları, izlerinin, zamanla seraların yaygınlaşması, dekoratif bitkiler için yapılan metal beşiklerin çoğalması, daha sonra da yapay bahçe modasıyla yok olup gitmeleri nedeniyle çok az incelenmişlerdir. Aslında belli bir bitki arkeolojisi projesine sahiptiler.

Bu bitki yapılarını tanımlamak için bir söz dağarcığı geliştirilmiştir<sup>92</sup>. Boitard'a göre Fransızcadaki "berceau" terimini yani "beşik biçimindeki çardak" terimini "üstü kapalı geçitler" için kullanmalıdır; bu bölümdeki

89) Bailly, a.g.y., II. cilt, s. 47.

90) Bunun örneği olarak Duranty'nin romanının kahramanının yaşamında bahçenin oynadığı rol gösterilebilir, *Le malheur d'Henriette Gérard*. Genç kızın rüyasının yorumu bu açıdan bakıldığında oldukça anlamlıdır: "Doğruldu, kuşların şakımlarını dinledi, çiçeklerin kokusunu içine çekti, gökteki değişimleri seyretti...". ("L'Imaginaire", Gallimard, 1981, s. 112).

91) Bailly, a.g.y., s. 57.

92) Boitard'ın daha önce referanslarını vermiş olduğumuz eserinde yer alan tanımları kullandık.

bitkiler kubbe biçiminde budanır, güneş ışıklarını ve tabii “meraklı bakışları” geçirmez. Bu minyatür gezinti, basit hafif bir tahta çatıya dolanan hanımelleriyle, yaseminlerle ya da filbaharlarla gölgelenir. Genelde yuvarlak bir biçime sahip olan, sağlam lata kaplamalarıyla kaplanmış metal küçük bir kubbeye üstü kapatılan bölüme Fransızcada “tonnelle” yani “çardak” denilmektedir; daha önce sözünü ettiğimiz bitkiler bu bölümü de sarmalarlar. Fransızca “reposoir” denilen “dinlenme yeri” ise genelde bir büstün ya da bir heykelin yanına konulmuş basit bir taş banktan ibarettir; İngiliz tarzı bahçenin görkemli manzaralarının alçakgönüllü taklididir. Burada da küçük leylak ya da sarı salkım ağaçları gölgelik görevi görmektedir. En iddialı bahçelerde, bunlar dışında, boş şişe biçimli saksılar, bitki bölümleri, bir dans salonu, yemek salonu hatta yeşilliklerden oluşan bir tiyatro sahnesi bile bulunur.

Mekânın darlığı dikkate alınırsa, burada gerçekleştirilen gezintinin görsel zevklerden çok koku duyusunu okşayacağı açıktır. Bahçenin önünde uzanan bir manzara olmadığından hem göze hem de buruna hitap etme görevi çiçeğindir. Bahçe mimarisi modası su fiskiyelerini, havuzları, su havzalarını getirmeden önce burjuvanın bahçesi, kuşların civıltısı dışında sessiz bir mekândır<sup>93</sup>. Beşik biçimindeki dinlenme yerinin ortaya koyduğu duyular dünyası, bu mekâna neredeyse tümüyle hâkimdi. Genç kız, çiçek buketlerini koklayarak değil bahçede gezinerek “gizemli kokuları”, “gizemi” ve “sıradan çiçeklerin”<sup>93bis</sup> dilini birbirinden ayırt etmeyi öğrenebilecekti.

Uzmanların önerdiği bitkilerin ve çiçeklerin kokularının inceliği, bugünün okurunu çok şaşırtmaktadır. Hoş, tatlı ve hafif kokulu türlerin baskınlığı, çiçek parfümlerinin neredeyse yarı-tekel haline gelmiş üstünlüğüyle örtüşmektedir. Bu tarihten sonra giderek tahtlarından aşağıya kayan pek çok başrol oyuncusu vardır: Montpellier hapisanesindeyken Mme Lafarge’ın sürekli andığı rezede çiçeği<sup>94</sup>, bu çiçek çok güzel olmasa da son derece güzel bir kokuya sahiptir, yoksulların çiçeği olmaya aday namende ya da mürdümük, fesleğen, akşamsefası, kantaron. Ancak bur-

93) Bkz. Modeste Mignon’nun bahçesindeki kuş civıltılarına.

93bis) J. Michelet, *La femme*, a.g.y., s. 129.

94) Mme Lafarge, *Heures de prison*, 1853, s. 92. Elinde çevirerek oynadığı ve kokusunu içine çektiği rezede çiçeğinin tatlı kokusu Mme Stasseville’e, bitkinin büyüdüğü çiçek kasasına gömülen çocuğu hatırlatır. Bu koku salonunda o kadar yoğunudur ki bir süre sonra zarif hanımlar kendisini ziyaret etmekten kaçınmaya başlarlar (Barbey D’Aureville, “Le dessous des cartes d’une partie de whist”, *Les diaboliques*, “Folio”, 1973, s. 219.)

juva bahçesinin iki kraliçesi hâlâ tahtlarını korumaktadırlar: Gecese fası ve Frenk menekşesi<sup>95</sup>.

Çiçek evlerin içine kadar girmiştir, artık hanımların giysilerinde yalnızca bir aksesuar, bir süs eşyası olmakla yetinmemektedir; “geniş tahta saksılıkları” donatmakta, “pencere önü saksılarını” ve “yeşillikler içindeki geniş vazoları” şenlendirmektedir<sup>96</sup>. Bu saksıları güller, yaseminler, müge çiçekleri, rezedeler ve zarafet hakemlerinin salık verdiği menekşeler süslemektedir<sup>97</sup>. Ancak egzotik bitkilerin fazla kıskırtıcı olduğu düşünülmektedir ve Fransa’da evini bir bitki sergisine dönüştürmek hâlâ iyi karşılanan bir özellik değildir<sup>98</sup>.

İkinci İmparatorluk zamanında, yeni giyim modası, kadının çiçekleri süs olarak kullanmasını getirdi. “Elbiseleri süslemek için taze çiçekler kullanılırdı [...] bu çiçekleri, kol ve etek kenarlarına, özellikle de etek kenarlarına yalnızca fırırlara ve kıvrımlara değil iki ya da üç sıra halinde eteğin önüne de koyuyorlardı”<sup>99</sup> Saçlar büyük bir ustalık ve incelikle güllerle, sarı şebboyarla, mügelerle, yaseminlerle, unutm beni çiçekleriyle süsleniyor ve genç hanımefendilerin yüzlerini taçlandırıyorlardı<sup>100</sup>. Buna karşın zarafet kuralları olgun hanımların taze çiçek takmalarını yasaklamıştı. Genç kız ve çiçekler arasında sağlanan uyum yaş ilerledikçe bozulmaktaydı. Gençliğinden ve tazeliğinden gelen kokuları kaybeden hanımların payına yapma çiçekler düşmekteydi; hatta bu yapma çiçekleri bile ölçülü kullanmaları gerekmekteydi.

Çiçeklere duyulan bu yeni hayranlık çiçek ticaretini de canlandırmıştır. Paris’deki eski Quai aux fleurs (Çiçek iskelesi) artık yeterli gelmemekteydi; haftada iki gün meydanlarda ve bulvarlarda çiçek pazarları kurul-

95) Bailly “Kimin bahçesinde menekşe yoktur ki?” diye sorar (a.g.y., s. 174). Akşamsefasına gelince, “çiçeklikleri ve çiçek sepetlerini en fazla süsleyen bitkilerden biridir”. “Şebboy” ya da “buhurdan” çiçekleri de ünlerini kokularının güzelliklerine borçludurlar. Buna karşın sümbülden kaçınılır.

96) Bkz. M. Boitard, *Le jardinier des fenêtres, des appartements et des petits jardins*, 1823.

97) Bradi Kontesi, a.g.y., s. 221.

98) Marcel Détienné, teraslanın geçici bir tanrı gibi Adonis bahçeleriyle donatan Yunanlı kadınların antik kültürünü, tanrı kültürünün anti-tezi olarak sunar. XIX. yüzyılda yüksek sınıf kadınlarının meşgul oldukları çiçeklik ve saksı kültürü kadınların zamanlarını ne kadar boş geçirdiğinin bir simgesi olabilir. Ne mutlu ki bu boş zamanlar eşlerinin gerçek anlamda üretici faaliyetleriyle telafi edilmektedir.

99) Abrantès doğumlu Mme Amet, *Le Messenger des modes et de l'industrie*, 1 Mayıs 1855.

100) Mme Amet şöyle yazar: “İmparatoriçe son olarak çok güzel bir saç yaptırmıştı. Saçları alınının yukarısına doğru toplanmış ve taze çiçeklerle süslenmişti. Bunun için iri akpapatya tomurcukları seçilmişti.”

maktaydı. Paris'in bütün duyuları okşadığına dikkat çekmek isteyen Mme Trollope 1835'te yeni kurulan bu yerler için "kendinizi muhteşem bir çiçek bahçesinde sanmanız için gözlerinizi kapamanız yeterlidir" demiştir<sup>101</sup>. Giderek kalabalıklaşan bir topluluk bu pazarları sürekli ziyaret etmekteydi. Temmuz Monarşisi'nin başından beri, köprülere, iskelelere ya da kaldırımlara bir alay çiçekçi kız yerleşmeye başlamıştı<sup>102</sup>; bu kızlar, ahlakçılar için yeni bir sorun oluşturmuşlardı.

Saksı çiçeği ve buket, toplumun bütün sınıflarına yayılmıştır; "tavan arasını süslemek isteyen küçük işçi kıza kadar herkes" demiştir Debay<sup>103</sup>. Paul de Koch, işçi kızlarla ilgili olarak "ender bulunan çiçeklerle ilgilenmiyorlardı; şebboy ya da rezede mutlu olmalarına yetiyordu; bu çiçeklerden demet demet alıp vazolarına koyuyorlardı; bu çiçeklerin bir hafta kadar dayanmaları ve güzel kokmaları yeterliydi"<sup>104</sup> diye yazmıştır. Çiçek takmış terzi cırağı imgesi giderek yaygınlaşıyordu. Doğal kokularla güzel kokan küçük oda, simgesel alanda, pis ve kötü kokulu yoksul konutunun ya da kösnül fabrikanın anti-tezi olarak sunuluyordu. Çiçeklerin varlığı, neşeli, çalışkan ve temiz bir genç kıza uygun çalışma yerini işaret ediyordu<sup>104bis</sup>. Çatılar altında bile olsa çiçeklerin varlığı erdemi simgelemekteydi; ancak perde aralığından ışık alan bir buket, uygunsuz bir göstergeye de dönüşebilirdi; gizli çalışan fahişeler de çiçeklerin dilini bilmekteydi.

Taşrada çiçeğin rolü daha belirgindir; genç kızların örnek aldıkları modeller burada da masum çiçeklerin yaygınlaşmasına neden olmuştur<sup>105</sup>; sevgi ve ilgiyle budanan bu taç yapraklılar, sebze bahçelerinin kenarları-

101) A.g.y., II. cilt, s. 170. *Tableau de Paris*'inde, 1852'de yayımlanmıştır, Texier, oldukça ayrıntılı bir biçimde, çiçek ticaretinin gelişiminden ve kış bahçelerinin güzelliğinden söz etmiştir. Mabile bahçesinde geçirdiği akşamlar, ona, eskiden olduğundan çok daha büyüleyici gelmiştir. Mme Amet, "Pilodo orkestrasının ezgisi yasemin ve gül kokularına karışmaktadır" yazmıştır (*Le Messenger*, ...15 Temmuz 1855). İmparatorluk bayramı nerede gerçekleşirse gerçekleşsin hoş ve tatlı kokular içinde geçmektedir.

102) Bkz. Davin, "Le printemps à Paris", *Le Nouveau tableau de Paris*, 1834, I. cilt, s. 209.

103) *Les parfums...*, a.g.y., s. 216.

104) Paul de Koch, "Les grisettes", *Le Nouveau tableau de Paris*, I. cilt, s. 174.

Davin de mürdümük-namende ve rezede çiçeğinin işçi kızın ve temizliğin "en sevdiği" çiçekler olduklarını ve bu çiçeklerin kokusunu "doya doya içlerine çektiklerini" anlatır. Genç kız uyanır uyanmaz, küçük bahçesine koşmaktadır (a.g.y., s. 211). 1852'de Texier (a.g.y., s. 153) işçi kızın rezede sevgisiyle ve öğrencinin de menekşeye düşkünlüğüyle alay eder; "duygusal piyade" hemşerisine bir saksı şebboy vermeyi tercih etmektedir.

104bis) Bu konuda, bkz. Marie-Hélène Zylberberg-Hocquard, a.g.m., s. 614. yazar roman yazarlarının çiçeğe ve kuşa verdikleri önemi göstermiştir.

105) Yvonne Verdier, a.g.y., s. 185.

na dikilen çiçeklerin ani bir biçimde yok olmasına zemin hazırlar. Taşra ruhban sınıfını da etkileyen ve Ars papazının model oluşturduğu bu yeni bitki modası özellikle genç kızlara dayanmaktadır<sup>106</sup>. Meryem Ana'nın çocukları ve hizmetlileri sunakların çiçeksiz kalmaması için uğraşacaktır; ve eğer Presbiteryen bahçesi yetersiz kalırsa, yeniden ekmekten daha kolay bir şey yoktur. Yortu gününe geldiğinde sayvanın gölgelediği yolları çiçek yapraklarıyla döşemeden önce çiçek sepetlerini doldurmaktan da kolayı yoktur.

Burjuva bahçelerinde, oldukça şaşırtıcı söylemlerle çiçek ve genç kız arasındaki zarif yakınlığın altı çizilir. Piyanonun olduğu gibi, zambak, gül ve menekşe de, sırdaşlar olarak, ilk heyecanların sabırsız iç çekişmelerini paylaşabilirler. Zambak beyaz örtüsünün altında karmaşık duyguları gizlese de, bu duygusal ve masum kurtuluş yoluna kim bir şey diyebilir ki? Gilliat fırtınaya yakalanıp, gövdesini tehlikeli mercanlara siper ederken, sefiller pis kokulu *Jacressade*'da yığılırken, güzel kokulu küçük bahçe *Déruchette*'in ruhunun soluk alıp verişini duyumsamakta ve *Déruchette* ve Gilliat'ın ifteli aşklarını bağrında büyütmektedir. Victor Hugo; genç kızın çiçekliğini kendisinin suladığını belirtir; amcası "onu bir kadın olması için değil bir çiçek olması için yetiştirmiştir"<sup>107</sup>; akşamüzeri bahçeye çıktığında "bu gölgeliğin çiçekten ruhu gibidir"<sup>108</sup> Aşk, bahar boyunca, bahçenin ve genç kızın arasındaki sessiz diyalogun şifrelerini çözen Gilliat'ın sağduyusunu iyice bileyleyler. "*Déruchette*'in toplayıp kokladığı çiçeklere göre, genç kızın parfüm zevkini anlamaya çalışıyordu. Genç kızın en çok tercih ettiği koku, gündüzsefasydı, sonra karanfil geliyordu, hanımeli üçüncü sıradaydı, ardından yasemin geliyordu. Gül ancak beşinci sırayı alıyordu. Zambağa bakıyor ama koklamıyordu. Bu çiçek seçimlerine göre Gilliat, *Déruchette*'in nasıl biri olduğunu kafasında kurdu. Her kokuya bir erdem atfediyordu."<sup>109</sup>

Tarihçiler, *Jacressade*'daki yığılma teması ve insanoğlunun, kendi kayasıyla yaşadığı Prometheus deneyimi üzerinde oldukça fazla durmuşlardır. *Déruchette*'in soluk alıp verişlerini dinlemedikleri için, toplumsal oyunu yöneten bu büyüleyici ve çılgın burjuva sınıfının rüyalarını ve isteklerini yanlış yorumlamışlardır. Rezedenin, zambağın, gülün tarihi, kömürün tarihi kadar öğreticidir. "Onun için (*La Fosseuse*, – *Köy Doktoru* romanın

106) Bkz. *La Faute de l'Abbé Mouret*'nin başında Serge'in kır yaşamına.

107) *Les Travailleurs de la mer*, "Folio", s. 151.

108) A.g.y., s. 482.

109) A.g.y., s. 171.

kahramanlarından biri, ç.n.) hoş bir kokuyu solumak, hiç tükenmeyen bir zevktir; bütün çiçeklerin ruhunu kabartan yağmurlu bir sabahın ardından onun, bütün bir gün, hiç bıkmadan büyük bir esriklik içinde rezedelerin kokusunu içine çektiğini gördüm". İşte Balzac, genç kız ile doğanın soluğu arasında kurulan bu gizemli uyumu, bu biçimde fantastik bir havayla betimlemektedir<sup>110</sup>. Kokulu çiçeklerin tarihindeki kavramlar ve zevkler, İkinci İmparatorluğun sonundan itibaren alt üst olur; III. Napolyon'un teşvik ettiği yeni park estetiği, bütün bahçe kültürünü yönlendirmeye başlar. Edouard André 1879'da "güzel yapraklı bitkilere olan hayranlık kısa bir süre içinde, çiçeklere duyulan hayranlıkla birlikte ilerlemeye başladı"<sup>111</sup> diye yazmıştır. Türlerin seçiminde artık koku özellikleri belirleyici değildir; görsellik ani bir değişiklik baskın ölçüt olmuştur. Bitkilerin bir araya geldiklerinde görkemli bir görsellik sergilemesi ve dekoratif yönleri önem kazanmıştır. Renkli bitkiler en fazla beğenilen türdür<sup>112</sup>. Egzotik bitkiler çoğalmaktadır; bahçe üretiminin sanayileşmesi, gerçek "bitki imalatlarının"<sup>113</sup> ortaya çıkışı bu yeni modanın zaferini getirir. Burjuva sınıfının en zenginlerinin yeni hayranlık odakları bitki sergileridir; devasa seralardaki hoş kokulu bitkiler eski zamanlardaki masumiyetlerini kaybetmişlerdir. Zarafet ile bitkinin evliliği yeni bir şekil almıştır. Simgesel sanat, Alfons Mucha'nın hâkimiyeti kurmasından çok daha önce, pek çok örnek vermeye başlamıştır bile. Artık açılıp saçılan ya da kötülük tohumları saçan kadın, sarmaşıklara dolanmakta; olağanüstü çiçeklerle sarmalanmayı sevmekte; zambağı koklamaktan kaçınmamasına karşın artık onunla sırdaşlık yapmamaktadır<sup>114</sup>.

## Parfüm Tarihindeki Kısa Süreli Çalkantılar

Bu bölümde parfüm sanayinin tarihini anlatmaya çalışmayacağız elbette; bu konu tek başına birkaç cildi doldurabilir. Koku tarihiyle doğrudan

110) *Le Médecin de Campagne*, XI. cilt, s. 477.

111) *A.g.y.*, s. III.

112) *A.g.y.*, s. 687-717.

113) A. Alphand ve Baron Emouf, *a.g.y.*, s. 326.

114) Taşrada (bkz. *Claudine* romanına) genç kızın ve çiçeğin masumbir biçimde özdeşleşmesi, Paris'te süregelen modaya karşı olarak varlığını sürdürmektedir; ayrıca, simgesel sanatın genç kız ile hoş kokulu çiçek arasındaki ince yakınlığı işlemeye devam ettiğini belirtmekte fayda vardır; bu konuda Theodor Fontane'in romanı ve Effi Briest'in bahçe çiçeklerinin ince simgeselliğini ortaya koydu eseri örnek oluşturur.

bağlantılı birkaç önemli olayın altını çizme isteğindeyiz yalnızca. XVI. Louis'nin tahta geçmesinden Coty'nin kompozisyonlarına kadar, yeni trend, hafif çiçek kokularını öne çıkarmıştı. Bununla birlikte, her ne kadar belirli döngülerden söz etmek bu aşamada çok doğru olmasa da, modada ve koku ile güzellik zevklerinde meydana gelen kısa süreli çalkantılar, yalnızca belirli kokuların kabul gördüğü monoton bir çizgide ilerleyen genel modada, çeşitli kopuş dönemleri ortaya çıkarmışlardır; örneğin her elli yılda bir, amber ve misk kokularının, kısa süreli kontrataklara kalktıklarını görüyoruz.

Terör Döneminde, kokuların seçimlerinde siyasal unsurlar belirleyici olmaya başladı: Yeni bir nitelik kazanan parfüm, bir bağlanma, kabullenme, ittifak göstergesi haline geldi. Samson pomadına bürünüyorsanız, bu, sizin vatansever düşüncelere sahip olduğunuz anlamına gelmekteydi. Claye "Sürgüne ve giyotine, mendilinizi ve göğüs süslemelerinizi zambak esansı ya da Reine kolonyasıyla kokulandırarak cesurca karşı geliyordunuz" demiştir<sup>115</sup>. Thermidor ayından sonra, Devrim sonrasında Jakobenlere karşı olarak ortaya çıkan süslü, zarif delikanlıların kullandığı ağır parfüm kokuları<sup>116</sup>, muhalefet olduğunuzu belirtiyordu. 1830 Devrimi, aynı türden bir koku bağlılığını ortaya koymuştur ve *Savon constitutionnel* (anayasal sabun) ve *Savon des trois journées* (şanlı üç gün sabunu) gibi sabun markalarının yükselişini getirmiştir<sup>117</sup>. Directoire döneminde ve daha sonra Consulat ve İmparatorluk dönemlerinde, hayvan bazlı ağır kokuların geri döndüğünü görüyoruz. Aristokratların tekrar ortaya çıkmaları ve imparatorluk soyluları gibi yeni bir toplumsal sınıfın ortaya çıkışı parfüm sanayisinin atılıma geçmesine neden oldu. Yunan ve Roma kültürlerinin yeniden moda oluşuyla, kokulu vücut yağları, banyo kokuları yeniden öne çıktılar. "Altından çok daha fazla paraya satılan, antik yağ artık bütün saçlarda kokar oldu. Herkes saçlarını bu yağla ovuyordu. Mme Tallien, çilek ve frambuaz kokulu banyosundan çıktıktan sonra, süte ve parfüme batırılmış süngerle bütün bedenini yavaş yavaş ovduruyordu"<sup>118</sup>. bütün görgü tanıklarının

115) A.g.y., s. 24.

116) Claude Rifaterre ("L'origine du mot muscadin", *La Révolution française*, 1909, Ocak-Haziran, s. 385-390) bu sözcüğün ilk başlarda (Ağustos 1792) Lyon muhafız birliğindeki askerleri belirtmek için kullanıldığının, öteki anlamlarının da aile çocuğu, butik ya da banka komisi olduğunu; bunların önemli topluluklar oluşturan cumhuriyetçiler, devrimciler tarafından küçümsemediğini belirtmiştir. Bu sözcük, ilgililer tarafından ısrarla kullanılmaya devam etmiştir.

117) Mme Celnart, *Manuel du Parfumeur*, 1834, s. 225.

118) Louis Claye, a.g.y., s. 35.

belirttiğine göre, Tuileries sarayı XVI. Louis'nin sarayının koktuğundan çok daha fazla parfüm kokuyordu. Her sabah imparatorun omuzlarından ve başından aşağı, en zarif kokulu Köln kolonyalarından bir küçük şişe boşaltılırdı. Joséphine'in misk, amber ve misk kedisi kokusunu çok sevdiği biliniyordu. İmparatoriçe ayrıca Martinik'ten parfümler getiriyordu. Malmaison'daki süslenme odasına misk kokusu o kadar sinmişti ki altmış yıl sonra bile bu odada hâlâ aynı kokuyu duyabiliyordunuz<sup>119</sup>. Eşlerin özel mektuplarını okuduğunuzda cinsel ilişkilerinde beden kokularının ne kadar önemli bir rol oynadığı açıkça görülmektedir. Koku alanındaki bu yüksek duyarlılık, sağlıkbilimcilerin belirttikleri gerekliliklere ters düşmekteydi ve Nicolas Restif'in gülsulu erotizmden kesin bir biçimde ayrılmaktaydı.

Restauration döneminde daha önce de gördüğümüz gibi "koku" sınıfları oluşmuştur. Bu dönemde başdöndüren kokuların düşmanı "yaşlı hanımların hükümranlığını"<sup>120</sup> görüyoruz. Valognes'da misk, Touffedelys'li genç hanımların dünyasından çıkarılır. Zarafetin artık yaşlanmış bekçileri, hafif bitki kokularına olan düşkünlüklerini torunlarına geçirmeye çalışıyorlardı. Mme Bradi, 1838'de, bir vefat methiyesi yazar gibi "parfümün modası geçmiştir. Kadınların sağlıkları için tehlikelidir ve hoş karşılanmaz çünkü dikkat çekmektedir"<sup>121</sup> yazmıştır. Vefat eden büyükanesinin dairesine sinmiş olan "poudre à la maréchale" (Mareşal marka pudra, bkz. bu kitap s. 103) kokusu Louise de Chalieu'nün çocukluğuna dönmesine neden olmuştur<sup>122</sup>.

Bununla birlikte tütün kokusu geri dönmüş ve kâfur kokusu da büyük bir moda yaratmıştır<sup>123</sup>. Doktorlar özellikle de bu kokunun koruyucu erdemlerini sürekli öven Raspail tarafından yoksullara önerilen kâfur, dişler arasında kınılarak çiğneniyor, sigara gibi içiliyor, toz haline getirilerek hastaların yataklarına serpiştiriliyor, hastaların bedenlerini ovma da lapa olarak kullanılıyordu.

1840'a doğru<sup>124</sup> koku yelpazesi karmaşılaşmıştır; bu değişim, çiçek ile tütünün karşı karşıya gelmesiyle sonuçlanır. Erkek modası olgunlaşır-

119) Charles-Léonard Pfeiffer, *a.g.y.*, s. 27

120) Alexandre Dumas, *a.g.m.*

121) *A.g.y.*, s. 211.

122) *Mémoires de deux jeunes mariées*, La Pléiade, I. cilt, s. 200.

123) A. Debay, *Nouveau manuel du parfumeur-chimiste*, 1856, s. 40.

124) Mme Girardin (*a.g.y.*, s. 329), doğruluğun terk edilmesini, abartısız zarafetin eleştirilmesini, ve fanteziye dönüşü çok açık bir biçimde 1839 tarihine yerleştirir. Şunu da belirtelim, bahçe kültürünün patlamasına karşın yazar hâlâ yasemin ve hanımelinein hafif kokularına bağlı kalmıştır.

ken oldukça yavaş bir süreçle yeni bir koku estetiğinin ortaya çıktığını görüyoruz. Belki de bunun nedeni uykuda meydana gelebilecek bazı tehlikelerin altını çizen Neo-Lamarckçılığın etkisidir<sup>125</sup>. Sonuç olarak on üç yıl sonra, parfümler III. Napolyon'un sarayında zaferlerini ilan etmişlerdir; III. Napolyon bu konuda amcasının izinden gitmiştir. Ancak bazı farklılıklar da yok değildir<sup>126</sup>. Ürünlerin maliyeti, üretimi ve pazarlanmasıyla ilgili veriler parfüm sanayinin kısa bir süre içinde büyük bir gelişim gösterdiğini kanıtlamıştır<sup>127</sup>. Kimyanın gelişmesi, buharlaştırıcının (vaporizator, ç.n.) keşfi ve daha sonraki dönemlerde, hazırlanan ürünlerin banyo suyunda yayılmasını sağlayan hidroferin keşfi bu atılımı teşvik eden koşullardır.

Köln kolonyası dışında imalat Paris ve Londra'da toplanmıştı. 1868 Fuarı, her iki başkentteki parfüm sanayi için bir zafer ilanıydı<sup>128</sup>. İspanya'daki, Almanya'daki, Rusya'daki ve Amerika'daki fabrikalar yalnızca bu başkentlerde üretilenlere benzer ürünler üretmekle yetiniyorlardı. Ticaret anlaşmalarının imzalanmasıyla Ren ötesindeki fason üretim de durmuştu. Bazı kuruluşlar gerçek bir gelişme göstermişlerdi. 1858'de Gellé Kuruluşu'nun Neuilly'de bir fabrikası, Saint-Petersburg, Hamburg, Brüksel'de de şubeleri vardı. Paris parfüm sanayi bütün dünyadaki hammaddelele rekabet ediyordu; dünyanın dört bir yanına parfüm ihraç ediyordu. En önemli hammadde yerleri, Grasse bölgesi, Nice ve en güzel kokulu lavantaların yetiştiği İngiltere'ydı. Yüzyılın ortalarından sonra, Doğu ticareti yön değiştirdi; ticaret, Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine işlemeye başladı. Artık en fazla beğenilen gülsuyu Paris'te üretiliyordu<sup>129</sup>.

1840'lardan sonra parfüm preparatları, gelişmeye devam etti. Yüksek parfüm sanayi, gelecekteki başarılarına hazırlanıyordu. Kantçı iddiaların oldukça geç bir zamanda bu biçimde reddedilmesinin nedenlerini açıklayabilecek tarihsel olguların listesi oldukça uzundur. Bu nedenler arasında, yeni moda mesleklerinin öne çıkışı, Bonaparte'ların Tuileries'ye geri dö-

125) Bkz. Georges Vigarello, a.g.y., s. 167.

126) Amber ve misk reddedilişi imparatorluk sarayının en kesin kurallardan biriydi; bu ret, zarafet ve iyi bir ahlak anlamına geliyordu. Bu konuda, Guerlain'in hükümdar için hazırladığı *Bouquet de l'Impératrice* oldukça iyi bir örnektir. 1855 yılında resmi bir ziyaret sırasında Kraliçe Victoria tarafından kullanılan parfüm, yüksek sınıftan olsa da, pek çokları için, misk kuşkusu altında kalmıştır. Tuileries'nin zarif hanımları bu noktanın altını çizmekte sabırsızlık etmişlerdir (Abrantès doğumlu Mme Amet, *Le messenger des modes...*, 1 Haziran 1855, s. 4).

127) Bu saptamalar, ayrıntılarına burada yer vermediğimiz nicel bir incelemenin sonuçlarıdır.

128) Bkz. M.-L. Hôte, *Rapport concernant la parfumerie*, 1889 Uluslararası Fuar, 28. Sınıf.

129) Louis Claye, a.g.y., s. 56.

nüşleri, giderek ünlenen egzotizm ve kozmopolitizm akımları ya da XVIII. yüzyıldaki parfüm zevkini geri getirmeye çalışan Alexandre Dumas'ın yorulmak bilmez çabaları sayılabilir; Goncourt'ların ve XV. Louis'nin üslubunun öne çıkmasıyla hareketlenen koleksiyoncuların girişimleri de aynı doğrultudadır<sup>130</sup>. Artık burjuva hiçbir komplekse kapılmadan soylularla rekabet edebiliyordu ve simgesel değerlere sahip olabiliyordu. "İmparatorluk bayramının" anlamı da böyle bir şeydi. Parfüm, lükse ve esrikliğe yöneltilen eleştirilerin kısa bir süre için yumuşamasından yararlandı. Dahası bu yeni melez estetik anlayışı yeni bir dönemi işaret etti. Baudelaire tarzı uyumlar, bir uygarlık ölçütü olarak görülür oldu. Parfüm bulutları, İngiliz tarzı peri öyküleri sahnelerini kokulandırdı. Paris'te *L'Africaine* operasının ilk galası sırasında bu uygulamayı taklit etmeyi düşleyenler oldu<sup>131</sup>.

1858'de, Worth, Paris'de "haute couture"ü yarattı<sup>132</sup>. Worth'un, ince bir zevkle döşenmiş hoş kokulu seralara dönüşen salonları, bir anlamda süslenme odalarını hem taklit ediyorlar hem de yeniden ön plana çıkarıyorlardı. Ancak bu tarihlerde Paris'te ve Londra'da parfüm sanayisinin çok büyük isimleri kendilerini kanıtlamışlardı bile: Askinson, Lubin, Chardin, Violet, Legrand, Piesse ve özellikle Guerlain. Buketler sadeliklerini kaybetmişlerdi. 1860'ta Claye, Violet Evi'nin kurucularındandır, bu preparatların dört ilâ beş senelik araştırmalar gerektirdiğinden söz etmekteydi. Bu yeni estetik henüz el yordamıyla ilerliyordu; Eski Rejim'in parfüm imalatçılarının koymuş oldukları çok katı kuralları esnetmekte ve yayılmakta zorlanıyordu.

Parfüm imalatçısı, bir kişilik olarak öne çıkmaya başlamıştı. 1855'ten sonra, Piesse bir koku yelpazesi önerdi<sup>133</sup>; yeni yelpaze bu işte payı olan kimyacıların yüzünü güldürdü. Parfüm imalatçıları artık uyumdan, mükemmel birlikliliklerden (şişilotu, vanilya, portakal çiçeği), uyumsuz çiftlerden (aselbent, karanfil, kekik) söz edebiliyorlardı<sup>134</sup>; konservatuardaki ustaların sözlerini kullanıyorlar; ancak kuramsal reçeteler önermiyorlar sadece uygulamalar üzerine konuşuyorlardı. Kokuların işlenmesi hâlâ sırrını hatta gizemini korumaya devam ediyordu. Parfüm şişelerinin giderek daha ince

130) Bkz. Albert Boime, "Les hommes d'affaires et les arts en France au XIX<sup>e</sup> siècle", *Actes de la Recherche en Sciences sociales*, no. 28, Haziran 1979.

131) Eugène Rimmel, a.g.y., s. 24.

132) Philippe Perrot, a.g.y., s. 325-328.

133) S. Piesse, *Des odeurs, des parfums et des cosmétiques*, 2. basım, 1877, s. 4-18 (1. basım, Londra, 1855: *The Art of perfumery*).

134) Bkz. A. Debay, sözü edilen kaynak, s. 107.

bir zevkle işlenmesi, yeni hırsları işaret ediyordu. Kristalin sonsuzluğu, kokunun kırılğanlığıyla birlikte anlam kazanıyor ve Birotteau'nun dehasının fırça darbeleri, tebessüm ettirmeye hazırlanıyordu<sup>135</sup>.

Sonuç olarak 1884'te modern parfüm üreticisinin modelini oluşturan Huysmans oldu. Des Esseintes bütün tekniğe sahipti<sup>136</sup>. En önemli ve en büyük üretimi, oldukça düzenli bir organizmayı andırıyordu; bir başı ve gövdesi vardı; Des Esseintes bir reçete uygulamazdı hiçbir zaman; şiirsel bir esinin kendini alıp götürmesine izin verirdi; bir dekor kurardı ("çiçek öncesi"), bir atmosfer yaratırdı ("insan özünün yağmur serpintisi"), bazı duyguları uyandırır ("ter içindeki gülümsemeler, güneş içindeki neşeler" parfümü), modernliğin bütün kurallarını uygular ("imalatın nefesi"). Yirmi yıl kadar sonra Coty "Origan"ı yarattı.

Parfüm söz dağarcığının gelişmesiyle birlikte yeni estetik zorunlulukları ortaya çıktı. Ürün yelpazesinin genişlemesi, uyumlu birlikteliklerin arayışı, sözsel imgelemi de güçlendirdi<sup>137</sup>. Bu tanımlamaların ağırlığı, oldukça sade şiirsel bir manzara ortaya çıkardı, ancak, bu manzara içinde birkaç büyük grup dikkat çekiyordu. Buketlerin dilini konuşanlar, tarla çiçeklerinin uçucu, hafif kokularının ön plana çıkışlarını doğruladılar (*L'heure fugitive*-uçup giden an). Menekşe, gül ve lavanta, parfüm söz dağarcığına hâkim oldular. Doğu hâlâ seraplarını koruyordu. Rimmel'e göre bunun nedeni Niebuhr'un *Description de l'Arabie*'sinin (Arabistan'ın betimlenmesi) başarısı ve Mısır'la ilgili yazılan sayısız gezi yazısıydı<sup>138</sup>. Flaubert, Nil kıyılarına yerleştikten sonra, çöl kokularının oldukça ayrıntılı bir dö-kümünü yapmıştı<sup>139</sup>. İstanbul'daki pazarların tasviri haremın büyüsunü daha da artırıyordu. Ancak buna tamamen karşıt olarak, parfüm sanayisi, doğu gerçeklerinin oldukça ruhsuz bir imgesini sunuyordu. Edmond ve Jules de Goncourt'ların Anatole Basoche'la ilgili yazdıklarına göre

135) *Gellé freres*, 1858'de, sadece bu bandolin (eskiden saçları düzleştirmek için kullanılan, ayva çekirdeklerin helmesinde elde edilen bir tür kokulu kozmetik ürünü, ç.n.) ve parlak ipek özlere için, düz, kare, yuvarlak, "mezar taşı", "uçurtma", "keman", "boru" ve "matara" biçimli parfüm şişeleri önerir... *Parfumeries*, B. N. V. 403'te gerçekleştirilen sondajlar XIX. ve XX. yüzyıllarda farklı imalat evlerinden toplanan reçeteler koleksiyonu.

136) Koku üslubu, koku cümlesi ve parfüm imalatçısıyla ilgili olarak bkz. O. Moréno, R. Bourdon ve E. Roudnitska'nın son derece güzel eserine, *L'intimité des parfums*, 1974.

137) Bkz. dn. 127.

138) Lane'nin eseri *Modern Egyptians*, Sonnini'n *Voyage en Egypte* ve Duckett'inkiler *La Turquie pittoresque*. 1867 Fuarında Bardo Sarayı'nın rekonstrüksiyonu Doğu modasının yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur, bu moda aslında daha Kırım Savaşı'yla başlamıştı. Mme Amet hâlâ gizli gizli kullanılsa da farların geri dönüşünü bu son döneme atfeder.

139) *Correspondance*, I. cilt, s. 558 (5 Ocak 1850) ve 568 (15 Ocak 1850).

“Konstantinopolis’in sadece ismini duymak bile, zihninde, enfes kokuların ve şiirsel bir dünyanın iç içe geçtiği hülyalar uyandırır (..) *Eau des Sultanes*’lar, saray pastilleri ve Türklerin sırtlarında duyumsadıkları güneşle ilgili anıları tekrar uyanır”<sup>140</sup>.

Sözel birleşimlerin çoğu, aristokrasinin ve hâkim ailelerin itibarını ortaya koymaktaydı. Yüksek sınıf parfüm sanayi, bu noktada, Avrupa saraylarıyla kurduğu yakın ilişkileri de açığa vuruyordu. Bu sanayinin ürünlerinin yaygınlaşması, özellikle de III. Cumhuriyet döneminde, kraliyet çiftlerinin büyük ünlerine dayanıyordu. Siyasal alanda hissedilen geçmişe özlem, lüks arzusunu yeniden uyandırmıştı; bu arada prenseslerin yeniden göz önüne çıkmalarıyla da ürünlerin zenginliği sağlanmış oluyordu. *Jockey club* ya da *Bouquet de l'Impératrice*, *Pommade de Triple Alliance* gibi parfümleri kullananlar, kendilerini, hiç değilse imgelemlerinde, soylu kan bağına sahip ailelere katılmış olarak duyumsuyorlardı.

Yirmi ya da otuz yıl kadar sonra, koku estetiği sıradanlaşmaya başlamıştı; kokulu sabunların uygun fiyatlar ve koşullarla satılması, Köln kolonyalarının fabrikalarda üretilmeye başlanması, parfüm imalatçıların ürünlerinin daha rahat dağıtımının yapılmasını sağlayan tuhafiyecilerin yaygınlaşması, müşteri yelpazesini genişletti. Parfüm şişeleri doktorların<sup>141</sup> ve taşradaki küçük kâtiplerin masalarını süsler oldu. Güzel kokulu sabunların toplumun her kesimine yayılmasından önce, Köln kolonyalarının toplumun en alt tabakalarına kadar inmesi, artık yoksulun da pis kokularına karşı savaş açtığının ifadesi oldu.

140) Edmond ve Jules de Goncourt, *Manette Salomon*, s. 131.

141) Jacques Léonard, sözü edilen tez, III. cilt, s. 1468. Plassans belediye başkanının çalışma odasını süsleyen parfüm şişeleri Antoine Macquart’ın başını döndürür; Rougon’la aralarındaki toplumsal mesafenin bir anda bilincine varır ve sonuç olarak isyanı eski şiddetini kaybeder. (*La Fortune des Rougons*, La Pléiade, I. cilt, s. 271-272).

4.

## Esriklik ve Parfüm Şişesi

### Zamanın Nefesi

XIX. yüzyılın başında<sup>1</sup> aydın çevrelerde hüküm süren duyuların keyfini çıkarma akımı, duyuların mutluluk ve keyif veren özelliklerine aşırı derecede önem vermeyi getirmiştir; özellikle taşra ve kırsal ortamında olmak üzere kokuların verdiği esriklik ve keyiften söz eden pek çok kaynak bulunması bu konudaki en açık göstergelerdendir. Balzac, duyuların ve etkilerin kaynağı olarak doğadaki kokuları gösteren ve yeni uyanan bu duyarlılığın en iyi örneklerini vermiştir. Çiçekler, yeni kesilmiş otlar (*Les Marana, El Verdugo*), kırsal yaşamının uyandırdığı karmaşık kokular (*Les Paysans, Mémoires de deux jeunes mariées*) ve ormandan yayılan kokular Balzac'ın kahramanlarında her zaman için arzu ve istek uyandırmışlardır. Blondet "tüm bu güçlü, keskin ve yoğun kokular içinize dolmakta ve size yeni düşünceler hatta belki de yeni bir ruh üfleemektedir. Bu başdöndürücü geçitte, gözlerimin önünde canlanan etekleri rüzgârda dalgalanan pembe bir elbise" demiştir<sup>2</sup>. İlkbaharın kendisine getirdiği kokuları içine çeken genç kadın, birden yazgısının bilincine varır<sup>3</sup>.

1) Bkz. Charles de Rémusat'ın gözlemlerine, *Mémoires de ma vie*, Paris, Plon, 1958, I. cilt, s. 110 vd.

2) *Les Paysans*, La Pléiade, IX. cilt, s. 53.

3) *Le Curé du village*, cilt: IX, s. 654.

Kumsalların ve tarlaların birbirine karışan kokuları genç Flaubert'in başını döndürür: Denizden yayılan tuz ve yosun kokusu, otların ve gübrenin keskin kokusu genç adamın Croisset'e özlemini kabartır. Geçmişe özlem duygularına, dışkı<sup>4</sup> ya da ceset kokularına karşı duyduğu romantik bir çekim ve büyülenme duygusu eklenir ve bu duygular birbirine karışır. Yirmi yıl sonra, Goncourt kardeşlerin kahramanı Anatole Basoche, Jardin des Plantes'da (Bitki Bahçesi) memur olarak çalışmakta ve "hayvansı bir mutluluk" içinde yüzmektedir. Bu kahramanın davranışları, ağır kokulara geri dönüşün bir ifadesidir<sup>5</sup>.

Koku alma duyusu artık, ben'in ve çevredeki dünyanın bir arada var oluşunun göstergesi "uçucu şok"tan çok, mahremiyetin ve çevrenin birbirine paralel değişimlerine tercüman oluyordu. Havanın değişken ve geçici durumlarından kaynaklanan kokular, dikkat çekmeye başlamışlardı. Günlerin, mevsimlerin bir saatten ötekine değişen koku yelpazesi, Rousseau'dan sonra Maine de Biran'ın oluşturmaya çalıştığı ruhsal metereolojinin de ifadesiydi. Maine de Biran'ın, Condillac'ın felsefesinden kopmak ve insanın ruh halini çözümleme isteği, onu, Neo-Hippokratesçi zihniyetin yerleşmesine uğraştığı deneysel psikoloji alanına götürmüştü. 1815'te "eylemleriyle ya da olasılıklarıyla son derece değişken duyularım var" diye yazmıştır. "Kimi günlerde en ufak bir koku beni derinden etkilerken, öteki günlerde (ki bunların sayısı daha fazla) hiçbir şey hissetmiyorum"<sup>6</sup>. Kokularla kendinden geçtiği günler onu o kadar mutlu eder ki bu günleri not eder; 13 Mayıs 1815: "Soluduğum bu güzel kokulu hava için çok mutluyum". 13 Temmuz 1816: "Hava çok güzel kokuyor"<sup>7</sup>.

Bununla birlikte, artık yaşlanmış olan Senancour bir kez daha mevsim kokularının değişimleri ile ruh hallerinin değişimleri arasındaki büyük uyumun altını çizer. "Menekşe sonbaharda da çiçek açar. Aynı kokudur ancak başka bir mutluluk ve keyiftir ya da daha doğrusu menekşe bu kez

4) Bkz. *Correspondance* adlı eserinde kızkardeşinin naaşını beklemesiyle ilgili öyküsü. Bu sıralarda, Corrèze'li zarif hanımefendiler, Tulle mahkemesinde zavallı Lafarge'in bağırsaklarından çıkan pis kokuyu soluyorlardı.

5) "Doğa onu bütün duyularıyla sarmalamıştı [...] Kendisini kaybetti, ne görebiliyor ne nefes alabiliyor ne de duyabiliyordu." "Anatole havadaki çiçek açmış *virginia*'ların kokularını duydu [...] bahçeden girince burnunuza buğulu aromalı kokular, *cuisse de nymphe*" (bir gül çeşidi, "Maiden's Blush" ya da "Rosa Alba" türü, ç.n.) güllerinin hafif kokularına karışan vahşi kokular ve misk kokuları çarpıyordu" *Manette Salomon*, s. 425.

6) Maine de Biran, *Journal*, Vrin, I. cilt, s. 79.

7) A.g.y., s. 77 ve 65.

farklı duygular uyandırır, başka düşünceler esinler, daha az canlı olsa da, daha içten, daha hülyalı daha kalıcı bir mutluluk sunar.”<sup>8</sup>

Bu tarihten sonra kokuların geçmişi anımsatması ana tema halini alır. Maine de Biran, eserlerinde, kalp ve beyin arasındaki örtüyü kaldıran, geçmiş bugünden ayıran mesafeyi yok eden ve özvarlığın bütünlüğünün bilincine varılmasıyla *never more* (bir daha asla) melankolisini uyandıran bu garip duyuyu işler. “Koku duyusunun neden olduğu duygulara bağlı anılar, duygularımızla tamamen aynı doğayı paylaşıyor olmalı; birlik-telik duygusunun oluşturduğu iç izlenimlerimiz ve kokular arasında son derece özel bir yakınlık vardır. Aniden içimizde tarif edilmez duygular uyandıran kokular, tıpkı gençliğimizde duyumsadıklarımız gibi, bugün de aşağı yukarı aynı duyguları uyandırırılar içimizde; güzel kokular yayan bir çalılıkta hissettiğimiz gibi hâlâ genç ve aşığıdır. İşte kalp, beyinden bağımsız olarak oyununu burada oynar; örtü kalktığında, kayıplarımız aklımıza gelir ve melankoli ruhumuzu kaplar”<sup>9</sup>

Şairlerin sözü ettikleri bu bireysel deneyimler kısa bir süre içinde bilimsel bir gerçeğe dönüşürler: 1819’da *Dictionnaire des Sciences*’ın (Bilimler Sözlüğü) yazdığına göre, *koku* “tatlı anıların” duyusudur<sup>10</sup>. Ancak kabul gören güzel kokuların yelpazesi gibi bu anıların da yelpazesi sınırlıdır. 1821’de Dr. Hippolyte Cloquet, alışkanlıklarının tersine, duygusal bir biçimde “Ormanlarda bahar mevsiminde yayılan kokular artık var olmayan sevgili bir arkadaşı hatırlatırlar” itirafında bulunmuştur; “geçmişin güzel günlerini hatırlatırlar ya da gelecek için mutlu planlar yapılmasını sağlarlar ve hırs bu aldatıcı kararları zehirleyemez”<sup>11</sup>. Daha kuru bir tonla Dr. Bérard 1840’ta *Dictionnaire de Médecine*’de<sup>12</sup> (Tıp Sözlüğü) “koku anıları canlandırır ve hülyalara sevk eder” yazar; daha az bilimsel olmayan bir tonla da Balzac *Louis Lambert*’de “Öteki duyulardan çok daha doğrudan bir biçimde beyine etki eden bu duyuyu, değişimleriyle düşünme organlarımızda izi görünmez sarsıntılara neden oluyor olmalı”<sup>13</sup> der.

Tennyson, Thomas Moore ve başka pek çok yazardan sonra George Sand da anıların hazzınakendini kaptırır. Duygusal açıdan şaşırtıcı yoğunluğa sahip bir metinde kokunun kendisinde uyandırdığı anıyı annesine ve

8) Senancour, “Promenade en octobre”, *Le Mercure du XIX<sup>e</sup> siècle*, 1823, III. cilt, s. 164.

9) Journl, I. cilt, s. 152.

10) “Koku” maddesi, s. 229.

11) A.g.y., s. 112.

12) (Béchet), “koku alma duyusu” maddesi, s. 19.

13) XI. cilt, s. 607.

var olma duygusuna bağlar. “Böylece, çiçek açmış gündüzsefalarını görünce bana (annem) dedi: “Kokularını içine çek, bal kokarlar; bu kokuyu unutma!” Kokularla ilgili ilk anım budur ve herkesin bildiği ama açıklayamadığı gibi kokular ve anılar arasındaki bağ nedeniyle ne zaman gündüzsefalarını koklasam gözümün önünde İspanya’nın dağları ve bu çiçekleri ilk kez topladığım yol kenarı geliyor”.<sup>14</sup>

“Yeniden canlanan geçmişin bugün bizi sarhoş eden,  
Derin ve büyümlü zevki”nden<sup>15</sup>

söz etmek bu tarihlerden sonra son derece olağan bir hale gelmiştir. Bir örnek daha, ancak bu kez, koku duyusu ses duyusuyla birlikte etki etmektedir. 1870’de Alphonse Karr “Çocukluğumda sevgili babam, 1821’deki Barselona veba salgınıyla ilgili olarak o günlerde çok sık çalınan oldukça üzüntü verici, hüzünlü bir ezgi çalardı. Şimdi ne zaman bu iki mısrayı mırıldansam [...] burnuma rezede kokusu gelir – aynı şekilde ne zaman bir rezede kokusu duysam anında Barselona’daki veba salgını ve o günleri hatırlarım”<sup>16</sup>.

Bu eski temanın son örneklerinden biri de: Gaston Leroux’nın romanında Rouletabille’e polis soruşturmasını başlattıran siyahlar içindeki kadının parfümüdür.

Bu konudaki incelemelerin derinliği konunun giderek sıradanlaşmasını getirmiştir. Charles-Léonard Pfeiffer bu konuda, daha önceki dönemlerdeki örneklerin sadeliğiyle çelişen “oldukça karmaşık bir anı” dünyasının oluştuğunu saptamıştır. *Madame Bovary*’den alacağımız kısa bir alıntı bunu daha net bir biçimde anlamamızı kolaylaştıracaktır: “Emma, gözleri yarı kapalı bir halde, serin rüzgârı iyice içine çekti. Daldıkları hülyaların içinde öylesine kaybolmuşlardı ki konuşmuyorlardı. Sessizce çağılayan nehir gibi kalplerine akan eski günlerin tatlı anılarını, yabani yaseminlerin yaydığı kokuların yumuşaklığına benzer bir yumuşaklıkla duyumsuyorlar ve çimenliklerin üstüne eğilen durgun söğütlerden daha melankolik ve daha yoğun gölgeler anılarına üşüşüyordu.”<sup>17</sup>

14) George Sand, *Histoire de ma vie*, La Pléiade, I. cilt, s. 557.

15) Charles Baudelaire, “Le Parfum”.

16) Eugène Rimmel’in sözünü ettiği eserin önsözü, s. vi.

17) *Madame Bovary*, La Pléiade, 1951, s. 473. Karmaşık anılara başka bir örnek: *Fort comme la mort*’un kahramanı Kaptan Bertin, suları kokladığında vatani Korsika’yı hatırlar. “Zamanın karanlığında unutulmuş bu anılar birden neden bilinmez uyandılar. Bir sürü anı birdenbire gözünün

Sevdiğinin varlığının bile ona yaşatamayacağı duyumsal zevkleri kokular aracılığıyla hatırlayan Dominique'in hazzı daha ince bir hazzdır. Kaybettiği sevgilisi Madeleine'le ilgili olarak şu itirafta bulunur: "Duruşunun ya da halinin en ufak özellikleri, gözlerim kapalı olduğunda dahi onun varlığını bütünüyle bütün renkleriyle hissetmemi sağlayan sevdiği bir egzotik koku [...] bütün bunlar bende şaşırtıcı bir açıklıkta canlanıyordu ancak bana onun varlığından duyduğumdan daha farklı bir heyecan yaşıyorlardı, sanki okşanmaktan hoşlanılan bir özlem, bir melankoli gibi"<sup>18</sup>. Aşkına karşılık bulamayan ve bir köye sığınan âşık için seslerin, görüntülerin ve kokuların haz verici anılarını canlandıran kış, en sevdiği mevsim olmuştur.

Baudelaire'in en sevdiği konulardan biri olan, parfümün kalıcılığı ve ebediyeti teması, kokulara, yoğun bir çağrışım gücü kazandırmıştır. Bir insana eski aşklarından, sevdiklerinden geriye ne kalır ki? Bir parfüm şişesi dibinde kalmış belli belirsiz bir koku, bir dolaba ya da bir mezara sinmiş bir koku<sup>19</sup>. Kimi kokular ise tek başlarına eski bir toplumu ya da uygarlığı yeniden canlandırabilirler. XVIII. Louis'nin Saint-Cloud'unda, XVI. Louis'nin Versailles sarayının dışı kokularını bulmaktan şaşkına dönmüş saygın yaşlı bir hanımefendi, Viollet-le-Duc'e, bok kokusuna karşı aristokratların takınmış oldukları bu ilgisiz tavrın ona gençlik yıllarını hatırlattığı ve belleğinde kaybolup giden Eski Rejim günlerini canlandırdığı itirafında bulunmuştur<sup>20</sup>. Geriye dönüş ve geçmişe bakışlardan çok etkilenen Théophile Gautier, "ruhunu alıp götürmesi" için antik kokuların "granit sağlamlığındaki" dayanırlıklarına güveniyordu<sup>21</sup>. Geç-

önünde canlandı ve sanki biri anılarının saklandığı vazoyu sallıyormuş gibi geldi ona [...] aniden canlanan bu anıların her zaman bir nedeni vardı, somut ve basit nedenler; bu, çoğunlukla bir kuydu, güzel bir koku. Ne zaman yanında geçen bir kadının elbisenin eteklerinden yayılan hafif parfüm kokusunu solusa, unutulmuş bir sürü olay yeniden canlanıyordu! Sık sık eski parfüm şişelerinin dibinde varlığından parçalar buluyordu; ve çevresinde gezinen bütün o kokular, sokakların, tarlaların, evlerin, mobilyaların tatlı ve acı kokuları, yaz akşamlarının tatlı, sıcak kokuları, kış akşamlarının soğuk kokuları kafasında uzaklarda kalan anıları canlandırıyordu her defasından..." (Guy de Maupassant, *Fort comme la mort*, Bütün Eserleri, Paris, Conard, 22. cilt, s. 121).

18) Eugène Fromentin, *Dominique*, 1862, s. 88, Livre de Poche basımı.

19) Parfüm imalatçıları, itriyatçılar da bunu anlamışlardı ve müşterilerine "mezar taşı" biçiminde parfüm şişeleri hazırlamışlardı. Bu parfüm şişelerine kaybedilen kadının parfümü konuluyordu.

20) Viollet-le-Duc, *Dictionnaire de l'Architecture*, VI. cilt, s. 164. Frédéric ve Rosanette, Fontainebleau'da gezinirken bu "yüzyıl kokularını" duymuşlardı, bkz. Jean-Pierre Richard, *Littérature et sensation*, 1954, s. 190.

21) "Le pied de momie" ve "Arria Marcella", *Récits fantastiques*, Granier yayınları, 1981, s. 184 ve 251.

mişin bu arındırılmayan tütsüsü, zamanla alay etmekteydi; kutsanmış geçmiş, yeterince duyarlı olan her müminin gözleri önünde, kutsal buğuların arasında ayağa dikiliyordu. “Zamanın acı ve keskin kokuları”<sup>22</sup> herkesi alt üst etmektedir. Parfüm imalatçılarının hazırladıkları kitapçıklar, tarih kitaplarının havasını taşımaktadır; bu kitapçıklardan birinin yazarı olan Claye, kokuların uyandırdığı güçlü duygularla geçmişin başdöndürücülüğünün birbirine karıştığını açık bir biçimde belirtir. Des Esseintes, geçmişteki koku ortamını, bilimsel olarak yeniden canlandırarak geçmiş-i canlandırmaya çalışmıştır; geçmiş ve bugün ayrımı yeniden yaratılan kokuyla ortadan kalkmaktadır. Havanın solunması, ben’in bütünlüğünü, birliğini sağladığı gibi zamanın da bütünlüğünü ve birliğini sağlamaktadır.

### *Yatak Odası Tütsüsü*

Bilimadamları, herkesin kendisine özgü bir kokusu olduğunu tartışmasız bir biçimde doğruladıklarına göre, bedenini koklamak, kokusal değişimlerini hissetmek de, varlığının bilincine varmak demektir. Ergenliğe ulaşmış bedeninin kokularını içine çekerek Pauline Quenu kadınlık bilincine varmıştır<sup>23</sup>. Bu “büyük kızın” kendini beğenmişlik duygusu, üzerindeki bakışların verdiği hazla olduğu kadar yalnızken kendisini koklarken duyduğu hazla da tatmin olmaktadır.

Kafatasıbilimi (frenoloji), bu saptamaların doğruluğunu ortaya koyar; “koku, tıpkı soy, renk ve ses gibi varlığın ayrırcı özelliklerinden, ifadelerinden biridir”<sup>24</sup>. Bu bilimdalının özellikle Baudelaire üzerindeki etkisi bilinmektedir. İyi huylu Birotteau itriyatçılık mesleğini seçerken kötü ruhlu Roguin “çürük” çıkar.

Hijyen konusunda ısrarcı olan Tıp bilimi ve Kafatasıbilimi, erotik davranışlara da yön verirler; eğer kokunun varlığın bir parçası olduğu doğruysa başka birinin kokusu da başdöndürücü anlamlar taşıyabilir. Toplumsal dışlanmanın nedeni olan koku aynı biçimde yakınlaşmaların da nedeni olabilir. Koku mesajlarının inceliği, beyaz bir ten, temiz ve bakımlı bir

22) Charles Baudelaire, “Le Flacon”.

23) Emile Zola, *La joie de vivre*, s. 857.

24) T. Thoré, *Dictionnaire de phrénologie et de physiognomonie à l'usage des artistes, des gens du monde, des instituteurs, des pères de famille etc.*, 1836, s. 314.

görüntü, bir kadını koklama isteğini içinde uyandırabilir.<sup>25</sup> Sevilen kişinin kokusunun hatırlanması, içinde çeşitli arzuların ve özlemin uyanmasına neden olabilir. Bu incelikli yaklaşım yalnızca burjuva sınıfında karşılığını bulur. Sevgilinin kokusuna duyarlı olmak “aşk eğitimi” programına dahildir.<sup>26</sup>

Bu konuyla ilgili olarak, Balzac’ın eserleri hem döneminin zarafet kurallarını ortaya koymaları hem de bilimsel inanışları vurgulamaları açısından önemlidir. Kokuların verdiği başdöndürücü mesajlardan etkilenen romancı, *Lys dans la Vallée*’yi (*Vadideki Zambak*) “perfume appeal”<sup>27</sup> senfonisine dönüştürür. “Beyaz elbisesini şöyle bir havalandırmak ister gibi birkaç adım attı [...] Sevgili Zambağım! dedim ona, her zaman dimdik ve dokunulmaz, her zaman yalnız, mis kokulu, mağrur ve bembeyaz!”<sup>28</sup>. Félix de Vandenesse, Cadet de Vaux’dan etkilenmiş benziyor. Balzac’ın öykülerinde kadın bedeninden yayılan doğal kokular, çiçeklerin narin ve hafif kokularını hatırlattığı için cezp ederler; nicel bir incelemeyle bakarsak, en fazla saçların kokusu üzerinde durulur, ikinci olarak bedenin yeni hijyen kuralları gereğince temiz tutulması gereken ve açık bırakılmasının ve kokularından söz edilmesinin kadının iffeti açısından bir zararı olmayan, toplumsal ilişkiler içinde kabul gören kısımları gelir (boyun, dekolte, bel, kol, el, yüz); bu arada çok ender olmakla birlikte kalça ve beden kokularından da söz edildiği olmuştur.

Erotizm alanında, eski aşk sahnelerinin sıradan aksesuarlarından çiçek buketinin yerini dolduran, kadın ve çiçek arasındaki şiirsel yakınlık Baudelaire’le birlikte giderek kaybolmaya başlar. Kadının silüeti dönüşüm geçirir; artık kadın kokularından, tülün ardındaki bir sahneden söz eder gibi söz edilmez, aşk yatağının nemi ve sıcaklığıyla azmış, çıplak tenin kokusu, cinsel uyarı anlamında, iffetli bedenin örtülü kokularının yerini alır. Görsel benzetmeler de ortadan kalkar. Artık kadın bir zambak değildir; dağılmış saçların, etin, nefesin ve hatta kanın kokularının birbirine karıştığı “aroma ormanından”<sup>29</sup> yayılan kokulu bir buket, kokulu bir men-

25) Hastalıkla mücadele eden sevgilinin kokusu, Barbey d’Aurevilly’nin imgelemine alt üst eder, sanki, bu felaketin tanıklığını, her şeyden çok bu kokular yapmaktadır. “Ateşler içindeki zavallı suratında, sevilen kadını sarmalayan elbisenin yaşam dolu soluklarını hissetmiş olmalı...” (*Un prêtre marié*, Gallimard, Folio, s. 223).

26) Sainte-Beuve’nün romanı, *Volupté*, George Sand’ı (*Lélia*) ve Balzac’ı (*Le Lys dans la Vallée*) etkilemiş ve onlara örnek oluşturmıştır.

27) Charles-Léonard Pfeiffer’nin deyişi, a.g.y., s. 49.

28) *Le Lys dans la Vallée*, IX. cilt, s. 1114.

29) Charles Baudelaire, “La chevelure”.

dil, bir bohça ya da bir koku torbasıdır. Kadın kokusu aşk odasının ve yatağının erotik mahremiyetine damgasını vurur. Aşk yatağının “tütsülüğü”<sup>30</sup>, yokluğunda yerini, ekşimiş tütün ve dahası boş odaların küf kokusunun doldurduğu bir koku fiskiyesidir. Kadının bedeninden yayılan kokular yaşanılan yeri canlandırır, burasını kokulara dayalı tatlı bir çekişmenin sürekli sahnelendiği bir tiyatro sahnesine dönüştürür.

Baudelaire’in şiiri, modanın ağır kokulara eğilim gösterdiğini ve satılık seksin etkisini gözler önüne serer. Terli bedenın çekiciliği, şairin hayvansı kokulara duyduğu hayranlık ve mahrem bölgelerin temiz tutulmasına karşı duyduğu tiksinti<sup>31</sup>, genelevlerin kokularını ve titiz bakımlarını ev ortamına taşır<sup>32</sup>. Eleştirmenler, erotizm mekânının bu biçimde değiştirilmesini affetmezler<sup>33</sup>.

Çelişkili olarak Zola kötü kokar<sup>34</sup>. Jacques Passy’nin kokumettesinden<sup>35</sup> geçirilen romancı iyi bir performans gösteremez. Léopold Bernard bu verileri yadsır; Bernard, Zola’nın romanlarındaki koku göndermesini natüralist bir yazarın yazım yöntemlerinden biri olarak yorumlar.<sup>36</sup> *Rougon-Macquart* serisinin ayrıntılı bir incelemesi sonucunda Alain Denizet daha kesin saptamalara varır.<sup>37</sup> Zola, Pasteur öncesi Tıp biliminin kokularla ilgili takıntılarının tercümanlığını yapar. Kamu ve özel alanların kokularının, zenginlerin konutu kadar yoksulların konutlarının da kokularının tasvirini yaparken, 1835 yıllarında büyük kolera-morbus salgınından he-

30) “Chanson d’après-midi”.

31) Bkz “la propreté des demoiselles belges”.

32) Özellikle Maupassant söz etmiştir (*L’Ami Patience*).

33) Şairin parfüm, hayali yolculuk, örtüşmeler ve anılar temalarına yaptığı sayısız göndermeye gelince bunlar bizim konumuzu aşmaktadır. Yalnızca Baudelaire’in bütün duyuların birbirine karıştığı, en üst seviyedeki ruh sarhoşluğunu arayışının, uzun bir sürecin olduğu nihai hedef olarak kabul edilebileceğini söyleyebiliriz; bu sürecin izlerini M. A. Chaix’nin (*M. A. Chaix, La correspondance des arts dans la poésie contemporaine*, 1919) ve Jean Pommier’nin (*La mystique de Baudelaire*, 1932) eski çalışmalarında görebiliriz. Ayrıca, parfümün sonsuzluğu, ebediyeti olgusunun, Baudelaire’in çağdaşlarının tutkun olduğu temalardan biri olduğu ve daha önceki araştırmanın ortaya koyduğu gibi, kokuların insanları yolculuklara teşvik etmesinin toplumsal imgelemin bir parçası olduğu belirtilebilir (s. 233).

34) Zola’nın eserlerinde kokunun rolü konusunda ciltler dolusu inceleme yapılabilir. Bu konu, bazı özel çalışmaların konusunu oluşturmuştur bile. Burada sadece kısa bir özet vermekle yetineceğim.

35) Dr. Edouard Toulouse, *Enquête médico-psychologique sur les rapports de la supériorité intellectuelle avec la névropathie*. Emile Zola, Paris, 1896; s. 163-165 ve 173-175.

36) Léopold Bernard, *Les odeurs dans les romans de Zola*, tarihsiz.

37) Alain Denizet, *Les messages du corps dans les Rougon-Macquart*, yüksek lisans tezi, Tours, 1981.

men önceki dönemlerde sağlıkbilimcilerin söylemlerinde ortaya koydukları korkuları ve saplantıları açığa vurur.

Aynı yazarın insanların kendilerine özgü kokularıyla ilgili son derece ince ve ayrıntılı tasvirleri de bu bölümde çözümlemeye çalıştığım geçmişçi inanışlardan esinlenmektedir. Yazarın, sistemli bir biçimde mekânlar, duygular ve aşklar arasında kurduğu bağlar, sağlıkbilimcilerin, mimarların ve sanatçıların uzun ve sebatkâr çalışmalarının bir sonucudur ve mahremiyet alanının koku bölmelerine ayrılması sonucunu getirir. Cadine ve Marjoline'in cilveli oynaşmaları gibi Renée Saccard'ın tutkulu girişimlerini de kokular yönlendirir. Maxime'le aralarındaki aşkı beslediği mekânların havası, genç kadının duygularını ve arzularını etkiler; en başdöndürücü duyguları ve hazzı, kokuların birbirine karıştığı serada tadar.

Ancak Zola'nın eserlerini yalnızca geçmiş hayranlığının yönlendirdiğini söyleyemeyiz. Kokular, kahramanlarının arzularını ve en derin duygularını açığa çıkararak, onları ya eyleme iter ya da durdurur. Léopold Bernard, *Rougon-Macquart*'daki kişilerle ilgili olarak "eylemlerinin ve davranışlarının sonunu ve başlangıcını, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, belirleyen, çoğunlukla kokulara dayalı bir izlenimdir"<sup>38</sup> saptamasını yapmıştır. Genelevlerin ağır ve aşırı gevşek atmosferini evlere taşıdığı için Baudelaire'i affetmeyenler, kokulara yüklediği dramatik anlamlar nedeniyle Zola'yı da affetmezler. Romancı, düşünsel ve estetik duygular olan görme ve işitme duyularıyla, bitkilere ve hayvanlara ait duyuları yani dokunma ve koklama duyularını aynı düzleme çekerek, en büyük başkaldırısını gerçekleştirmiştir.

Zola'nın dünyasında cezp etmenin duyuşal koşulları, toplumsal sınıflara göre değişkenlik gösterir. Dokunma duyusu halk tabakasında karşılığını görür; taşrada olduğu kadar şehirde de, gözler önüne serilen tene ve bedene dokunmak bütün arzuları uyandırır ve erkek, dışısını tutup kavramak, elde etmek üzere harekete geçer. Burjuva sınıfında, arzu ve duygu alışverişini yönlendiren kokulardır. Gözler önüne serilmeyen, araya engeller koyan ve en hafif dokunuştan bile kaçan bedeni hayal etmekten başka çare yoktur.<sup>39</sup> Öteki cinsten yayılan kokular, imgeleme çağrışımlar yükler, aradaki yakınlaşmaları ortaya çıkarır ve kanı kaynatır. Âşıklar başdöndüren romantik ortamın suç ortaklığıyla, gizli anlaşmalar yaparlar.

38) A.g.y., s. 8.

39) Bu konudaki en çarpıcı örnek, Muffat Kontesi'nin düzenlediği partide, erkeklerin gizlice yaptıkları konuşmalardır (*Nana*, III. bölüm).

## Arzuların Yeni İdaresi

Halkın dokunma duyusuna verdiği öncelik, aşk oyununa şimşek hızındaki ve geçiciliğindeki saldırıları getirir; koku mesajlarının inceliğiye, burjuva tarzı aşk oyununun sindire sindire ilerleyen ritmine uyar. Parfümlerin uçuculuğu, tat alma duyusunu ateşler, zamanından önce tadılan hazın başdöndürücü zevkini çağrıştırır; aşk söyleminin devamsızlığını, kırılğanlığını simgeler. Sevdiğinin kokusunu sabırla içine çeken âşık, gelecekte yaşanılacak okşayışların inceliğini hayal eder.<sup>40</sup> Kokulara dayalı aşk oyununun hamleleri, röntgencilik gibi, arzuların idaresinde yeni bir çağı işaret ederler. Güzel kokulu bir eşyasının koklanması, sevgilinin hayalini, herhangi bir fotoğraftan çok daha fazla canlandırır. Aşğın bu biçimde uzaktan koklanması, Flaubert'in Louise Colet'ye olan her zaman geç kalan, uygun zamanı hiç bulamayan, bölük pörçük aşkını hatırlatır. Frédéric Moreau'nun Mme Arnoux'nun yakınlarında olmakla yetinmesini ve Léon'un Emma'nın varlığının yansımalarına<sup>40bis</sup> dayanmasını tahammül edilebilir kılan gizemli dokunuşun arayışıdır. Mektuplar, yazışmalar, terlikler, mendiller, kokulu eldivenler ve saçlar yoğun ve büyük bir koku sergisinin parçalarıdır. Kısa bir süre içinde bir ritüele dönüşen bu alışkanlıklar, görme duyusuyla koklama duyusunu birleştirirler; bu alışkanlıklar, son derece özenli ve ayrıntılı biçimde tanımlanırlar; 1846 yılından Ağustos ve Eylül aylarından kısa notlar bunu açıkça ortaya koymaktadır.<sup>41</sup>

6 Ağustos: "Terliklerini, mendilini, saçlarını, yüzünü hayran hayran seyrederim, mektuplarını tekrar tekrar okuyorum, misk kokularını içime çekiyorum."

8-9 Ağustos: "Terliklerine yeniden baktım (...) Sanırım onları senin kadar seviyorum (...) kokularını içime çekiyorum, mine çiçeği kokuyorlar, sana ait bu koku ruhumu dolduruyor."

11 Ağustos: "Rüyamda elbisenin kıvrımlarında, saçlarının uçlarındaki minik buklelerde gezindim. Evet, orada senin yanındaydım! Ah! Ne kadar güzel kokuyorlardı! Güzel sesini, kokusunu içime çektiğim omuzlarını ne kadar hayal ettiğimi bir bilsen!"

13 Ağustos: "Eldivenin burada. Çok güzel kokuyor, sanki hâlâ omuzlarını ve çıplak kolunun yumuşak sıcaklığını kokluyorum."

40) Bkz. *Une Page d'amour*'da Dr. Deberle'nin Hélène Grandjean'ı nasıl tavladığına.

40<sup>bis</sup>) Bkz. Jean-Pierre Richard, *Littérature et sensation*, 1954, s. 189.

41) *Correspondance*, La Pléiade, I. cilt.

14-15 Ağustos: "Söyle bana, hâlâ mine çiçeği kokusu kullanıyor, mendillerine bu kokudan damlatıyor musun? Elbiselerine sürüyor musun, ama hayır koku sürme, en güzel parfüm senin kendi kokun, bedeninden, özünden yayılan koku."

27-28 Ağustos: "Küçük portakal çiçeği için teşekkürler. Mektubun mis gibi portakal çiçeği kokuyordu"

31 Ağustos: "Küçük portakal çiçekleri için yine teşekkür ederim. Mektupların portakal çiçeği kokuyor."

Ve bir buket biçiminde, 20 Eylül: "Binlerce öpücük konduruyorum [...] arada sırada kokularını içine çektiğim saçlarını sardığın şu uzun kâğıt saç maşalarına, mavi yırtmaçlı küçük terliğine, çünkü saç tutamlarını ancak burada tutabiliyorum; eldivenin ötekinin içinde, madalyon yanında, ve onun yanında mektuplar."

Mektuplarda, kokulara yapılan göndermeler, aşk kabardığında ya da aşkın daveti daha da fazla kendisini hissettirdiğinde, giderek çoğalmakta ve yoğunlaşmaktadır. Yaklaşık bir elli yıl kadar sonra bu tür erotik davranışlar, fetişizm ya da nevrotik davranış biçimi olarak nitelendirilecektir. Zamanla, bu tür davranışlar ancak psikiyatrik bir çevrede itiraf edilebilir bir hal alacaktır. Zola, *Joie de vivre* (Yaşama sevinci) adlı romanında bu temayı ana konusu yapar, yozlaşma sonucunda nevrotik davranışlar sergileyen birinin kokularla ilgili baskın arzuları, romanının konusu oluşturur. Louise'in yaydığı günebakan kokusu pek çok kere kahramanın eyleme geçmesine neden olur. İyi huylu Véronique'in, genç çiftin aşkını Pauline'e söylemesini sağlayan da, onun ileriye görmesine neden olan da koku duyusudur; Louise'in unuttuğu eldivenin kokusu, haftalar boyunca zavallı Lazare'in acı çekmesine neden olur.

"Saxe derisinden eldivenin güçlü bir kokusu vardı; genç kızın en çok sevdiği günebakan kokusunun vanilya kokusunun dokunuşlarıyla yumuşadığı hayvansı, özel, vahşi bir kokuydu bu; bu güzel kokulardan son derece yoğun bir biçimde etkilenen, bu çiçek ve et kokularının karışımından dolayı iyice duyguları karmaşıklaşan ve yoğunlaşan Lazare, kendini kaybediyor, eldiveni ağzına götürüp, anıların hazzını doya doya emiyordu [...] Yalnız kaldığında, eldiveni eline alıyor, kokluyor, öpüyor, Louise'i hâlâ kollarında tuttuğunu sanıyordu..."<sup>42</sup>, "ötekinin yakıcı anısıyla kıvranmaktan"<sup>43</sup> hoşlanan Lazare "bu gerçek kösnüllük" içinde tükeniyordu.

42) *La Joie de Vivre*, s. 1019.

43) A.g.y.

Deri kokusunun afrodizyak etkilerinin seksoloji söylemlerine konu olmasından kısa bir süre önce<sup>44</sup>, koku duyusu, kendi kendini tatminin hassas alanına dahil olmuştu bile. Ancak daha önce Edmond de Goncourt, Zola'nın Lazare'ına bir kızkardeş vermişti<sup>45</sup>. Chérie, henüz küçük bir kızken bile, parfümlere deli oluyordu. Hatta bir misk tohumundan yasak zevkler alıyordu. Yatağına yattığında gizlice bu tohumu kokluyordu. bütün bedeni kasılana kadar bu kokuyu içine çekip kendisini kaybediyordu. Chérie, dünyaya gelmesini sonradan deliren annesine borçluydu. Evlenmek istemiyordu; bu konularda cahil olduğu için, erkeklere gerek duymadan hamile kalabileceğini sanıyordu. Edmond de Goncourt'un en ilginç kahramanlarından biri olan bu genç kız, doktorların mastürbasyon takıntılılarına biçtiği kötü yazgıyı yaşadı; asıl olanı yaşamadan yalnızca vekil hazlarla yetinerek, başka bir haz tatmadan bakire olarak öldü.

Bu roman yayımlandığı sırada, psikiyatrlar, yirmi ya da otuz yıllık bir uğraşla, koku fetişizmini açıklamaya çalışıyorlardı. 1857'de Tardieu, büyük abdestlerini yapan kadınları koklamaktan hoşlanan "kokucuların" bu iğrenç alışkanlıklarını tanımlamak için Latince deyimler kullandı<sup>46</sup>. On yıl kadar sonra, polis memuru Macé, kızların "saç lülelerine doğru saldırıp dokunup kaçan" ya da mendil çalan bu "kokucuların" ilginç davranışlardan söz etmiştir; bunlar, büyük mağazaların kapı önlerini mesken tutup, hiç değilse birkaç saniye için bile olsa, güzel kokular yayan narin boyunları koklamak için genç kızların üstlerine atlıyorlardı<sup>47</sup>. Féré, arzuların uyanmasında kokuların rolünü incelemiş<sup>48</sup>, Binet, fetişizm konusuna eğilmiş ve Restif'in davranışını irdelemiştir<sup>49</sup>. Seksolog Fliess, özellikle de Hagen ve daha sonra da Havelock Ellis, cinsellik üzerinde kokunun bu önemli rolünü incelemişlerdir; ancak bu konuya daha sonra gireceğiz.

44) Havelock Ellis tarafından özetlenmiş, *a.g.y.*, s. 169 vd. Hagen deri kokusunun cinsel organların kokusunu çağrıştırdığını düşünmektedir.

45) Chérie, 1889.

46) Ambroise Tardieu, *Les attentats aux mœurs*, 1867 basımı, s. 183.

47) G. Macé, *La police parisienne, Un joli monde*, 1887, s. 263, s. 266, s. 272.

48) Charles Féré, *La pathologie des émotions*, 1892, s. 438-441 ve *L'instinct sexuel, évolution et dissolution*, 1890, s. 126 vd. ve 210 vd.

49) Alfred Binet, *Etudes de psychologie expérimentale*, 1888. "Le fétichisme dans l'amour", s. 4. Morel için olduğu kadar Mangan için de bu kusurların, yozlaşmış genetik delilik belirtilerinden biri olduğunu belirtmiştir. Binet için önemli olan, kokunun "koku" fetişistinde, dayanılmaz bir itkiye neden olmasıdır. Bu fetişist, kokusuyla kendisini büyüleyen kadını izlemek zorundadır, başka seçeneği yoktur. Féré'ye göre (*a.g.y.*, s. 439), Lamartine tam olarak da bu nedenle hanlarla çalışan kızları seviyordu.

Huysmans bizi bu alana sokmaktadır. Des Esseintes'in, hatırlarsanız, parfüm imalatçısının yerinin sanat dünyası olduğunu söylüyordu; eski sevgililerinden biri, en sapkın koku fetişizmin bütün belirtilerini gösteriyordu. "Memelerinin ucunu güzel kokularla ovdurmaktan hoşlanan dengersiz ve asabi bir kadındı; yalnızca saçları bir tarakla tarandığında ya da okşayışlar içinde, ter kokusunu, inşaat halindeki evin kireç kokusunu, yağmur ya da yaz mevsiminde fırtınanın havalandırdığı tozun kokusunu soluduğunda başdöndürücü, çılgın bir orgazm yaşayabiliyordu."<sup>50</sup>

Huysmans'ın kitabı, özellikle, bir yüzyıldan fazla bir süredir dogma olarak kabul edilen koku hiyerarşisini sorgulamaktadır. Des Esseintes, yapma çiçekler koleksiyonuna sahiptir ve doğal güzel kokuların çekici olduğunu kabul etmemektedir. Sanayi kokularına bulanmış Pantin taşra bölgesi onu büyüler; Des Esseintes, doğayla yeni ilişkiler kurulmasını önerir, modernliğin kokularını yüceltir.<sup>51</sup>

Huysmans romanını yazdığı sıralarda, koku tarihi temellerinden sallanıyordu; koku dünyası, dönemin baskın kaygılarının etkisi altına girmiştir. Gaston Leroux'nun eserlerinde satır aralarında, suç genetiği ve gerileme tehlikesi gibi kaygıları okuyabiliyoruz. Rouletabile, ona hizmet eden hayvansı kokuyu, eşkiyasının geçmişine borçluydu; başdöndürücü koku ve annesinin eşsiz güzelliği, açığa kavuşturmak zorunda olduğu adli sırları çözmek için onun yerlerde sürünmesini, toprağı koklamasını engelleyememiştir.<sup>52</sup>

Darwin sonrası antropoloji, ırkların ve etnik grupların özgün kokularının öne çıkmasına neden olmuştur. Jean Lorrain, Champ de Mars kasabesindeki Fuar için toplanan zencilerin kokusundan iğrenir.<sup>53</sup> Bérillon, bu kokunun Amerika'da ırk ayrımcılığını teşvik ettiğini söylemiştir ve "apartheid-ırk ayrımcılığı" politikasının temelini oluşturduğunu ileri sürmüştür.<sup>54</sup> "Boche" (Birinci Dünya Savaşı'nda Fransızların Alman askerlerine taktıkları lakap, y.n.) kokusuna vatanseverlerin baş kaldırmasını

50) A rebours, 1884, 10/18, s. 203.

51) Bkz. Pierre Cogny, "La destruction du couple Nature-Société dans l'A Rebours de J.-K. Huysmans". Françoise Gaillard, "De l'antiphysis à la pseudo-physis: l'exemple d'A Rebours", *Romantisme*, 1980, no: 30.

52) *Le mystère de la Chambre jaune*, Le Livre de Poche, 1960, örneğin s. 84.

53) Jean Lorrain, *La ville empoisonnée* (Journal Kronikleri, 1896-1902), 8 Temmuz 1896, s. 106-107. "kara kasabanın kötü kokusu" üzerine: "Tuzlu tereyağı ve biber kokusunu andıran Zenci kokusu fırtınalı gecelerde daha mide bulandırıcı oluyordu". Görüldüğü gibi hitap değişmiştir.

54) Dr. Bérillon, "Psychologie de l'olfaction: la fascination olfactive chez les animaux et chez l'homme", *Revue de l'hypnotisme*, Ekim 1908, s. 98 vd.

bekleyen Dr. Cabanès İngilizlerin son derece silik, tatsız tuzsuz bir kokuları olduğunu belirtir. Doktora göre bu koku odalara o kadar siner ki yıllarca çıkmaz; kimileri bu kokuyu, bu halkın yosunlarla, deniz bitkileriyle içli dışlı olmasına atfetmektedir, kimileri de bu kokunun nedeninin kullandıkları deri bavullar olduğunu söylemektedir. Japon bilimadamı Buntori Adachi, Batılıların kötü koktuklarını söyler ve Dr. Bérillon, ırkçılık konusunda, son noktayı, “İğrenç kokuların üstesinden hiçbir şey gelemez” diyerek koyar<sup>55</sup>; bu saptamalar, onu, kokuların etkisini yüceltmeye götürür, ona göre koku, ırkın korunması için özel bir araçtır: “Bir ailenin sağlam temeller üzerine kurulması ve aile bağlarının güçlenmesi, kokusal yakınlığa ve aile üyelerinin birbirlerinin kokularına karşı duyduğu sempatiye tartışılmaz biçimde sıkıca bağlıdır”.

Sonuç olarak geriye daha az tehlikeli bir konu kalıyor: Houbigant’ın *Quelques Fleurs*’de (1912) ya da Guerlain’in *L’Heure bleue*’sünde (1913) ortaya koyduğu güzel kokulu kadın çağrışımı. Yüksek sınıflara hitap eden ıtriyaçılık sayesinde, yeni bir koku zarafeti anlayışının yapılandığı görülmektedir, aynı sıralarda da yeni bir sahnede, beyaz tenli kadın ve onu çevreleyen bitki dekorunun simgeleri oluşmaktadır.

55) A.g.y., s. 306. Dr. Bérillon bu çalışmasının yayımlanmasıyla 1915 yılında ünlenir: *La Bromidrose fétide de la race allemande, foetor judaicus* kavramını geliştirdikten sonra *foetor germanicus* (Germen pis kokusu) kavramını geliştirmiştir. Daha sonra, William Faulkner, *Intms* adlı romanında ırk kokusunu öne çıkaracaktır.

5.

## “Terli Gülüşler”<sup>1</sup>

Pasteur teorileri zafer kazanmadan önce kokudan arındırma stratejileri kamu alanlarında, binaların kirli ortak bölümlerinde ve zenginlerin evlerinde uygulanmıştır. Toplumun çoğunluğu uygulanmakta olan girişimi yadsımak istemiştir. Toplumsal alanda, yeni disiplinler ancak hastaneler, hapishaneler ve kışlalar vasıtasıyla öğretilmektedir. Sağlık yasalarının okul projelerine girebilmesi ancak 1860’tan önce olmuştur<sup>2</sup>; şimdilik söz konusu olan okuma, yazma ve saymayı öğretmektir. Ardından, askerlik yasası, okul yaşamı koşullarının birörnekleştirilmesi, Pasteur düşüncesinin gücü, değer göstergelerini ve önceden tanımlanmış tutumların yavaş yavaş yayılmasını sağlayacaklardır. Dolayısıyla geleneksel davranışların devam etmesine ve kokudan arındırmaya yönelik girişimlere karşı direniş gösterilmesine şaşırmanın gerek. Belediye divan üyelerinin ve sağlık bilimcilerin gübre, cüruf ve pis havayla mücadelelerinde yaşadıkları hayal kırıklıkları, duyular konusundaki bu eski rejime olan bağlılığı göstermektedir.

1) J.-K. Huysmans, bkz. s. 232.

2) Bu konuyla ilgili olarak bkz. Limousin bölgesindeki eğitim malzemeleri koşulları çalışmalarımız, *Archaïsme et modernité*, I. cilt, s. 337-362.

## Dışkı Konusundaki Zorlu Mücadele

İnsanı boktan, gübreden ve pisilikten uzak tutmayı amaçlayan ve uzun süredir doğrudan boşaltım sistemini benimsetmenin imkânsızlığını ortaya koyan politikalara karşı Fransa'da gösterilen şiddetli direniş birçok şekilde açıklanabilir. Bu durum, öncelikle Batılı bilim adamlarının dışkının tedavi edici olduğuna dair antik ve güçlü inançları temeline dayanmaktadır. Madrid'de, Aranda bakanlığından önce dışkılar sokağa atılmaktaydı; Chauvet doktorların, dört milden fazla bir alana yayılan bu pis kokunun kamu sağlığını koruduğunu ileri sürdüklerini belirtmektedir<sup>3</sup>. Lağım kokuları olmadan, "yakında veba olunur"<sup>4</sup> diye eklemektedir; en azından kimi bilim adamları böyle düşünmektedir. Hatta içlerinden çoğu salgının kırıp geçirdiği şehirlerin sokaklarına dışkılarını yaymayı önermiştir. Fourcroy kendi adına bu sözde etkiyi sorgulamıştır ancak henüz bunu açıkça yadsımaya cesaret edememiştir<sup>5</sup>.

Durum el verdiğinde tedavi uygulamalarını bu tür inanışlar yönlendirmekteydi. II. Charles döneminde, vebayı kötü kokuyla yenebilmek için yetkililer Londra'daki bütün tuvalet çukurlarının kapaklarını açtırmışlardır. Hippokratesçi düşünceyi ters düz eden bu uygulamaya 1787'de *Encyclopédie méthodique*'te (Yöntemli ansiklopedi) gayet ciddi bir şekilde yer verilmektedir<sup>6</sup>. Bir yüzyıl sonra Parent-Duchâtelet pisliklerin tedavi edici özelliklerini övmeye devam etmektedir; ona göre bu nitelik bağırsak işçileriyle lağımçıların sağlıklı insanlar olmalarından anlaşılmaktadır<sup>7</sup>. Üç veremli kadın bu pis maddelerle çalıştırılarak iyileşmiştir. Parent kendileriyle görüşmüştür: "Sağlıklı görünimleri ve ciltlerinin tazeliği dikkat çekiciydi". "Bir uzvunu ya da kolunu lağımın derinliklerine daldırabilme cesaretini gösteren birçok kadının başka yollarla çare bulamadıkları romatizma ya da başka bir rahatsızlıktan kaynaklanan bacak ağrılarını geçirmiştir" diye eklemektedir.<sup>8</sup> Montfaucon havzasına akan sular çevredeki atlara iyi geliyordu<sup>9</sup>. Liger, 1875 yılında<sup>10</sup> Bondy gübre fabrikası çöp-

3) A.g.y., s. 7. İspanya hükümeti bu konuyla ilgili olarak Avrupa üniversitelerine danışır.

4) A.g.y., s. 8.

5) A.g.y., s. 561.

6) R.-P. Cotte, *madde "air et atmosphère"*, s. 587, 1787.

7) Parent-Duchâtelet, örneğin "Essai sur les cloaques et égouts de la ville de Paris", *Hygiène publique*, I. cilt, s. 252.

8) *Recherches pour découvrir la cause et la nature d'accidents très grave...* *Hygiène publique*, II. cilt, s. 274.

9) Thouret, *Supplément au rapport sur la voirie...*, a.g.y., s. 26.

10) A.g.y., s. 12.

lüğünün civarlarında koleranın hiçbir zaman kıyıya yol açmadığını belirtmiştir. Ayrıca, kimi uzmanlar dışkı kokularının kesinlikle rahatsız edici olduklarını ancak pis olmadıklarını belirtmektedirler.

Pisliğin bulaşıcı tehlikelerine inanan birçok doktor arasında rağbet göremeyen bu kuramlar pisliğin yararlılığı olduğunu düşünen halk tarafından destek görmektedir. Bailly 1789 yılında, kasapların, sürekli sağlıklı olmalarını, kestikleri hayvanların kan, yağ ve bağırsak kokularını solumalarına bağladıklarını belirtmektedir<sup>11</sup>. 1832'de, berbat çöplüğün işçileri dışkı kokularının sağlıklarına iyi geldiğini farkedince şaşkınlığa uğrarlar<sup>12</sup>. Yirmi yıl sonra, bu konuya ayrılan bir araştırmaya sırasında Bricheteau lağımçıların, maruz kaldıkları dışkı kokularını sağlıklı olarak değerlendirmediklerini saptamıştır<sup>13</sup>. Ayrıca yazar bu işçilerin kolaylıkla sevgili bulabildiklerinin de altını çizmektedir.

Ancak dışkının başka destekçileri de bulunmaktadır. Gübre tüccarları, tarımla uğraşanlar ve kimyacılar dışkıyı kokulardan arındırmanın onu fakirleştireceğini söyleyerek karşı çıkmaktadırlar. Kalitenin düşmesi, alıcıları uzaklaştırmakta ve ürün değerinin düşmesine neden olmaktadır<sup>14</sup>. Bu nedenle, 1858 yılında uzmanların önerilerine karşın, Lille belediyesi tarafından emredilen çukurların dezenfeksiyonu ile ilgili önlemler sekteye uğramıştır<sup>15</sup>.

Burjuva tarzında kokulardan arınmak zengin olmayı ya da en azından refah olmayı gerektirir; el işçiliğinin gereksizliğini ortaya koyar. Fakir olan, kokuların içine işlediği pis adam itirazlarını doğrulayabilmek için hayatta kalma isteğini devreye sokmaktadır. Köylüler onlar için vazgeçilmez olan gübreyi kapılarının önünde saklamaktadırlar<sup>16</sup>. Şehirde çaputçular belediyenin aldığı önlemlere karşı çıkmışlardır<sup>17</sup>. Temmuz Monarşisinden önce, pisliklerin temizlenmesine hız vermek isteyen emniyet müdürlüğüne karşı ciddi ayaklanmalar çıkarmışlardır. Çöp yığınlarını zor kullanarak

11) A.g.y., s. 586.

12) Parent-Duchâtelet, *Les chantiers d'équarissage...*, dn. 40.

13) Bricheteau, Chevallier, Fumari, "Note sur les vidangeurs". *Annales d'Hygiène publique et de Médecine légale*, XXVIII. cilt, 1842, s. 50.

14) Chevreul ile ilgili olarak bkz. bu kitap, s. 157; ve V. Moléon, a.g.y., yıl 1839, s. 495.

15) Bertherand, a.g.y., s. 7 ve Pierre Pierrard, adı geçen tez, s. 54.

16) Yukarı-Viyana'da küçük bir kasaba olan Saint-Priest-Ligoure belediyesindeki köylüler "açlıktan ölmektense koleradan ölmek daha iyidir" demiştir. Buranın yöneticisine göre gübreleri ortadan kaldırmak gerçekleşmesi imkânsız bir önlemdir. A. Corbin, *Archaisme et modernité...*, a.g.y., I. cilt, s. 77.

17) Alain Faure, *Paris Carême-prenant*, s. 107.

muhafaza etmeye karar vermişlerdir. 1832 yılının 1 Nisanından 15'ine kadar<sup>18</sup>, çaputçular pislikleri temizleyen arabaların geçişlerini engellemişler ve yeni yük arabalarını yakmışlardır. Ayaklananlar, dezenfeksiyon çalışmalarından endişe duyan kalabalığın da yardımını almışlardır. Klorlu suyun fazla kullanımı söylentileri artırır; bazıları için bunlar seçkinlerin insanları öldürme teşebbüsleriydi.

Pisliğe olan bu sadakati daha iyi anlamak için kuşkusuz dışkının çocukluk dönemi psikolojisindeki rolüne başvurmak ve psişenin gelişiminde anal dönemin önemini göz önünde bulundurmak gerekir. Emzikli bebek henüz annesini görmeden onun kokusuyla varlığından haberdar olur; koku ve iştme arasındaki farkla mesafeyi ölçer; ve son olarak da yaydıkları kokular sayesinde kadınları erkeklerden ayırt eder. Emzikli bebeğin dışkı kokusu annesini çağrıştırmaktadır; anneyle arasındaki alışverişler sırasında bebek “alt kısımdan duyulan bir şey üretir ve üst kısımdan duyulan bir şeye maruz kalır<sup>19</sup>”: meme ya da biberon. XX. yüzyılın başında çocuğun çıplak popoyla dolaşmasını ve ihtiyaç duyduğunda dışkısını ya da çişini yapınca etrafındakiler tarafından hemen temizlenmesini engelleyen İngiliz usulü kundaklamanın yaygınlaşmasıyla, ilerleyişini izlediğimiz tuvalet giderme yöntemine son verilmiştir.

Cinsel hazların uyanmasında kokuların rolünü yine de yadsınamak gerekir. Bu konuda Yvonne Verdier, Châtillonais'deki orman işçileri konusunda “erkeğin erotik duyarlılığının oluşumunda dışkı kokularının rolünün” altını çizirken ilginç bir yöntem izlemektedir<sup>20</sup>. Geçmiş yüzyılın toplumunun cinselliğiyle ilgili bütün bildiklerimizi, gelişmiş burjuvalardan elde ediyoruz, ki bu insanlar kendi tiksintilerini paylaşmayanların itkilerini anlamak için yanlış insanlardır. Toplumun büyük çoğunluğunun, ayrıcalıklı sınıfların emirlerine karşın, keskin ve mide bulandırıcı kokulara olan güçlü bağımlılığı, toplumsal psikoloji tarihine bir giriş yolu bulmaya yardımcı olacaktır.

Bu döneme egemen olan söylem dışkıyla ilgili davranışıyla güdüyü bir araya getirmektedir, yani çocukla toplumu; bunu da dışkıyı görsel ve kokusal alandan uzak tutmak için gerekli bedensel disiplinleri benimsemiş olan eğitilmiş, olgun burjuvaziden ayırır. Aristokratlar bir süre, nezaket kurallarının bu konuyla ilgili gerekliliklerini yerine getirmekte oldukça

18) Gisquet, *Mémoires*, a.g.y., I. cilt, s. 458-465.

19) Bkz. Françoise Dolto, “Fragance”, *Sorcières*, no: 5, s. 12, ve bütün bu paragraf için s. 10-17.

20) A.g.y, s. 329.

rahat davrandıkları sırada halk gün ortasında pislikle olan bağına ortaya koymuştur; burjuvazinin arınma hedefine karşı bozunmadan yana tavırını haykırmıştır<sup>21</sup>. Kimi dışkı yapma biçimleri, Carnaval Savaşlarını renklendiren dışkı ve çöp atma eylemleri ya da kimi zaman teşhirle birlikte alenen gerçekleştirilen yellenmeler halkın fazlalıkları dışarıya atma isteklerini ortaya koymaktadır, ki bu da çukurlardaki birikme sürecinin bir antitezidir; bu abartının dışkı disiplininin ve daha genel bir şekilde söylemek gerekirse “bedenin coşkulu işleyişinin silinmesinin”<sup>22</sup> reddini ortaya koymaktadır; tabi eğer bu aşırılıklar, yalnızca, gayretli çalışmaların gerekliliği kıldığı geçici çözümler değilse.

XVII. yüzyılın başında başlamış olan dilin kokulardan arınması çok daha açık bir şekilde gözlenmektedir. Küfür bu eğitimsiz aşağı tabakanın, kokudan arınma stratejileri söz konusu olduğunda doruk noktasına ulaşan yazın söylemini daha da belirginleştirmektedir. Bilim adamlarının korkunç tehlikelerini ortaya koydukları pislikler burada yoğun olarak yer almaktadır. “Kirlilik, ayrışma, pislik kokusu, leş, yapışkan madde, atık, dışkı, çöp yığınları, çirkef kuyuları, lağım, binbir şekilde ortaya çıkmaktadır. İnsan dışkısı burada yalnızca bir tür pislik, atığın farklı bir türüdür.”<sup>23</sup>

Pisliğin yarattığı büyük etki belki yalnızca, yönetici sınıfı istila eden bu kokuşma takıntısının toplumsal bir şeklidir. Ama bu başka bir tartışma konusudur. Dominique Laporte “kralın saf dilinin”, “dışkının sözlü olarak yer aldığı” “aşağı tabakanın dilini” de kapsadığını söylemiştir<sup>24</sup>. Carnaval’daki dışkılar, kokusuz lağım boşaltımı konusunu ciddiye almama, küfürlerin yayılması bir işlevin kabulü olarak yorumlanabilir. Kokuya karşı tolerans eşiklerinin farklı olduğunun bilincinde olan halk bu ayrımı kabul etmekte, kendisini kokudan arındırma çalışmalarından uzakta tutmakta ve bunu göstermekten de çekinmemektedir. Disiplinleri reddettikçe, pislik atını ya da onun sözlü ifadesi de böylelikle konumlarını ortaya koymaktadır. Sefil kişi, pisliğini atarak, tıpkı atığıyla olan iletişimini engellemesi

21) Bkz. Pierre Bourdieu, *La distinction*, 1978, s. 574.

22) Alin Faure, *a.g.y.*, s. 167. Lille’de (Pierre Pierrard, *a.g.y.*, s. 148) belediye divan üyeleri on yıllarca “duvarlara işyenler” dediklerine karşı mücadele etmişlerdir; İkinci İmparatorluk döneminde şehre yerleştirilen işeme yerleri bir ironiyi de beraberinde getirmiştir: Buna Paris modasına göre işemek adı verilmiştir. (s. 53)

Yine, 1881’de Seine Sağlık Kurulu’nun raporlarında (s. 284) şöyle yazmaktadır: “Yerler temizleniyor, tuvalet kabinlerinin hazneleri değil”. “Eksik olan [...] duygu, diyeceğimiz o ki temizlik içgüdüsü.” Ama böyle bir şey var mı ki?

23) Alain Faure, *a.g.y.*, s. 74.

24) *Histoire de la merde*, s. 27.

gibi, kendisiyle olan iletişimini de engelleyene meydan okumaz yalnızca; dışkısal konumunu hareketleri ya da sözleriyle destekler.

## *İki Hava Kavrayışı*

Havalandırmaya karşı çıkmak kokudan arındırma girişimine karşı direnişin içinde yer almaktadır. Şimdilik insanda mantık kavramının pek yerleşmediği köyde, aile topluluğunun havayı, insanlar ve hayvanlarla birlikte ortak soluması, tıpkı ortak kullanılan yatakların da belirttiği gibi, kışın geldiğini göstermektedir. Bilindiği üzere akşamları otururken hayvanların da yanlarında bulunması, kabul gören hatta aranan bir durumdur. Doktorların, genç hayvanların bulunduğu ahırların havasının yararlı olduğunu uzun süre savunmaları bu davranışları desteklemektedir. XIX. yüzyılın başında, bu havanın tedavi edici olduğu düşüncesi oldukça sert tartışmalara yol açmıştır. Sağlık bilimcilerin çoğu bu görüşe şüpheyle yaklaşmışlardır; Paris’li uzmanlar tarafından yazılmış olan tutanaklar bunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak bu görüşün hâlâ yandaşları bulunmaktadır, sayıları da az değildir. Koku biliminin büyük patronu Hippolyte Cloquet sağlık bilime olan bütün bağlılığını ortaya koyarak bu görüşe inanmaktadır: Ahırlardaki hava, hayvanlara temiz bakıldığı sürece sağlığa yararlıdır demektir<sup>25</sup>. Sağlık konusundaki arşivler, bütün XIX. yüzyıl boyunca, dirimselci hava tedavilerinin oldukça fazla önerildiklerini ortaya koymaktadır. Birçok tüberküloz hastası, hayvanların yaydıkları havayı solumaya gönderilmişlerdir.

Toplumun, özellikle de dip köşeleri çok seven üşüyen yaşlıların, havalandırmaya karşı çıkmalarının nedeni anlaşılmaktadır. Fodéré “halk kapalı perde ve camları çok seviyor” demektir<sup>26</sup>. Öğrencilerinin kokularını solumayı çok seven yaşlı öğretmenler sınıfın penceresini açmak istemezler<sup>27</sup>. “Kapalı yerlere alışıksız olan zavallı işçilerimiz, buralardan çıkıp da hastanelere ya da çalışma yerlerine gittiklerinde içerisinin havalandırılmasından hiç hoşlanmazlar” diye belirtmektedir Howard<sup>28</sup>. Dr. Legras 1818 yılında, Halles mahallesinin yaşlılarının odalarını havalandırmayı reddettiklerini belirtmiştir<sup>29</sup>. İskoç sağlık bilimci Dr. Gregory,

25) A.g.y., s. 115.

26) A.g.y., VI. cilt, s. 539.

27) Ingenhousz, a.g.y., bkz. bu kitap, s. 57-58.

28) *Histoire des principaux lazarets...*, a.g.y., II. cilt, s. 262.

29) Dr. Henri Bayard alıntılanmıştır, a.g.y., s. 88.

soruna otoriter bir çözüm bulmuştur: "Yoksulları ziyaretine, çoğunlukla bastonun ucuyla pencerenin bir ya da iki kanadını kırma emri vererek başladılar"<sup>30</sup>.

Böylesi bir tutuma hastane ortamında da rastlanmaktadır. Lyon hastanesi doktorları "hava sirkülasyonuna karşı önüne geçilemez bir önyargıya sahiptirler"<sup>31</sup>; Pampelune'deki gibi, Londra'daki kimi hastanelerde de kirlileri yıkamaya ve pencereleri açmaya karşı koymaktadırlar<sup>32</sup>.

Havalandırmaya karşı bu direniş tümünden reddediş iradesinin içinde yer almaktadır. Hastane yönetimi tarafından yürütülen kimi yöntemlere dayalı girişimler uzun süre başarısızlığa uğrayacaktır. İster hapishane ister hastane olsun, tarihçilerin yakın zamanlarda gerçekleştirdikleri çalışmalar düzenleyici söylemin sertliğiyle davranışların başkaldırısı arasındaki dengesizliğin altını çizmektedirler. Disiplinlerin zafer kazanmasının beklenmediği kurumlar bünyesinde gerçekleşen karşı güçlerin sertliği gittikçe daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Restauration döneminde, Lyon şehrinin sivil kimsesizler yurdunda<sup>32bis</sup>, yaşlılar sigara içip oynamakta, çocuklar etrafta koşuşturmakta, revirlerse kahvehane havasına bürünmüşlerdir. Sayılarının artmasından dolayı birçok insan aynı yatakta yatmak ve aralarındaki mesafeleri daraltmak zorunda kalmıştır. Ortamın kirliliğinden isyan eden doktorlar tarafından kısıktılmaları sayesinde, Temmuz Monarşisi döneminde hastanelerin temizliğine daha da sıkı önem verilmiştir. Böylelikle yönetim düzeni ve temizliği sağlamak için sertçe mücadele etmiştir. Saatler yerleştirilir, düzensiz ziyaretler yasaklanır, tuvaletlere nöbetçiler konulur. Yarım yüzyıl gecikmeyle çaba gösterilir ancak bir kez daha, Eski rejimin reformcularının gerekli gördüğü, hava ve su yayılımlarıyla baş etme konusunda kayda değer bir başarı sağlanamaz.

Toplumsal yelpazenin diğer tarafında, burjuvazinin bulunduğu yerde de havalandırmaya karşı direnişler olur ama başka nedenlerden ötürü. Yeni yaşam biçimini de beraberinde getiren ailelerin evlerine çekilmesi, gide-

30) Alıntıl原因 François Béguin, "Savoirs de la ville et de la maison au début du XIX<sup>ème</sup> siècle", *Politique de l'habitat*, s. 259. Guy Tuillier (*pour une histoire ...*, a.g.y., s. 39), XX. yüzyılın başında Nevers'li işçilerin ne büyük hevesle kapalı yerlerde çalıştıklarını belirtmektedir. Yazar patronlarla işçilerin birliklerini kapatan ve temizlik politikasının başan olma nedenini açıklamaya yardımcı olan bir direniş hatırlatmaktadır.

31) Howard, *Histoire des principaux lazarets...*, a.g.y., I. cilt, s.153.

32) A.g.y., II. cilt, s. 52 ve *Etat des prisons...*, a.g.y., II. cilt, s. 26.

32bis) Olivier Faure, "Hopital, santé, société: les hospices civils de Lyon dans la première moitié du XIX<sup>ème</sup> siècle", *Bulletin du Centre d'histoire économique et sociale de la région lyonnaise*, 1981, no: 4, s. 45-41.

rek artan narsisizm, rahatsız edici temas ve saygısız kokulara karşı fobi, bütün bunlar solunumla ilgili gerekliliklerin tersini söylemektedir. Oda konusunda, sağlık bilimcilerin, yatakların konulduğu kapalı mekânları yasakladığı gibi pencereleri sonuna kadar açtıran temizlik gereklilikleri ile perdelerin, örtülerin ve çarşafların kat kat çoğalmasını da beraberinde getiren özel yaşamın mutluluğu arasındaki hassas dengeyi kurmaya çalıştıklarını gördük. Temizlikçi kadınların uymaları gerektiği aralıklarla havalandırma işleminin kurallarının tanımı, sokaklardaki miyasmaların içeri girmesine engel olarak “yüzyıl sonu” evlerindeki sessiz atmosferin temiz kalmasını sağlayacaktır. Görünmeyen ve işitilmeyen hizmetçiler sayesinde Des Esseintes nevrozlarını gizleyebilir ve nefes darlığı çekmeden koleksiyonlarının tadını çıkarabilir.

### *Kirin Yararları*

Sosyal çevrelerdeki nezaket kurallarının yayılma ivmesini dikkatle incelemek çok önemlidir. Böylesi bir çalışma kuşkusuz birçok sürprizi de beraberinde getirecektir. Titiz bir doktor olan Freud, takma yakası olmadan odasıyla bürosunu ayıran katı çıkma fikriyle bile çılgına dönerken, burjuva sınıfından hastasının merdivenlerindeki halıya tükürmek için tereddüt bile etmemektedir<sup>33</sup>.

Temizliğin, şehirli hastasının “aura seminalis”ini zayıflatmasından endişe duyan Théophile de Bordeu’nün önerilerini hatırlıyoruz. Fakirlerin bu kadar çok üremesini vücutlarının keskin kokularının afrodizyak etkisine bağlayan yine aynı kişidir<sup>34</sup>. Howard, Amsterdam hastanesi doktorlarının beyaz çamaşırları temiz olarak gördüklerini belirtmektedir<sup>35</sup>. Ayrıca, sağlık bilimcilerin banyo konusundaki tereddütleri da bilinmektedir; hal- kın büyük çoğunluğunun kötü kokulu olan pisliğin yararlarına inanmaları, artık şaşırtıcı değildir.

Françoise Loux ve Pierre Richard, binlerce atasözünü bir araya getirerek yapmış oldukları incelemeler sayesinde<sup>36</sup>, köylülerin, burjuvaların

33) Sigmund Freud, *L'interprétation des rêves*, Paris, P.U.F., 1967, s. 209-210.

34) A.g.y., s. 426.

35) *Histoire des principaux lazarets...*, a.g.y., II. cilt, s. 354. Oysa bir sonraki yüzyılda halk arasında oldukça yaygınlaşacak olan bir inanç söz konusudur. Örneğin, A. Corbin, *Archaïsme et modernité...*, a.g.y., I. cilt, s. 80.

36) Françoise Loux ve Pierre Richard, *Sagesses du corps*, 1978.

kurallarına gösterdikleri direniş, aynı kesinlikte ama saptanması çok daha güç tolerans normlarının olduğunu göstermiştir. Bedensel temizlik konusunda, eski tıbbi inançlar üzerine kurulu sağlığa değin kaygısı ve vahşi rahatlığı koruma isteği<sup>37</sup>, bu noktada nezaket kurallarına saygı duyma konusuyla çatışmaktadır. Boşaltım sisteminin çalışması davranışları düzenler; atasözleri ne geçirtinin ne de yelin tutulması gerektiğini söyler; idrarını yapma isteğinin yayılmasını sağlarlar, hijyenik bir işlem olarak değil de serinlemenin bir yolu olarak görülen banyonun etrafında bir yasaklar ağı örerler; nadiren kınadıkları bedensel kokuların cinsel istek uyandırıcı etkilerini kaydederler. Temizlik hakkındaki atasözleri, kirli sıvıların atılımını ya da gömlek kokusunu yücelten ve işemenin de içmek gibi erkekler arasındaki iletişimi sağladığını tanıtmaktan çekinmeyen etik bir söylemi barındırır. Daha da şaşırtıcı olan, birçok atasözü, doğrudan ya da metaforik bir biçimde, psikanalistin parayla dışkı arasında kurduğu bağı ortaya koymaktadır. Daha önceden Luc Boltanski'nin<sup>38</sup> altını çizdiği bu normatif sistemin uyumu okul ve alay tarafından amaçlanan değişimin gecikme nedenini açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Kir, güzelliğin kuralı beyazlığı sağlayabilir. Yalnızca kir, kızgın güneşe maruz kalmış köylü kadının esmerliğini koruyabilir edebilir. "Kirin altında güzel bir cilt oluşur"<sup>39</sup>. "Çocuklar ne kadar kirliyse o kadar sağlıklı olurlar."<sup>40</sup> Menstrüasyon dönemi hijyenini ve daha genel bir şekilde kadının özel temizliğine karşı çıkan, birçok kez yazılan yasakları burada tekrar etmeye gerek yok. Daha az yinelenen ama etkisi azalmamış olan kimi dini uygulamalardaki geciktirici rolünü de belirtmek gerekir. Benoit Labre da tıpkı pisliğe bayılan Çöl Rahipleri-Tanrıları-Pères du Désert<sup>41</sup> gibi kendi bedeninin bitleriyle besleniyordu; Philippe Ariès "kirin yararlı olduğuna inanıyordu" demektedir<sup>42</sup>. Elli yıl sonra, aynı öğretiyi savunan Jean-Marie

37) François Béguin (adı geçen makale, *Politiques de l'habitat*, s. 257) tanımladığı ve uygulamalardan yola çıkarak karmaşık bir bütünü temel aldığı budur. Alkolü sevmek, bir arada yaşama karşı tolerans, çalışmamaya olan eğilim, cinsel kolaylıklar, sokakta aylıklık, köknesizlik arayışı, bütün bunlar bu tanımın içine girmektedir. "Vahşi bedensel rahatlık" kirliliği çabadan fazla tolere edilmesini de kapsar; kokusal yoğunluğun ve karışıklığın korunmasını sağlar; benimsetilmek istenen refah ekonomi reformuna karşı çıkar. Jules Renard'ın Ragotte'u "ancak popolar birbirine değdiğinde rahat yürünür" demektedir; işte bu yüzden de pantolon giymeyi reddetmiştir.

38) *Prime éducation et morale de classe*, 1969, s. 83 vd.

39) Limousin bölgesine ait bir atasözü. A. Corbin, *Archaisme et modernité...*, I. cilt, s. 81.

40) Françoise Loux bu yasakların bir kısmının işlevselliğini ortaya koymuştur; çocukların kafalarının kirini almayı reddetmek bingüldağı koruma kaygısından kaynaklanmaktadır.

41) Gilles Lapouge, a.g.m., s. 104.

42) *L'homme devant la mort*, s. 472.

Vianney de aynı düşünceyi paylaşmaktadır. Ars papazının abartılı davranışları bu tip tutumların daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Aziz rahibin kamçıladığı, işkence ettiği ve kadavra diye adlandırdığı bedene iyi bakmanın ne anlamı var ki? Geçmişteki büyük çilecilerin modeline takılan ve *Légende dorée* (Yaldızlı destan) kitabından esinlenen Ars rahibi kimsenin içiyle ilgilenmesi istemez. Giysilerini fakirlere verir, cübbesini değiştirmeyi reddeder. Onu tek ilgilendiren “Tanrıyla ilgili işlerdir”. Alçakgönüllülükle, terk etmekte acele ettiği bu ölü beden kurtuluşunun habercisi olan mide bulandırıcı kokunun arayışındadır. Jean-Marie Vianney, okulunun lağım çukurunun boşaltılmasına katılır. Pislikleri çukura dökecek olan aracı kendisi kullanmıştır<sup>43</sup>. Etrafındaki insanlar dışlarının kirli olduğunu ve nefesinin kötü kokuğunu belirtmektedirler. Ars rahibinin davranışı Golgotha’dan gelen kokunun ne kadar kötü olduğunu hatırlatmaktadır<sup>44</sup>; bu durum, bedensel temizlik konusunda birçok tarikatçı okulun neden direniş gösterdiklerini anlamaya yardımcı olmaktadır.

### *Burnun Pervasızlığı*

Burjuva kurallarını reddeden alaycı söylem, tıpkı devrimci söylem gibi, yeni iğrençlikleri hedef almıştır. Kışkırtıcı ısrarı ve dışkı ile pis kokular üzerine yoğunlaşma şekli, durumun önemini ortaya çıkarmaktadır.

Genç Flaubert’in nezaket kurallarına karşı meydan okuması onu, kabul edilen fikirlerin gelecekte yadsınması tehlikesine götürecektir. Koku dilinde tam anlamıyla gerçek bir yağmaya davet etmektedir; “çizmelere ishali kakarı yap, pencereden işe, bok diye bağır, sıvı sıç, sert osur, sert sigara iç [...] insanların burnuna doğru geçir” diye öğüt vermektedir 15 Mart 1842’de dostu Ernest Chevalier’ye<sup>45</sup>. Rabelais usulü liseli isyankar dilinde bok ilk sırada yer almaktadır; nezaketen yaptığı konuşmalarda bile boka başvurmaktan geri kalmayarak, baştan tadını çıkardığı ve genç arkadaşlarının işbirliğiyle felakete yol açmayan skandallar yaratırdı. Emekçiden yayılan kokuyu fazlasıyla itici bulan ama narsisizmin ortaya çıkışında anal dönem erotizminin öneminin bilincinde olan Flaubert boku, ben’in simgesi mer-tebesine yükseltir<sup>46</sup>.

43) A. Corbin, “La vie exemplaire du curé d’Ars”, *L’Histoire*, Mayıs 1980.

44) Gilles Lapouge, adı geçen makale, s. 108.

45) *Correspondances*, I. cilt, s. 97.

46) Ernest Chevallier’ye yazılan mektup, 23 Ekim 1841, I. cilt, s. 86.

Kızların ağızlarının bozukluğu, “kaba sözlere” karşı olan rahat tutumları ve fizyolojik ihtiyaçlarını bastırınayı reddetmeleri, olgunluk çağına gelen *L'Education sentimentale*'in (*Aşk Eğitimi*) yazarının hoşuna gidecektir<sup>47</sup>. Bu tutumu onu, pis ve cinsel ilişki için birtakım ilişkilerde bulunan burjuvaların maruz kaldıkları çekiciliklerin kökenlerini sorgulamaya yöneltmiştir.

Organik zamanlar Michelet'nin kabusu olmuştur, işlediği gelişip büyüyen ve yok olan etin tarihidir. Tarihçi kokuşma ve dışkılar karşısında irkilmemektedir; bunların, tamamen bedenden çıkar çıkmaz henüz daha yeni tiksindirici olmaya başladığı anı beklemektedir; hayatın akışını araştırmaktadır. Bu durumda, tarihçilerin en büyüğünün genç Athenais'inin regl dönemini yüceltmesine ya da ilhamını getirmesi için tuvaletlerdeki misk kokularını dolu dolu ciğerlerine çekmesine şaşırmamak gerekir<sup>48</sup>.

Vallès'ye başkaldıran bir tutum segilemiştir. “Burnunun pervasızlığı<sup>49</sup>” yalnızca bir kışkırtıcı değildir, ölümün büyük etkisi değildir. Bunu görmek için *Enfant* (Çocuk) yapıtını okumak yeterlidir. Yazar kokusal cazibesini ortaya koymaktan hoşlanmaktadır. Jacques Vingtras bunu nezaketten çok uzak bir yere koymaktadır: “Gözlerimi, burun deliklerimi ve kulaklarımı kocaman açıyorum<sup>50</sup>”; ya da yine: “Burun deliklerimi olabildiğince açıyordum<sup>51</sup>...” Kişisel kriterlere göre, genç erkek, nezaket kurallarına bakmaksızın, moda göre tanımlanandan çok uzak niteliklere sahip olan kendi koku hiyerarşisini oluşturmaktadır. İçgüdü ve doğayı yüceltmeyi isteği, yaşam ve güce olan aşkı, toplumsal ilişkilerin bulunduğu yerlerin buğulu atmosferini tercih etmesi, ki bütün bunlar yalnızca gübre, ahır, balçık, yağ ve peynir, meyve bahçesi ve meyve kokuları üretirler, onun için en çekici parfümler olmasını sağlar. Baharat kokularının özellikle de mükemmel kokular içerisinde en tahammül edilmez olan tabakhane kokusunu sevmesini masozizmine<sup>52</sup> ya da toplumsal cazibeye olan bağlılığına dayandırmak mümkün müdür? Bunu ayırt etmek çok zor.

“Breuil'ün böyle kokmasının temelinde [...] ekşi kokusuyla birlikte tabakhane yatmaktadır. Keskin, hardalı andıran, tabiri caizse otumsu kokusuna bayılıyorum, tıpkı rutubette çürüyen ya da terlerini güneşte kurutan deriler gibi. Puy şehrine varır varmaz, buraya tekrar geldiğimde,

47) Bkz. Jean Paul Sartre, *L'idiot de la famille*, III. cilt, s. 523.

48) Bu konuyla ilgili olarak, Gilles Lapouge, a.g.m., s. 111.

49) Jules Vallès, *L'Enfant*, s. 102.

50) A.g.y, s. 257.

51) A.g.y, s. 321.

52) Béatrice Didier önemle üzerinde durmuştur, “Folio” yayınına sunuş.

Breuil'ün tabakhane kokusunu hayal ediyor ve duyuyordum – bu atölyelerden biri yolumun üzerinde bulunduğunda, etrafını çevreleyen iki mil içerisinde kokusunu alıyordum ve burnumu bu tanıdık kokuya doğru çeviriyordum.”<sup>53</sup>

Jacques Vingtras'ın kokulara karşı olan tutumu, kendi devrimiyle yakından ilintilidir. Kokunun, diğer duyulardan çok daha iyi bir şekilde anılarını canlandırdığı acılarla dolu bir geçmişe sahiptir. Genç adamın hatıralarında koku ayırt edici bir güce sahiptir, boşlukları doldurmaktadır. Tıpkı Zola'nın yazım sürecindeki gibi, yazar anılarını kokuyla anımsama yöntemini kullanmaktadır ve bunu bu konudaki ustalığını gözler önüne sermeden gerçekleştirmektedir.

Puy'de Panneac mahallesinde bir bakkal vardı “pazardaki dingin kokulara, tuzlama morina balıklarının, küflü peynirlerin, içyağı, yağ ve karabiberin yaydığı boğucu, sıcak, sert bir kokusu vardı. Her şeyden iyi hatırladığım adalılar, kulübeler, yapışkanlar ve fûme foklar arasında en baskın olan morinaydı.”<sup>54</sup>

Şehirden ayrılırken hafızada bir tek kokusu kalıyordu; *Dictionnaire des Sciences médicales* (Tıp bilimleri sözlüğü) psikologlarının da arzu ettiği gibi balsamla hiçbir ilgisi yoktu. “Yalnızca kötü kokan bir çukurun yanında olduğumu ve güzel kokmayan otların ve bitkilerin arasından yürüdüğümü hatırlıyorum.”<sup>55</sup>

Çocuğun kokulara karşı olan tutumu gelecekteki davranışlarının bir işareti niteliğindedir<sup>56</sup>. Şehir çıkışındaki sebze tarlalarında ekili olan soğanın kokusunu sevmemesi “bahçelerde iyi niyetli bir şekilde çalışmayı”<sup>57</sup> reddettiğini göstermektedir. Yetişkin Vingtras, devriminin gazetelerinin baskısında kullanılan mürekkep kokusunun güzelliğiyle ahırın balsamlı kokularını bağdaştırmaktadır. Burjuvayı boğan her şeyi benimser. Devrim yeniden bulunan köy ve içgüdülerdir. Vallès, Cumhuriyeti gübreyi sevdiği gibi sevmektedir<sup>58</sup>.

Gelenek yok olmayacaktır; kokunun yarattığı çağrışım, karşı koyuşun, ve içgüdü ile haylaz çocuklukların nedenini savunan etmenlerden biri

53) A.g.y., s. 87.

54) A.g.y., s. 73.

55) A.g.y., s. 87-88.

56) Yazar kendi olgunluk dönemi hırçınlığını kökleştirmek istediği sürece.

57) A.g.y., s. 89.

58) A.g.y., s. 373. Cumhuriyet matbaacılığı konusunda Coq-Héron caddesi: “Gübre kokusu kadar güzel. Bir ahırdaki koku kadar sıcak bir kokusu var.”

olma görevini bırakmaz. *Mort à Crédit* (Taksitle ölüm) kitabının kahramanının, yanındaki dışkılara olan tahammülü ve dışkı konusundaki disiplinden kaynaklanan her şeye karşı olan takıntılı korkusu, Henry Miller'in<sup>59</sup> deneyimindeki türlü türlü Brooklyn ve kadınlarının kokuları, Gunter Grass<sup>60</sup> tarafından anlatılan cüce Matzerath'ın büyük annesinin eteklerinin güven verici atmosferi, bu direnişi her şeyden daha iyi ortaya koymaktadır.

59) *Tropique de Capricorne*, "Le Livre de Poche", 1952, s. 159-162. Türkçesi: Oğlak Dönercesesi, çev.: Aylin Sağtür, Can, 1991.

60) *Le Tambour*, birçok sayfada. Buna karşılık, kadın kokularıyla ilgili olarak James Joyce'un Bloom'a yüklediği bütün fikirler (*Ulysse*, Gallimard, 1948, s. 368-369, Türkçesi, *Ulysses*, çev.: Nevzat Erkmen, YKY, 1996) uzun bir stereotip kataloğu oluşturmaktadır; Dublin'in küçük burjuvası "bumun pervasızlığını" bilmiyor.

## Çözüm: “Paris’in Kokuları”

1880 yazında kötü koku bütün Paris’i sarar; koku o kadar yoğundur ki bütün halk bundan söz etmeye başlar. “İnsanlar birbirlerine ‘duyuyor musunuz? Ne kadar pis kokuyor!’ diyorlardı. Büyük bir toplumsal felaket gibiydi. Paris insanı çıldırmıştı, vali sıkıntı içerisindeydi, bakan kızgındı.”<sup>1</sup>

Bu felaketi ele alan yazılar insanlardaki iğrenme derecelerinin anlaşılmasını sağlamaktadır<sup>2</sup>. Algının ne derece eski olduğunu ve eski sıkıntıların dayanıklılığını ortaya koymaktadırlar. Halk doğal olarak, bu felaketin kamu alanlarındaki pislik ve dışkılardan ileri geldiğini düşünmekteydi ancak haksızlardı; kimse sanayi atıklarını suçlamıyordu.

Ekim ayı boyunca basın zincirinden boşanır. Seine bölgesi Sağlık ve Temizlik kurulu ve Belediye Meclisi sorun üzerinde epey önce tartışmışlardı. Vali çoğunluğu doktorlardan oluşan bir komisyon kurmaktan söz ediyordu. Bu olay üzerine yazılan yazılar ve özellikle de uzmanların raporu<sup>3</sup>, kamu alanının dezenfekte edilmesi stratejilerinin göreceli başarısızlığını

1) Emile Trélat in *De l'évacuation des vidanges...*, s. 25.

2) Örneğin, J. Chrétien, *Les odeurs de Paris*, s. 8.

3) A.g.y., s. 10 vd. ve Alfred Durand-Claye, *Observations des ingénieurs du service municipal de Paris au sujet des projet de rapport présentés par MM. A. Girard et Brouardel*, 1881, birçok sayfada.

ortaya koymaktadır. Yetkililerin koydukları kurallara karşın, pislikler yollarda birikmeye devam etmekte; kimi mahallelerde dışkılar hâlâ yollara dökülmektedir; çocuklar sokaklara idrarlarını yapmakta; lağımlar gece gündüz mikrop saçmaktadır. Başkentte kullanılan atların sayısının hızla artması belediye meclis üyelerinin işlerini daha da zorlaştırmaktadır; omnibüs duraklarının etrafındaki çirkef çukurları her geçen gün artmaktadır; Champ de Mars iğrenç sularını Grenelle ve Gros Caillou'ya doğru akıtmaktadır. Bu durumların sürekli yinelenmesi, ortak kullanılan binaların betimlemelerine de girmelerine neden olmuştur: Pitié'nin tuvaletleri, tıpkı güzel semtlerin hizmet personelinin kullandığı gibi, halktan kuşkanılmayacak kadar aşırı bir dereceye ulaşmıştır; ya popüler binalara ne demeli? Ne varki, bu bitmek bilmez şikâyetler Temmuz Monarşisi'nden beri hiçbir şeyin değişmediğinin düşünülmesine neden olmaktadır. Ama Pasteur'ün yarattığı devrimin, eski duyarlılıkların ve toleransların yeniden masaya yatırılması gerekliliğini de beraberinde getirdiği apaçık ortadadır. Cumhuriyet'in zaferiyle birlikte sansürün azalması, Belediye Meclisindeki şiddetli tartışmalar, halk tartışmasını ve aşırı abartılı tutumların sergilenmesini körüklemiştir.

### *Pasteur Öncesi Mitolojilerin Çöküşü*

"Paris'in kokuları" olayı Pasteur buluşlarının ne kadar hızlı yayıldığının bir kanıtıdır. 1880 yılında hiçbir uzman yeni kuramları ele almaz. Miyasma bilim sahnesinden inmiştir<sup>4</sup>. Kendiliğinden ortaya çıkan kuşağın hiçbir savunucusu yoktur. Bilim adamları bulaşıcı mikropların hastalığı da beraberinde getirdiği kanısına vardıldıktan sonra, kötü koku ve ölümcül tehdit kavramları düşüncelerinde ayrı yerlerde durmaktaydı. "Kötü kokan her şeyin öldürmediğini ve her öldürücü şeyin de kötü kokmadığını söyleyebiliriz"<sup>5</sup> demektedir yönetici Brouardel tartışma sırasında. Ertesi yıldan itibaren Dechambre Sözlüğü kokunun hastalık yapıcı özelliğinin kaldırılmasını kabul etmiştir<sup>6</sup>.

Aynı dönemde balçığın ve içine pislik işlemiş toprağın ölümcül etkilerine inanmaktan da vazgeçilmiştir. Dahası, Kopernik usulü bir fikir deği-

4) Bunun dışında belli bir zaman süresince mikrop kimi zaman mikroplu miyasma olarak adlandırılmıştır.

5) *De l'évacuation des vidanges...*, s. 36.

6) Dr. François-Franck, "olfaction" maddesi, s. 99.

şimiyle, artık, Schloesing tarafından ortaya atılan ve Pasteur'ün kendisinin de kabul ettiği süzücü özellikleri yüceltmeye başlanmıştır. Toprak hastalık yapıcı etmenleri tuttuğuna göre, topraktan gelen akıntı ve hava sızıntıların da havanın temiz kalmasını sağlamaktadırlar. P. Miquel, lağım-lardan gelen havanın “hastalık yapıcı maddelerin bulunduğu buharları içerebileceğini; bunların mikrop taşımadığını<sup>7)</sup>” göstermiştir. Yeni buluşlar eskiden beri gelen mezar korkusunu bertaraf eder. 1879 yılında bir komisyon bölgenin suçsuz olduğuna karar verir. “Toprağa gömülü olan ve bozulmakta olan maddelerden gelen gazlar her zaman bakteriden uzaktırlar<sup>8)</sup>” demektedir Chardouillet 1881 yılındaki yazısında. Bu sırada Prof. Colin gömülü hayvan cesetlerinin zararsız olduklarını kanıtlamaktadır.

Artık uzmanlar, durgun sulardan yayılan havaların miyasma taşıdıkları düşüncesinin de çok yanlış olduğunu savunmaktadırlar. Miquel 1880 yılında şöyle belirtmektedir: “Organik maddeler içeren, çürümenin son aşamasındaki su, içerisindeki yığınla mikrobun bir tanesi bile buhara geçmeden, neredeyse kuruyuncaya kadar buharlaşabilir. Bu buharın yoğunlaşmasıyla oluşan sudan yüz gramlık bir miktar elde edilebilmiştir. Çıktığı yerdeki gibi pis kokuyordu ama içerisinde bulunan bütün miyasmalardan arınmıştı.”<sup>9)</sup>

Pis kokunun hastalık yapıcı rolünün ortadan kalkması, kokunun klinik göstergebilimden de uzaklaşmasına ivme katar; doktor kokuların ayrıcalıklı inceleyicisi olmaktan çıkmıştır. Çünkü bu alanda, ait oldukları orta sınıfın belirgin özelliği olan giderek artan iticilikleri, paylaşmaktadır. Artık koku konusunda uzman olan kimya mühendisidir.

## *Kapalı Devre ya da Sel*

Bununla birlikte rahatsız edici kokulardan kurtulmak için bilim adamlarınca önerilen çareler, ölümcül bir darbe almış olan Pasteur öncesi mitolojilerin egemenliğinde tanımlanmış olan stratejileri sürdürmektedir ve bu kesinlikle bir paradoks değildir. bütün uzmanlar, artık tifoya neden olduğu bilinen “dışkıların kesin bir şekilde ortadan kaldırılması<sup>10)</sup>” için birtakım yolların bulunması gerektiği konusunda hemfikirdir. Ayrıca, Peru'nun gübresi, Şili'nin nitratları ve kimyasal gübreler insan gübresinin

7) Marié-Davy, *De l'évacuation des vidanges...*, s. 65.

8) Philippe Ariès tarafından alıntılanmıştır, *a.g.y.*, s. 533.

9) Marié-Davy, adı geçen bildirge, s. 64.

10) Emile Trélat, *a.g.y.*, s. 19.

kullanılmasını engellemektedirler. Yine de, iki dezenfeksiyon yöntemi birbiriyle çelişmektedir. “Paris’in kokuları” komisyonundaki doktorların raporlarında mükkemel bir şekilde özetlenen birinci yöntem kapalı çukurların yapılması tekniğine dayandırılmaktadır. Bu yöntem, birçok mikrop üretebilecek maddelerle, bunlardan korunması gereken insanların yaşadığı yerler arasındaki teması kesmeyi amaçlamaktadır. Bu yöntemde temel alınan akıntıların ıslah edilmesi değil, sızdırmazlık, boşaltma ve pompa kullanımıdır. Burada su, sulandırma unsuru olarak değil, temizlik unsuru olarak görülmektedir.

Komisyonun projesi, tamamen kapatılması, bunun için de metalden yapılması istenen tuvalet çukurlarının muhafaza etmeyi öngörmektedir. Bakır ve çelik bu alanda da bir zafer kazanır. “Atıklar tuvalet çıkışlarında hava ya da toprakla kesinlikle temas etmeyen, çeperleri metalden sızdırmaz borulardan geçecektir. Bu borular bir araya gelerek lağımı şehirden uzağa, bu maddelerin gerekli dönüşümlerinin yapılacağı fabrikaların bulunduğu yere ulaştıracaktır”; emme ya da basma tulumlarla, boşaltma ya da başka yöntemlerle sirkülasyon sağlanacaktır<sup>11</sup>. Tuvalet çukuru burada, işleme fabrikasının son süreç olduğu bir kapalı devrenin yalnızca ilk basamağını oluşturmaktadır; tabii sistem, Pasteur’ün de öngördüğü gibi atığı doğrudan denize dökmediği sürece. Atığı görünmez ve kokusuz kılmak ve toplumun bu maddelerle temasını tamamen kesmek, işte komisyondaki doktorların gerçekleştirmek istedikleri imkânsız proje buydu.

Birçok uygulama bu amaçtan esinlenmiştir: Belçika’daki Liermur sistemi, ya da yine Berliet tarafından 1880 yılında Lyon’da yapılan pnömatik boşaltım şebekesi. Belgrand da 1861 yılında başkent için böyle bir çözüm düşünmüştü.

Bu yöntemle karşıt olarak, hizmet veren mühendislerin yabancı uygulamalardan daha iyi ve 1878 yılı Uluslararası Hijyen Kongresi’ndeki fikirlerden daha güçlü olan düşünceleri yer almaktadır. Bu ikinci yöntem komisyona eleştiri imkânı sağlamaz: Doktorlar tarafından önerilen çözümlerin bozulma riski vardır; karmaşık pompa ve musluk sistemlerinin sürekli düzenli bir şekilde çalışması gerektirmektedir; kaçınılmaz olan tamiratlar dayanılmaz derecede kötü kokular açığa çıkmasına neden olacaktır.

En iyisi atıkların hızla akmasını sağlayarak mikropların çoğalmasını önlemektir. Mühendislerin yönteminde kinetik temel alınmıştır; sızdır-

11) A. Durand-Claye, *a.g.y.*, s. 21-22.

mazlığa değil ritimlerin artışına dayanan bir yöntemdir. Lağım selinde sürüklenen dışkı zararlı etkisini kaybeder. Çukur, havalandırma borusu, boşaltım, amonyum sülfat fabrikası artık olmayacak, depolar tamamen kaldırılacaktır, ama “boşaltım mümkün olduğunca hızlı bir şekilde, içindeki maddeler hiç durmaksızın<sup>12)</sup> toprağın bozunma işlemini gerçekleştireceği arıtma alanlarına yönlendirilmelidir.

Mühendislerin yöntemi, Pasteur öncesi dönemde İngiltere’de yapılan buluşlara dayanmaktadır. Manş’ın öteki tarafındaki bilimadamları dışkının bir tehlike yaratmadığını ve ikinci günden önce çok kötü kokular yaymadığını kanıtlamışlardır; bu süre hareketle birlikte daha da uzatılabilir. Nehirlerin kirliliği üzerine İngilizlerin yapmış oldukları çalışmalar, lağım sularının zararsız olduklarını ortaya koymuştur. Kıta üzerinde Freycinet, bu ilgi çekici uygulanmalara otoriter ağırlığını koymuştur<sup>13)</sup>.

1860 yılında gerçekleştirilen Londra’nın büyük lağım şebekesi bu görüşlerden esinlenilerek oluşturulmuştur. Bu sistem Brüksel’de, Francfort-sur-le-Main’de, Danzig’de kabul görmüştür. Berlin’de de gerçekleştirilmek üzeredir. Başkanlığını Virchow’un yaptığı bir komisyon kendisinin üstün olduğunu söyleyerek son noktayı koymuştur. Birleşik Devletler’de olduğu gibi İngiltere’de de, sorun doğrudan boşaltım, avantaj ya da dezavantajları üzerinde tartışmak değil, “separate system” yani yağmur suları ve atık sular için iki ayrı şebekenin gerekli olup olmadığını saptamaktır.

Bir su akıntısına atığın doğrudan boşaltılması, elbette, kamu alanı ve özel alanların kokudan arındırma teknikleri içerisinde en etkin olanıdır. Fransa yönetiminin buna uzun süre karşı çıkması, şehirdeki pis kokuların varlığını her şeyden daha iyi açıklamaktadır.

## *Durgunluk ya da Sulandırma*

Bu gecikme, kendi içerisinde oldukça belirgin bir tarihsel olayı içermektedir. Sağlık bilimcilerin birbiriyle çelişen projeleriyle, toplumun fikirleri arasında büyük bir uyum vardır. Bu alanda, durgunluk ve kapalı hazne stratejisiyle, sulandırma hareketi stratejisi birbiriyle çelişmektedir. Kapalı sistemin ateşli savunucularından olan Prof. Brouardel, aynı zamanda fuhuş ve genelev düzenlemelerinin de en sert savunucularındandır. Kapatma,

12) A.g.y., s. 23.

13) A.g.y., s. 50.

ve yönetim kontrolünün bu geç kalmış öncüsü mal sahiplerinin çıkarları üzerinde durmaktadır; işletmecilerin, lağım boşaltma şirketlerinin, kaçak et ve birikmiş dışkı satıcılarının avukatlığını yapmaktadır. Reformcular tarafından abartılması dolayısıyla iki davasını da kaybeder.

Hareketin ya da sulandırmanın taraftarları projelerinin eşitlikçi meziyetlerini de övmekten geri kalmamaktadırlar. Bu proje aslında, “herkese su” görüşünü de içinde barındırmaktadır. Bu projenin yaratıcıları gelir sağladıkları binalarına abonman yaptırmayı reddeden mülk sahiplerinin benciliklerini sert bir şekilde uzun uzun eleştirmektedirler. Köln kolonyaları ve parfümlü sabunlar yayıldıkları sırada, Paris kent çöplüğünün Cumhuriyetçi mühendisleri, zenginin dışkısıyla fakirinkinin aynı şekilde muamele görmesini eleştirmektedirler; kendi düşüncelerinin doğru olduğunu göstermek için, maddelerin içeriğinin ve organizasyonunun sosyal sınıflara ve semtlere göre farklılık gösterdiğini belirtmektedirler.

Bu noktada Pasteur devriminin toplumsal yansımaları ve stratejilerine olan etkisini de belirtmek gerekir. Mikroplu maddenin hızla yayılması ilk kez Villerme’nin uyguladığı epidemiolojinin sorgulanmasını zorunlu kılmıştır. Daha yaygın olan ve daha az fark edilen ölümcül tehlike yalnızca daha endişe verici bir hal almıştır. Marié-Davy bütün sulara “kuşkuyla yaklaşılmalı<sup>14</sup>” demektedir; ve buna şunu da eklemek gerekir: bütün bireylere de böyle yaklaşılmalı. Farklı toplumsal oluşumlar arasında var olan biyolojik dayanışma burada giderek artmaktadır; bilim adamları bunu iyi bilmektedirler. “Büyük şehirdeki ortak yaşam insanların birbirleriyle dayanışmasını sağlamaktadır [...] Bu organizmalar (mikrop) dışarıdaki havaya karışıyor ve her tarafa yayılıyor, dairelerimize, ciğerlerimize, içeceklerimize, yiyeceklerimize [...]. Bir şehrin temizliği, bu fakir mahallelere karşı saldırgan bir tutum sergilendiği sürece sağlanamaz<sup>15</sup>.” Bunlar yeni alarm şekillerinin geliştirilmesini ve toplumsal temizlik stratejilerinin yeniden yönlendirilmesini gerektiren kanılardır<sup>16</sup>.

Yine de tutumlardaki modernliği abartmamaya dikkat etmek gerekir. Yenilikçi söylemlerle yetinildiğinde, ağır basan durumları reddetme tehlikesiyle karşı karşıya kalınmaktadır. Artık kir ve tozda da bulunduğu saptanan mikroplu maddeyle kirlilik arasındaki bağ hep dogmacı gibi görünmektedir. Marié-Davy 1882 yılında, fakirlerin yaşadıkları yerlerde en pis

14) Adı geçen bildirge, s. 69.

15) A.g.y., s. 69.

16) Bu konuyla ilgili olarak, Lion Mutard ve Patrick Zylberman, adı geçen el yazması raporlar, C.O.R.D.A., 1980.

lağımardaki havadakinden elli altmış kez daha fazla mikrop bulunduğunu belirtmiştir<sup>17</sup>. Pis koku artık ölümcül bir tehlike arz etmemektedir ama hastalık yapıcı etmenlerin varlığını bildirmektedir. Mide bulandırıcı halk pislik tekeliğini kaybetmiştir ama en tehlikeli noktada yer almaktadır.

Yozlaşma endişesi artık burjuva ailelerini de sarmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak anormal bir ortak kanı oluşmaya başlamıştır<sup>18</sup>: Mikrop halkın kanını sevmekte ve burada çoğalmaktadır; kötü ve pis yerlere yayılmaktadır; bu bölgeler sokaklar, yoksul evleri ve altıncı katlardır. Proloter sınıfı la temas ettiğinde burjuvalar yalnızca bulaşma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıyorlar, aynı zamanda biyolojik bir değişimin kurbanı da olabiliyorlar: Toplumdaki pislikten çıkan virüslü madde mükemmel kanında, kalıtsal kusurlara yol açacak şekilde değişime uğramak için bütün imkânlarla sahip olacaktır. Bu demek oluyor ki gelecek neslin tamamı risk altındadır ve genetik miras bozulma tehlikesi içerisinde.

Eski miyasmaya göre tehlike daha yaygınlaşmıştır ve mikrop daha gizli olsa da, toplumsal bölünme çok daha keskin bir şekilde kendini göstermeye devam etmektedir. Fuhuş konusundaki yeni düzenlemelerin ortaya koyduğu yeni saydamlık incelemesi, tam anlamıyla toplumdaki sistematik sağlık uygulaması üzerine kurulu büyük çaplı bir stratejik adaptasyonun en belirgin örneğini oluşturmaktadır.

## Sondeyiş

“Paris'teki kokuların” hâlâ var olması belediye uygulamalarının ne derece yavaş işlediğini göstermektedir. Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar, ve doğrudan boşaltım sistemi 1889'da oylanmış ve Achères su kemeri 1895'te tamamlanmış olmasına karşın başkent yazları hâlâ kötü kokmaktaydı. Sınıflandırılmış bölgelerin baş müfettişi Adam, her yıl felaketi haber vermiştir; hatta en pis kokan günlerin listesini hazırlamıştır. Ancak hiçbir şey yapılmamıştır; hatta 1897 yılında oluşturulan hizmet bile yeniden düzenlenmemiştir. Tek tük kimi kasabalar, ahlak zabıtasının yol açtığı bakış açısıyla, belediyelerin beceriksiz olduğu görüşünü açığa vurmayı istemektedirler. 1911 yazı boyunca kriz baş gösterir. Koku, özellikle akşamları sokakta dolaşanların nefesini daraltmaktadır; uzmanlara

17) s. 68.

18) Bkz. A. Corbin, “L'hérédosyphilis ou l'impossible rédemption”, *Romantisme*, 1981, no: 1.

göre, “bir boyanın, ısınmış organik bir madde”nin kokusuydu bu<sup>19</sup>. Bu kez Verneuil sayesinde suçlu bulunur: Kokuyu yaratanlar, kuzey bölge-  
sindeki banliyöde bulunan suni gübre fabrikalarıydı<sup>20</sup>. Emektar bölge,  
dünkü tiksiniç Montfaucon gibi kötü kokunun kaynağı olarak suçlanmak-  
tadır. Mide bulandırma sıralamasında sanayi, dışkının yerini almıştır. Böy-  
lelikle, yeni bir ekolojik duyarlılık oluşmaktadır.

19) O. Boudouard, *Recherches sur les odeurs de Paris*, 1912, s. 6. yazar, sınıflandırılmış böl-  
gelerin detemini yapan birimin 1899 tarihli, raporlarına yer vermektedir.

20) Bu fabrikalardan Aubervilliers'de on bir, Saint-Denis'de iki, Ivry'de üç, Vitry'de iki ve  
Paris'te bir tane bulunmaktadır. Bkz. Brouardel ve Mosny, *Traité d'hygiène*, XII. cilt, “Hygiène  
générale des villes et des agglomérations communales”, 1910, s. 161.

## Sonuç

XIX. yüzyıl insanları, tarihi, arzularının çılgınlıklarıyla sağır etmişlerdir. Demokratlar Cumhuriyetle “Güzel”in hayalini kurmuş, Michelet Toplumunu yaratmış, sosyalistler insanlığın mutluluğunu resmetmişler, pozitivistler toplu eğitimi önermişlerdir; ancak, umutların ardına gizlenmiş başka söylemler de vardır, örneğin miyasmalar, misk ve fulya. Hayvanların ağır kokuları, uçucu parfüm iticilikle iğrenmeyi, sempatiyle çekiciliği anlatmaktadırlar. Lucien Febvre’in buyruklarına karşın, tarihçiler algıyla ilgili bu tür belgeleri yok saymışlardır. Buffon’a göre hayvansallığın anlamı olan, Kant tarafından estetiğin alanından çıkartılan, daha sonraları fizyolojistler tarafından gelişimin basit önemsiz bir atığı olarak görülen, Freud’un anal dönemle bağlantısı olduğunu düşündüğü kokunun alan dışı bırakılması, kokuların yer aldığı söylemin yasaklanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, çevremizin kokusal sessizliğinin geçmişi olan algının gelişimini durdurmak artık mümkün değildir.

Kesin eylem, 1750 ile 1880 yılları arasında, Pasteur öncesi mitolojilerin zafer kazandıkları dönemde gerçekleşir. Ereksel, yalnızca gerçekle ilgilenen, hatanın tarihsel sonuçlarına tenezzül etmeyen bir bilim tarihi bugüne kadar yadsınmıştır. 1750 yılına doğru, Pringle ve Mac Bride’in kokuşmuş maddeler üzerine yapmış oldukları çalışmalar, pnömatik de-

nilen kimya dalının çıkışı, kentsel hastalık düşü yeni endişleri doğurmuştur. Dışkı, balçık, lağım çukuru, ceset insanı şaşkına çevirmektedir. Toplumsal piramidin tepesinden gelen sıkıntı pis kokuya olan tahammülsüzlüğü daha da tırmandırmaktadır. Mide bulandırıcı tehtidi ortadan kaldırmak için, pis koku karmaşasını çözecek ve miyasmayı tespit edecek olan koklamdır.

Kokuların eş bulunmaz gözlemcileri olan zamanın bilimadamları, şehri, koku alma duyusu tarafından düzenlenen, salgının filizlendiği pis evlerin korku saçtığı bölük pörçük bir yer olarak resmetmişlerdir. Bu pislik bataklığında boğulan elitler toplumsal hava yayılımlarından uzaklaşarak balsam kokulu kırlara kaçarlar. Buralarda kendi benlerine hitap eden, *never more* (bir daha asla) şiirinin doğmasını sağlayan, kendi varlıklarının ve dünyanın uyumunu ortaya çıkaran fulyayla karşılaşır.

Hayvansal, “dışkısal” kaynaklı, karaca yavrusunun genital ve kokuşmuş kesesinden çıkan misk de tiksindirmeye başlamıştır. O da tehlikeleri artırmaktadır. Kadın kokusuna yapmış olduğu çağrışımlar onu tahammül edilemez kılmaktadır. Yeni güzel koku modası sarayı bundan kurtarmakta, bu sırada da uygulanan hisyenist stratejiler kamu alanlarını temizlemeyi ve kokulardan arındırmayı hedeflemektedir.

Cesetlere bayılan ve bitkisel kokuları küçümseyen Devrimden sonra, miskin geri dönüşü simgesel bir değer kazanır. Cologne kolonyasıyla ıslatılan, hayvansal parfümlerin buharına batırılan kraliyet çifti gülsuyundan vazgeçmiştir. Restauration koku alanında da gerçekleşmiştir. Saint-Germain kenar mahallesi bu anlamda klorozlu bir kızın ölümcül duyarlılığını ortaya koymaktadır. Bitkisel parfümler yeniden beğeni kazanmıştır; amaçları kadınsı itkileri yatıştırmak ve yeni uygulamayı ifade etmektir.

Aynı zamanda, tehlikeli bir insan bataklığının endişe verici varlığı, tehlikeli miysmalarla kaynayan pislik ve lağım çukurunun yerini almıştır. Sıkıntı yaratanlar sıralamasında yaşamsal ile toplumsal arasında bir geçiş gerçekleşir; halka, içgüdü, hayvansallık, organik pis koku kalmıştır. Flaubert proleterlerin omnibüslerini soluyabilmek için uykusundan olmuştur; Adolphe Blanqui dokumacı Lille’s’lilerin yoğun olduğu “insan çukurları”ndan yayılan pis hava karşısında şaşkınlığa uğramıştır.

Bundan böyle koku, yeni bir açıklıkla, bilinen hiyerarşilerin karmaşıklığını aydınlığa kavuşturmayı kendine görev edinmelidir. Sefaletin salgılarından yılan burjuva, giderek artan öneminin temas yasaklarını dengelediği, dolaylı çekicilik ajanları olan bedensel mesajlara dikkat etmektedirler.

Halkın kokusundan çok uzak olan, –hizmetçi uzun süre kaldıktan sonra, bir köylü geldikten sonra, ya da bir işçi heyeti uğradıktan sonra içeriği havalandırmak gerekirdi–, burjuvazi evdeki kötü kokulardan bereriksizce arınmaktadır. Ayak yolu, mutfak, tuvalet kabini, kendi ısrarcı kokularını yaymayı yavaş yavaş bırakacaklardır. Lavoisier kimyası havalandırmanın kesin kurallarını belirlemeyi sağlamıştır. Salon ve süslenme odası yeni ve karmaşık kokusal sahneler için elverişli ortamlar olacaktır. Rahatsız edici kokular artık, özel yaşamın tapınakları olan ev ortamının merkezinde, özel yaşam alanı yaratan odaları dayanılmaz kılmayacaklar.

Novalis'in rüyalarından beri, çiçek, genç kız ve kadın arasında simgelerle örölü sessiz bir diyalog oluşmuştur. Mükkemel bir davet olan bitkisel parfüm kendi söylemine incelik katmaktadır. Bedenler arasındaki mesafeyi koruyarak arzunun dışı vurumunu ve kadınsal istekleri cesaretlendirmektedir. Burjuva bahçelerinin balsamsı yolları aşk söylemini yenilemiştir. Halk arasında erkek cinsel güdüsüyle keşfini elinde tutarken, âşık erkek sarhoşluğu önceden tatmaya gelir. Sevilen varlığın, ince ve sabırlı soluğu, arzunun ve okşamaların gelecekteki mükemmelliğinin sürekliliğinin sağlayıcısıdır. Diğerinin bedeninin kokusal hafızada yer etmesi, tutkuyu yaratmakta ve özlemi beslemektedir; nevroitik birikime neden olmaktadır.

Dışarıda, klorürün kullanımıyla hızlandırılan, atığın yararlı hale getirilmesi ve sanayinin zararlarına karşı olan yeni tahammülsüzlüklerle canlandırılan sokakların kokudan arındırılması, belediye meclis üyelerini tatmin etmemektedir. Bu kişiler fakirleri temizlemeyi, “pis kokularından arındırmayı” amaçlamaktadırlar. Sağlık için tehlike oluşturan pis evler, okul, kışla, spor tesislerindeki duşların denetiminin görevlerinden biri de bu olacaktır. Ancak bedensel temizliğin gerçekten başarıya ulaşması için uzun süre beklemek gerekecektir. Şimdilik, görünürdeki temizlik, özellikle de büyük tuvaletini yapma disiplini konularında çaba gösterilmektedir. Bu ortamda kokudan arındırma, zayıf direnişlerle karşı karşıya kalmaktadır. Eski algı ve beğeni şemaları artık unutulmuşlardır; habitus, serbest organik eylemlerin nostaljisini yaşatmaktadır.

Koku alma duyusu, mikroplardan arınmayailişkinrüya ve yeni tahammülsüzlükler hakkında oldukça bilgilendiricidir; dışkının amansız geri dönüşünü, lağım destanlarını, kadının kutsallaştırılmasını, bitkilerin simgesel ifadelerini diğer duyular içerisinde en iyi koku açıklamaktadır. Çağdaş tarihin büyük olaylarının yeniden yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu büyük olaylar da, narsizmin yükselişi, özel alanlara doğru kapanma,

ilkel rahatlığın yıkılması, büyük topluluklar halinde birlikte yaşama karşı olan tahammülsüzlüktür.

Farklılaşma ve karşıtlık, havanın, kirin ve bokun iki ayrı kavramında kökleşmektedirler; arzu ritimleri ve güzel kokularının birbirine karşı yönetimleriyle hareket etmektedirler. Bunu çok iyi bilmeden, XIX. yüzyıldaki toplumsal çatışmaların ne derece bilinçdışının derinliklerinde yattığını bilmek imkânsızdı, ekolojik rüyanın bugünkü benimsetilişi de daha fazla açıklanmazdı.

Basit şeylere saygı gösteren ancak duyguların ifadesine uzun süre kayıtsız kalmış olan toplumsal tarih, Darwin dönemindeki çığırından çıkmış antropojinin incelemeyi bozduğu gerekçesiyle önemsenmeyen temel tepkileri artık susturmamalıdır.

# *İsim Dixini*

- Ackerknecht, E. H. 87.  
Arbuthnot, John 23-25, 36, 67, 128, 222.  
Ariès, Philippe 45, 75, 81, 137, 285, 296.
- Bachelard, Gaston 39, 219-220.  
Balzac, Honoré de 151, 162, 184, 201, 218,  
235-236, 245, 262, 269, 277-278, 287,  
295, 298.  
Baudelaire, Charles 64, 219, 236, 265, 267-  
269, 277, 283, 286-288, 290.  
Béguin, François 128, 132, 142, 222, 282,  
284.  
Biraben, Jean-Noël 125, 131-132, 138.  
Biran, Maine de 113, 180, 263-264.  
Blanqui, Adolphe 193, 195-197, 204, 298.  
Boissieu, Barthélémy-Camille 30, 87, 142-  
143.  
Bordenave, Toussaint 30, 87.  
Bordeu, Théophile de 52-55, 59, 60, 62,  
99, 102, 283.
- Cabanis 55, 63, 150, 179-182, 185.  
Cailleux, Girard de 166.
- Carbonnières, Ramond de 107.  
Castan, Yves 113.  
Chaline, Jean-Pierre 216, 227.  
Chaptal 91, 96, 122, 245.  
Chartier, Roger 98, 100.  
Chaussier 149, 211.  
Chevalier, Louis 16, 151-152, 155, 174,  
198, 211.  
Chevreul, E. 39, 40, 148, 157, 278.  
Claye, Louis 230, 238, 256, 258-259, 267.  
Cloquet, Hippolyte 15, 53, 57-58, 94, 115,  
148-149, 181, 241, 244, 264, 281.  
Condillac 14-15, 32, 147, 179, 180, 263.
- Darwin, Charles 274, 300.  
Diderot, Denis 52, 108.  
Dumas, Alexandre 105, 149, 164, 257, 259.
- Ehrard, Jean 14, 16, 22-23, 25, 33, 35, 62.
- Farge, Arlette 42, 126, 170.  
Febvre, Lucien 12, 15, 17, 84, 113, 297.  
Flandrin, Jean-Louis 136.

- Flaubert, Gustave 191, 260, 263, 271, 285, 298.
- Fodéré, F.-E. 47, 50-51, 66-67, 69, 72, 90, 115, 123, 194, 217, 281.
- Foisil, Madeleine 80-81, 83.
- Fortier, Bruno 38-39, 77, 80, 83-84, 99, 124, 130-131, 135-136.
- Foucault, Michel 73, 83, 128, 136-137, 142, 195, 213, 243.
- Friedlander, D.-M. 232, 240.
- Gardane, J.-J. 28, 31-32, 87.
- Géraud, Mathieu 41, 43-44, 82-83, 108, 126, 128, 134.
- Gerbod, Paul 195.
- Goncourt, Edmond de 105, 273.
- Goncourt, Jules de 209, 260-261.
- Goncourt, Jules ve Edmond 82, 88, 203, 219, 259-260, 263.
- Grignan, Madame de 93.
- Guerrand, Roger-Henri 151, 154, 206, 208, 226.
- Guillaume, Jacques 15, 25, 27, 33-34, 83, 136.
- Hallé, Jean-Noël 11-12, 14-18, 32-33, 45, 49, 67, 86, 97, 99, 127, 138, 143, 162.
- Hippocrates 24, 29, 59, 86, 91, 138.
- Howard, J. 40-41, 70-71, 73, 94, 123, 130, 132-133, 136, 139, 142-146, 186, 194, 201-222, 281-283.
- Huysmans, Joris Karl 57, 65, 105, 191, 219, 260, 274, 276.
- Jacquenet, Gérard 156.
- Lacan, Jacques 83.
- Laporte, Dominique 13, 83, 84, 155, 166, 202, 226, 280.
- Lavoisier, Antoine-Laurent 23, 25, 38, 47, 60, 68, 70, 72, 82, 125, 127, 137-140, 145-149, 179, 210, 222, 229, 299.
- Ledoux, Claude-Nicolas 12, 133-134, 209.
- Leverrier 84.
- Lévy, Michel 181, 212.
- Locke, John 14-15, 32, 148.
- Lorrain, Jean 274.
- Mac Bride, David 29-30, 92, 297.
- Mandrou, Robert 12, 113.
- Mauss, Marcel 84.
- Mauzi, Robert 31, 62, 114-116, 210, 241.
- Mercier, Louis-Sébastien 38-40, 42, 44-45, 48, 73-74, 76-77, 80-81, 94, 104, 109, 151-152, 186, 200.
- Michelet 64, 70-71, 113, 193, 200, 213-214, 246, 251, 286, 297.
- Miller, Henry 65, 288.
- Monceau, Duhamel du 41, 49, 68-70, 89-90, 129, 138, 142.
- Monfalcon, Jean-Baptiste 50, 130, 158-159, 172, 175, 194, 205, 208, 222-223.
- Morel, Jean-Marie 110, 273.
- Murard, Lion 99, 225, 228.
- Parent-Duchâtelet, Alexandre 39, 44, 69, 76, 84, 89, 148, 151, 153, 157-162, 166, 173, 176, 185, 187-188, 194, 197, 225, 232, 277-278.
- Parmentier 43, 82, 96, 127, 129, 139, 162.
- Pasteur, Louis 13, 26, 32-33, 49, 168, 183, 211, 219, 222, 240, 269, 276, 290-294, 297.
- Pfeiffer, Charles-Léonard 184, 201, 217, 257, 265, 268.
- Picard, Alfred 228.
- Polinière, A. de 41, 158-159, 172, 175, 194, 205, 208, 222.
- Pompadour, Madame de 106, 230.
- Priestley, Papaz 25, 27, 46, 61, 72, 78, 200.
- Pringle 29-30, 43, 48, 60, 72, 78, 87, 92, 141, 297.
- Rousseau, Jean-Jacques 15, 18, 42, 65, 67, 97, 106-107, 112, 114, 200, 263.
- Rozier, Pilâtre de 127.
- Sady, Pierre 126.
- Saint-Médard 62.
- Schlegel 34.
- Senancour 67, 70, 107-109, 115-116, 246, 263-264.
- Serres, Olivier de 166.
- Sévigné, Madame de 93.
- Sinclair, John 215, 221.

Tenon, J.-R. 38, 73, 90, 133, 136, 144, 222.  
Thouin, Gabriel 249-250.

Thouret, M. 38, 44-45, 48, 82, 124, 137-  
139, 152, 162, 200, 277.

Thuillier, Guy 152, 156, 174, 202-203, 208,  
216, 218, 221, 235-236.

Vallès, Jules 54, 192, 286-287.

Vaux, Cadet de 46, 64, 81, 205, 268.

Verdier, Yvonne 54, 64-65, 67, 235-236,  
253, 279.

Vicq d'Azyr 46, 70, 75, 91, 96, 137, 140,  
146.

Vingtras, Jacques 192, 286-287.

Volta 26, 46, 61, 78.

Voltaire 44, 75, 124, 193.

Wilde, Oscar 33.

Zola, Emile 205, 267, 269-270, 272-273,  
287.

Zylberman, Patrick 225, 294.



## KOKUNUN TARİHİ ALAIN CORBIN

**Türkçesi:** Pınar Güzelyürek Çelik, M. Emin Özcan, Lale Arslan Özcan

Versailles'da yapılan İngiliz usulü water-closets tipi tek tuvalet sadece Kral ile Kraliçe Marie-Antoinette'e ayrılmıştır. Fransa Kralı ile Kraliçesi, ülkenin yeni tarz tek kişilik yerlerde hacet gideren ilk bireyleri olurlar. Bu önemli ayrıntı, toplumun hayatındaki uygulama ve alışkanlıkların bireyselleşme sürecinin bir parçası olur ve bu süreç narsizmi teşvik eder. Kısa bir süre sonra her cenaze ayrı defnedilmeye başlanacak, böylece ceset kokuları kaybolacaktır. Topluca çürümeye terk edilen hastalar bir türlü iyileşemediğinden, bulaşıcı mikrop taşıyanları ayrı odalara yerleştirme düşüncesi gelişir...

Corbin'den genelde kültür tarihine, özelde ise duyuların kullanımı ile yaşamdaki hiyerarşilerin tarihine ilişkin kapsamlı bir katkı. Bu kitapta kokunun düşünce tarihinde yerleştiği konumla birlikte bu duyunun özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda hem insanın özel mekânını hem de kentin kamusal mekânını nasıl biçimlendirdiği araştırılıyor. Corbin çok geniş bir kaynakçaya dayanarak bir kültürün kıyılarda kalmış bir yönünü aydınlığa kavuşturuyor.

20.00

tarikh, költür tarihî